

Od istog autora:

Industrija nafte u Jugoslaviji

sv. I. Proizvodnja nafte

sv. II. Prerada nafte

sv. III. Distribucija

Ekonomika jugoslavenske naftne privrede

Ekonomika teorija planske privrede

Međusektorska analiza

Uzroci i karakteristike privrednih kretanja

u 1961. i 1962., urednik

Ekonomski modeli

Ekonomika nauka i narodna privreda

Sumarna analiza privrednih kretanja i prijedlozi

za ekonomsku politiku, sa suradnicima

Ogled o jugoslavenskom društvu

Privredni ciklusi u Jugoslaviji

Integrirani sistem društvenog računovodstva za jugoslavensku

privredu, sa suradnicima

Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije

Ekonomika funkcije federacije, sa suradnicima

Uvod u ekonomsku teoriju proizvodnje

Ekonomika analiza I: Proizvodnja i tehnološki progres

Self-Governing Socialism, sv. I i II, uredio s M. Markovićem

i R. Supekom

Ekonomika politika stabilizacije

The Yugoslav Economic System, sa suradnicima

Politička ekonomija socijalizma

Jugoslavenska privreda 1965-1983.

Jugoslavensko društvo u krizi

Radna teorija cijena

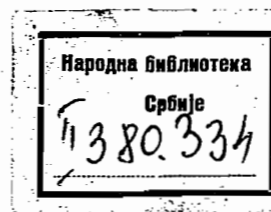
ABC jugoslavenskog socijalizma

KOSOVSKO PITANJE
Horvat

globus

KOSOVSKO PITANJE

Branko Horvat

mlava biblioteka

Autor se poduhvatio rasplitanja vjerojatno najzamršenijeg problema suvremene jugoslavenske svakidašnjice. Bez pretenzija da daje konačne ocjene o kosovskoj prošlosti i sadašnjosti a da bi dokazao svoje stavove i zaključke, **Horvat** se oslanja na raznorodne podatke iz povijesnih djela te dnevnu i tjednu publicistiku. Korišteni su praktički svi do sada objavljeni radovi o Kosovu i nešto arhivske građe koja se prvi put iznosi. Razmišljanja o Kosovu nastoji rasteretiti naslaga predrasuda, ideologije, mržnje te pripremiti teren za razumno rješavanje kosovskih pitanja. Osnovna **Horvatova** pozicija jest da intelektualci mogu postići sporazum o evidentnim činjenicama smatrajući da je takav sporazum temelj zajedničkoga praktičnog rješavanja uočenih problema.

Sesnaest poglavlja podijeljeno je u dvije cjeline: Prošlost i Sadašnjost. U prvom dijelu iscrpno je prikazana burna povijest Kosova, doseljavanje Albanaca i, osobito pažljivo, kolonizacija u Kraljevini Jugoslaviji. Velik prostor posvećen je Prizrenskoj ligi i Bujanskoj konferenciji. Tematizirajući sadašnje stanje **Horvat** smatra da je zahtjev da Kosovo bude republika politički, a ne kriminalni zahtjev i kao takav da je legitiman. Je li on politički prihvatljiv ili ne treba utvrditi civiliziranim razgovorom a ne policijskim terorom. Osobito pažljivo analizira položaj Srba i Crnogoraca na Kosovu i to s političkog, ekonomskog, nacionalnog i kulturnog stajališta. O razvoju srpskog nacionalizma govori na podlozi nesređenoga pravnog stanja na Kosovu i iseljavanja. Suprotstavlja se tezi o genocidu kao izmišljotini antialbanskih elemenata i zagriženih nacionalista. Rješenje kosovskog problema zahtijeva što brže rješavanje četiri grupe problema: političko samoopredjeljenje, nacionalno-kulturnu integraciju u Jugoslaviji, privredni razvoj i demografsku kontrolu.

Čitajte Globusova izdanja

Bogdan Krizman
Hrvatska u prvom svjetskom ratu
Hrvatsko-srpski politički odnosi

Gustave le Bon
Psihologija gomila

Stanko Lasić
Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži I/III
I. Kritička literatura o Miroslavu Krleži od 1914. do 1941.
II. O moralnoj strukturi i totalitarnoj svijesti
III. Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska (10. 4. 1941–8. 5. 1945)

Stipe Šuvar
Nezavršeni mandat I/II

Alija Isaković
O »nacionaliziranju« Muslimana

Petar Korunić
Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835–1875.

Mona Ozouf
Revolucionarna svečanost 1789–1799.

Smiljko Sokol
Politička i ustavna povijest jakobinskog razdoblja francuske revolucije

Mira Bogdanović
Srpski radnički pokret 1903–1914: Naličje legende

Neda Engelsfeld
Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca

PLAVA BIBLIOTEKA

Urednik
ZDRAVKO TOMAC

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 323(497.1)

HORVAT, Branko

Kosovsko pitanje / Branko Horvat ; [kazala Branko Degenek]. – 2. dopunjeno izd.
– Zagreb : Globus, 1989. – 332 str., [40] str. s tablama ; 25 cm. – (Plava biblioteka)

Bibliografija: str. 309–314 i uz tekst.

ISBN 86-343-0310-1

Branko Horvat

KOSOVSKO PITANJE

Drugo dopunjeno izdanje

GLOBUS / ZAGREB

Recenzenti
ZEKERIA CANA
ALIJA HODŽIĆ
ŽARKO PUHOVSKI
RUDI RIZMAN
JOSIP VRBOŠIĆ

11 980.334

9749 / 90

Sadržaj

Upute za čitanje albanskih riječi	8
Predgovor prvom izdanju	9
Predgovor drugom izdanju	12
1. Uvod: Tri aspekta kosovskog problema	17
PROŠLOST	21
2. Geneza kosovskog problema	23
3. Opći historijski okvir	26
Starija historija	26
Islamizacija i posljedice	30
Albanska dijaspora	32
Novija historija	33
4. Formiranje albanske nacije	37
Prehistorija	37
Prizrenska liga	40
Osvajanje autonomije i proglašenje nezavisnosti	42
5. Kršćani u Kosovskom vilajetu prije balkanskih ratova	46
Pravoslavni Srbi	46
Katolički Albanci	53
6. Kraljevina Jugoslavija	56
Oslobođenje kao okupacija	56
Pacifikacija	63
Kolonizacija	65
»Rješavanje« kosovskog pitanja	68
Okupacija	74
7. Konferencija u Bujanu	80
Kosovo do Konferencije i neposredno poslije nje	80
Rezolucija Konferencije	83
8. Republika Jugoslavija	88
Novi kurs	88
Ekscesi policije	90
Reakcija	94

9. Elementi sukobljavanja: iseljavanja i bune	98
Kolonizacija Albanaca na Kosovu	98
Iseljavanja i bune	102
Balkanske migracije	105
10. Elementi zajedništva	109
Albanci i Crnogorci	109
Pleme Kuči	112
Legende	113
Zajednička crnogorsko-albanska država	115
Zajedništvo na širem prostoru	118
Narodne pjesme i pripovijetke	121
Kulturna interpenetracija i zajednički život	123
SADAŠNJOST	127
11. Autonomija Kosova	129
12. Studentski bunt	134
Opće prilike u zemlji	134
Četiri komponente kosovske situacije	135
Demonstracije	139
Kosovo-republika	142
Doktrine o pravu naroda na samoodređenje	144
13. Šikaniranje Srba i Crnogoraca, iseljavanje i revanšizam	148
Raspadanje patrijarhalnog društva	148
Kriminal	153
Iseljavanje	156
Neistine i huškanja	159
Masovna javna okupljanja	162
Pozitivni efekti kosovskih događaja	166
14. Frustracije Albanaca	168
Iritiranja svakodnevice	169
Jezik	174
Jezik – zanemareni aspekt	178
15. Kosovski problemi	181
Demografska eksplozija	181
Privredni razvoj	184
Integracija u Jugoslaviju	186
Političko samoopredjeljenje	189
Subjektivni faktor	190
16. Jugoslavija – federacija balkanskih naroda	193
Razumijevanje historije	193
Balkanska federacija	196

PRILOG I.	203
1. Razgovor u Filozofskom društvu Srbije o Kosovu	205
2. Polemika u <i>Književnim novinama</i>	213
3. Odgovor Srpkinja iz Bosne	219
4. Odgovor makedonskom korespondentu	222
5. Bujanska konferencija i njezina prehistorija	225
PRILOG II.	235
1. Peticija studenata	237
2. Pismo Albanca iz Gnjilana	239
3. Dva pisma	241
4. Može li se problem Kosova riješiti ekonomskim mjerama?	243
5. Razgovor s Aleksandrom Tijanićem	249
6. Razgovor s Vetonom Surroiem	269
7. Ozbiljan uređivački promašaj Tanjuga	282
8. Skorašnji diskurs o Kosovu	285
Kako štampa obavještava građane	286
Anonimna pisma	288
Zaključci koji se nameću	290
9. Kosovski antibarbarus	293
Metodološka i opća pitanja	295
Historijske činjenice	299
Osebjuna ... istička logika	303
Zaključci?	305
Literatura	309
Kazalo imena	315
Kazalo pojmova	321

Upute za čitanje albanskih riječi

Albanski	Srpskohrvatski
ç	č
ë	muklo e
gj	đ
l	lj
ll	l
q	ć
rr	pojačano r
sh	š
dh, th	zvučni i bezvučni zubni aspirant, kao englesko <i>they</i> i <i>thin</i>
x	dz
xh	dž
y	ü
zh	ž

Ostala slova, odnosno glasovi isti su kao i u srpsko-hrvatskom. Albanska slova prihvaćena su na Nacionalnom kongresu u Bitolju 1908.

Predgovor prvom izdanju

Jezgra su ove studije dva izlaganja potkraj prošle i početkom ove godine na sastancima Interdisciplinarne grupe »Čovjek i sistem«, koju u Zagrebu vode profesori Eugen Pusić i Rudi Supek. Tekst tih predavanja objavio sam zatim u beogradskim *Književnim novinama* s pozivom na razgovor o Kosovu. *Književne novine* objavile su nekoliko reakcija na moj tekst, a ja sam dobio veći broj pisama. Neke od svojih odgovora objavljujem u prilogu ove knjige. Iz njih će čitalac vidjeti neke od karakterističnih načina razmišljanja u pojedinim dijelovima zemlje.

Ideju za pisanje ove knjige dao mi je kolega Predrag Matvejević. Ja sam kosovsku problematiku počeo proučavati prije godinu dana jer sam osjećao potrebu i obavezu da se, kao jugoslavenski intelektualac, obavijestim o tome što se tamo dešava. Pretpostavljam da je slično bio motiviran Dimitrije Tucović kad je 1913. pisao svoju *Srbiju i Arbaniju*. Prethodno o Kosovu nisam znao gotovo ništa, a smatrao sam da ono što je o Kosovu bilo objavljeno nimalo ne može zadovoljiti. Nakon što sam već nekoliko mjeseci intenzivno radio, Matvejevićev prijedlog učinio mi se razumnim: mogao sam drugima uštedjeti jednak trud i poboljšati opću informiranost o Kosovu. Osim toga, knjiga omogućava da se potakne trajniji općejugoslavenski razgovor o ovoj egzistencijalnoj temi.

Pišući knjigu, nisam se orijentirao na iscrpnost i opisivanje, nego na problematiziranje kosovske situacije. Razmotreni su svi ključni sporni problemi. Određenim metodološkim postupkom suprotstavio sam se raširenom mišljenju da su kosovski problemi nerješivi. Naime, ono što ostaje nerješivo u rigidnim političko-institucionalnim okvirima postaje rješivo kad se problem situira u širi historijsko-politički kontekst. Ekonomistima je taj metodološki postupak dobro poznat: uklanjanjem pojedinih ograničenja omogućuju se bolja optimalna rješenja. Pritom je jedino važno da se ne eliminiraju suštinska ograničenja, jer postupak inače dobiva utopijski karakter.

Ova knjiga nije akademski naučni rad. Ona je vrsta akcionog političko-sociološkog ogleđa. Za naučni rad o Kosovu, koji bi odgovarao radovima iz moje uže struke, bilo bi potrebno nekoliko godina istraživanja. I još koju godinu zbog dezorganizacije naših biblioteka. To mi vrijeme ne stoji na

raspolaganju. Osim toga, problem je aktualan *sada* i treba ga rješavati *sada*. U akademskom naučnom istraživanju sva relevantna pitanja treba iscrpiti. Ja sam se, međutim, ograničio na to da pojedina pitanja studiram samo toliko dok ne budem razumno siguran da sam ih shvatio. Takav pristup ostavlja određen prostor za pogrešne interpretacije i nekritičko korištenje izvorima. No, taj se rizik nije mogao izbjeći i bit ću stoga zahvalan za svaku činjeničnu korekciju.

Velik dio knjige odnosi se na historiju: Kosova, Jugoslavije, Albanije. Nisu posrijedi nikakve pretenzije na historijska istraživanja. Osim za suvremena zbivanja – a ona ionako nisu historija – izvorima se koristim relativno malo. Zatim, uobičajeni sistematski prikaz historijskih događaja samo bi nepotrebno opterećivao knjigu. Valjalo se koncentrirati na događaje koji su relevantni za razumijevanje sadašnjosti. Historija je u ovoj knjizi posve instrumentalna. Ona treba pridonijeti da se razjasne današnji problemi i sporovi. Mi svi nosimo u sebi – u jeziku, tradiciji, običajima – nataloženu historiju kraja u kojem smo ponikli. Isto tako nosimo i mitove za koje smatramo da su stvarnost. Prvi preduvjet za demitologizaciju svijesti jest upoznavanje s činjenicama i njihovom genezom. A tu je historija nezamjenjiva.

U čvrstoj je vezi s ovim i način prikazivanja činjenica. Čitaocu će se ponekad možda učiniti – a to je upravo bila primjedba jednog od recenzenata – da su pojedini iskazi međusobno proturječni. Ne bježim od te kvalifikacije: i stvarnost je proturječna! Naša narodnooslobodilačka borba – da navedem jedan primjer – bila je nesumnjivo herojska. Ali, imala je i ružnih strana. Je li to proturječno? Treba li ružne strane prešutjeti da bi se izbjegla proturječnost? Ili se poduhvatiti »usklađivanja«? Nije riječ o nekom akademskom objektivizmu, nego o pokušaju da se stvarnost shvati onakvom kakva jest. Inače su iluzorni svi pokušaji da se ona svjesno mijenja. A ja sam, priznajem, duboko zainteresiran za to da se ružna stvarnost promijeni. I utoliko je ovo istraživanje, unatoč svoj svojoj »objektivističkoj« orijentiranosti, beskompromisno angažirano.

Vjerojatno je najveći nedostatak ove knjige to što ne znam albanski jezik. Naime, nisam se mogao koristiti literaturom na njemu, pa su mi sigurno promakle neke relevantne činjenice i, još više, relevantna gledišta. No, ni tu nije bilo pomoći. Do pisanja ove knjige tretirao sam Jugoslaviju kao državu Južnih Slavena, pa sam još odavno savladao slovenski i makedonski dovoljno da bez teškoća pratim literaturu na slavenskim jezicima. Albanski, i da sam htio, ne znam kako bih ga naučio kad su rječnici tek nedavno objavljeni, a neki udžbenik još nisam vidio. Čini se da za temeljit naučni rad o Kosovu čovjek treba biti rođen na Kosovu. To mu dođe kao neka plemenska uvjetovanost.

Možda bi trebalo dodati i to da sam želio proučiti još neke tekstove, ali se ispostavilo da ih Sveučilišna biblioteka u Zagrebu nema ili se, kako su me

ljubazno obavijestili, nalaze u – direktorovu ormaru. Nisam bio raspoložen da, pored svega ostaloga, istražujem još i direktorske ormare.

Moram ovdje upozoriti na jedan terminološki problem, naime na upotrebu riječi »nacionalizam«. U normalnom diskursu riječ *nacionalizam* trebala bi označavati ideologiju i pokret koji se zalažu za jedinstvo, nezavisnost i razvoj neke nacije. Ovako definirana aktivnost nacionalista – sasvim je legitimna. No, ako je ovo zalaganje za svoju naciju praćeno nanošenjem štete nekoj drugoj naciji, onda ta aktivnost prestaje biti legitimna. A upravo se to često dešava općenito, a u Jugoslaviji po pravilu. Zato je kod nas termin »nacionalistički« poprimio značenje *šovinistički*. Teško je neku raširenu upotrebu riječi mijenjati, ili joj se oduprijeti, i stoga neću ni ja moći biti dosljedan. Ipak, trebalo bi pojmove *nacionalistički* i *šovinistički* razlikovati. U knjizi ću stoga često upotrebljavati termin *nacionalni šovinizam* da bi se istakla destruktivnost pervertiranih nacionalnih osjećaja.

Želio bih zahvaliti svojim korespondentima Miliji Šćepanoviću, pukovniku Radisavu Filipoviću, Danilu Radojeviću, Predragu Vulikiću, Miloradu Tomoviću, Lanasi Poki (što je pretpostavljam pseudonim), Suljemanu Đonbalaju, Branku Nikaču, Husniji Bitić, Danilu Radojeviću i jednom anonimnom Albancu na izuzetno opširnim pismima i drugim tekstovima. Iz te korespondencije mnogo sam naučio i o činjenicama i o stanovištima, čak i kad sam se nekima od tih stanovišta oštro suprotstavio. Zahvalnost dugujem i dvama korespondentima na čija pisma odgovaram u Prilogu. Ne spominjem njihova imena, jer bi se tada tekstovi lako povezali s autorima, a nisam ovlašten da otkrivam identitet autorâ.

Posebnu zahvalnost dugujem recenzentima Zekeriji Cani i Božidaru Jakšiću, koji su mi izuzetno iscrpnim primjedbama pomogli da otklonim određene nejasnoće i nepreciznosti kao i neke činjenične pogreške. Recenzenti su me također upozorili na relevantne izvore i kopirali su za mene nekoliko rijetkih knjiga, koje bi mi inače bile nepristupačne. Dr. Cana mi je ekscerptima na srpsko-hrvatskom učinio dostupnom i literaturu na albanskom jeziku. Kolegica Alica Wertheimer dala mi je korisne sugestije za demografsku analizu. Ako su u tekstu ostali još neki nedostaci, odgovornost je naravno samo moja.

Zagreb, 31. decembra 1987.

Branko Horvat

Predgovor drugom izdanju

Prvo izdanje ove knjige brzo je rasprodano unatoč relativno velikoj tiraži, što svjedoči o istinskom interesu koji u našoj zemlji postoji za rješenje kosovskog pitanja. Zbog toga umjesto da se knjiga jednostavno ponovi, što je bio prijedlog izdavača, ja sam osjećao vrstu građanske odgovornosti da unesem dopune i popravke kako bi tekst bio što informativniji, a zaključci što argumentiraniji.

Za godinu dana, koliko je proteklo od završetka prvog rukopisa, imao sam prilike da mnogo ležernije pristupim cijeloj problematici, da još jedanput pregledam davno pročitane historijske knjige, da iskoristim svu – prilično opsežnu – literaturu i novinske napise koji su se u međuvremenu pojavili te da dođem do onih radova na koje se, uz sadašnju organizaciju posudbene bibliotekarske službe u Jugoslaviji, mora čekati mjesecima. Ispostavilo se da nijedan zaključak nije trebalo mijenjati, ali su neki zaključci sada rigoroznije argumentirani i dokumentirani.

Očekivao sam da ću svoju analizu moći poboljšati na osnovi naučne i političke kritike i javnog dijaloga. Nažalost, to se očekivanje izjalovilo. Čini se da je poznavanje Kosova u velikom dijelu zemlje toliko slabo da argumentiranog dijaloga nije ni biti moglo. Zatim, mnogi od onih koji su upućeni u probleme ne žele javno diskutirati. Taj je fenomen jednako prisutan među srpskim kao i među albanskim intelektualcima, a rezultat je društvenog pritiska koji nacionalni šovinisti vrše na svoje sunarodnjake da bi obranili izmišljene nacionalne interese. Na kraju, postoji i mala ali bučna grupa nacionalnih šovinstava, koji umjesto na dijalog pozivaju na linč. Čitalac o tim ljudima može stvoriti svoj sud na osnovi tekstova uključenih u Prilog II. Radi se o novom i zabrinjavajućem fenomenu našeg političkog života. On ujedno dobrim dijelom objašnjava zašto se kosovsko pitanje ne rješava.

Zbog navedenih razloga, ozbiljnog javnog dijaloga bilo je malo. Stoga je on imao marginalni utjecaj na reviziju teksta. Ipak, javne reakcije upozorile su me da su neki dijelovi teksta bili pogrešno shvaćeni. Njih sam u ovom izdanju pokušao jasnije formulirati. Upozoreno je na neke neuravnoteženosti u kompoziciji historijskog materijala. Budući da ovo nije historijska studija, nastojao sam knjigu što više oteretiti od historije kako bih se mogao posvetiti suštin-

skom dijelu knjige – analizi sadašnje situacije i mogućnostima da se ona riješi. Tako je bilo ispušteno ono što je poznato ili je već više puta bilo obrađeno u drugim publikacijama. Međutim, javno mi je zamjereno da nije dovoljno obrađena historija kosovskih Srba prije 1912, pa bi se mogao steći dojam da na Kosovu žive samo Albanci. Dodao sam stoga posebno poglavlje o Srbima te sve raspoložive podatke o nacionalnom sastavu stanovništva Kosova od osmanlijskih osvajanja do danas.

Kao i poslije objavljivanja članaka u *Književnim novinama* i *Startu* tako i nakon što je objavljena knjiga, dobio sam mnogo pisama. No, ona se razlikuju od prijašnjih. Dok su mi prije autori pisama pokušavali pružiti dodatnu dokumentaciju ili argumentirano osporiti neki od zaključaka, u novim pismima toga gotovo nema, a autori se, osim nekoliko izuzetaka, jednostavno opredjeljuju za i protiv – i to na neki način pokazuje kako se politička situacija razvijala u proteklih godinu dana. Ne traže se rješenja, nego istomišljenici. Zbog toga tu korespondenciju ne obrađujem. Uvrstio sam samo pismo jednog Albanca koje svojim gramatičkim pogreškama i stilom odaje čovjeka koji nema visoko obrazovanje i koji ne vlada dobro srpsko-hrvatskim. Imam utisak da to pismo vjerno odražava mišljenje prosječnog Kosovara i kao takvo ima dokumentarnu vrijednost.

Uvrstio sam i dva intervjua, koje su na svoju inicijativu vodili kosovski Srbin Aleksandar Tijanić i kosovski Albanac Veton Surroi. Prema općem mišljenju obojica spadaju u vrh jugoslavenskog novinarstva. Ti intervjui ne donose nove činjenice, ali zato imaju određenu dokumentarnu važnost. Kao prvo svaki od te dvojice novinara postavljao je ona pitanja koja su najviše zanimala upravo onu nacionalnu sredinu iz koje je dolazio. I drugo, ako je moj pristup kosovskom pitanju ispravan, onda bi moji odgovori u jednakoj mjeri morali zadovoljiti i srpski i albanski intonirana pitanja. Ne postoje dvije kosovske istine – kako se danas često govori. Na čitaocu je da prosudi koliko sam uspio. Važno je upozoriti na još dvije okolnosti. Prvo, Tijanić i Surroi ubrzo poslije razgovora bili su partijski kažnjeni i bilo im je zabranjeno da pišu u svojim listovima. Tijanić zbog opće neposlušnosti, a Surroi isključivo zbog intervjua. I drugo, dok poslije Tijanićevog intervjua objavljenog na srpsko-hrvatskom u *Startu* nije bilo gotovo nikakve reakcije, intervju Surroiija objavljen na albanskom u *Rilindji* izazvao je u beogradskoj žutoj štampi barožnu vatru iz svih oružja. Ona je po komandi počela dva tjedna nakon što je objavljen razgovor (koliko je trebalo da se tekst prevede i probavi) i nastavila se svakodnevno idućih pet tjedana. I taj je događaj, koji podsjeća na prilike koje su Lav Trocki i Dimitrije Tucović opisivali 1913, unesen u Prilog II.

Dok sam proširivao knjigu, imao sam i dobrodošlu pomoć. P. Ladjević dao mi je tekst studentske peticije iz 1981, župnik Defar arhivski materijal o žrtvama u Bistražinu, V. Dj. Degan jedan teško pristupačan historijsko-diplomatski tekst, J. Ivaštinović jedan malo poznat dokumentarni tekst iz

1930. godine, a općinska organizacija SUBNOR-a iz Đakovice poslala mi je podatke o NOB-u svog kraja. Tu sam dokumentaciju iskoristio u knjizi i spomenutim drugovima zahvaljujem na samoinicijativnoj suradnji. Zahvaljujem i recenzentima Aliji Hodžiću, Žarku Puhovskom, Rudiju Rizmanu i Josipu Vrbošiću na korisnim primjedbama. Posebno zahvaljujem historičaru Zekeriji Cani, koji je veoma pažljivo korigirao neka imena, datume i nedovoljno precizno opisane događaje te me upozorio na pouzdanije, meni nepoznate ili nepristupačne izvore. Naravno, za eventualne preostale propuste te za neprihvatanje nekih primjedaba odgovornost je isključivo moja.

Svaka dobra vijest s Kosova loša je vijest – izjavio je pred svoju ostavku Franc Šetinc, koji je u Predsjedništvu CK SKJ bio zadužen za Kosovo. Strasti su raspaljene, politička atmosfera zagrijana je do usijanja. Ako ova knjiga makar i malo pridonese tome da se prilike smire, da se počnu uvažavati činjenice i da se počne raspravljati na osnovi činjenica, smatrat ću da je uloženi trud bio opravdan.

Dva mjeseca nakon što je rukopis već bio predan izdavaču, u Prištini je osuđeno jedanaest Albanaca na kazne zatvora od četiri mjeseca do pet godina zbog članstva u Marksistično-lenjinističkoj partiji. Novine su objavile da je prilikom pretresa među optužujućim materijalom pronađeno i prvo izdanje ove knjige. Komentar ostavljam čitaocu.

Zagreb, 16. marta 1989.

Branko Horvat

Mi socijaldemokrati se u pogledu na nacionalnu slobodu razlikujemo od buržoazije. Jer buržoazija hoće slobodu za svoj narod po cenu uništenja slobode drugih naroda... Ako bi se stara Srbija pridružila Srbiji, onda bi na jednog slobodnog Srbina dolazila po dva porobljena Arnautina, Turčina itd. Mi hoćemo slobodu svoga naroda ne uništavajući slobodu drugih. Ovaj se cilj može postići jedino stvaranjem na Balkanu jedne političke celine u kojoj bi svi narodi bili potpuno ravnopravni... bez obzira na to u kojoj je oblasti pre nekoliko vekova koji vladar vladao.

DIMITRIJE TUCOVIĆ, 1912

Nalazim da je osnovni uzrok [sukobima na Kosovu i oko njega] u nemoći da se Jugoslavija konstituiše kao moderno, demokratsko društvo. Odbrana autokratskog monopola, kako u Federaciji tako i po republikama i pokrajinama, blokirala je jedini mogući izlaz iz kosovske krize, postupnu integraciju albanskog življa na našem tlu u jugoslavensku zajednicu kao celinu. Uslov za to je, dabome, demokratski političko-ekonomski razvoj i u Srbiji i u Jugoslaviji. Pošto je takav napredak izostao, ili je bio osujećen ili sveden na marginalne izmene, nacionalizam, uključujući albansku agresivnu iredentu, nametao se kao jedina politička alternativa u ime nacionalnog identiteta i samopotvrđivanja. Tako smo stigli do nacionalno-revanšističkog usijanja, umesto da demokratizacijom stvorimo uslove za bržu integraciju albanske manjine u civilizacijski prostor jugoslovenske celine... Mislim da ćemo ostati u začaranom krugu sve dok ne stvorimo uslove za stvarnu, trajnu integraciju. Srbija ne može biti jedina identifikacija nacionalnog i političkog određenja za Albanace na Kosovu. Njima mora biti otvorena jugoslovenska opcija. Polazim od uverenja da bi isključiva identifikacija sa Srbijom, ako bi se bezuslovno nametala, stvarala od Albanaca, u neku ruku, građane drugog reda. Jer oni, slikovito govoreći, mogu biti Albanci i Jugosloveni, ali teško da bi mogli biti Albanci i Srbi... ubeđen sam da bi Albanac, u široj opciji, mogao da se oseća i iskazuje kao Jugosloven i da se kao takav uspešnije suprotstavlja nacionalizmu u vlastitim redovima u ime prednosti i prava koja mu obezbeđuje jugoslovenska zajednica. Na žalost, njemu je takva, jugoslovenska platforma dosad bila najmanje pristupna, ako mu je uopšte nuđena... Ako bi se Jugoslavija kao demokratska federacija oslobodila nacionalizama koji su je doveli na ivicu sloma, onda nikome, pa ni Srbiji, ne bi morala da smeta jugoslovenska opcija za albanski živalj s Kosova.

KOČA POPOVIĆ, 1988

1. Uvod: Tri aspekta kosovskog problema

U martu 1981. izbile su demonstracije studenata na Kosovu. Dva mjeseca poslije bio sam gost ekonomijade u Dubrovniku. Ekonomijada je kulturno-stručno-sportska priredba, koju svake godine organiziraju studenti ekonomije iz cijele zemlje. Ovaj put organizatori su bili beogradski studenti i oni su mi bili domaćini. Pomislio sam – ispostavilo se naivno – da je to dobra prilika da iz prve ruke saznam o događajima na Kosovu. Zamolio sam domaćine da me upoznaju s prištinskim studentima, koji su bili smješteni u susjednom hotelu. Pokazalo se da to neće ići neposredno, nego prvo moraju pitati Prištevce. Pokazalo se, zatim, da su Prištevci jako zauzeti. Predložio sam da se onda nađemo za vrijeme ručka ili večere u mom ili njihovom hotelu. Ispostavilo se da to neće ići i da bih eventualno mogao razgovarati samo s vođom grupe, jednim docentom čije ime nisam nikad pročitao u literaturi ili čuo na skupovima ekonomista, pa sam ga zato valjda i promptno zaboravio. Dva su dana kuriri prenosili poruke između naša dva hotela, dok Beograđani na kraju nisu digli ruke od jalova posla. Sa studentima nisam smio razgovarati, a kolega docent nije želio razgovarati. A kad jedan zagrebački profesor u 1981. ne može razgovarati sa studentima iz Prištine, onda se očigledno nešto veoma ozbiljno poremetilo u ovoj našoj državi.

Promatrao sam studente kako se bezbrižno međusobno druže, kako predvečer u malim grupama pjevaju uz gitaru ili harmoniku, kako se razilaze u parovima po romantičnoj dubrovačkoj mjesečini. A jedna grupa, njih dvadesetak, koja je u tom trenutku vjerojatno imala najviše potrebe da se druži, da bude prihvaćena – ostajala je povazdan izolirana, pod strogom kontrolom svoga docenta.

Spominjem taj događaj zbog toga jer pravi dijalog nije postignut sve do danas. Kosovo je poprilično ostalo kulturni geto. Neposredan, otvoren razgovor među intelektualcima sasvim je izostao. S jedne se strane javljaju kritike, predbacivanja, propovijedi, pa i direktni napadi, na što druga strana odgovara obranaštvom, često pomiješanim s neiskrenošću. Izuzeci su rijetki. A država, prema poznatoj balkanskoj tradiciji, nastupa s policijom i parolama. I na taj način na historijski stvorenu hipoteku dodaje i svoje doprinose čineći problem još težim.

To je, nesumnjivo, najdelikatniji politički problem zemlje. Ima barem tri različita aspekta, od kojih se prvi odnosi na iseljavanje Srba i Crnogoraca, drugi na srpski nacionalizam, a treći na integraciju Albanaca u jugoslavensku zajednicu. Prva su dva aspekta prilično očigledna. Treći zahtijeva ozbiljnu studiju.

Da prvo raspravimo o onom što je očigledno.

Od svake moderne države očekuje se da osigura pravni poredak i sigurnost građana. Jugoslavenska je federacija u tom pogledu zakazala. Direktni i indirektni pritisci materijalne i moralne prirode, mjestimično i otvoreni zločini, pokrenuli su lavinu iseljavanja.

»Pale se i uništavaju usevi, pušta se stoka u zasade i obrađene njive, uzurpira se zemljište, zagađuju izvori, pali letina, demoliraju kuće, napadaju deca dok čuvaju stoku...« (Bogdanović, 254).

Sudovi su gubili predmete, administracija je odgovarala šutnjom, a ljudi su bili prepušteni sebi samima – kao u tursko doba. Prilično je očigledno što je jugoslavenska država morala uraditi. Trebala je na Kosovo poslati ekipe inspektora, pravnika, upravnih i sudskih kadrova sa zadatkom da u najkraćem roku srede stanje u javnim službama. Trebala je uspostaviti instituciju javnog pravobranioca građana (za balkanske prilike adaptirana skandinavska institucija *ombudsmana*). Ured tog pravobranioca bio bi otvoren za svakog građanina kojem je nanesena nepravda – umjesto da građani prolaze kroz ponižavajuću proceduru predavanja žalbi i slanja delegacija u Beograd – a javni bi pravobranilac u ime oštećenog pokretao sporove na sudu, tražio disciplinsko kažnjavanje ili smjenjivanje neodgovornih službenika, angažirao bi inspektore i preko štampe obavještavao jugoslavensku javnost. Trebalo je da Federacija formira grupu od istaknutih naučnih radnika – historičara, socijalnih psihologa, ekonomista, politologa – koji bi predložili mjere za dugoročno saniranje situacije.

Ništa od svega toga Federacija nije uradila. Zapreka nije bila u Ustavu. Član 281. Ustava (Federacija preko saveznih organa štiti ustavnost i zakonitost) takve akcije omogućava. Ali, Federacija za njih niti je pripremljena niti ih hoće provoditi.

Stradanje nevinih ljudi dovoljan je razlog da javnost bude uzbuđena i da traži energičnu akciju. Ali to je samo prvi aspekt kosovske krize.

Drugi se neposredno na njega nastavlja. Iseljavanje Srba i Crnogoraca potiče i omogućava da se ispolji srpski – manje crnogorski – nacionalizam. U licitiranju tko će biti veći zaštitnik progonjenih Srba na Kosovu sređuju se i neki stari računi o obespravljenoj srpskog naroda u novoj Jugoslaviji. A budući da su Srbi na Kosovu zaista maltretirani, teško je na demagogiju odgovoriti pravom mjerom. Na emotivnoj vezanosti Srba za Kosovo, na ranjivosti srpskog naroda kad je posrijedi patnja, gradi se politička pozicija i strategija nagodbe sa suparnicima u Federaciji.

Srpski nacionalizam u drugim sredinama promptno nailazi na odjeke koji

počinju podsjećati na vremena maspoka. Na taj način javlja se sasvim realna opasnost da, zbog nesposobnosti Federacije, Kosovo posluži kao detonator nove nacionalističke eksplozije.

Treći aspekt tiče se samih Kosovara i Kosovaca. On je najsloženiji, ali tu i leži rješenje problema. Prije no što prijeđem na sustavnu analizu, želio bih upozoriti na tri mistifikacije. Prvo, na Kosovu nije bilo nikakve kontrarevolucije kako nam to beskonačno ponavljaju politički i policijski funkcionari i sredstva javnog komuniciranja. Revoluciju kao i kontrarevoluciju čine odnosi između društvenih klasa, između kapitalizma i socijalizma, vlasništva i samoupravljanja. Ništa od svega toga nije bilo. Štoviše, vodeće ilegalne separatističke grupe – Grupa marksista-lenjinista Kosova i Komunističko-marksističko-lenjinistička partija Albanaca u Jugoslaviji – zaklinju se na komunizam i marksizam-lenjinizam. Mi smo takvih marksista-lenjinista orijentiranih na razbijanje Jugoslavije imali i prije rata. Samo što su onda bili raspoređeni po cijelom teritoriju, dok su sada koncentrirani u jednoj regiji, ali u oba slučaja zajednički je ideološki dogmatizam i fanatizam poluobrazovanih ljudi. Na Kosovu je – zbog razloga koji ćemo poslije ispitati – naprosto izbio nacionalni bunt koji je zatim eskalirao u šovinističke ispade. To postaje jasno čim se uoči socijalni sastav aktivista: većina uhapšenih jesu đaci, studenti i učitelji. A nekoliko stotina učenika prebjeglo je u Albaniju i zatim su vraćeni (Hasani, 203). Tipično za naciju u formiranju koja tek traži svoj identitet. Kad jedna mlada nacija u toku dvije generacije prijeđe put od nepismenosti do akademije nauka, moraju se očekivati izuzetno burni procesi ispoljavanja tek osvojene nacionalne samosvijesti. A ako ti procesi teku stihijski – kao što teku – i nisu inteligentno kontrolirani – kao što nisu – i istodobno se događaju u izuzetno nepovoljnim uvjetima opće ekonomske i političke krize, onda je neminovno da se nacionalne osjetljivosti razvijaju u nacionalni šovinizam. Dakle, riječ je o odnosima između nacija, a ne o odnosima između klasa.

Brkanje pojmova izaziva konfuziju u rješavanju problema, pa se on tako i ne rješava. Zašto onda »kontrarrevolucija«? Očigledno zato da se istakne društvena opasnost – kao da nacionalni sukobi u jugoslavenskom kontekstu nisu dovoljno opasni sami po sebi. Osim toga, pogrešna je upotreba terminâ kontraproaktivna jer im oduzima smisao, pa kontrarevolucionarnost više ništa određeno ne znači. Tako je nedavni ostapbenderovski podvig velikog kombinatora iz Velike Kladuše – koji je, ispravno ocijenivši lakomost banaka na visoke kamate, svoje nepokrivene mjenice financirao izdavanjem novih mjenica – javni tužilac prema krivičnom zakonu kvalificirao kao kontrarevolucionarno podrivanje društvenog poretka.

Političari su izmislili kvalifikativ »kontrarevolucionarni«. Srpski nacionalisti dodali su još jedan, »genocid« (Bogdanović, b, 7). Genocid je izvršila nacistička Njemačka nad Jevrejima, uništavajući ih masovno u dušegupkama. Genocid je izvršila fašistička Pavelićeva država nad Srbima u Hrvatskoj i Bosni. Genocid je izvršila Staljinova država masovnim deportiranjem i ubija-

njem baltičkih oficira i intelektualaca. U tom značenju upotrijebiti termin »genocid« za nacionalnu netrpeljivost i određena kriminalna djela počinjena na Kosovu – ma koliko ona revoltiraju – znak je nedobronamjernog pretjerivanja.*

Treće, »Kosovo-republika« nije nikakav kontrarevolucionaran zahtjev zbog kojega građane treba hapsiti. Radi se o političkom zahtjevu koji je u jednoj socijalističkoj zemlji – a Jugoslavija bi trebala biti takva zemlja – potpuno legitiman. Je li on opravdan ili neopravdan treba utvrditi politička, a ne policijska rasprava. Međutim, udruživanje radi traženja republike kažnjava se s tri do deset godina robije, ovisno o tome je li netko običan član ili organizator grupe. Umjesto da se politički rad odvija pred očima javnosti, takvo je kažnjavanje direktan poziv na ilegalnu aktivnost. Iluzija je da se nečije uvjerenje može suzbiti terorom. Iskustva kraljevske Jugoslavije s komunistima trebala bi u tom pogledu biti dovoljno poučna.

Moram priznati da teško shvaćam zašto četiri decenija nakon revolucije mi u Jugoslaviji o ovakvim pitanjima ne možemo civilizirano razgovarati. Motiv za pisanje ovog rada bio je – osim želje da sebi objasnim pitanja koja drugi, kojima je to struka, nisu objasnili – da potaknem općejugoslavenski razgovor. Trebam također napomenuti to da ja za taj posao nisam baš naročito kvalificiran: ne živim na Kosovu, ne govorim albanski i nisam historičar. Prema tome, raspoložem samo ograničenim informacijama i nisam kadar precizno utvrditi vjerodostojnost svojih izvora. Tri puta sam doduše prokrstario Kosovom s kraja na kraj. Ali, to sam uradio i u svim ostalim krajevima zemlje i iz toga ne izvlačim pravo na neko posebno poznavanje. Neka definitivnija, naučno provjerena povijest Albanaca na koju bih se mogao osloniti još nije napisana – što ne služi na čast našim historičarima, bili oni albanske ili nealbanske narodnosti.

Prijatelji u Srbiji i Hrvatskoj koji nešto znaju o kosovskim problemima, uvjeravaju me da rješenja nema. Nemogućnost rješenja implicira policijsko rješenje. A to je najgore od svih mogućih. Nema društvene situacije iz koje razumni ljudi ne bi našli izlaz. Inteligentni će ljudi i nesreću preokrenuti na opću korist. Krenimo, dakle, u potragu za razumnim razrješenjem kosovskoga čvora.

* Kada je na jednom sastanku u vezi s nacionalnim sukobima u Nagornom Karabahu – koji neki smatraju kolijevkom armenskog naroda i koji je vrsta sovjetskog Kosova – armenski pisac Petrosjan krvoproliće u Samgaitiju nazvao genocidom, rukovodilac sovjetske partije Gorbačov prekinuo ga je rekavši (*Borba*, 21. VII. 1988, s. 2): »Genocid je organizirana rasna politika, a ne stihijska. U Samgaitiju su to napravili otpadnici društva... Zašto banditska zlodjela hoćete pripisati cijelom azerbejdžanskom narodu?... Vi znate što znači genocid i kakva je njegova težina?« – Citiram ruskog političara, jer mi nije poznat odgovarajući citat nekog jugoslavenskog političara.

PROŠLOST

2. Geneza kosovskog problema

U srednjem vijeku, tj. četiri i pol stoljeća od kraja X. do sredine XV. stoljeća, kad je pala despotovina, Kosovo je bio jugoslavenski teritorij većinom naseljen Slavenima. Termin *jugoslavenski* upotrebljavam u državno-pravnom smislu: radi se o državama čiji je historijski nasljednik današnja Jugoslavija. Prvi jugoslavenski vladar koji je u svoju državu uključio cijelo Kosovo bio je Samuilo. Zatim su svoju vlast na Kosovo proširili dukljanski vladari. Slijede Nemanjići, od kojih je car Dušan vladao i cijelom Albanijom. Posljednji su srpski despoti, koje s Kosova izbacuju Turci 1455. Nakon toga slijede gotovo četiri stoljeća osmanlijske vladavine. Od 1912. dalje Kosovo je opet jugoslavenska pokrajina.

Kosovo nije samo osvojena pokrajina nego postaje središte srednjovjekovne srpske države. Priština, Prizren i Vučitrn prijestolnice su kralja Milutina, careva Dušana i Uroša i Vuka Brankovića. Dukljanski vladar Bodin (1081–1116) okrunjen je u Prizrenu za »bugarskog cara«.

Na Kosovu polju zbio se središnji događaj srpske srednjovjekovne historije: poraz u bici s Osmanlijama i gubitak državnosti. U crkvi Samodreži blizu Vučitrna pričestila se srpska vojska prije kosovske bitke. Ti su događaji ušli u narodnu pjesmu i izazvali ogroman emotivni naboj u kasnijih generacija, sve do naših dana. U Šari spava Kraljević Marko, koji će se probuditi kad vaskrsne srpsko carstvo. Kneginja Milica, udovica kneza Lazara, ostavila je u manastiru Dečanima dvije ogromne svijeće koje je trebalo zapaliti »kad prokleti ismailćani odu iz Srbije i s Balkana.«* Kosovo je valjalo osvetiti istjerivanjem Osmanlija i obnovom starih tradicija. Taj je sveti dug i odužen godine 1912. Kad je oslobođeno Kosovo, piše Jovan Cvijić, »svaki srpski seljak hteo je da vidi ovu nacionalnu svetinju i da sa nje ponese grudvu zemlje za uspomenu« (Cvijić, 557).

Na Kosovu se nalaze stari manastiri koji su bili nosioci srpske kulture. Tu su također prve eparhije u Prizrenu i Lipljanu (iako u prvo vrijeme pod jurisdikcijom bugarske crkve). A tu je i pečka patrijaršija, koja je postojala nekoliko vjekova i koja je bila neprocjenjivo važna za očuvanje narodnog

* Na godišnjicu pobjede kod Kumanova svijeće 1924. pali Aleksandar Karađorđević i one gore cijelu noć i cijeli dan – toliko vremena koliko je prema predaji trebalo da budu napravljene.

identiteta za vrijeme osmanlijske okupacije. S Kosova potječe i dvadesetak svetitelja srpske pravoslavne crkve (Vukanović, III. 7).

Očigledno je da je Kosovo duboko usađeno u svijest srpskog naroda. Srpski nacionalni osjećaj ne omogućuje ravnodušnost prema onome što se dešava na Kosovu.

Međutim, Kosovo je jednako tako dragocjeno i za drugu etničku grupu današnje Jugoslavije, za Albance.

Na Kosovu je 1878. g. osnovana Prizrenska liga s kojom se počinje formirati moderna albanska nacija. To je središnji događaj novovjekove albanske historije.

U Monastiru (Bitolju) 1908. g. održan je Nacionalni kongres na kojem je prihvaćen jedinstven alfabet, koji se upotrebljava i danas, i istaknut je cilj autonomne Albanije. Monastir, doduše, nije na Kosovu, ali je u sklopu Jugoslavije.

Ta dva događaja za Albance jednako su važna kao što je npr. ilirski preporod za Hrvate. No, u tome se još ne iscrpljuje značenje Kosova i Jugoslavije za albansku historiju.

U razdoblju od 1909. do 1912. g. česti su albanski ustanci protiv osmanlijske vlasti. Masovni i odlučujući ustanak buknuo je na Kosovu 1912. godine. Ustanci su oslobodili mnoge gradove i ušli u Skoplje. Porta šalje svoju delegaciju na pregovore u Prištinu, pa zatim u Skoplje i prisiljena je priznati Albaniji autonomiju.

Kosovski ustanici predvođeni Bajramom Currijem bili su značajni u građansko-demokratskoj revoluciji u Albaniji 1924. Općenito, od Prizrenske lige pa dalje Kosovo ima glavnu ulogu u formiranju suvremene albanske nacije i države. Halit Trnavci izvještava: »I najmanje dete u Albaniji sanja o Kosovu kao o svojoj rodnoj grudi« (Politika, 24. VIII. 1987).

Na kraju, Albanci u Jugoslaviji nisu naprosto nacionalna manjina. Albanaca ima otprilike koliko i Hrvata, tj. 4,5 milijuna godine 1981. Od toga broja 60 posto živi u Albaniji, a 40 posto u Jugoslaviji. Manje grupe Albanaca žive u Grčkoj i Južnoj Italiji (200.000). U Turskoj navodno živi više od milijun Albanaca širom države. Broj Albanaca u toj zemlji naročito se povećao poslije balkanskih ratova iseljavanjem s Kosova i jugoistočne Srbije, Makedonije i Crne Gore. U Jugoslaviji Albanci su koncentrirani na Kosovu gdje čine tri četvrtine stanovništva. U odnosu prema drugim jugoslavenskim nacijama Albanaca je manje samo nego Srba, Hrvata i Muslimana, podjednako su brojni kao Slovenci, a više ih je od Makedonaca, Jugoslavena i Crnogoraca.

Historijski rezime prilično je očigledan: u razdoblju od 1878. do 1912. na teritoriju Jugoslavije zbili su se događaji koji su uzrokovali formiranje nezavisne albanske države *izvan* Jugoslavije. Međutim, 40 posto Albanaca živi u Jugoslaviji.

Očigledan je i problem koji se pojavio: riječ je o sukobu historijskog i etničkog principa u rješavanju nacionalnog pitanja. Iako se može uočiti

određena tendencija prema kojoj je nekoć gotovo isključivu važnost imao historijski princip (isključujem upotrebu sile, koja je svakako bila primarna), a od Wilsonovih točaka na pregovorima poslije I. svjetskog rata prevladava etnički princip – ne postoji nikakvo jasno definirano rješenje tog sukoba. Inzistiranje bilo na jednom bilo na drugom principu može imati stravičnih posljedica: palestinsko-izraelski sukob dovoljno uvjerljivo potvrđuje taj zaključak.

Međutim, tamo gdje fanatici izgibaju u međusobnim sukobima, razumni ljudi, uvažavajući historijski nametnute okvire, nalaze rješenje. Za takvim rješenjem tragamo.

Presedane već imamo. U Skoplju je g. 1346. Dušan okrunjen za cara Srba, Grka i Bugara, a srpski mitropolit proglašen za srpskog patrijarha. Tomislavljeva i Krešimirova Hrvatska uključivale su i Bosnu djelomično, a ugarsko-hrvatsko kraljevstvo potpuno, dok je u Bihaću bilo sjedište hrvatskih srednjovjekovnih skupština. Pa ipak, »južna Srbija« i Skoplje nisu uključeni u republiku Srbiju, niti su Bosna i Bihać uključeni u republiku Hrvatsku – s čime se, pretpostavljam, slažu svi razumni Srbi i Hrvati – ali su oba grada i obje zemlje u zajedničkoj Jugoslaviji. S druge strane, Vojvodina nikad nije bila dio srpske države ni Istra hrvatske, ali su uspostavljanjem Jugoslavije to postale.

»Naše redove ne sme zapljuskivati bes šovinista – pisao je prije skoro osam decenija srpski socijalist Dragiša Lapčević – koji... u horu od sto hiljada ludaka traže 'veliko carstvo' ovoga ili onoga vladaoca od pre nekoliko stotina godina. Ti zahtevi... nisu ništa drugo do jedno ludo nazadnjaštvo« (Borba, 16. X. 1911, s. 283). Historija je već više puta sve Velike Hrvatske, Velike Srbije i Velike Albanije osudila na barbarstvo i neuspjeh. Ali, zato je u Jugoslaviji omogućila da se ostvare autentični interesi svakoga naroda.

3. Opći historijski okvir

Starija historija

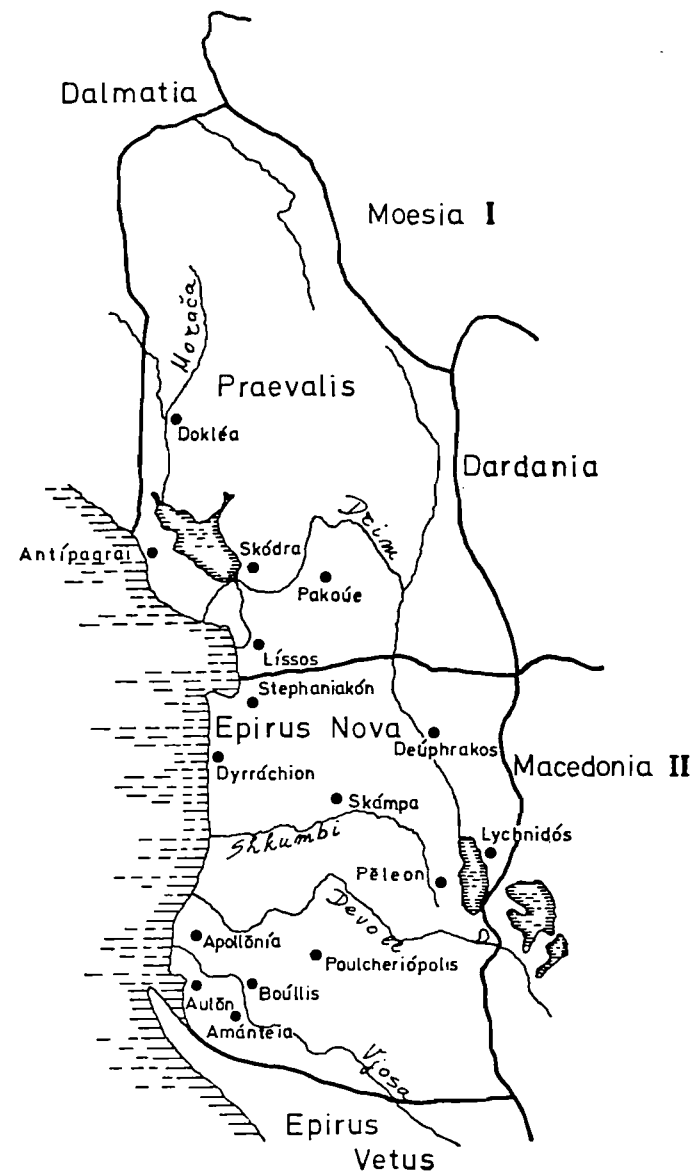
Etnogeneza Albanaca – kao uostalom ni mnogih drugih naroda – nije definitivno naučno utvrđena. Između različitih mogućih pretpostavki autori *Historije naroda Jugoslavije* (s.96) odlučili su se za ovu. Današnja Albanija nije u cjelini od iskona albanska zemlja. Posebno u primorju i uz saobraćajnice živjeli su romanizirani Iliri. Preci Albanaca živjeli su u Dardaniji. Dardanci su bili Iliri* koji su pretrpjeli određen utjecaj Tračana. Klasični pisci opisuju ih kao primitivan, hrabar i buntovan narod. Bavili su se stočarstvom, ali i rudarstvom. Pročuli su se kao hajduci. Godine 284. pr. n. e. dardanska plemena udružuju se u jednu kraljevinu. Sredinom II. st. pr. n. e. dolaze pod vlast keltskog plemena Skordijaca. Godine 15. pr. n. e. Kelte su porazili Rimljani. Tada počinje romanizacija, pa je i jedan rimski car, Klaudije II, vjerojatno dardanskog podrijetla.

Dardanija (od dardha = kruška na albanskom) obuhvaćala je današnju južnu Srbiju, Kosovo i sjevernu Makedoniju. Najveći gradovi Dardanije bili su Naissus (Niš), Scupi (Skopje, koje je poslije Konstantina Velikog postalo glavni grad prefektуре Dardanije i episkopska rezidencija) i Ulpiana (Lipljan) na Kosovu, koja također postaje središte episkopije.

Prije rimskog osvajanja Balkana na poluotoku su živjele tri velike etničke skupine: Iliri na zapadu, Tračani na istoku i Heleni na jugu. Za rimske vladavine djelomično je romaniziran »barbarski« dio poluotoka, naročito u gradovima u koje su se naseljavali umirovljeni legionari i talijanski kolonisti. Poslije su Slaveni romanizirane Tračane i Ilire nazvali Vlasima.

U drugoj polovici VI. st. Avari sa Slavenima provaljuju na Balkan i pustoše ga u pljačkaškim pohodima. U prvoj polovici VII. st. Slaveni se trajno naseljavaju. Slavenska bujica preplavljuje poluotok od sjevera sve do krajnjeg juga. Tako su Srbi dospjeli do Tesalije (Srbica), a toponimi u Atici i Kreti izvode se iz hrvatskih imena (Grafenauer, I, 88). Domaće se stanovništvo sklanjalo pred osvajačima u tvrde primorske gradove i na otoke, gdje se dalmatski (jezik koji se razvio iz balkanskoga vulgarnog latiniteta) zadržao sve

* M. Garašanin i F. Papazoglu smatraju da Dardanci nisu Iliri, nego u osnovi prastanovnici Balkana. Na tu dominantnu autohtonu osnovu poslije se nadovezuje ilirska komponenta (Garašanin, 9–199).

Granice kasnoantičkih provincija u Albaniji i gradovi koji se spominju kod Prokopija i Hijerokla. – (*Iliri i Albanci*, s. 207).

do XIX. stoljeća, potkraj kojeg je na otoku Krku umro i posljednji stanovnik koji je njime govorio. Međutim, i neki od gradova bili su razoreni, npr. Salona, Epidaurum, Doclea, Apollonia i Albanopolis, pa su izbjegli stanovnici osnovali nove gradove: Split, Ragusu, Antibar (Bar), Vloru i Kruju. Najviše preživjelog stanovništva sklonilo se u nepristupačne planinske krajeve.

Dodir između etničkih skupina nije bio uvijek samo destruktivan. Bilo je i simbiotičkog ponašanja. Robovi i koloni pridružuju se Slavenima u napadima na latifudije. Slaveni su učili gradnju kuća (od kamena u primorju) i zanate od stanovništva koje su zatekli na višoj civilizacijskoj razini. Iz tih simbiotičkih dodira Slaveni su preuzeli mnoge običaje, nošnju, nakit i mnoge riječi od Ilira, što tek odnedavno otkrivaju arheolozi, etnolozi i lingvisti.

Slaveni su se naseljavali mnogo gušće na sjevernom dijelu poluotoka, nego na krajnjem jugu. Na području današnje Albanije Slaveni su, krećući se iz Dardanije, prodrli do skadarskih nizina i do Vlore. Albansku jezgru oko Kruje Slaveni nisu nikad etnički preplavili. S vremenom su najjužniji slavenski doseljenici bili kolonizirani, a na području Albanije ušli su u proces formiranja novog etnosa. Iz naredna tri stoljeća nemamo pisanih izvještaja.

No, može se pretpostaviti da su starosjedilački Iliri i doseljeni Dardanci, uz asimiliranje vlaških stočara i slavenskih ratara, postepeno formirali albanski etnos.* Zajedničke migracije dardanskih Ilira i Slavena dokumentirane su arheološkim nalazima tzv. komanske kulture, koja sadrži i ilirske i slavenske ostatke pronađene uz rimske ceste koje su iz Dardanije vodile na obalu.

U pisanim izvorima Albanci se prvi put spominju u XI. stoljeću u vezi s bizantijsko-normanskim sukobima u okolici Drača u kojima su učestvovali i odredi Arvanita. No, dokumentirano je da su Albanci naseljavali kraj oko Kruje od VIII. stoljeća (Ducellier, 4).

Ime naroda veže se za ime ilirskog plemena Albana, koje je u II. stoljeću nastanjivalo oblast oko Albanopolisa (potom Albanum i Arbanum, danas Kruja). Odatle staroslavenski Раѡѡѡ, gdje se Ra- javlja umjesto Ar- po zakonu likvidne metateze. Sve do pada Albanije pod tursku vlast upotrebljava se ime Arbër, odnosno arbëresh, a to se ime sačuvalo i kod albanskih iseljenika u Italiji i u našem Zadru, čije jedno predgrađe nosi ime Arbanasi. Budući da je -as albanski sufiks za etnik (pr. Tiranas = stanovnik grada Tirane), formiralo se ime Arbanas, koje se upotrebljavalo donedavno i vjerojatno je jezično ispravnije od Albanac, albanski, što je sačinjeno prema talijanskom i njemačkom. Prema mišljenju P. Skoka (*Etimologijski rječnik*), Arbanas znači »stanovnik grada Kruje.« Danas Albanci sami sebe zovu Shqipëtar, a državu Shqipëria. To se ime izvodi od glagola shqiponj = razumijem ili od imena shqipe = orao.

* I drugi su balkanski narodi slične etničke mješavine. Slaveni su u toku naseljavanja asimilirali Tračane, Ilire i ostatke Kelta. Hrvati još i Avare (*ban* od avarskog *bajan*). Bugari su apsorbirali ugrofinski element, Pečenege i Kumane. Uz obalu su asimilirani Romani. A svi zajedno pretrpjeli su osmanlijski utjecaj.

Feudalci Arberije (između Kruje i Dibra te Škumbija i Drima) digli su krajem XII. st. ustanak i stvorili Kneževinu Arberiju sa središtem u Kruji i na čelu s Dimitrijem Progonom, prvim knezom Albanije. U XIII. st. Albanija sukcesivno potpada pod Epirsku Despotovinu (1213), Karla Anžuskog i Bizantiju (1286). U XIV. st. Albaniju osvajaju Srbi, a u XV. st. Turci. Albanski stočari postaju stalnosjedioci tek za vrijeme turskih osvajanja (*Grafenauer I*, 96). Tada silaze s planina u kosovske i makedonske ravnice i na neki način vraćaju se tamo odakle su njihovi preci pošli.*

Albanci, slično kao ni Slovenci, nisu stvorili trajnije državne tvorevine poput ostalih balkanskih naroda. I razlozi su slični: mala nacija okružena moćnim susjedima. Da bi se održali, albanski su feudalci bili lojalni Bizantskom, a poslije Osmanlijskom Carstvu. U međuvremenu, u XIII. i XIV. stoljeću, Albanija je bila zemlja kolonijalne eksploatacije, prvenstveno mletačke. Kroz Albaniju u antičko doba prolazi Via Egnatia, koja veže Drač s Carigradom preko Ohrida. Ta je cesta bila nastavak italske ceste Via Apia i na taj je način povezivala dva imperijalna centra, Rim i Konstantinopolj. U zemlji je bilo soli, žita i šuma, pa je bila pogodna za kolonijalnu eksploataciju. Strateški je Albanija ključ Jadrana i zato Venecija nije dozvolila da se razvije samostalna albanska država koja bi mogla ugroziti njezinu trgovinu sa Sredozemljem. I dubrovački trgovci, veoma aktivni u Albaniji, pridonijeli su da zemlja ostane razjedinjena. Ducellier navodi da su oni »snabdijevali veliki broj malih albanskih prinčeva dovoljnim sredstvima da se održe u odnosu na druge, ali nisu dozvoljavali nijednom od njih da postane dovoljno bogat da stekne vlast nad ostalima« (s. 11). Oni su ih snabdijevali i oružjem, pa je tako zabilježeno da je 1417. g. Dubrovnik isporučio velmoži Dukagjinu artiljerijsko oružje.

Toponimi ne samo na Kosovu, nego često i u Albaniji slavenskog su porijekla. Konjuh je tek u tursko doba postao Elbasan, Korča je preko prijelaznog grčkog oblika postala od Gorica, Berat je albanski izgovor za Belograd, Porádes na Ohridskom jezeru jest Podgradec itd. Mnogobrojni slavenski toponimi objašnjavaju se i značajnim doseljavanjem Slavena za bugarske okupacije (od sredine IX. do početka XI. stoljeća) te posljedicama srpske vladavine.

Za bugarske i srpske srednjovjekovne vladavine Kosovo se i Albanija slaveniziraju. Dolaskom Turaka taj je proces zaustavljen. A zatim se poste-

* To što su preci Albanaca došli iz Dardanije ne daje, naravno, današnjim Albancima nikakva prava na to područje. Ta prava, ako postoje, počivaju na drugoj osnovi. Nije zgorega napomenuti da ni indoevropski Iliri nisu prastanovnici Balkana. I oni su se – kao i Heleni i Tračani – doselili i svojim su brončanim mačevima pokorili neolitske starosjedioce koji nisu bili Indoevropljani. Šufflay ističe da je baza Alb- predindoevropskog porijekla, a vjerojatno su to i imena Škodra i Amantija (s. 3). Za Liburne, koji su živjeli u Hrvatskom primorju, smatra se da su bili poluiliri, tj. mješanci starih Mediteranaca i doseljenih Ilira. No, ni neolitski prastanovnici nisu bili nepokretni. Arheološki nalazi pokazuju osvajanja, migracije, razaranja i asimilacije. I tako unatrag sve do Adama i Eve. Bilo bi dobro kad bi se zapljenjeni nacional-šovinisti ponekad zapitali o svim onim etničkim naslagama koje nose u sebi prije no što pozivaju u boj za etničku čistoću ili historijska prava.

peno provodi albanizacija. Za Skenderbegovih ratova protiv Osmanlija (1444–1468) župske oblasti južne i srednje Albanije, naseljene dobrim dijelom Slavenima, opustošene su, pa ih naseljavaju albanski stočari. U borbama Mlečana i Turaka oko Skadra u XV. stoljeću opustošene su župske oblasti koje su također naseljavali većinom Slaveni; propali su mali gradovi, a napuštene zemlje od kraja XIV. stoljeća naseljavaju albanski stočari. U potrazi za zemljom, a također kao posljedica turske politike kolonizacije, albanski gorštaci spuštaju se u metohijsko-kosovske ravnice i naseljavaju ih po fisovima.

Slavenski poljoprivredni nazivi ušli su u albanski jezik, a zauzvrat su posuđeni mnogi stočarski. Katun je albanska riječ koja prvobitno znači šator, a zatim nomadsko planinsko selo. U tom se značenju i danas upotrebljava u Crnoj Gori, ali se bila raširila sve do Istre. Odatle i prezime Katunarić. Albanskog su porijekla i vatra, balega, škrapa (pukotina u stijenju), bñnja (koliba), brina (padina; planine Brina u Crnoj Gori i Dalmaciji), magarac i mnoge druge.

Budući da su albanski stočari zimi silazili u toplije doline i miješali se sa Slavenima, postali su dvojezični. I jednoj je i drugoj etničkoj grupi vjera bila zajednička.

Ti se odnosi nisu promijenili ni u prvo vrijeme osmanlijske okupacije. Međutim, nakon smrti Skenderbega (1468), Osmanlije su ubrzo pokorile cijelu Albaniju i tako slomile duh otpora. U razdoblju između 1480. i 1500. g. Albanci masovno iseljavaju u južnu Italiju i na Siciliju. Tada počinje postepeno prelaženje Albanaca na islam. Budući da su zemljoposjednici mogli najviše izgubiti, oni se najviše i islamiziraju.

Islamizacija i posljedice

Masovna islamizacija potaknuta je represalijama poslije austro-turskih ratova u XVII. i XVIII. stoljeću kada, osim Albanaca, i Srbi prelaze na islam. Proces islamizacije u osnovi je završen u XVIII. stoljeću. Ustalila se ova vjerska struktura stanovništva: 70 posto muslimani (Kosovo, zap. Makedonija i, djelomično, cijela Albanija), 20 posto pravoslavci (jug) i 10 posto katolici (sjever). Isti proces i u isto vrijeme odvijao se i u Bosni, gdje su potkraj XVII. stoljeća muslimani tri četvrtine stanovništva (Banac, 41). Islamizacija je imala sudbonosne posljedice za budući nacionalni život:

1. Tri su vjere perpetuirale razjedinjenost i onemogućavale da se formira nacionalni identitet. Religija, doduše, ima znatno manju ulogu u životu Albanaca nego u životu Južnih Slavena. Po tome Albanci pomalo nalikuju na Kineze. Vjerskih ratova nikad nije bilo. Vjerska se tolerancija podrazumijeva.

Najvažniji su obitelj, bratstvo i fis.* Međutim, religija je ipak kulturno podvajala Albance, a nepostojanje nacionalne vjere značilo je čak negiranje nacije. Kad su Hatišerifom od Gülhane 1839. narodi turskog carstva dobili pravo da upotrebljavaju svoj jezik u školi i crkvi, Albancima je to pravo uskraćeno. Muslimanski Albanci smatrani su Turcima i oni su mogli pohađati turske škole. Pravoslavni su Albanci smatrani Grcima i za njih su bile predviđene grčke škole. A katolici su bili Latini i mogli su ići u katoličke vjerske škole, koje su otvarali Talijani i Austrijanci. Prva *albanska* osnovna škola otvorena je, unatoč žestokim otporima Porte i fanariotske crkve, tek 1887. u Korči, prva srednja škola 1909. u Elbasanu. Školska podijeljenost implicirala je sfere interesa velikih sila i tako je značila političku podijeljenost.

2. Islamizacija je zahvatila upravo Albance koji su silazili na Kosovo gdje su živjeli Srbi, koji su joj se većim dijelom oduprli. Muslimani su u Osmanlijskom Carstvu bili privilegirani i identificirali su se s gospodarima. Još u Tučvićevo vrijeme Albanci su svoje muslimanske zemljake zvali Turcima, a katoličke Latinima. Naziv *Turčin* za bosanskog muslimana održao se kod nas do revolucije. Tako su se na Kosovu na etničke razlike nadovidale vjerske i klasne. Taj trostruki intenzitet diferenciranja, s ugrađenim suprotnim interesima izazvao je neprekidne krvave sukobe i postao permanentni izvor mržnje između dvije etničko-vjerske grupe.

3. Albanski muslimani, budući da su se identificirali s muslimanskim Osmanlijama, nisu mogli učestvovati u oslobodilačkim ratovima nemuslimanskih balkanskih naroda (iako je nekih pokušaja bilo). Zbog toga su Albanci, slično kao Bošnjaci, zakasnili u formiranju nacije. No, dok su Bošnjake prihvatili srodni slavenski narodi, Albanci nisu imali srodnika. Kao rezultat, Albanija je danas najmanje razvijena zemlja Evrope. Osim toga, kad je konačno formirana, albanska država uspjela je okupiti samo polovicu Albanaca.

4. Četvrta značajka albanske historije jest izravna posljedica turske okupacije nezavisno od islamizacije. Riječ je o regresu u plemensko društvo. Stari Iliri bili su, kao i svi primitivni narodi, plemensko društvo. S vremenom oni su formirali državne tvorevine i prevladali plemensku razinu razvoja, a nakon rimskih osvajanja razvili su i gradsku kulturu i primili kršćanstvo. Slavensko naseljavanje uništilo je rimsko-ilirsku kulturu i uzrokovalo ponovno formiranje plemena u albanskim planinama. Treći put plemena su formirana nakon turskih razaranja. U XIV. st. Albanija je zemlja s tipično srednjovjekovnim razvojem. Najveći grad Drač ima 25.000 stanovnika. U usporedbi s njim Zagreb (2810 stanovnika 1368), Ljubljana (7000 stanovnika u XVII. st) i Beograd (7033 stanovnika 1820. g) bili su sela. U turskim ratovima gradovi su razoreni, polja napuštena, stanovništvo desetkovano, a obrazovaniji i imuć-

* Lovro Mihačević, hrvatski franjevac koji je početkom ovog stoljeća proputovao Albaniju i Kosovo, bilježi da su »i danas Arbanasi... vjerski vrlo tolerantni... Albanac se više ponosi da je Šćipetar nego svojom vjerom« (s. 107).

niji emigriraju. Razvijenija gradska kultura propada i ponovo se rađa plemenska organizacija. U isto vrijeme, od XV. do XVIII. stoljeća, plemena se po drugi put formiraju i u Crnoj Gori, nekadašnjoj Zeti. I dok su drugi evropski narodi po jedanput prošli kroz plemensko društvo, Crnogorci su prošli dva, a Albanci tri puta. Time se objašnjava albansko kašnjenje u razvoju suvremenog društva.

Albanska dijaspora

Prve albanske masovne migracije počinju još u XIV. i XV. stoljeću. Albanci emigriraju u Grčku, Italiju i Dalmaciju, a poslije i u Tursku, pa zatim u Rumunjsku, Bugarsku, Siriju, Egipat i još neke zemlje. Emigriraju ljudi koji nešto vrijede i tako – govoreći današnjim jezikom – zemlja ostaje bez kadrova. Ta dijaspora nastavlja se sve do danas.

Jer im nije omogućeno da djeluju kod kuće, Albanci odlaze u druge zemlje, islamizirani Albanci prvenstveno širom Osmanlijskog Carstva. Turci Albance nisu smatrali posebnim narodom, a muslimanske Albance tretirali su kao Turke. U sultanovoj tjelesnoj gardi bili su Albanci. Sredinom XIX. stoljeća u Istanbulu je živjelo 60.000 Albanaca i to je bio najveći »albanski« grad. Albanci su dali Turskoj četrdesetak vezira, velikog pjesnika Mehmeda Akifa porijeklom iz okoline Peći, autora turske nacionalne himne *Istiklâl Marsi* (Marš nezavisnosti) i oficira koji je počeo oružanu fazu mladoturske revolucije (Nijazi Resnja). Prvi rektor carigradskog sveučilišta bio je Albanac Hoxha Tahsini. Trojica Albanaca postali su guverneri turskih provincija Libanona, Sirije i Egipta. Ovaj posljednji (Mehmed Ali-paša) osnovao je kraljevsku dinastiju u Egiptu, koja je vladala tom zemljom u XIX. i XX. stoljeću sve do kralja Faruka, kojeg je zbacila Naserova revolucija. Kemal Atatürk, osnivač turske republike, porijeklom je Albanac iz okoline Bitolja, a sadašnji predsjednik Turske, Keman Evrem iz Preševa.

Albanci nisu bili aktivni samo u islamskom, nego i u kršćanskom svijetu. Preci Albanaca primili su kršćanstvo davno prije Slavena. Sv. Pavao, koji je putovao rimskom cestom Via Egnatia za Makedoniju, navodi da je »od Jeruzalema preko Ilirije širio Kristovo Evanđelje« (Gjergji, 20). U Lipljanu i Skoplju osnovane su biskupije. Jireček ističe da se Albanci »javljaju u srednjem veku kao starohrišćansko stanovništvo, više varoške kulture, koje je mnogo bliže Grcima i dalmatinskim Romanima nego novokrštenim Srbima. Ostaci stare latinske terminologije u njihovu jeziku i mnogi nazivi mesta, izvedeni od imena svetaca, svedoče o starini hrišćanstva kod njih« (s. 36). Zbog toga su od XIV. stoljeća Albanci sve značajniji u sastavu katoličkog klera u primorskim gradovima, a albanski svećenici sele se po Balkanu (Ćirković u Garašanin, 331). Papa Klement XI (1700–1721), za čijeg je

pontifikata barski nadbiskup Zmajević delegiran da pozove sve biskupe i svećenike Srbije, Makedonije i Albanije na Prvi svealbanski koncil u Merćinju 1703, bio je Albanac. Kosovarka Majka Tereza (Gonxhe Bojaxhiu), porijeklom iz Prizrena, za svoj misionarski rad u Indiji dobila je 1979. Nobelovu nagradu za mir.

Na Univerzitetu u Padovi djelovao je Leonik Tomeo (1456–1531), humanist, filozof, književnik i historičar. Njegova predavanja slušao je i Nikola Kopernik. Elena Gjika (Dora d'Istria, 1829–1891) zauzima istaknuto mjesto u rumunjskoj književnosti i publicistici.

Na kraju valja spomenuti i Antonija Gramscia (1891–1937), istaknutog radničkog borca i osnivača Komunističke partije Italije. On nosi prezime prema gradiću Gramshi iz južne Albanije. Njegov je djed morao pobjeći iz zemlje poslije grčkog ustanka 1821. i nastanio se u Sardiniji. Pojedini Albanci aktivno su učestvovali u grčkom ustanku, a proslavljeni junaci tog ustanka bili su Albanci Marko Boçari i djevojka Laskarina Bubulina. Albanske izbjeglice u Italiji aktivno su učestvovali u političkom životu te zemlje, pjesnik Vinçenc Stratigo (1822–1885) priključio se Garibaldiju i učestvovao je u radničkom pokretu, a Francesco Crispi postao je 1877. predsjednik talijanske skupštine, pa poslije i predsjednik vlade. Crispi je osnovao talijansko-albanske škole u Albaniji i otada počinje aktivna politika Italije prema Albaniji.

Albanci su pridonijeli i jugoslavenskoj kulturi. Najpoznatije su ličnosti astronom Gazulli i kipar Aleši, o kojima će još biti govora.

Tako je narod bez škola dao istaknutog astronoma, narod bez sveučilišta dao je prvog rektora u jednom imperijalnom gradu, narod bez svoje države dao je drugim državama vezire, ministre i kraljeve, a katoličkoj crkvi i jednog papu. I dok se albanski talenat rasipao po bijelom svijetu, zemlja je životarila u feudalnoj zaostalosti, ekonomskoj stagnaciji i građanskim neredima. Veliki suvremeni albanski pisac i kandidat za Nobelovu nagradu Ismail Kadare generalizirao je to iskustvo kao sudbinu svih balkanskih naroda, kao »...posljedicu naprasitog kretanja, apsurdnog i fatalnog točka historije, koje je postepeno dovelo do toga da narodi poluotoka izgube ono bez čega ne može biti ni umjetnosti, ni književnosti, ni filozofije: slobodu. Svijet je poznavao ropstvo, ali takvo u koje su pali narodi Balkana teško je zamisliti. To je bio pad nalik na pad Titana u pakao, noć koja je trajala stoljećima i za koje su se cijele generacije rađale i umirale slijepe« (s. 47).

Novija historija

Postoji još jedna balkanska nacija koja je – iako zbog drugih razloga – slično zakasnila sa sličnim posljedicama. To su Makedonci, koji su na neki način prošli još gore od Albanaca, jer je Makedonija 1913. bila podijeljena

između tri mala balkanska imperijalista. Makedonci su se kao nacija formirali tek između dva rata, a svoj književni jezik dobili su poslije oslobođenja. (Albanci su svoj književni jezik normirali tek 1972. na Kongresu za pravopis u Tirani kad su kao osnovu uzeli jezik Elbasana.) Zanimljivo je da je nakon srpsko-bugarskog rata 1885. formirana Makedonsko-albanska revolucionarna liga, koja je namjeravala organizirati zajednički ustanak da bi se izborila autonomija za obje zemlje. U apelu Lige kaže se: »Mi ne želimo da Albanija i Makedonija budu ni pod vlašću Bugarske, ni Srbije, ni Grčke. Mi želimo da se Makedoniji i Albaniji da autonomija, pa čak i da ostanu pod vlašću Sultana. Jednom riječju, mi želimo da imamo naš sud i našu upravu. U Albaniji neka naređuju Albanci, u Makedoniji Makedonci, pa makar se i zadržala vrhovna vlast Sultana« (Hasani, 286).

Međutim, ta je akcija došla i prerano (za Makedonce i Albance koji još nisu bili nacionalno formirani) i prekasno (u odnosu prema ostalim balkanskim narodima koji su bili već daleko odmakli u izgradnji svoje državnosti), pa nije dala nikakve rezultate. Makedonski i albanski autonomisti počeli su ponovo surađivati za vrijeme ilindenskog ustanka te poslije mladoturske revolucije 1908. Prva efektivna makedonsko-albanska suradnja postignuta je u toku narodnooslobodilačkog rata kad je 1943. g. formirana Prva makedonsko-kosovska brigada, koja je ratovala i na albanskom teritoriju. Da bi informacija bila potpuna, treba zabilježiti još jedan prijašnji pokušaj vojne suradnje za vrijeme rusko-turskog rata (1828–29) i to između srpskog kneza Miloša i poglavara južne i sjeverne Albanije, Ali-paše Tepelenija i Mustafapaše Bušatlje. Nakon različitih peripetija savez se razišao bez pozitivnog efekta. Godine 1861. u Carigradu srpski ministar Garašanin dogovara se s grčkim poslanikom Markom Renierisom o podjeli Albanije. Srbija je trebala anektirati sjevernu Albaniju, a Grčka južnu. (*Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1, 157). U tom smislu potpisana je 1868. g. i vojna konvencija (Maletić, 171). Narednih pola stoljeća taj se plan još nekoliko puta obnavlja, a dva puta i ostvaruje. Mi Jugoslaveni navikli smo da sebe smatramo žrtvama stranih zavojevača (što je točno) a da svoj stav prema tuđoj nacionalnoj slobodi smatramo duboko principijelnim (što je mit). Izuzmemo li srednjovjekovne države, mi tuđe teritorije nismo osvajali zato jer to nismo htjeli, nego zato jer to nismo bili u stanju. No, čim nam se pružila prilika, mi smo je iskoristili. I pri tom nismo bili nježni. Treba podsjetiti na ničim izazvan napad na Bugarsku 1885; na osvajanje Baranje i Temišvara koje smo morali vratiti Mađarima i Rumunjima; na namjeravanu intervenciju, zajedno s Rumunjima i Hortyjevima, kojom je trebalo razbiti mađarsku revoluciju, a koju su spriječili samo snažni protesti komunista i sindikata u zemlji; na oružanu intervenciju u Tirani kojom je 1924. srušena jedina albanska progresivna vlada Fan Nolja i instaliran diktator Zogu; i na osvajanje sjeverne Albanije. Za ovo posljednje isticani su i neki razlozi. Da vidimo koji.

Mlada srpska država našla se u prošlom stoljeću u sendviču između dviju

imperija, otomanske i austrougarske. Egzistencijski razlozi zahtijevali su širenje, a ekonomski izlaz na more. Cijela vanjska trgovina odvijala se preko Austro-Ugarske, što je značilo kolonijalnu zavisnost. Socijalist Dimitrije Tucović posumnjao je u oba državna rezona. No, pretpostavimo za trenutak da su točni. Tada treba uočiti da je u to vrijeme postojala još jedna država, koja se smatrala srpskom, Crna Gora, koja je nakon Berlinskog kongresa dobila izlaz na more (Bar i Ulcinj). Pa ipak, bilo je lakše osvojiti tuđu teritorij, postići da se dvije države i dinastije, koje su se obje nazivale srpskima, dogovore o zajedničkoj luci i pruži.

U toku cijelog XIX. stoljeća pa do ostvarenja nezavisnosti 1912. Albanci se neprestano bune protiv turskih vlasti i dižu ustanke. Isprva, slično kao Bošnjaci (Husein Gradašćević, kojem se pridružuju Kosovari i Kosovci, razbio je 1831. upravo na Kosovu vojsku velikog vezira) bune se protiv modernizacije Osmanlijskog Carstva: odbijaju služiti u nizamskoj vojsci, ne plaćaju poreze, ne poštuju osmanlijsku vlast i upravljaju se prema svojim zakonima i običajima, kako to piše u prvom broju službenog vilajetskog lista *Prizren* 1871. g. Nušić je zabilježio kako su albanski poglavari iz Drenice saopćili 1891. turskim upravnim činovnicima: »Od pet stotina godina nije bilo u Drenici vlasti niti je potrebna, niti će je biti dok smo mi živi!« (s. 43). Bune su praćene pljačkom, hajdučijom, krvnom osvetom i odmetništvom, na što vlasti reagiraju kaznenim ekspedicijama, oduzimanjem oružja i terorom. Od formiranja Prizrenske lige g. 1878, o čemu će još biti riječi, pobune poprimaju karakter narodnooslobodilačke borbe. Bilo je i pokušaja povezivanja s drugim balkanskim narodima. Akcije Mustafe Bušatlje i Makedonsko-albanske lige već su spomenute. Godine 1873. Hoti se obraćaju srpskom ministarstvu vanjskih poslova radi suradnje (Maletić, 154). No svi ti pokušaji propadaju i Albanci ostaju osamljeni.

Tek veliki kosovski ustanci (1910–1912) donose Albancima autonomiju. No, ona nije zaživjela, jer je iste godine bez Albanaca i protiv Albanaca poveden balkanski rat. Još 1902. Srbija i Crna Gora sporazumjele su se da Srbiji pripada kosovski vilajet, a Crnoj Gori Skadar. Sada je s Bugarskom dogovorena podjela Makedonije, a s Grčkom podjela Albanije. Ne naišavši na veći otpor, srpska armija brzo je oslobodila-osvojila Kosovo i zatim je prodrla u Albaniju, gdje je već u novembru 1912. okupirala cijelu srednju Albaniju: Lješ, Kruju, Tiranu, Drač i Elbasan. Crnogorci su opkolili Skadar. Valja podsjetiti da je Skadar bio prijestolnica dukljanskih vladara. Sv. Jelena, udovica Stefana Uroša I, bila je zaređena u Crkvi sv. Nikole. Slično kao i Kosovo Skadar je ušao u narodnu pjesmu. Opsada Skadra odnijela je 10.000 crnogorskih života.

U Valoni, koja se nalazila u preostalom dijelu Albanije koji nisu okupirali ni Srbi ni Grci ni Crnogorci, sazvana je Narodna skupština i 28. novembra 1912. proglašena je nezavisnost.

To su bile prevelike promjene u političkoj geografiji Evrope da se velike

sile ne pokrenu. Ali, još uvijek premale za jednu međunarodnu konferenciju na vrhu. Zadatak su preuzeli ambasadori šest velikih sila u Londonu i njihova se konferencija protekla i u narednu godinu. Ambasadori su odlučili da se Srbi povuku iz Albanije, za što kao kompenzaciju dobivaju Debar, Đakovicu i Peć, a Crna Gora morala je prekinuti blokadu Skadra. U maju 1913. potpisan je ugovor s Turskom kojim su određene granice albanske države, koje su se sa sitnim ispravkama održale do danas.

Uskoro je taj politički teatar imao reprizu. U jesen 1914. Grci su ušli u južnu Albaniju i odmah su proglasili njezinu aneksiju. Italija je okupirala Valonu i Sazan. Naredne godine Crnogorci su opsjeli Skadar i ušli u njega, a srpska armija ušla je u Elbasan i Tiranu te stigla do Drača. Iste godine sklopljen je po zlu poznati tajni sporazum saveznicā s Italijom, kojim se Italiji za ulazak u rat plaća dijelovima Jugoslavije i Albanije. Sporazum ujedno predviđa mogućnost diobe preostale Albanije između Grčke, Srbije i Crne Gore. Razne kombinacije dijeljenja nastavljaju se i nakon završetka I. svjetskog rata, sve dok 1920. Albanci sami ne izbace Talijane iz Valone.* Pod Wilsonovim** utjecajem, a i u interesu Engleske, velike sile odlučuju podržati nezavisnost Albanije. Grčka i Jugoslavija prisiljene su povući svoje trupe. Potkraj 1920. Grčka, Jugoslavija i Italija uz pomoć Francuske pokušavaju spriječiti prijem Albanije u Društvo narodā, ali bez uspjeha.

No, usprkos svemu kraljevska jugoslavenska vlada još se nije bila odrekla osvajanja. »Dok je konferencija ambasadorā rešavala o granicama Albanije« – pisao je poslije u jednom internom elaboratu pomoćnik ministra vanjskih poslova Ivo Andrić – »i o organizovanju njene nezavisnosti, mi smo polovinom 1921. godine potpisali s prvacima Miridita ugovor o saradnji. Bilo je predviđeno obrazovanje slobodne miriditske države, koju će braniti vojne snage S.H.S. i čije će interese u inostranstvu zastupati vlada u Beogradu. Vlada u Tirani ugušila je ovaj pokret, a mi smo bili optuženi i osuđeni pred Društvom Naroda« (Krizman, s. 86).

* Zanimljivo je da se kraljevska vlada Jugoslavije nije orijentirala na izbacivanje Talijana iz Rijeke i Istre, nego na osvajanje Albanije.

** Albanski pravoslavni episkop Fan Noli, koji je živio u SAD, dobio je čvrsto obećanje od predsjednika Wilsona da će na Konferenciji mira u Versaillesu braniti albanske interese. Wilson je obećanje održao i njegova energična intervencija pridonijela je da je podjela Albanije između Italije, Grčke i Jugoslavije bila onemogućena. (Imamović, 60).

4. Formiranje albanske nacije

Prehistorija

Potkraj XVIII. stoljeća dva albanska feudalca, Kara Mahmud Bushati* u Skadru na sjeveru i Ali-paša Tepelena u Janini na jugu Albanije, pokušavaju se osamostaliti. Ratovima proširuju svoje pašalukē i vladaju gotovo samostalno. Mahmud je ubijen prilikom napada na Crnu Goru 1796. kamo je krenuo prema jednom planu koordinirane akcije s Napoleonom, koji je nadirao sa sjevera. Prije je Mahmud osvojio Kosovo, a zatim je u Podgorici proklamirao ilirsku federaciju, koja je trebala obuhvatiti Albance, Crnogorce i Bošnjake. Mahmudov nasljednik Mustafa bio je prinuđen da se preda Porti 1831. U međuvremenu 1822. Ali-paša je bio opsjednut u svojoj kuli i izdajnički ubijen, čime se završavaju tri decenija relativno nezavisnog janinskog pašaluka. Istodobno s pokoravanjem tih dvaju pašaluka završava se feudalno razdoblje albanskih pokušaja da se ostvari nezavisnost.

U tridesetim godinama Osmanlijsko se Carstvo počinje modernizirati. Reforme pogađaju skoro sve slojeve albanskog stanovništva i ono se buni. Centralizacijom uprave i formiranjem činovničke administracije vojni feudanci gube vlast, ugled i ekonomske prednosti. A visoki porezi i dugi obavezni vojni rok (7 do 8 godina) pogoršavaju položaj seljaka i građana. Lokalne bune smjenjuju jedna drugu. Godine 1835. izbija ustanak u srednjoj i sjevernoj Albaniji. Veliki ustanak godine 1844. počinje u Prištini a zahvaća Prizren, Đakovicu, Skoplje i Tetovo te biva u krvi ugušen. Zatim 1847. g. izbijaju ustanci na Kosovu i u sandžaku Gjirokastra. Đakovica se buni 1864, a Peć, Prizren i ponovo Đakovica 1867. Dvije godine poslije 7000 ustanika iz Peći kreće protiv turske vojske.

Svi ti ustanci imaju lokalni karakter i ne pokazuju nacionalnu svijest. No, u isto vrijeme javljaju se i prvi nacionalni ideolozi. Od 30-ih godina djeluju

* Biografija Mahmud-paše dobro ilustrira sve apsurdne balkanske situacije. Njega jugoslavenski historičari habitualno opisuju kao Turčina koji vodi tursku vojsku da pokori Crnu Goru. I zaista, on je 1785. pošao na Podgoricu sa 18.000 vojnika i pokorio je Crnogorce. U toj su vojsci većina bili *kršćani* iz sjeverne Albanije. U odnosu na sultana, cilj je bio doista objašnjen kao obnova turske vlasti, što naši historičari uzimaju zdravo za gotovo. No, Bušatlije su bili *Albanci* i nakon što je pokorio Crnu Goru Mahmud pokušava učvrstiti svoju vlast i u srednjoj i južnoj Albaniji. Sad, naravno, dolazi u sukob s Portom. Osim što su Albanci, Bušatlije vjeruju da su potomci islamiziranog sina *Crnogorca* Ivana Crnojevića. Zato i polažu pravo na Crnu Goru. Na kraju, tu je i ilirska federacija, koja se također nikad ne spominje.

Naum Veqilharxhi (1797–1866) pisac azbuke; zatim sakupljač folkloru Zef Jubani (1817–1880); sastavljač albansko-grčkog rječnika Konstandin Kristoforidhi (1830–1895); Skadranin Pashko Vasa (1825–1892), istaknuti turski državnik odgojen u Italiji i Francuskoj, koji se zalagao da se Albanci »ostave vjerskih podjela prema crkvama i džamijama, jer je albanstvo jedina vjera Albanaca«, pisac i sastavljač carigradskog alfabeta Naim Frashëri (1846–1900) i drugi. Za razliku od ilirskog pokreta, koji se javlja unutar Hrvatske, i sličnih preporodnih pokreta u drugim zemljama albanski preporoditelji djeluju *izvan* zemlje, prvenstveno u Bukureštu i Istanbulu, ali i drugdje (međutim ne ni u Beogradu ni u Zagrebu!). Kao i svi preporoditelji oni glavnu pažnju posvećuju jeziku, pismu i osnivanju škola. Bili su obrazovani na sveučilištima u Turskoj i na Zapadu, a poslije dolaze na visoke položaje u školstvu, kulturi i turskoj upravi. Prvi albanski intelektualci stječu evropska revolucionarna iskustva. Veqilharxhi učestvuje u rumunjskoj narodnoj revoluciji 1821, S. Toptani u Parizu 1848, a Pashko Vasa* u Veneciji iste godine. Aktivnost tih rodoljuba početak je albanskog narodnog preporoda (Rilindija).

Sada se događaji počinju brzo odvijati.

Godine 1875. izbio je ustanak u Hercegovini i brzo se proširio na Bosnu, Sandžak, Makedoniju i Bugarsku, a odjeknuo je i u Albaniji. Time je počela tzv. istočna kriza. Naredne godine Crna Gora i Srbija ulaze u rat protiv Turske, ali je srpska vojska potučena, pa Srbija mora tražiti mir. Iste godine jedan talijansko-albanski odbor sastavljen u Milanu obećava »pozvati hrabru braću u Makedoniji, Epiru i Albaniji da pruže ruku Jugoslovenima protiv svoga opštega ugnetača. A dotle upravlja bratski pozdrav i pohvalu velikodušnom slovenskom narodu« (Tucović, s. 82). Naredne godine Rusija ulazi u rat. Albanski književnik Zef Jubani i svećenik Preng Doçi smatraju kako je to dobra prilika da se ostvari ratna suradnja između Albanaca i Crnogoraca. Nakon sastanka u Mirditima još potkraj 1876. u Crnu Goru upućuje se poslanik s pismom o albanskoj pripravnosti za ustanak. Potkraj 1877. s mirditskim glavarom Preng Bib Dodom pregovara vojvoda Marko Miljanov. Gorštaci iz sjeverne Albanije ne odazivaju se Portinim pozivima da pođu na crnogorsku frontu. Zbog toga su poslije zaključenja primirja nemilosrdno kažnjeni. U sjevernoj Albaniji izbijaju lokalne bune protiv Turaka.

Međutim, ni Rusija ni balkanske države nisu mislile na suradnju s Albancima, nego jedino na podjelu albanskog teritorija. Rusko-turski rat završio je porazom Turske, a u martu 1878. voljom Rusije formirana je Velika Bugarska, koja je uključila i dio teritorija naseljenog Albancima, dok su neka druga područja trebala pripasti Srbiji i Crnoj Gori. To jednostrano prekrajanje geografske karte ostale velike sile nisu bile spremne trpjeti, pa je već u junu iste godine sazvan Berlinski kongres.

* Zanimljivo je da su Veqilharxhi i Vasa porijeklom Cincari (Vlasi) (Tomašević, *Borba*, 21. VII. 1988). A najsnažnija albanska kolonija u inozemstvu bila je u Bukureštu. Veqilharxhi su prilikom posjeta Carigradu otrovali grčki nacionalisti, pretpostavlja se na inicijativu patrijaršije.

Albanci su bili uznemireni. Bilo je očigledno da im balkanski susjedi ne spremaju ništa dobro. Srbi su nadirali s istoka, Crnogorci sa sjevera, Grci su tražili jug, a Rusi su forsirali Bugare. Abdyl Frashëri iz južne Albanije još u proljeće 1877. okuplja plemenske prvake radi slanja memoranduma Porti. Tim se memorandumom tražilo da četiri vilajeta (skadarski, janjinski, bitoljski i kosovski) u kojima žive Albanci budu ujedinjeni, s time da se uprava povjeri Albancima i da nastava u školama bude na albanskom. Budući da su osmanlijski vilajeti bili formirani bez obzira na etničke granice a balkansko je stanovništvo i inače veoma izmiješano, na spomenutom teritoriju Albanci su činili oko 60 posto stanovništva. Točnih podataka nemamo, ali prema podacima turskog popisa iz 1910. možemo dobiti dosta pouzdanu sliku (Pipa, 242, 253):

	Albanci	postotak ukupnog stanovništva
Skadarski vilajet	238.136	blizu 100%
Monastirski vilajet	599.582	58%
(sa srednjom i južnom Albanijom)		
Janjinski vilajet (dio južne Albanije i Epir)	340.477	62%
Kosovski vilajet	742.509	60%

Ostali stanovnici tih vilajeta bili su Makedonci, Srbi, Cincari, Grci, Turci, Jevreji i Romi. Spomenuti memorandum jest prva verzija Velike Albanije.

Budući da se ti teritorijalni zahtjevi smatraju smrtnim grijehom Lige, bit će možda korisno ovdje prekinuti izlaganje i načiniti jednu usporedbu. Točno tri decenija prije Prizrenske lige, koja je tražila albansku autonomiju u sklopu Osmanlijskog Carstva, pokrenuli su se Vojvođani koji su tražili srpsku autonomiju u austrijskoj monarhiji. Na majskoj skupštini 1848. Srbi traže autonomni teritorij koji bi zahvaćao Srijem, Baranju, Bačku te veći dio Banata s Vojnom krajinom, koja se nalazila u tim oblastima. Punu podršku ovoj Velikoj Vojvodini dao je odmah hrvatski Sabor, ali ne i bečki dvor. Kad je u novembru 1849. proglašen patent o osnivanju Vojvodstva Srbije, ono je uključilo dijelove Bačke i Banata i istočni Srijem. Jedanaest godina poslije Vojvodstvo je ukinuto i pripojeno Ugarskoj. Ono što je za nas ovdje važno jest činjenica da su Srbi (zajedno s Hrvatima) jedino u Srijemu činili većinu stanovništva (oko 70 posto) dok su u svim ostalim »vilajetima« bili u manjini. Prema popisu iz 1910. u Vojvodini je bilo 38,6 posto Slavena (Božić s. 364). U Kraljevini Jugoslaviji također su činili manjinu stanovništva. Nakon iseljavanja Nijemaca i kolonizacije udio Srba poslije rata povećao se na 51 posto u 1955. i na 55% u 1981. godini.

Ako ispravno čitam historiju, onda su vojvođanski Srbi dobro uradili kad su tražili što više, a također Hrvati kad su ih podržali. Srbi i Hrvati bili su

historijski orijentirani na izlazak iz Monarhije, pa je trebalo ponijeti što veći miraz. Albanci s druge strane nisu historijski mogli postići samostalnost bez suradnje s ostalim balkanskim narodima. Zbog toga je Velika Albanija bila smetnja nacionalnom ujedinjenju. Ali, točno je i to da, kako god Albanija bila koncipirana, balkanski susjedi nisu bili naročito raspoloženi za suradnju. Proizlazi da nekog racionalnog političkog izbora i nije bilo. U sličnoj situaciji bila je i Makedonija.

Prizrenska liga

Već je istaknuto da je Prizrenska liga ključni događaj novije albanske historije, jer označava početak formiranja albanske nacije. Međutim, to progresivno značenje Lige kod nas se često negira i pripisuje joj se panislamski karakter i stvaranje reakcionarne ideologije Velike Albanije, koja se održala do danas (Rajović, 46; Đaković, 109–13, Bogdanović, 265). Čak je i u *Enciklopediju Jugoslavije* ušla jedna problematična formulacija prema kojoj je Liga bila produkt Porte.* Svaki nacionalni pokret počinje projektom velike, a ne male nacije i oslanja se na onoga od koga očekuje pomoć, a ne na onoga tko se suprotstavlja. U tom pogledu Liga nije izuzetak, pa stoga to i ne može biti specifična odrednica njezinog značenja. Zbog toga je nesumnjivo važno da iznesemo relevantne činjenice.

U jesen 1877. u Carigradu je osnovan Centralni komitet za obranu nacionalnih prava Albanaca, koji u svom programu traži autonomiju za navedena četiri vilajeta. Budući da pokret vode muslimani – a muslimanski Albanci u ratu koji traje učestvuju na strani Porte – oni očekuju i dobivaju podršku turske vlade. Tri dana prije početka Berlinskog kongresa, 10. juna 1878, u Prizrenu počinje rad Osnivački kongres Lige (Kongre) za obranu prava albanskog naroda s 80 delegata iz vilajeta Kosovo, Skadar, Monastir i Janina. Uvodni referat podnosi Abdyl Frashëri.

Na zasjedanju se formiraju dvije struje. Paše, begovi i visoko svećenstvo žele od Lige napraviti islamsku organizaciju koja bi uključila i Bošnjake i druge muslimane i čuvala bi integritet Carstva. Nacionalisti predvođeni Frashërijem oslanjaju se na Albance svih triju vjeroispovijesti i zahtijevaju autonomiju u odnosu prema Porti. U početku prevladava konzervativna struja, no nacionalisti ubrzo počinju jačati da bi na kraju stekli potpunu dominaciju. U memorandumu koji Prizrenska liga šalje Berlinskom kongresu najtočnije su sažeta nacionalna osjećanja tog vremena:

* Berlinskim je ugovorom »Crnoj Gori dodeljena Podgorica, Bar, Plav i Gusinje sa znatnim brojem albanskog stanovništva. Da bi izigrala ustupanje tih krajeva, turska vlada je potakla Arbanase na otpor. Po njenom nagovoru stvorena je jula 1878., uz učešće kršćana i muslimana, *Liga za odbranu prava albanskog naroda*« (*Enciklopedija Jugoslavije*, 1, 157).

»Upravo tako kao što ne želimo biti Turcima, suprotstaviti ćemo se sa svom raspoloživom snagom svakome tko bi želio da nas pretvori u Slavene ili Austrijance ili Grke. Želimo da budemo Albanci« (Logoreci, s. 40).

Liga sastavlja svoj Izvršni odbor, koji funkcionira kao vlada, a istodobno formira regionalne komitete. Skadarski regionalni komitet šalje 18. juna 1878. engleskom ministru vanjskih poslova lordu Beaconsfieldu memorandum u kojem se kaže: »Albanci, bili katolici, pravoslavni ili muslimani, mrze jednako tursku dominaciju kao i svaku drugu stranu dominaciju« (Pollo, s. 140).

Berlinskim kongresom predsjedao je knez Bismarck, koji je prijem memorandumu Lige popratio komentarom da nema albanske nacije – što i nije bilo sasvim netočno, jer se albanska nacija upravo stvarala. Kongres je stoga odbio njezine zahtjeve,* a Liga se počela radikalizirati.

Odlučnost da ostanu svoji na svome Albanci su uskoro i pokazali. Berlinski kongres predao je Plav i Gusinje, naseljene Albancima, Crnoj Gori. Turski su se garnizoni povukli, ali su odredili Lige u krvavim okršajima zaustavili vojsku knjaza Nikole. Zatim su velike sile predale kao nadoknadu Crnoj Gori krajeve Hoti i Gruda naseljene katoličkim Albancima. Repriziraju se događaji: Turci se povuku, Liga ulazi, izbija rat, Crnogorci odstupe. Na kraju je Crnoj Gori predan Ulcinj. Slijedi druga repriza. Ali, sada velike sile blokiraju luku brodovima, a turske su jedinice upućene iz Skadra. Pred tim dvostrukim pritiskom Albanci popuštaju i Ulcinj ulazi u sastav Crne Gore. Valja dodati da je Porta isprva igrala dvostruku ulogu: prihvatila je odluke

* Evropsko javno mnijenje nije bilo skloni Albancima. To se vrlo reljefno odražava u jednom članku Karla Marxa od 7. aprila 1853. u kojem kaže da su Albanci »odvažan gorštacki narod... i čini se, po svemu što o njima znamo, da su još veoma malo pripremljeni za civilizaciju. Njihove će hajdučke navike tjerati svaku susjednu vladu da ih drži u strogoj vojničkoj potčinjenosti dok im industrijski progres u okolnim krajevima ne osigura zaposlenje kao drvosječe i vodonoše, kao što je to bio slučaj... uopće s gorštacima« (Marks-Engels 9, s. 7). Dva tjedna poslije Engels je mnogo žešći kad piše da se »suparnicima Slavena javljaju samo turski i arnautski barbari, koji su odavno osuđeni kao nepopravljivi protivnici svakog progressa« (Marks-Engels, 9, s. 34). U kasnijim člancima Engels o Albancima govori uglavnom u vezi s turskim vojnim avanturama, često povezujući ih s Bošnjacima. Godine 1857. Engels konstatira kako se u klancima kod Varne »jedna jedina četa Albanaca nekoliko tjedana uspješno suprotstavljala opsadi od strane Rusa« (Marks-Engels, 12, s. 220). Pred kraj života 1890. Engels izjednačuje Albance s ostalim balkanskim narodima i piše kako će Evropa izgubiti interes za Balkan čim ga Rusi prestanu ugrožavati, i tada će »Mađari, Rumunji, Srbi, Bugari, Arnauti, Grci i Turci konačno steći mogućnost da riješe, bez stranog miješanja, uzajamne sporove, da razgraniče svoje nacionalne teritorije i urede unutrašnje poslove po vlastitom nahođenju« (Marks-Engels, 22, s. 49).

– Slična evolucija evropskog javnog mišljenja, kako se ona odražava u stavovima Marxa i Engelsa, može se pratiti i u odnosu prema drugim jugoslavenskim narodima. Neposredno poslije revolucionarne 1848. Engels među narode bez historije, tj. »kontrarevolucionarne« narode uvrštava, osim Albanaca, Hrvate, Srbe i Slovence. (*Neue Rheinische Zeitung*, febr.-mart. 1849) Makedonci, Bošnjaci i Crnogorci tada su Evropi još nepoznati. Kad malo bolje proučimo balkansku historiju, Engels južne Slavene kao progresivnije suprotstavlja Turcima i Arnautima, a kod Srba je otkrio da imaju vlastitu historiju i književnost. U razvijanju nezavisne srpske države Engels vidi centar oko koga se moraju okupiti ostali slavenski kršćani »u svojim budućim naporima oko ostvarenja nezavisnosti i nacionalnosti« (Marks-Engels, 9, s. 34) – i u tome se nije sasvim prevario.

Berlinskog kongresa, ali je istodobno naoružala Albance i financijski pomagala Ligu kako bi odstupljeni teritoriji ipak ostali u sklopu Carstva.

Već 1879. Liga traži potpunu administrativnu autonomiju, koju Porta odbija, što izaziva protuturske demonstracije. Na zasjedanju Lige u julu 1879. odlučeno je da se turska vlast nasilno zbaci te da Liga preuzme vlast u najvećim gradovima Kosova. U isto vrijeme Porta nastoji obnoviti vlast u krajevima koje je kontrolirala Liga.

Aprila 1880. na trodnevnom dogovoru muslimana i katolika u Skadru Albanci traže od sultana da turska vojska i činovnici napuste zemlju te da stanovništvo izabere svog kneza. Tucović komentira: »Zahtevi skadarskog dogovora su ... radikalniji od zahteva srpskoga narodnog pokreta za autonomijom 1793. i 1804, a u svim glavnim točkama poklapaju se sa srpskim zahtevima istaknutim na skupštini u Kragujevcu 1. januara kritične 1813. godine«, (s. 82). I ne čekajući odgovor, Liga je počela akciju, pa su uskoro cijela sjeverna Albanija i veći dio Kosova s gradovima Skadrom, Prizrenom, Đakovicom, Peći i Prištinom očišćeni od turske vlasti i vojske. To je značilo otvoren sukob s Portom. T. Mitko, albanski izbjeglica u Egiptu, adaptira marseljezu kao himnu Lige. Zimi i u proljeće naredne godine osmanlijska vojska pod komandom Derviš-paše zaposjeda Kosovo. Vođe Lige pohapšeni su i deportirani u zabačene krajeve carstva. Frashëri je uhvaćen u Elbasanu, doveden u Prizren i osuđen na doživotnu robiju u Anadoliji. Do 1882, u Malu Aziju deportirano je više od 3000 ustanika (Maletić, 159). Prijeki sud je samo u Prištini osudio više od 4000 Albanaca i 200 Srba koji su im pomagali (Marmullaku, s. 25). Nakon tri godine grozničave aktivnosti Liga je prestala postojati.

Veliki moralni kapital Prizrenske lige pokušali su albanski kvislinzi iskoristiti za vrijeme njemačke okupacije osnivajući u Prizrenu u septembru 1943. Drugu prizrensku ligu. Ta je organizacija surađivala s okupatorom i zajedno s drugim kvislinzima pripremila ustanak u decembru 1944, o čemu je već bilo govora. Osim naziva, dvije lige nemaju ništa zajedničko, ali je druga poslužila da se diskreditira prva.

Osvajanje autonomije i proglašenje nezavisnosti

Čim je Prizrenska liga uništena, Porta uvodi policijski teror koji traje čitava tri decenija. Ali, ni teror nije pokorio Albance.

Godine 1884. izbija u Prizrenu buna pri popisu stanovništva a iduće godine ustanak na Kosovu zbog povećanja dažbina i skupljanja oružja. Godine 1877. u okolici Debra i srednjoj Albaniji sprema se osnivanje Tajne makedonsko-albanske lige. Vlasti hapse inicijatore. Godine 1893. Haxhi Mulla Zeka iz Peći, bivši član Glavnog odbora Prizrenske lige, diže ustanak

koji je ugušen, a Zeka je interniran u Istanbul. Godine 1899. 450 delegata s Kosova formiraju Pečku ligu kao obnovu Prizrenske. Predsjedao je Haxhi Zeka, koji je u međuvremenu oslobođen. Već naredne godine Porta raspušta tu Ligu. Godine 1901. na Kosovu se javlja oružani otpor zbog poreza i regrutiranja. Dvije godine poslije održava se zbor glavara u Đakovici, pa ponovo izbija oružana buna. Iste 1903. godine Albanci učestvuju u Ilindenskom ustanku. Oni snabdijevaju ustaničku organizaciju oružjem i municijom i prenose municiju na razne punktove Makedonije (Apostolski, 244). S druge strane, u Savjet Kruševačke republike, osim 20 Makedonaca i 20 Vlaha, ušlo je i 20 Albanaca (Tomašević).

Naredne godine počinju novi nemiri. Zatim se 1905. u Bitolju (Bitoli) formira Tajni komitet za slobodu Albanije. Tri godine poslije mladoturska revolucija pobuđuje velike nade Albanaca i Makedonaca. Zanimljiva je pojedinost da je tu revoluciju počeo Albanac, kapetan Nijazi Resnja, te da je za pobjedu revolucije bila značajna podrška albanskog stanovništva bitoljskog i kosovskog vilajeta i Drugog korpusa iz Makedonije, sastavljenog pretežno od albanskih vojnika i oficira.

Međutim, uskoro dolazi do razočaranja: čim su učvrstili svoj položaj, mladoturci zaboravljaju obećanja i završavaju u panturcizmu. Time je opet završeno jedno razdoblje nacionalnog sazrijevanja.

Godine 1910. održava se zbor glavara u Gnjilanima. Diže se ustanak koji nakon pet mjeseci biva u krvi ugušen. Ustanici, ponekad i čitava naselja, sklanjaju se u Crnu Goru. Naredne godine malisorski bjegunci vraćaju se iz Crne Gore i dižu ustanak u skadarskoj Malesiji. Učestvuju i Kosovari na čelu s Isom Boletinijem, koji od Srbije dobiva pomoć u novcu i oružju. U Greči (Malesija) I. Qemal sastavlja u ime ustanika *Crvenu knjigu*, kojom traži da se potpuno prizna albanska nacija.

Porta pokušava smiriti sad već veoma ozbiljnu situaciju. U tu svrhu sultan Mehmet V posjećuje Monastir, Skoplje i Prištinu. Događaj komemorira i turska pošta, koja prešampava turske marke s imenima tih triju gradova (i Soluna). Proglašena je amnestija. No, ti pomirljivi gestovi nisu odgovor na nacionalne zahtjeve.

U turskom Parlamentu Hasan Prishtina i Ismail Qemal s grupom poslanika vode političku borbu, a u isto vrijeme organiziraju Komitet za pripremu ustanka. Ustanak izbija u brdima Đakovice u aprilu 1912. i brzo se širi na čitavo Kosovo i Skadar. Hasan Prishtina, vođa Kosovara, predlaže Makedoncima da se pridruže ustanku i zajedno formiraju »autonomnu albansko-makedonsku državu« (Pipa, 246). Porta šalje u Prištinu komisiju radi pregovora. U ime ustanika Hasan Prishtina podnosi toj komisiji zahtjev za nacionalnom autonomijom u 14 točaka. Budući da odgovor iz Carigrada nije stizao, albanski vođe prekidaju pregovore, a Isa Boletini i Bajram Curri povedu 30.000 ustanika na Skoplje i okupiraju ga 12. augusta. Turska je u to vrijeme imala nepravilnosti i u drugim krajevima Carstva. Osim toga uspjesi ustanika

zabrinuli su vlade susjednih balkanskih država, pa su da im ne izmakne plijen ubrzale pripreme za rat.

Tako šest dana poslije Porta prihvaća zahtjeve, a 23. augusta potpisan je sporazum. Kosovari su izborili autonomiju za sve Albance. Iako više simbolično nego stvarno, jer Porta nije namjeravala ispuniti obećanja.

Valja ovdje upozoriti na jednu značajnu pojedinost. Uslijed osmanlijske politike, koja je favorizirala muslimane na štetu kršćana, prema kosovskim kaurima se postupalo kao prema manje vrijednim građanima i često su bili izloženi nasiljima muslimanskih albanskih (i turskih) zulumčara. Zbog toga se albanska vojna kontrola Kosova mogla izroditi u val nasilja. Ali, to se nije dogodilo. Izvještavaju nas očevici, otac i sin Nikola i Janičije Popović iz Gračanice, i sami iznenađeni onim što se dešavalo:

»U varoš [Prištinu] udoše i vlast uzeše u svoje ruke, a Turci, koji dotle behu činovnici, sa rukama u džepovima šetahu ulicom kao obični građani. Pa ipak u gradu je vladao *potpun mir i red!* (kurziv u originalu). I to izazva pitanje kod našeg sveta; 'Da more Arnauta uđe u varoš i vlast otme, a da se ništa ne ukrade ni kome zlo desi, to čudo do sada nije bilo?!' ... Pa ipak, jedan Arnautin i jedan Ciganin behu nešto ukrali iz jednog dućana. Ču se i doznade ko. Uhvatiše ih i osudiše po kratkom postupku. Nasred čaršije, ispred džamije, a na očigled cele mase, položivši ih na kaldrmu i – dadoše im po 50 vrućih batina. Ajd sad neka ne bude red i mir? Svi Arnauti ne mogoše stati u Prištini, te prekriliše i sela po Kosovu. Pa ni tamo se ne desi nikakvo zlo! Takav je red vladao« (ss. 384–385).*

Autonomija nije dugo trajala. Pa ni red ni mir. Balkanske države spremale su se za svoj posljednji obračun s Carstvom. Unutrašnji neredi dobro su im došli. U ljeto 1912. kralj Nikola šalje sina Mirka u Trst da pozove I. Qemala na razgovor o ulozi Albanije u eventualnom ratu s Turskom. Srbija šalje Tankosića i pukovnika Apisa Boletiniju. Albanci su nepovjerljivi. Smatraju da se postavlja zamka. Njihovom ustanku balkanske države nisu se pridružile. Znali su i za namjere o dijeljenju Albanije. Sad su oni odlučili da budu neutralni.

U oktobru 1912, znatno prije no što su prvobitno planirali, balkanski saveznici počinju ratne akcije protiv Turske i brzo napreduju osvajajući teritorije naseljene Albancima. Razočarani i potišteni Albanci jedva da pružaju otpor. Isa Boletini povlači se u Skadar i poslije u Crnu Goru, gdje je prvo dobro primljen, a tri godine poslije (u januaru 1916) ubijen po nalogu crnogorskih vlasti. Osvojivši Kosovo, Srbi napreduju prema moru i zauzimaju

* Ustaničnici su se jednako ponašali i u zauzetom Skoplju. *Radničke novine* izvještavaju da »nikom nije falila ne samo glava... već nijedna lepinja sa čepenka. U onoj pobuni... bilo je i siromašnih, pa i bosih Arnauta, ali nijedan od njih ništa nije oteo ili 'rekvizicijom' uzeo« – i zatim uspoređuju: »Međutim, dolaskom naše vojske i naših vlasti stvari stoje... mnogo gore... naše [su] vojne vlasti 'rekvizicijom', koja se nikada plati ni ču, oduzimali od Arnauta sve što se oduzeti moglo, žito, kukuruz, stoku, jednom reči sve što su im u polju i na domu zatekli« (*Srbija i Albanci*, s. 123).

Aspiracije Grčke, Bugarske i Srbije na albanski (i makedonski) teritoriji (Z. Cana, *Lëvizja kombetare shqiptare në Kosovë 1908–1912*, Priština, 1979, s. 281).

srednju Albaniju. Crnogorci napadaju Skadar. Kralj Nikola proglašava Skadar glavnim gradom svoga kraljevstva. Grci prodiru u južnu Albaniju. Samo mali dio zemlje ostaje neokupiran. Autonomija sad postaje bespredmetna. Dana 28. novembra sastaje se Narodna skupština u Vlora i proglašava nezavisnost. Ismail Qemali sastavlja vladu, a glavni suradnici su mu vođe ustanika Kosova. Albanija je i međunarodno priznata. Albanska nacija dobila je i svoju državu. Pretposljednju na Balkanu. Posljednji su bili Makedonci.

Suprotstavljeni interesi velikih sila pogodovali su mladoj državi. Protiv Rusije i Francuske, koje su pomagale srpsku invaziju, ustale su Austrija i Njemačka. Na zahtjev Austrije Albaniji je priznata nezavisnost i Srbi su se morali povući. U ljeto 1913. pod izgovorom da je izbio granični sukob Srbija ponovno okupira dio albanskog teritorija. Velike sile spremaju se za rat. U oktobru 1913. Austrija je predala ultimatum Srbiji i tada se srpska vojska morala ponovno evakuirati (Tarle, 442–43). Nova albanska država obuhvatila je manje od polovice albanskog stanovništva koje je živjelo u turskom Arnautluku (već spomenuta četiri vilajeta). Nova država nije bila ni sasvim nezavisna; nametnut joj je jedan njemački princ kao poglavar. Ali, i taj je princ morao uskoro otići, a razdoblje mnogovjekovne strane okupacije bilo je definitivno završeno.

5. Kršćani u Kosovskom vilajetu prije balkanskih ratova

Godine 1880. na Kosovu je živjelo 240.000 ljudi (Hadri, 49). Broj stanovnika nije se u proteklom stoljeću vjerojatno mnogo mijenjao, ali se sad stanovništvo počelo brzo povećavati pa se do 1910. skoro utrostručilo. Početni broj stanovnika odgovara današnjem srednjem jugoslavenskom gradu. Historija toga »grada« izuzetno je zapletena i krvava. Upravo smo utvrdili da su se glavni događaji u vezi s formiranjem albanske nacije zbili na Kosovu. To je značilo permanentno sukobljavanje s okupatorskim turskim imperijem. Budući da stanovništvo nije bilo homogeno ni etnički ni vjerski, izbijali su sukobi i zbog toga. Napokon, narod je bio neuk i nepismen i živio je u feudalnim uvjetima i bezakonju. Plemensko društvo sukobljavalo se s počecima moderne državne uprave. Zbog toga Kosovo u XIX. stoljeću nije bilo nimalo prijatan kraj za život, naročito ne za građane drugog reda, kršćane.

Pravoslavni Srbi

Nakon prvih srpskih ustanaka u Šumadiji budi se srpska nacionalna svijest i na Kosovu. Kad je Srbija izborila nezavisnost i ojačala državnost, bila je u mogućnosti da pomogne i Kosovu. Osnivaju se srpske škole, udžbenici i knjige dolaze iz Srbije, ponekad i učitelji. Zauzimanjem ruskog konzula u Prizrenu, Jastrebova, osnovana je 1871. u tom gradu pravoslavna bogoslovija. Budući da su svećenici, uz učitelje, istodobno prosvetitelji, a pravoslavni su svećenici osim toga i nacionalni aktivisti, osnivanje bogoslovije bio je značajan kulturni i politički događaj. Iste godine Jastrebov je uspio nagovoriti nadležnog Safet-pašu da se pokrene vilajetski list *Prizren*. List je izlazio na turskom i srpskom i prvi je srpski list na Kosovu. Nešto poslije godine 1889. osnovan je u Prištini Srpski konzulat, koji je mogao neposredno brinuti o Srbima na Kosovu. Međutim, okolnosti izvan njegove kontrole učinile su život Kosovaca mnogo nemirnijim no što pokazuje ovih nekoliko podataka. Nemirnijim, a ponekad i tragičnim.

Slično kao u Bosni i na Kosovu je islamizirani dio stanovništva maltretirao

kršćansku raju. Rajetin je bio izvrnut zulumu i nije se imao kome žaliti. Na to su se onda superponirale etničke razlike i na kraju, od 1878. državni sukobi. Naime, te je godine Tursku porazila rusko-balkanska koalicija, a Bosnu je okupirala Austro-Ugarska. Taj je poraz rasplamsao mržnju prema kršćanima. Bosnu su napuštali muslimani. Srpska vlada protjerala je nekoliko desetaka hiljada Albanaca iz oslobođenih krajeva (vranjskog i topličkog okruga). Ti muhadžiri (izbjeglice) kiptjeli su od mržnje i želje za osvetom.

»(N)ajmučnije i najfatalnije doba stradanja našeg naroda – obavještava konzul Avramović svoju vladu 1901 – nastalo (je) posle Berlinskoga ugovora o miru i naseljavanjem muhamedanskih muhadžera... iz otcepljenih pokrajina od Turske u ove krajeve, među kojima su najkrvoločniji i najneobuzdaniji arbanaski muhadžeri iz vranjskoga i topličkog okruga« (Peruničić, 34). Muhadžiri su svoje sentimente prenosili na većinsko muslimansko stanovništvo, a Porta je bila naklonjena albanskim zulumčarima. Interesi Porte i Albanaca sad su bili isti. Srbi, Grci i Bugari bili su neprijatelji Carstva, a također – ovisno o namjerama svojih vlada – neprijatelji albanskog naroda. Tako se u skorim ratovima Carstvo moglo osloniti na Albance, pa ih je zato trebalo štiti.

Muslimani su i prije šikanirali kaure. Katolički svećenik Matej Mazreku 1791. upućuje molitvu bogu u vezi s muslimanskim Albancima: »Ab Albanensibus libera nos Domine« (Bartl, 34). Loša i korumpirana turska uprava pogodovala je bezakonju i zulumu. A u toj upravi muslimanski su Albanci često zauzimali važna mjesta i naravno štitali svoje. Ali, stanje je postajalo sve nesnosnije. Otvoreno je kosovsko pitanje, koje do danas nije uspješno riješeno. Predajom i kolektivnim iskustvom mrtvi se nameću živima. Poznavanje i racionalna analiza povijesnih činjenica čini se da je prvi uvjet da se prevladaju sukobi.

Na Kosovu kao i drugdje u Otomanskom Carstvu, naročito u njegovim zaostalim dijelovima, nemuslimanska raja bila je na različite načine diskriminirana. Porezi su bili viši, građanska prava manja ili nikakva. Rajetin se nije smio oblačiti kao musliman, niti je za odjeću smio upotrebljavati tkaninu određene boje koja je bila rezervirana za viši socijalni sloj; nije smio staviti na glavu evropski šešir, jer su odmah i glava i šešir postajali meta za gađanje; morao je šmjerno pozdraviti muslimana kad je prolazio pokraj njega; nije se smio braniti oružjem ako je oružjem bio napadnut, zapravo oružje nije ni smio nositi itd. Tih diskriminatornih postupaka, propisanih, uobičajenih ili ad hoc nametnutih bilo je veoma mnogo. Zatim, zulum se sastojao od ucjena, globljenja, krađe stoke, otimanja i turčenja djevojaka, uzurpiranja ili preotimanja imanja. Istodobno s istočnom krizom javio se i snažan pritisak za iseljavanje.

Od godine 1878. do 1898. s Kosova je u Srbiju prebjeglo oko 60.000 ljudi (Bataković, 41).

Berlinskom kongresu peticije nisu podnijeli samo Albanci, nego i Srbi (i

Makedonci) iznoseći nasilja i imena onih nad kojima su izvršena i tražeći autonomiju. Srbi su svoje žalbe podnosili i poslije Kongresa i to srpskom vladaru. Kad je uništena Prizrenska liga, Turci su formirali prijeki sud (1881–1883) koji je sudio i Albancima i Srbima. I jedni i drugi bili su izdajnici.

Od godine 1885. ojačana Srbija počela se aktivno brinuti za svoje sunarodnjake u Turskom Carstvu. Osnovani su konzulati 1887. u Skoplju i Solunu, a dvije godine poslije u Prištini i Bitolju. Ponovno se otvaraju škole i pristiže mnogo knjiga. Tako su Srbi dobili neki oslonac, počelo im se vraćati samopouzdanje. No, u isto vrijeme podizan je etnički zid. Albanci su tražili podršku Porte i dobili je. Pljačke i nasilja se nastavljaju, a turska uprava ih kažnjava slabo ili uopće ne reagira. Stojan Novaković, koji je 1886. postao srpski poslanik u Carigradu, piše godinu dana poslije:

»Po Staroj Srbiji i među Arnautima, koji su se onamo, na klasičnom zemljištu naše stare kraljevine, raširili, nikakav se gotovo carevinski zakon ne vrši, nešto zbog arnautske samovolje nešto zbog težnje koju su turske vlasti, s političkim računom, prosipale prema tom narodu...« (Dautović, 16). Stvoreno stanje ilustrira ubojstvo srpskog konzula Luke Marinkovića 1890. i pritisak na Srbe da se iseljavaju. Da bismo bolje razumjeli situaciju, treba dodati da su u Solunu ubijeni i francuski i njemački konzul.

Godine 1897. počeo je grčko-turski rat zbog Krete. U tursku vojsku bili su mobilizirani i Albanci. Nakon povratka kući oni su zadržali oružje, a Turci su ih poticali na sukobe sa Srbima, za koje se smatralo da su čvrsto vezani za Srbiju (Vojvodić). U isto vrijeme Srbima je posjedovanje oružja bilo najstrože zabranjeno. Kosovom je prošao novi val nasilja. Sultan je onda naredio da se od Albanaca pokupi oružje. No, bilo je kasno, a i naredba se slabo mogla izvršiti. Naoružani Albanci i bespomoćna srpska raja – to je postalo trajno stanje.

Nešto da bi zaštitila stanovništvo, a nešto da bi stvorila bazu u slučaju rata srpska je vlada počela od 1899. slati oružje na Kosovo. Godine 1901. turske vlasti otkrile su da se prenose podaci o rasporedu turske vojske u Srbiju. Također su zaptije (žandari) uhvatili nekoliko Srba kad su prenosili oružje s granice. To je shvaćeno kao znak da se Srbija priprema za rat. Pukao je glas da je u Ibarski Kolašin preneseno iz Srbije nekoliko hiljada pušaka. I Turci i Albanci bili su jednako ogorčeni. Turska vojska i albanski odred predvođen Isom Boletinijem krenuli su u akciju da se pronađe sakriveno oružje. Mnogo Srba bilo je ranjeno, pretučeno i uhapšeno.

Budući da su srpski učitelji i svećenici bili povjerljive osobe preko kojih je Srpski konzulat prikupljao i slao povjerljive izvještaje (Peruničić, 203), pa čak i puške (Rakić, 52) a osim toga prosvjećivanjem i isticanjem slavne prošlosti budili su duh otpora, oni su kao izdajnici bili proganjani. Konzul Avramović izvještava svoju vladu 1901: »Čak i najmirmiji i duševni Turci koji su vazda Srbe pazili, sad se protiv njih okrenuli, prešavši u tabor fanatika, koji u svojoj

neobuzdanosti skrajaju stotinama planova da se Srbima svete i unište ih« (Peruničić, 81).

Nasilja nad kršćanima nisu česta samo na Kosovu, nego i u Makedoniji. Tokom godina vlade balkanskih država uspjele su alarmirati evropsko javno mnijenje i velike sile. Pod tim pritiskom izvana Porta se pokrenula i 1903, kad je izbio i ilindenski ustanak, osnovana je Komisija za reformu u kosovskom, solunskom i bitoljskom vilajetu sa zadatkom da se državna uprava dovede u red i da se kršćani zaštite od zuluma. Sad su i Srbi primani u zaptije, a prištinski je mutesarif (okružni načelnik) naredne godine odredio da u svim srpskim selima naoružani poljari za čuvanje usjeva budu Srbi, dok su to dotad bili isključivo muslimani, tj. Albanci.

I dalje se formiraju razbojničke družine. Srbi sad prijavljuju nasilnike, vlast ih hvata, zatvara i deportira. Međutim, kriminalci bježe iz zatvora, vraćaju se iz progonstva i zatim se osvećuju. Dešava se da vlasti zatvore Albance zbog neplaćenog duga ili nekog drugog prijestupa, a onda se mobiliziraju njihovi mnogobrojni rođaci ili cijelo selo, pa naoružani navale na zatvor i razbiju ga i oslobode uhapšene. Godine 1911. »pećski mutesarif javlja da su Arnauti rešili da vrate krv sa onoliko glava činovničkih, koliko je arnautskih glava palo raznim presudama prekog suda« (Peruničić, 438). Rastočena turska država teško je mogla osigurati poštovanje reda i zakona u gotovo plemskom društvu naviklom na drugačije običaje. Tom režimu privatne inicijative u istjerivanju pravde prilagođavali su se i Srbi. Kad su godine 1904. u pećskoj nahiji dva razbojnika zbog pljačke i ubojstva narodu dojadila, poduzeta je akcija o kojoj Konzulat ovako izvještava: »Vlast nije htela nikad ništa preduzimati protiv tih zlikovaca. Najposle su morali biti smaknuti privatnom inicijativom, samo da bi se narod jednom spasao od njihovih užasnih zločina« (Peruničić, 219). Imajući sve to na umu konzul Avramović obavještava svoju vladu: »Razuzdanost arbanaska manifestuje se ne samo u samovolji i gonjenju hrišćana i njihovoj nepokornosti vlastima, već i u međusobnim krvavim sukobima koji sporadično izbijaju, čim ih i najmanji i neznatni povod izazove. Tada se Carigrad užurba, da sukobe spreči i zavađene strane pomiri... samo da krv ne legne« (Peruničić, 41). Taj mentalitet karakterističan je naravno i za katoličke Albance (Fande). Jedan konzulski izvještaj iz 1905. spominje pećsku mahiju (dio kadiluka, tj. kotara) i navodi da »... tamošnji Srbi ne stradaju više od Arnauta muhamedanaca u tolikoj meri, koliko od Arnauta katolika« (Peruničić, 271).

Vođe razbojničkih bandi »bacaju raboš« (ucjenu) na srpska sela tako da nitko ne smije izvan kuće, zatvaraju drumove i pljačkaju. Vlasti neuredno plaćaju vojsku i policiju, pa su oni nezadovoljni, neefikasni i potkupljivi. Zločini ostaju nekažnjeni. Za posljednjih šest godina tog razdoblja Konzulat je registrirao 436 ubojstava, 261 pokušaj ubojstva, 289 razbojništva te niz krađa i drugih zločina.

Srbi su većinom čifčije (kmetovi) na feudalnim dobrima, ali je u stanju

opće nesigurnosti i njihov položaj ugrožen, pa su ponekad čifčije otjerani s imanja na koja su dovođeni muhadžiri. Karakterističan je u vezi s tim odgovor dvojice spahija u Prištini od kojih su ugroženi čifčije tražili pomoć: »More, sinovi, mi vam ništa pomoći ne možemo. Ali da bi se kurtalisali od arnautskih nasilja, pokupite se kmetovi i ulice-starešine iz celog Kosova, pa zajednički napravite jednu tužbu caru u Stambolu i tražite aman-zaman da vas on pomogne i sačuva. Pa kad vi to učinite, i mi ćemo posle gospodari vaši, potkrepiti vašu žalbu plaćevinu i moliti ga da i vas i nas kurtalisava od prokletih muhadžera, jer oni nasiljem hoće da vas nateraju da bežite u Srbiju, te da oni zahvate vaše posedište. I nama ne će biti dobro da vi otiđete, jer od vas imamo vajde a od njih štete. Mi bez vas ne možemo, a i vi bez nas, vaša propast i naša je propast. Od sada ničemu se ne nadajte, samo ako sultan hoće može i vama i nama pomoći« (Peruničić, 8).

Na sve etničko-vjersko-socijalne sukobe nadograđivali su se i politički i miješanje izvana. Austrija je nastojala destabilizirati pokrajinu širenjem alarmantnih vijesti, poticanjem da se ne prihvaćaju reforme, a ponekad i naoružavanjem Fanda. Austrijska i srpska propaganda su se sukobljavale. Austrijski agenti agitirali su za autonomiju Kosova, jer je u interesu austrijskog prodiranja na istok bilo slabljenje Turske i uspostavljanje autonomne ili nezavisne Albanije pod austrijskim protektoratom. Srbija je bila protiv autonomije Albanaca (Peruničić, 497), jer je računala na prisajedinjenje Kosova i prodor na more preko Albanije. Poslije mladoturske revolucije kosovski Srbi glasali su za mladoturke, jer su očekivali veća demokratska prava i jer je to bila politika Srbije u to vrijeme; Albanci su glasali protiv, jer im je smetao unitarizam novog režima. U drugim parlamentarnim izborima 1912. dio srpskih intelektualaca pokušao je sklopiti izborni sporazum, prema kojem bi oba naroda glasala za zajedničku opozicijsku listu. Prema instrukcijama svoje vlade to je spriječio srpski konzul.

Postavlja se ipak pitanje zašto srpska vlada, znajući za egzistencijske interese Srba na Kosovu, nije pokušala zblížiti Srbe i Albance? Barem od 1897. nekoliko je srpskih konzula predlagalo upravo takvu politiku. No, beogradska vlada tu politiku nije prihvatila (Rakić, 95, 332). Najviše što je vlada uspjela postići bilo je orijentalno darivanje uglednijih Albanaca. A i time je postignut slab uspjeh. Naime, darovi nisu dospijevali do onih kojima su bili namijenjeni, jer su ih srpski agenti, unajmljeni da predaju te darove, sami prisvajali. U izvještaju od 14. januara 1907. prištinski vicekonzul Milan Rakić daje inteligentnu i – u čitavoj objavljenoj diplomatskoj prepisci između prištinskih konzula i vlade – jedinu ozbiljnu analizu kosovske situacije. »Iz svih izvještaja ovog Konsulata od njegovog postanka do danas – piše Rakić – vidi se da postoje dve glavne činjenice koje naš narod satiru i dovode ga do propasti. To su turska vlast i Arnauti. Turska vlast zato što sama čini zulume, pljačka i ubija i što pušta da to i drugi muhamedanci nekažnjivo rade; a Arnauti zato što za svoj račun, samo u mnogo većem razmeru, nište sve što je

srpsko gde god to mogu učiniti« (94). Od Porte Rakić ne očekuje ništa dobro. »Ostaje, dakle, da se, ne apelujući na tursku vlast nego bez nje, pa čak i protiv nje, nađe način da se poboljša stanje stvari« (95). A to znači zblížavanje i sporazum s Albancima. Jedan od prvih koji je to zaključio bio je konzul Sveta Simić, koji ujedno »navodi zašto je teško pridobiti Arnautе za političke ciljeve naše«:

(1) Animositet muslimana prema kršćanima.

(2) Patrijarhalne navike i bezuslovno pokoravanje Albanaca krenama (poglavcima fisova) koje je teško pridobiti za ideje suprotne njihovim navikama.

(3) Protjerivanje Albanaca iz Srbije 1878. »... oni su se većinom naselili u ovim krajevima i sada služe kao primer ostalim Arnautima i kao očigledni utuk za sve naše pokušaje da zadobijemo Arnautе za naše političke težnje.«

(4) Povlađivanje turskih vlasti.

Nekoliko godina poslije Simić ističe još jedan razlog (Rakić, 333):

(5) Dok je za Srbe Kosovo Stara Srbija, svi samosvjesni Albanci »smatraju Staru Srbiju kao deo velikog Arnautluka.«

Razlozi su nesumnjivo ozbiljni i situacija je veoma teška. Što se u takvim prilikama može uraditi? Konzul Spalajković predlaže:

(1) Da se pridobije albansko stanovništvo potkupljivanjem viđenijih Albanaca.

(2) »Istrebljivanje najopasnijih arnautskih poglavica i razbojnika međusobnim ubistvima. Kako oni redovno žive u međusobnoj omrazi i duguju krv, mi se možemo lako umešati u njihove raspre, i novcem, a i inače pomoći pojedincima da izvrše osvetu«* (Rakić, 97).

(3) Da se formiraju čete od mještana.

(4) Da se unajmljuju Albanci, kao čuvari srpskih sela.

Rakić odbacuje sve te prijedloge, osim posljednjeg. On ističe albanski »običaj da svi zajednički svete jednoga, ako mu je Srbin naneo štetu« (103), pa bi svako oružano sukobljavanje bilo samoubilačko. Povremeno prelaženje srpskih četnika preko Kosova za Makedoniju imalo je teške posljedice i Rakić je stalno tražio da to prestane. Albancima »obraz ne dopušta da se Srbin jednači s njima baš u onome što njih čini gospodarima, a to je oružje« (104). Rakić stoga prvenstveno traži politički sporazum i nacionalno približavanje. On sumnja da je to realno ostvariti, ali dodaje kako »pravda zahteva priznati da ovaj Konsulat ništa nije preduzimao u tom pravcu« (97).

A upravo su događaji te godine pokazali da realne mogućnosti ipak postoje. Naime, prethodne godine Albanci su u raznim krajevima Kosova vezali besu, u koju su uključivali i Srbe, s namjerom da se uvede javni red. Albanci su formirali svoj sud za međusobne sporove, Srbi također svoj za sporove između Srba. A ako se spore Albanac i Srbin, onda oba suda raspravljaju

* Tim poslom, prema instrukcijama iz Beograda, bavio se nastavnik prizrenske bogoslovije Petar Kostić (Kostić, s. 294).

predmet, pa kad se utvrdi krivica, prijestupnik se predaje njegovom etničkom sudu. To sudovanje bilo je izuzetno efikasno. Rakić sam zaključuje: »Gnjilanska kaza [kotar], koja je do tog doba stradala od nebrojenih kačaka [hajduk, odmetnik] i cubova [razbojnik] kao nijedna druga nahija sem pečke, prvi put je posle mnogo godina osetila izvesnu slobodu i bezbednost. Kačaci i cubovi povukli se, ubistva, krađe i raboši [ucjena] gotovo sasvim prestali« (124).

Kao što je već spomenuto, između Srba i Albanaca postojala je znatna kulturna razlika. Albanci su još živjeli u plemenskom društvu, bez škola i pismenosti, a Srbi su taj razvojni stadij prošli. U plemenskom društvu svatko tko nije član plemena stranac je i potencijalni neprijatelj. Prema neprijatelju ne treba imati obzira. Krađa je stvar srčanosti i vještine, a ne moralnih skrupula. Ako prilikom krađe u odbrani padne krv, onda važi Lekin kanon i rodbina je dužna osvetiti krv. Pojam nužne samoobrane i krivnje zbog krađe ne postoji. Na sve to nadovezuje se loša turska uprava neprijateljski raspoložena prema Srbima kao kršćanima, a od 1878. i kao političkim protivnicima. U takvim prilikama Srbi na Kosovu jedva da su sami mogli nešto učiniti. Preostalo im je da šute i trpe vjerski i etnički teror.

Međutim, vlada države Srbije mogla je učiniti mnogo. Ona je trebala odlučiti hoće li se prema Albancima odnositi kao prema prijateljskom narodu s kojim treba surađivati ili kao prema neprijateljima koje treba suzbijati i u pogodnoj prilici uništiti. Odluka je bez mnogo razmišljanja pala još 1878. kada su Albanci prvi put kao neprijateljski uljezi protjerani. Odonda su Albanci smatrani neprijateljima i razbojnicima.

Čak ni inteligentni Rakić, koji je svoj izvještaj pisao 1907 – dakle samo pet godina prije uspješne oslobodilačke borbe Albanaca na Kosovu – nije uvidio da osim konzervativnih i reakcionarnih plemenskih vođa u albanskom narodu postoje i napredne snage s kojima je trebalo tražiti savez u borbi protiv Osmanlijskog Carstva. Srbija je trebala pomagati osnivanje – pored srpskih – i albanskih škola, kao što su to radile (zbog svojih interesa, dakako) Austrija i Italija. Napredni albanski nacionalni klubovi osnivani su u Bukureštu, Carigradu i Sofiji – ali ne i u Beogradu. Mladi Albanci odlazili su na školovanje u razne evropske zemlje – godine 1911. njih dvjesto (Rakić, 253) – ali ne u Beograd. Na taj je način propuštena prilika da se postigne savez s nacijom u formiranju. No, očigledno je da takvo razmišljanje znatno nadilazi skućeni nacionalistički horizont tadašnjih – i kasnijih – beogradskih vlada. Ono bi bilo blisko srpskim socijalistima, ali oni nisu popunjavali konzulska mjesta niti su sastavljali vlade!

Dva naroda – Srbe i Albance, koji su stoljećima živjeli zajedno i kojima su racionalni interesi zajedničke egzistencije nalagali i zajedničku borbu za tu egzistenciju – historijske sile izvan njihove kontrole bacale su u permanentne međusobne sukobe. U muslimanskom Otomanskom Carstvu Albanci su bili građani prvog reda i ugnjetavali su svoje komšije, rajinske Srbe. Srbi su morali ili trpjeti ili seliti se. Poslije 1912. situacije će se preokrenuti i Srbi, kao

gospodari, revanširat će se ugnjetavanjem divljih i neciviliziranih (kako ih je vidjela službena politika) Albanaca. Na individualnoj razini bit će uvijek iznova uspostavljena pobratimstva i dobri komšijski odnosi. Na kolektivnoj razini oni će se uvijek iznova razbijati u naizmjeničnim ciklusima međusobnog ugnjetavanja.

Katolički Albanci

Pravoslavni Srbi imali su svoje konzule i Srbiju kao moralno i političko uporište i nezavisnu otadžbinu u koju se, u slučaju krajnje nužde, može pobjeći i sačuvati glavu. Imali su i svoje historičare, koji će potomstvu opisati tragične događaje. Katolički Albanci nisu se imali gdje skloniti niti su se mogli kome požaliti i o njihovoj sudbini imamo vrlo malo podataka. O njima je brinula jedino katolička crkva. A Austrija, u sklopu svojih državnih interesa ishodila je vjersko-kulturni protektorat, pa je ponekad intervenirala kod Porte i osnovala nekoliko škola.

Vjerojatno karakterističan za sukobe na vjerskoj osnovi jest događaj iz 1907. kad je u seosku džamiju blizu Đakovice netko podmetnuo svinjsku glavu.* Razjareni Albanci muslimani okrivili su Albance katolike (Fande) i počeli paliti njihove kuće. To orgijanje paljevinom prekinuo je tek dolazak turske vojske (Peruničić, 21). Međutim, ti pojedinačni događaji ne iscrpljuju tragiku položaja kršćana – i pravoslavnih i katolika – u muslimanskom okruženju jedne zaostale sredine.

Katolike su Turci diskriminirali još više nego pravoslavne. Naime, pravoslavni su patrijarsi živjeli unutar Carstva i tako su bili pod kontrolom sultana; rimski papa to nije bio. Dok su pravoslavci plaćali godišnji porez od 40 groša po obitelji, katolici su plaćali 60 (Gjergji, 26). No, to nisu bile suštinske razlike; i jedni i drugi bili su u teškom položaju. Zbog toga su i podjednako reagirali: mimikrijom.

Da bi izbjegli vrijeđanje, zlostavljanje, angarije (prisilne besplatne radove) i druge napasti, a ne želeći se poturčiti, glava kršćanske obitelji formalno bi primio islam. Djeca su i dalje krštena, nije se obrezivalo, išlo se u crkvu, a državnim se službenicima na pitanje o nacionalnosti odgovaralo: Turčin. To i nije izgledalo suviše provokativno, jer su i muslimani ponekad krstili djecu** »za zdravlje tijela, da se ne izгноje, da bi se spasila od divljih zvijeri« (Gjergji, 30). A i pravoslavni Srbi ponekad su odlazili hodži po amajliju. Na krštenju

* Prema Janičiju Popoviću (s. 324-28) svinjske glave podmetnuli su povjerljivi ljudi Srpskog konzulata.

** Tako se barski nadbiskup Marin Bici, koji je 1610. obilazio svoju pastvu, našao u neprijatnom položaju. Neka ugledna i žestoka gospođa Fatima, udata za muslimana bliskog sultanovom dvoru, tražila je da krsti njezinu djevojčicu! (Bici, 29). Dakako, ne zbog prelaska na kršćanstvo.

obično se dodavalo neko tursko ime, većinom nekog turskog velikodostojnika. Crkva je negodovala, pa je još na Prvom albanskom koncilu 1703. vjernicima bilo zabranjeno da uzimaju turska imena. Međutim, sila boga ne moli. Osim toga i Turci su mijenjali albanska imena, pa je tako Jaku (Jakob) postajao Jakup, Simon Sinan, a Kata Kada. Takvim promjenama nastali su kriptokatolici i kriptopravoslavci. Ovi posljednji morali su promijeniti još i odijelo i naučiti albanski da se ne bi razlikovali od muslimanskih Albanaca. Tih prikrivenih vjernika bilo je i u Bosni, pa odatle poslovice: Dopodne Alija, popodne Ilija. Kriptokršćani su se s vremenom obično posve islamizirali. No, u XIX. vijeku (1828–1890) bilo ih je još prilično, prema ocjeni Gjergja više kriptokatolika nego javnih katolika (s. 27).

Kriptokatolike su zvali ljaramanima. Bilo ih je u Albaniji u Elbasanskom zavrđu i Tropojskoj Maleziji i na jugoslavenskom teritoriju u Skopskoj Crnoj Gori, Drenici, Preševu, Kumanovu, Ohridskoj Malesiji, Tetovu, Kačaniku i još ponegdje.

Iako su ljaramane ponegdje priznavali, njihov je položaj ipak bio veoma nesiguran. To potvrđuje događaj koji se zbio 1815. u Rugovu. Tri obitelji opirale su se islamizaciji. Glave obitelji prelaze na islam, ali i dalje prisustvuju katoličkoj misi. Vlasti ih hapse, sude im i pogubljuju ih dvije godine poslije (Bartl, 32).

Ustaljeni poredak počeo se mijenjati nakon 1839. kad je Hatišerifom iz Djulhane zajamčena vjerska sloboda i kad je počelo razdoblje reformi poznato pod imenom tanzimat. Hatišerif je u kosovskom vilajetu objavljen tek 1843. Dvije godine poslije pronijela se među narodom vijest da je posredstvom velikih sila Porta izdala ferman da se svatko može slobodno izjasniti u kojoj vjeri želi živjeti. Ljaramani su počeli izlaziti iz tajnosti.

Skriveni vjernici u Peći i Đakovu 1845. javno se deklariraju kao kršćani. Vlasti zatvaraju po jednog čovjeka iz svake obitelji. Nakon dva mjeseca puštaju ih uz globu. No, nisu svi ljaramani prošli tako jeftino.

Ono što se tada dogodilo u Skopskoj Crnoj Gori nalikuje na događaje poznate iz prvih vjekova kršćanstva. Zato i ne čudi da je pećski župnik Gjergji-Gashi napisao knjigu – doktorsku disertaciju – kojom se zalaže za kanoniziranje albanskih mučenika. A dogodilo se ovo.

Predstavnici sela iz Karadaka (Skopske Crne Gore) otišli su do kajmakama (kotarskog načelnika) Maliq-bega Gjinollija da mu kažu da su oni katolici i zamolili ga da ih kao takve i prizna. Beg, koji je i sam bio Albanac, smatrao je da je to opasna pobuna koja bi se mogla proširiti na cijeli vilajet. Zato ih je uvjeravanjima i prijetnjama pokušao odvratiti od nauma. Seljaci su ostali uporni. Beg je tada o tome obavijestio pašu u Skoplju, a delegate je pohapsio i okovao. Slijedila su hapšenja i mučenja i na kraju je 177 seljaka deportirano u Anadoliju. Seoski župnik Anton Maroević, porijeklom Hvaranin, svezan je jednom žandarskom konju pod trbuh i tako je otpremljen u Solun. Tu ga je austrijski konzul oslobodio, jer je župnik kao Hrvat bio austrougarski gra-

đanin. Međutim, otac Anton se poslije pridružio svojim prognanim župljanima u Anadoliji. Prilikom plovidbe za Malu Aziju, posada broda je bolesne seljake pobacala u more, mornari su gaženjem lomili djeci udove, otimali su dojenčad i bacali ih u more. Od 177 prognanih seljaka u logor blizu Burse, gdje su se nalazili i prognani armenski kršćani, stiglo ih je 87.

Tri godine poslije intervenirali su ambasadori velikih sila, pa je preživjelim dozvoljeno da se vrate kući. Maliq-beg i njegov suradnik, kadija, bili su pozvani sultanu. Beg se ubio, a kadija je nestao.

6. Kraljevina Jugoslavija

Oslobođenje kao okupacija

Radi boljeg razumijevanja događaja i početnog razdoblja nove države, potrebno je vratiti se nekoliko godina unatrag, u vrijeme balkanskih ratova.* Kad su balkanski saveznici (Bugarska, Srbija i Grčka) 1912. oslobađali svoju kršćansku braću, njihove vojske okrutno su obračunavale s muslimanskim stanovništvom. Počinjena su masovna pljačkanja, maltretiranja i ubijanja. Bolesni i ranjeni turski vojnici bili su masakrirani. Nisu bili pošteđeni ni nemuslimani. U Štipu su tako bugarski komite opljačkali i djelomično razorili sve kuće i radnje koje su pripadale muslimanima i Jevrejima, pa je pola grada ostalo potpuno prazno. Nacionalno opredijeljeni Makedonci stradali su. Ratni dopisnik Lav Trocki navodi kako je bugarska armija između Dojrana i Soluna popalila i razorila sve na što je naišla i za sobom ostavila pustoš. Grci su se slično ponašali (s. 120). Spalili su u Grčkoj Makedoniji oko 16.000 kuća i prinudili više od 100.000 Makedonaca na izbjeglištvo (Stojanov, 212).

Priznati ili podrazumijevani cilj balkanskih ratova bio je »puno uništenje drugog naroda« (Doklad, 77). To se lijepo vidi iz pisama koja su vojnici s fronte slali svojim kućama. Tako jedan grčki vojnik piše: »Uхватili smo malo zarobljenika i ubili smo ih, jer su takva bila naređenja koja smo dobili... kako se mrska bugarska rasa ne bi obnovila...« Radničke novine od 22. oktobra 1913. objavljuju pismo srpskog vojnika koji je bio užasnut grozotama počinjenim u albanskoj oblasti Ljumi. Posvuda trūpla i pepeo, piše on. Ljuma više ne postoji. Ima sela od po 100 ili 200 kuća u kojima doslovno nijedan čovjek nije preživio. »Skupljali smo ih u grupe od 40–50 i onda smo ih probadali bajunetima« (Doklad, 78). Nakon toga slijedila je pljačka, a opljačkane stvari prodavale su se u Prizrenu.**

* Prvobitno sam namjeravao tim događajima posvetiti samo jedan odlomak. No, polemika s B. Petranovićem, dana u Prilogu, uvjerila me da ta ružna epizoda iz naše historije zaslužuje više pažnje.

** O »pokolju u Ljumi« užasnuto govori i učesnik rata, Dimitrije Tucović: »Rezervni oficiri, koji su dobili naređenje da selo zapale i sve što u njemu zateču stave pod nož, uzaman su se opirali, uzaman su ponavljali reči 'zar sve', uzaman su po nekoliko puta izveštavali komandanta da u selu nema nikoga više osim žena i dece. 'Sve!', to je bio odgovor nekog kapetana Jurišića koji je radio u sporazumu s potpukovnikom Miličevićem. Za dva sata selo je bilo potamano uz scene koje je teško reći. Plotuni su poobarali žene koje su držale odojčad u naručju, pokraj mrtvih

Sve zaraćene strane orijentirale su se na istrebljenje, preseljenje i asimiliranje drugog naroda. Bugari su se još upustili u masovno pokrštavanje muslimanskih Makedonaca – Pomaka da ih vrate vjeri djedova. Carnegiejeva komisija konstatira da Turci bježe od kršćana, Makedonci od Grka i Turaka, Grci i Turci od Bugara, a Albanci od Srba.* Radničke novine postavljaju pitanja: Ako se radi o oslobođenju, zašto je uveden izvanredni režim? Ako tu žive Srbi, zašto oni nisu ravnopravni s ostalim Srbima? Ako se radi o ujedinjenju, zašto ne važi ustavni poredak Srbije, nego se izdaju izvanredna naređenja kakvima se inače koristi okupatorska vojska? Ministarstvo se opravdava: kulturna razina Makedonaca nije dovoljno visoka, a njihova državna svijest nije dovoljno razvijena da bi im se mogla dati sva prava. Za Albance ni ovakvo obrazloženje nije smatrano potrebnim. Veliki književnik Branislav Nušić smijenjen je u Bitolju zbog umjerenosti.

U izvještaju Carnegiejeve komisije piše kako su srpska armija sa sjevera i grčka s juga dočekane poklicima radosti kad su ulazile u Makedoniju. No, oduševljenje oslobodiocima uskoro je splasnulo, javile su se sumnje, zatim razočaranje te na kraju mržnja i očaj. Nije se radilo o oslobađanju Makedonaca, nego o prisvajanju njihove zemlje te istodobno o denacionalizaciji i asimilaciji. Svećenici su morali mijenjati jezik kojim su služili misu, učitelji su morali svojim đacima govoriti da su Srbi ili Grci, biti Makedonac bila je subverzivna djelatnost. I imena su se morala mijenjati. Kad su tako prošli kršćanski Makedonci, etnički i vjerski tuđi muslimanski Albanci morali su proći još gore.

I srpski i grčki vojnici bili su uvjereni da će u Makedoniji naći sunarodnjake. To im se govorilo od njihove mladosti, a sad su ustanovili da to baš nije tako. Međutim, to nije nimalo utjecalo na njihovo patriotsko uvjerenje da Makedonija mora postati srpska, odnosno grčka (Carnegie Endowment, 36).

Jednako izvještava i Jovan Cvijić: »Za svako važnije mesto od Kosova do Skadra i od Skoplja do Soluna seljaci znaju iz narodnih pesama... u narodnoj svesti je jasna neprekidnost događaja i težnja od nemanjičkog doba do posljednjih ratova. Ti moralni momenti su bili od neizmernog uticaja... Ova visoka osećanja nisu se ni onda izgubila kad je oružani narod, prodirući prema zapadu kroz Metohiju i prema Skadru video da u tim oblastima njegove slavne

matera drala su se njihova dečica koja su slučajno bila pošteđena kuršuma, ... žene su se porađale od straha. Za dva sata potamano je 500 duša.« Tucović također opisuje ponašanje crnogorske vojske u Peći i Đakovici: »... po njihovim pogledima i navikama... onaj koji pobjedi je ne samo gospodar vlasti već i sve privatne svojine i života svih onih koje na zauzetoj teritoriji zateče. Oni se pet dana biju i pljačkaju, a deset dana upotrebe da plen odnesu kući i da se natrag vrate.« Zatim: »Tako je srađeno sa zemljom i potamano celo pleme Krasniči... Crnogorska varvarstva u Krasničima mogu dostojno stati pored varvarstva srpske vojske u Ljumi: isti metodi, ista bezobzirnost, ista krvožednost« (Srbija i Albanci, ss. 24–26). Opisi ovih događaja doimaju se kao najava četničkih i ustaških zverstava koja će biti počinjena tri decenije kasnije.

* Tucović piše: »Srpska vojska je istrebljivala Arnaute po Staroj Srbiji i Arbaniji, a bugarska Turke po Trakiji i grčka Turke i Arnaute na Devolu, sa zločinačkim uverenjem da time vrše jedno 'nacionalno' delo, da skidajući taj nevini svet s lica zemlje, skidaju s vrata neprijatelja s kojim će u budućnosti biti teško izaći na kraj« (Srbija i Albanci, s. 30).

prošlosti srpsko stanovništvo čini manjinu ili je na umoru. Narod se više oduševi zemljom koja je u istorijskoj prošlosti bila njegova, i tradicijama, a gotovo ga se ne tiče narod koji tamo stanuje (istaknuo B. H.). Takve oblasti smatra kao svoju staru baštinu, na kojoj se usled njegove nesreće naselio neki stran narod; to mu ne smeta i drži da ima pravo da zauzme zemlju. Kad je pitanje o zemljama koje su u narodnoj istoriji imale veliki značaj... onda je istorijski princip, izgleda, važniji od etnografskoga« (Dela, knj. 4, tom 32) Posljednja rečenica pokazuje kako Cvijić nije svjestan da se zauzima za protucivilizacijsko pravo jačega. Što bi se desilo da su kojim slučajem Albanci bili vojnički jači, da su bili zadojeni ilirskom ideologijom i da su krenuli u osvajanje nekadašnjeg Ilirika, koji je među drugim zemljama obuhvaćao i Srbiju? – Vidjet ćemo poslije da u Cvijićevo nacionalističko zastranjivanje nisu upali srpski socijalisti.

U drugom izvještaju Carnegiejeve komisije piše da su se oficiri pobjedničke vojske izjasnili za uništenje Albanaca i da je to postalo vrsta lozinke (prema Radić, 112). I zaista, Albanci su bili podvrgnuti teroru i istrebljivanju. Progresivni srpski ustav, po naredbi vlade, nije važio u oslobođenoj Staroj Srbiji,* tj. na Kosovu i u Makedoniji. Tu je važio zakon, tj. bezakonje okupatora. O tim događajima izvještavala je evropska štampa. Budući da se može pretpostaviti kako su austrijski i talijanski novinari bili pristrani, navest ću samo neke izvještaje iz ostalih evropskih novina.

Daily Cronicle javlja 12. novembra 1912. da je blizu Skoplja poklano 2000, a blizu Prizrena 5000 Albanaca. Više je sela spaljeno, a stanovnici su pobijeni. Čini se da je to bilo u vezi s akcijom sakupljanja oružja od stanovništva.

Pariški *Humanité* javlja o pljačkanjima, masakrima i razaranju 31 naselja. Dopisnik danskog časopisa *Riget* javlja: »... vojska vodi užasan rat istrebljenja. Prema iskazima oficira i vojnika ubijeno je između Kumanova i Skoplja 3000, a kod Prištine 5000 Albanaca. Albanska su sela opkoljavana i paljena, stanovnici su istjerivani iz kuća i zatim kao štakori pobijeni«.

Specijalni dopisnik *Daily Telegrapha* piše da su prolazeći kroz Albaniju trupe generala Jankovića »prevazišle sve užasne svjetske historije« ubijajući starce, žene i djecu, pa čak i dojenčad. Dopisnik nastavlja: »Srpski oficiri u svojoj opijenosti pobjedom izbacili su parolu da je najdjelotvorniji način da se Albanija pacificira – potpuno istrebljenje Albanaca«.

Nisu bili pošteđeni ni katolički Albanci. Oni su bili podvrgnuti represalijama zbog navodnog proaustrijskog raspoloženja. Podatke o krvoprolicima potvrđuje i Carnegiejeva komisija i dodaje još neke.

* Bataković piše da se granice Stare Srbije, sa manjim odstupanjima, najviše podudaraju sa državnim međama za vladavine kralja Milutina (s. VII). To znači da se u Staru Srbiju uključuje Kosovo, Crna Gora, sjeverna Albanija (skadarski kraj, oba Pilota i Dukadin) i sjeverna Makedonija (Debar, Štip i Skoplje).

U Peći i Đakovici mitropolit Dožić provodi nasilno pokrštavanje (Maletić, s. 166).

L. Freundlich, iz čije sam knjige prevodio ove izvještaje evropske štampe, citira i sljedeću naredbu koju je pukovnik A. Petrović izdao u Kruji 5. januara 1913: »Ako se ubuduće desi neki napad ili bude ubijen ma i jedan srpski vojnik... mjesto će biti spaljeno i razoreno, a svi muškarci od 15 godina dalje ubijeni« (s. 30; prevodim s njemačkog jer mi original nije dostupan).*

Oficirima je davana na potpis naredba kojom se prekoravaju za blagost, a naređeno im je da nemilosrdno i svirepo postupaju prema stanovništvu. Svako i najmanje nezadovoljstvo treba krvavo ugušiti; ne štedjeti nikoga tko pruža bilo kakav otpor srpskim vlastima i spaliti cijelo selo u kojem se čuje pucanj puške (Novaković, s. 198).

Ti se izvještaji doimaju kao izvještaji o kaznenim ekspedicijama Nijemaca u okupiranoj Srbiji tri decenije poslije. Tucović to ponašanje naziva kolonijalizmom. Procjenjuje se da je u kosovskom vilajetu ubijeno između 12.000 (H. Hoxha u Stanić, s. 170) i 25.000 (Freundlich, s. 16) Albanaca.

Te događaje naša (građanska?) historiografija zbog nekih razloga nije obradila. Poklonio sam, stoga, vjeru trojici socijalista, Lavu Trockom, Dimitriju Tucoviću i Kosti Novakoviću. Oni potvrđuju da se to balkansko klanje u ime oslobađanja kršćanske braće zaista događalo. Jedino još treba provjeriti brojke.

Trocki je kao dopisnik lista *Kievskaja misl* bio na mjestu događaja i razgovarao je s učesnicima događaja. On opisuje kako je postojala određena podjela rada. Ako se radilo o kačacima (hajducima), njihove bi kuće prvo razorila regularna armija. Zatim su dolazili rezervisti, koji su obavili svoj dio posla. Poslije njih dolazila je milicija i na kraju komite. Komite su se ponašali onako kako ih znamo iz naše nedavne četničke historije. U Skoplju su ispod glavnog mosta Vardarom plutala trupla Albanaca – bez glava! (s. 268).

Trocki spominje bizarnu zgodu u kojoj je učestvovao kralj Petar, inače znan kao dobrodušni čika Pera. Kralj je na putu u Kumanovo sreo kolonu albanskih zarobljenika, koje su sprovodili stražari. Podigao se u svom automobilu i viknuo: »Od kakve su koristi ti ljudi za mene? Treba ih ubiti – ne streljanjem, jer to bi bilo rasipanje municije, već toljagama« (s. 290).

I zaista se pazilo da se municija ne troši kad se posao može i drugačije obaviti. »Građanska« štampa bila je istog mišljenja i obavljala je revno svoju huškačku zadaću. O toj štampi novinar Trocki imao je sasvim određeno mišljenje: »Cijeli sloj poluintelektualaca došao je u gradove, iako nisu visoko obrazovani i sasvim su bez nekih ideoloških zasluga, oni su uvjereni da se

* I Kosta Novaković spominje tog Petrovića (kao kapetana). On je izazvao pobunu kad je silom naplaćivao dažbine. Stanovnici tog područja zatim su se svi iselili (s. 199). A novac koji je tako nemilosrdno sakupljan, prolazeći kroz više ruku, smanjivao se, »i rezultat tog smanjivanja jeste ono opšte uverenje svih vojnika o sumnjivom bogaćenju velikog broja oficira; jeste i javnosti dobro poznato kompromitovanje komandanta Albanskog odreda, koji je bačen u penziju; jesu one mnoge uputnice iz pošte dračke...« (Novaković, s. 233).

sudbina Srbije nalazi u njihovim rukama. Ti deklasirani elementi, koji stoje na rubu lumpenproletarijata... apsolutno vladaju srpskom štampom... Što njima treba prije svega jest Velika Srbija« (s. 98).^{*} Ne treba se čuditi što je Trocki uskoro bio protjeran s Balkana.

Kosta Novaković proveo je četiri mjeseca kao vojnik srpskog ekspedicijskog korpusa u Albaniji. On opisuje kako srpski vojnici i oficiri nisu imali ni najmanje želje da okupiraju tuđu zemlju. Ali, vrhovna komanda izdala je naredbu, i moralo se slušati. Tada su komandanti bataljona kockom odlučivali koji će bataljon poći prvi. Zatim su »podoficiri i narednici četa vršili... otkupljivanja od izlaska na more. Naplaćivali su po dva-tri pa i pet-šest dinara vojnicima da ih ne uvedu u spisak onih koji će ići na more« (ss. 26–27). Vojnici su bili slabo obučeni, nije bilo hrane. Na tom ratnom pohodu pogibale su stotine vojnika, ali ne od metaka – borbi jedva da je bilo – nego od gladi, promrzlosti i bolesti. U takvim uvjetima čovjek otupi i navikne na bestijalno ponašanje. »Ljudi su jedva vukli noge. Polovina je već bila bosa, i prsti, smrзли, otekli od hladnoće i uboja, virili su iz poderanih opanaka. Mnogima je već i hleba bilo nestalo«. »Nekakav nesretni Arnautin nađe se sa čitavim stadom ovaca bliže putu, i kad pokuša da sačuva ovce da ih vojska ne uzme – ubiše ga, a ovce poteraše sa sobom. Tako je za večeru bilo i mesa« (ss. 29, 28). »Padali su na putu premoreni i toliko oslabili da smo mislili neće se ni dići više... Neki su ostajali u arbanaskim kućama, gde su ih Arnauti pazili i negovali dok se ne bi oporavili da mogu produžiti put« (s. 75).

Komanda je naređivala svirepost, otupjeli vojnici su izvršavali. »Kraj mosta naiđosmo na našu stražu, na devet grobova naših vojnika na devet glava arnautskih, poređanih na grobovima. Osvetnici poginulih vojnika, kako su sami sebe nazvali... behu zapisali svoja imena na parčetu hartije i ostavili na grobovima. Straža na mostu ispriča nam tu osvetu. Poručili su seljacima iz obližnjih sela da im donesu hranu, i kad su ovi došli, pobili su ih i poodsecali im glave. Te su glave docnije sahranjene kraj nogu poginulih vojnika, kao što se pristoji: robovi kraj nogu svojih gospodara!« (s. 28).

Albanci su smatrali nemogućim »da mi dolazimo kao osvajači, da ih potčinimo«, i bili su uvjereni »da idemo na tursku vojsku koju i oni mrze. Prek Bib-Doda, plemenski starešina Mirdita... komandant 4000 oružanih saplemenika, propustio je na miru prvi naš odred samo pod pogodbom da mu se da časna reč da mi ne nameravamo da pokorimo Albaniju. Komandant prvog odreda... dao mu je tu časnu reč« (s. 76).

Okupaciju Albanije opravdavao je i jedan tako ozbiljan naučni radnik kao što je Cvijić. Na osnovi toga što je Albanija u srednjem vijeku bila neko

^{*} Srbin Tucović je još oštiji: »Dopisnici beogradskih listova smatraju za nacionalnu dužnost prikrivanje zločina naših vlasti i vojske i obmanjivanje naroda u Srbiji.« »O prodiranju Arbanasa na istok u nas se mnogo pisalo. To je i danas glavno sredstvo kojim šovinistička štampa izaziva kod srpskog naroda mržnju prema 'divljim' Arnautima, prikrivajući kao guja noge divljaštva koja je srpska vojska prema njima počinila. Koliko je samo suza proliveno što je istorijsko Kosovo preplavljeno Arnautima!« (*Srbija i Albanci*, s. 11)

vrijeme srpska on zaključuje da su težnje Srbije za albanskom obalom »opravdane i uslovljene ne samo geografski već imaju za se i istorijsku tradiciju.« Nešto dalje Cvijić nastavlja: »To znači... zauzimanje istina jedne etnografske strane oblasti, ali takve koja se mora zauzeti zbog osobito važnih privrednih interesa, upravo zbog životne potrebe. Takvo zauzimanje bi se možda moglo nazvati *antietnografskom nužnošću* i u takvom obliku ono nije ni protiv principa narodnosti. U ovom slučaju je to i više opravdano što su Arbanasi Severne Albanije proizašli iz amalgamiranja Arbanasa i Srba« (*Dela*, knj. 3, tom 1, 216, 218). Ipak, jasno se osjeća nelagoda velikog učenjaka koji se hvata za bilo kakvo objašnjenje samo da umiri savjest.

Kad je zemlja bila okupirana, formirana je vojna uprava na sljedećim principima: »Vojne starešine nisu se trudile da izmišljaju drugi kakav metod za rešavanje pitanja, kad je već jedan bio tu: ubiti. Za to se nije odgovaralo nikome, jer je rat. Ako je ko 'pogrešio', ubij ga da ne bi više grešio, da se tako popravi – ne on već drugi. Neka vlada strah, nek sve drhti pred njima, to je bio glavni princip većine komandanata mesta i posada.« »Bilo je nekoliko slučajeva da su... ljudi, koji su se vratili na svoja ognjišta i položili oružje na reč da im neće biti ništa, prošli veoma rđavo. Bili su obešeni ili pobijeni iz pušaka« (ss. 199, 200). Nije stoga čudno što su Albanci u svojoj popularnoj »Skenderbegovoj pjesmi« u stihu »Mi nismo Grci ni Bugari, već smo junaci Šćipetari« zamijenili Bugare Srbima.

U septembru 1913. izbila je albanska pobuna upadom kod Debra, Srbija je morala ponovno mobilizirati blizu tri divizije. Srpski socijalisti tu su epizodu nazvali »trećim balkanskim ratom«. Tucović komentira:

»I kada je buna izbila, vlada je preko zastupnika ministra spoljašnjih dela izjavila da će Arbanasi biti 'primerno kažnjeni', buržoaska štampa je tražila istrebljenje bez milosti, a vojska je izvršavala. Arbanaska sela, iz kojih su ljudi bili blagovremeno izbegli, behu pretvorena u zgarišta. To behu u isto vreme varvarski krematorijumi u kojima je sagorelo stotinama živih žena i dece. I dokle su ustanici zarobljene srpske oficire i vojnike razoružavali i puštali, dotle srpska soldateska nije štedela ni njihovu decu, žene i bolesne« (s. 126).

Jane Sandanski pregovarao je s Isom Boletinijem i Bajramom Currijem o zajedničkoj makedonsko-albanskoj akciji. U pobuni protiv okupatorskih vlasti u oblasti Debra, Struge i Ohrida zajedno s albanskim ustanicima učestvovali su i makedonski komite (vrhovisti). Govorilo se i o formiranju privremene makedonske vlade u Ohridu. U Debru su Albanci sastavili privremenu vladu u koju su ušli i Makedonci. Ustanak je ugušen; osveta je bila svirepa. Opljačkana su i spaljena albanska, makedonska i miješana makedonsko-albanska sela Lošani, Lisičani, Žitoše, Debrišta, Herlišta, Desovo, Građešnica, Čelopek, Velgošti, Klenje, Ljutvi i druga. Vojska, policija i četnici počinili su masovna klanja u Bitolju, Skoplju, Štipu i Đevđeliji. Klanja su se nastavila i prilikom povlačenja srpske vojske u jesen 1915. (Stojanov, 213). Organiziran je lov na inteligenciju, naročito na svećenike i učitelje. Od 160

učitelja, samo 10 je ostalo na slobodi. Srušene su sve biblioteke i čitaonice. »Prijevi vojni sudovi radili su bez prekida a masovno su sudili nevinim Makedoncima i Albancima za tobožnje učestvovanje u pobuni. Četnici i vojska izvršili su masovne likvidacije u Debru, Gostivaru, Velikoj i Radiki. U ohridskom kraju bilo je popaljeno oko 30 sela, a između Ohrida i Gostivara djelomično je razoreno i popaljeno oko 180 sela« (Stojanov, 199). Samo početkom oktobra 1913. ubijeno je 150 makedonskih seljaka i građana te 500 Albanaca i Turaka (*Doklad*, 113–16).

U proljeće 1914. Tucović postavlja zlokobnu prognozu: »Buržoaska i militaristička Srbija učinila je jednu fatalnu istorijsku grešku. Ona je mislila da će izaći na Jadransko more ako zgazi Arbanase, umesto što bi ih privukla u svoj zagrljaj. Mi smo izvršili pokušaj ubistva s predumišljajem nad čitavom jednom nacijom. Na tom zločinačkom delu uhvaćeni smo i sprečeni. Sad imamo da ispaštamo kaznu. Ona je strašna: to je nepoverenje, pa čak i mržnja čitavog jednog naroda...« Mjesec dana ranije socijaldemokrat Dragiša Lapčević upozorava u Narodnoj skupštini: »Politikom naše vlade stvorene su takve pogodbe i takvi uslovi da će se, možda, za dugi niz godina (i desetina godina!) obnavljati sukobi i nesreće između dva nesrećna naroda.« (*Srbija i Albanci*, ss. 43, 124).

Srpski socijaldemokrati nisu samo kritizirali postupke svoje vlasti i vojske. Oni su također nudili alternativnu orijentaciju. U Narodnoj skupštini Kraljevine Srbije pročitana je u maju 1913. ova izjava Srpske socijaldemokratske partije:

»Nasuprot vratolomnim i za balkanske narode katastrofalnim težnjama dinastija, kapitalističkih klasa, militarizma karijerističke birokratije, koja, otmicom oko teritorija, vode porobljavanju nacija, međusobnim ratovima i nedoglednim nesrećama, Socijaldemokratska partija u Srbiji, zajedno sa socijaldemokratskim partijama u Bugarskoj, Rumuniji, Turskoj, Grčkoj, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Slavoniji i Slovenačkoj i sa socijaldemokratima i naprednijim masama u Crnoj Gori i Albaniji, zahteva: ujedinjenje svih balkanskih zemalja, punu ekonomsku, kulturnu i političku zajednicu svih balkanskih naroda« (Vlajčić, s. 250).

A srpski socijalist Kosta Novaković ostavio je u nasljedstvo budućim generacijama Jugoslavena sljedeće razmišljanje:

»Snage koje će podići Albaniju leže u njenom narodu, koji je vekovima bio u stanju ostati i sačuvati svoj jezik i narodnost. Ono što će skupiti sve te snage ujedno jeste bojazan za svoju samostalnost, a državnička mudrost upravljača Albanije biće ona koja bude preglu da narodne mase oslobodi od ekonomskog ropstva feudalizma, da ih prosveti i kulturno podigne. Zašto nismo mi bili pomagači u stvaranju albanske države? Zašto nismo stvorili nama tako potrebno prijateljstvo sa zemljom koja nam može mnogo smetati, i koja smetajući nama ubija i sebe? Zašto naši vladajući krugovi ne misle da to prijateljstvo stvore ubuduće?«

U prvoj zajedničkoj državi Južnih Slavena nisu se uvažavala stremljenja socijalista a elementi zajedništva nisu iskorišteni za građenje novih odnosa. Prevagnula je historija sukobljavanja. Albanci su smatrani civilizacijski nižim i za državu neprijateljskim elementom. Uostalom, ni Makedonci – makar su i sami bili Slaveni – nisu bolje prolazili.

Tek što je osnovana, nova država sukobila se s odmetništvom kačaka (albanskih hajduka). Već 1919. buknuo je veliki ustanak u Metohiji s 10.000 ustanika. Naredne godine izbile su lapska i drenička buna. Drenički ustanici pod vodstvom Azema Bejte i njegove žene Shote Galice oslobodili su određeni teritorij, koji su nazvali Dreničkom republikom. Bune su krvavo ugušivane. Samo u lapskom kraju ubijeno je 1000 ljudi, među njima žena, djece i staraca.* Kosovo je pacificirano tek 1924. Te je godine došla na vlast liberalnija vlada Ljube Davidovića i ona je donijela Dekret o amnestiji. Tada se Bajram Curri iz Junika (koji je do tada imao status neutralnog teritorija između Jugoslavije i Albanije) s više hiljada boraca prebacuje u Albaniju, gdje je odigrao važnu ulogu u demokratskoj revoluciji 1924. i pomogao da pobijedi progresivna vlada Fana Nolja (kojeg će uskoro jugoslavenska vlada s pomoću vrangelovaca i Ahmeta Zogua srušiti).

Curri se dopisivao i s Lenjinom. Borbu će pretežno političkim sredstvima pod vodstvom Hasana Prishtine nastaviti Kosovski komitet s kojim se IV. kongres KPJ godine 1928. solidarizirao kao s albanskim nacionalno-oslobodilačkim pokretom (Hoxha, 13, 17, 18, 20).

Kačaci nisu bili samo historijski produkt, nego i produkt tadašnjih događaja. Jedan radikalski izvještaj o stanju na Kosovu iz 1921. to objašnjava: »... tamošnji Srbi su jedan težak kamen spoticanja za konsolidaciju poretka u tim krajevima jer su dobili neko ludo poimanje. Da muslimani ne treba da žive u srpskoj državi. Na osnovu tog mišljenja, tamošnji se Srbi ne ustručavaju da čine razne zločine prema muslimanima; ... oni svoje zločine čine prema muslimanima u ime države, te time kod njih izazivaju još veću mržnju prema istoj... Tamošnji Srbi meštani čine velike zločine, čije su posledice u mnogome jedan od glavnih elemenata sadašnjeg nesređenog stanja u rečenim krajevima« (prema Obradović, 195). Nadalje, budući da žandari i vojska nisu mogli uništiti kačake, kažnjavane su njihove obitelji odvođenjem u logore. Albancima je bilo ograničeno kretanje; za putovanje iz mjesta u mjesto bila je potrebna objava sreskog načelnika. Na Kosovu je vladalo opsadno stanje.

Kako je vojska provodila pacifikaciju vidjet će se iz opisa Dragiše Vasića.

* Prema jednom članku u *Balkanskoj federaciji* hiljade ljudi bile su masakrirane, druge hiljade pozatvarane; paljena su čitava sela; dešavalo se da su obitelji bile spaljene u kućama, a hiljade obitelji krenulo je u izbjeglištvo. Albanski nacionalni komiteti o tome su obavijestili Ligu naroda (Borshi, 18). Brojke nisam mogao provjeriti, a one koje se navode čine mi se preuveličane, pa ih ne citiram. Članak se završava pozivom na ujedinjenje svih Albanaca u republiku u sklopu balkanske federacije.

Vasić je dobro poznavao sjevernu Albaniju, jer je kroz nju tri puta prolazio kao vojnik: za vrijeme balkanskog rata, za vrijeme prvog svjetskog rata i sada 1920. kao rezervist poslan u akciju pacifikacije. Vasić je poslije postao poznata javna ličnost Kraljevine. Od 1921. do 1936. branio je komuniste na mnogim procesima. Zatim je postao sekretar desno orijentiranog Srpskog kulturnog kluba. Bio je jedan od vođa Republikanske stranke. U drugom svjetskom ratu bio je savjetnik Draže Mihailovića. Pred kraj rata razišao se s Dražom i pokušao se, s drugim četnicima, povući iz zemlje. Ubili su ga ustaše na prijevazu. Nije poginuo od albanske ruke – kako se nekad pribojavao.

Pacifikacija se provodila između Prizrena i Kuksa, dakle duboko na albanskom području. Za naše današnje pojmove malo neobično, ali ne i za tadašnje. Jovičević i Miljković opisuju igre kraljevske vlade: naoružaju se albanski odredi koji onda »upadaju« na jugoslavenski teritorij po naređenju same vlade. Nakon toga šalje se kaznena ekspedicija protiv Albanije, što se pretvara u okupaciju (ss. 71–73).

Vasić piše: »Sela kroz koja smo prolazili bila su pusta, jer su pre neki dan bila popaljena od naših trupa, pošto su najpre srušena artiljerijom, i samo se poneke kuće pušile, po čemu se videlo da u njima ima još živih lica. To su pošteđene kuće naših poverenika« (s. 21).

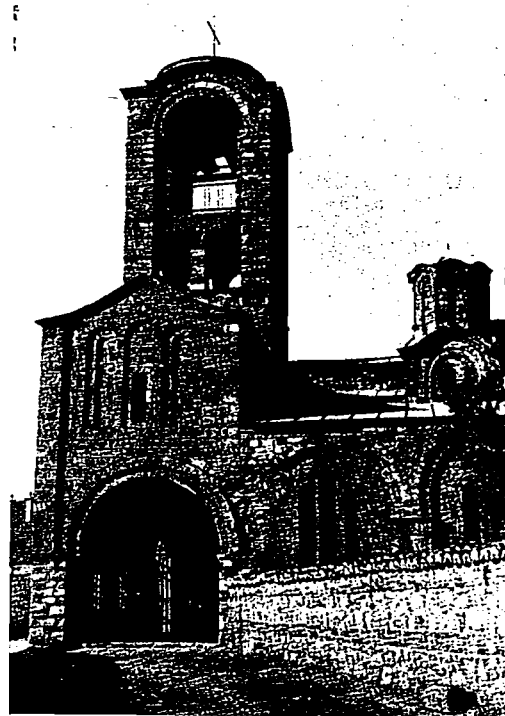
Oficira Vasića prati vodič Albanac, koga on pita: »'Pa lepo, a toliki svet što je izbegao, ona nejač?' Arnautin se namršti i promrmlja: 'Pomreće po gudurama'« (s. 23).

Jednoga dana Vasić ugleda kako vode tek zarobljenog Albanca – na strijeljanje. Ispostavilo se da to nije bio izuzetak.

Te okupacijske okrutnosti nisu, naravno, donijele nikakvu blagodat narodu u čije su ime počinjene. Korist je imao jedino moralni ološ, među njima i lokalni političari. Vrativši se u Prizren, Vasić u jednom razgovoru naivno pita zašto ne protestiraju protiv nepravilnosti. »Turčin se gorko nasmeja: 'Ovde da protestujemo...? Ovde se iskorištuje albanska pobuna za partijske ciljeve, poturaju se ljudima udešena pisma da se osumnjiče kako su u vezi s pobunjenicima, ovde se svakog meseca izmišlja po jedan pokolj Srba. Zna se zašto'. 'To nije novo, rekoh, i slušao sam kako se pomoću paragrafa 85. pridobijaju ljudi za partiju'« (. 607).

Na putu kući mladi srpski oficir Dragiša Vasić preispituje sam sebe:

»... razmišljamo o toj nesretnoj Arbaniji koja je uvek bila i koja će još za dugo ostati naša grobnica i naša sramota, ta Arbanija u kojoj sam tri puta gledao strašna umiranja i čija plemena zavađamo da bismo vladali: naš hladni Sibir koji znači obećavanu zemlju za korumpirane činovnike što se otud vraćaju prebogat i u kome svakog proleća ginu naši divni vojnici i oficiri, naši mladi mučenici nesvesni zaštitnici pljačkaša i obmanuti branioci zločinaca« (s. 60).

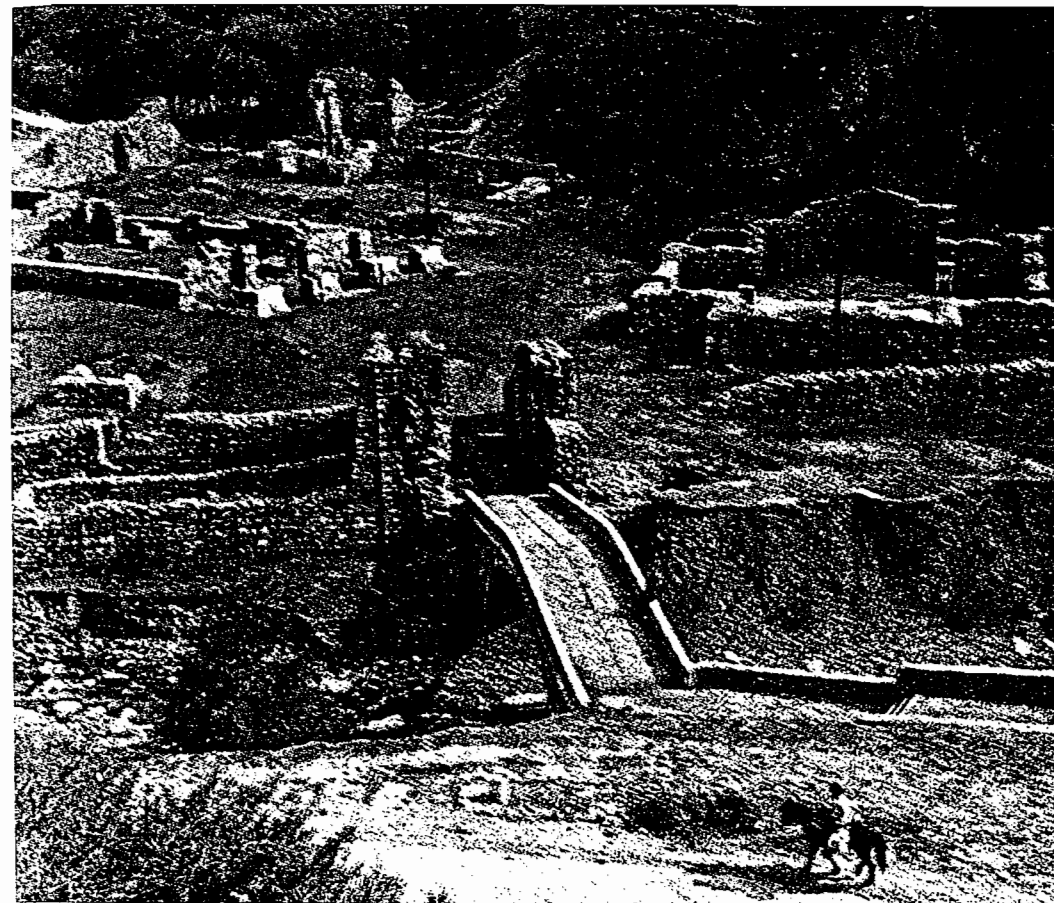
Crkva Bogorodice Ljeviške u Prizrenu. Podigao ju je (obnovio) kralj Milutin 1306–7, na mjestu ranije bizantijske bazilike.

Freske iz Bogorodice Ljeviške

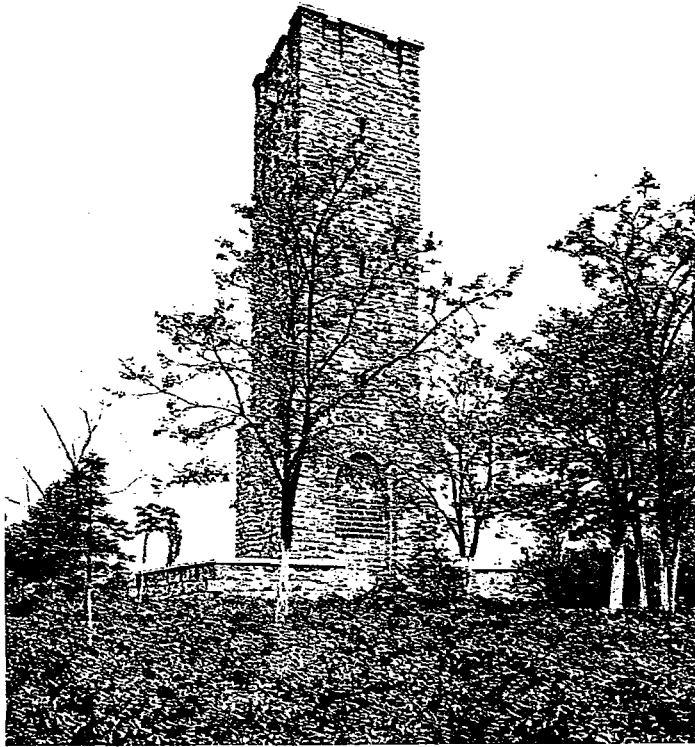
Crkva Blagoveštenja manastira Gračanice. Manastir je utemeljen na mjestu stare Lipljanske episkopije. Crkvu je gradio (1315–1321) kralj Milutin. Jedno od najljepših ostvarenja srednjovjekovne srpske arhitekture.

Ostaci manastira sv. Arhanđela kod Prizrena, zadužbina cara Dušana. Manastir je građen 1348–1351. Prvi put je rušen 1455, nakon pada despotovine, a drugi put 1615. kad Sinan-paša upotrebljava materijal za gradnju svoje džamije u Prizrenu.

Ruševine Novog Brda, važnog srednjovjekovnog kulturnog, ekonomskog i administrativnog centra. Početkom XIV. stoljeća ovdje se nalazila velika dubrovačka kolonija.

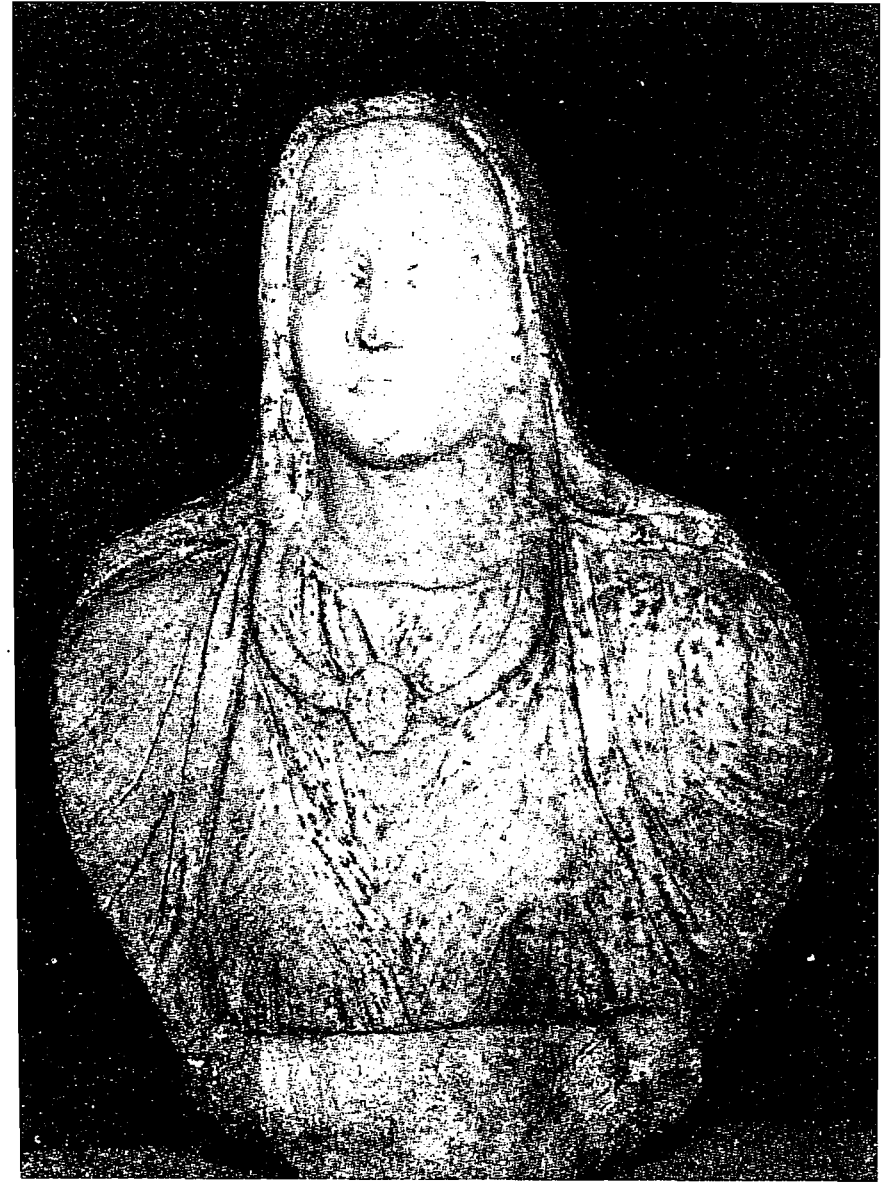

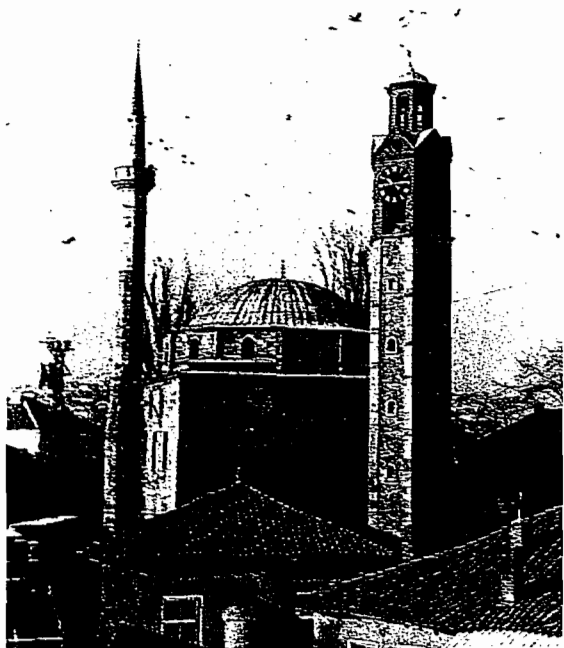
Spomenik kosovskim borcima izgrađen 1953, u obliku srednjovjekovne kule na nekadašnjem kosovskom ratištu. Uokolo kosovski božuri.

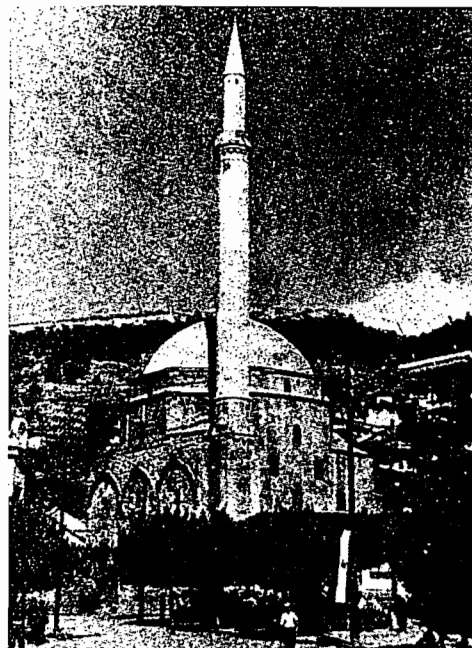
Muratovo turbe na Kosovu polju gdje je 1389. Miloš Obilić ubio sultana Murata.

Poprsje Dardanke u nošnji iz okolice Klokot Banje.

Fatih (carska) džamija i sahat kula u Prištini. Podigao ju je 1461. Mehmed II Osvajač.

Velika džamija u Prizrenu, sagrađena 1615. Njen ktitor, Albanac Sinan-paša iz Ljume, kao veliki vezir ratovao je u Vlaškoj. U znak odmazde zbog ustanka Srba u Banatu, spalio je moći sv. Save u Beogradu.

Mehmed-pašin hamam u Prizrenu iz XVI. stoljeća.

Sr. Majka Tereza (Gonxhe Bojaxhiu). Dobitnik Nobelove nagrade za mir.

Naum Veqilharxhi (1797–1866), prethodnik albanskih preporoditelja.

Zef Jubani (1817–1880), jedan od preporoditelja.

Pashko Vasa (1825–1892), političar i književnik u vrijeme albanskog preporoda.

Prizren – gravura F. Konitza iz 1867.

Zgrada u kojoj je bilo sjedište Prizrenske lige. Sada muzej.

Abdyl Frashëri (1839–1892), predsjednik carigradskog komiteta i idejni vođa Prizrenske lige.

Memorandum
 Prizrenke lige, upućen juna 1878. Berlinskom kongresu.

Handwritten text in French, detailing the Prizren League's demands for autonomy and independence from Ottoman rule. The text is dense and written in cursive.

Memorandumet

Handwritten text in Albanian, continuing the memorandum to the Berlin Congress. It discusses the league's goals and the political situation in the Balkans.

Constantinople
 le 24 Juin 1878

Signatures and stamps at the bottom of the document, including names like 'Hasan Prishtina' and 'Pasha Tepelena'.

Memorandum Prizrenke lige, upućen juna 1878. Berlinskom kongresu.

Albanski ustanici protiv turske vlasti 1911.

Hasan Prishtina (1873–1933), idejni vođa albanskog narodnog pokreta početkom XX. stoljeća. Pripremio je sporazum s Portom o autonomiji, koji su vojnički realizirali kosovski ustanici 1912. Likvidiran po nalogu Zogua u Solunu.

Isa Boletini (1864–1916), vođa ustanika na Kosovu (1909–1912). Godine 1881. učestvovao u borbi protiv osmanske vojske upućene da uguši Prizrensku Ligu.

Bajram Curri (1862–1925), jedan od vođa kosovskih ustanika. Odi-grao je važnu ulogu u ustanku protiv Talijana 1920. i bio predvodnik junske revolucije u Albaniji (1924). Ubijen od Zogovih žandara.

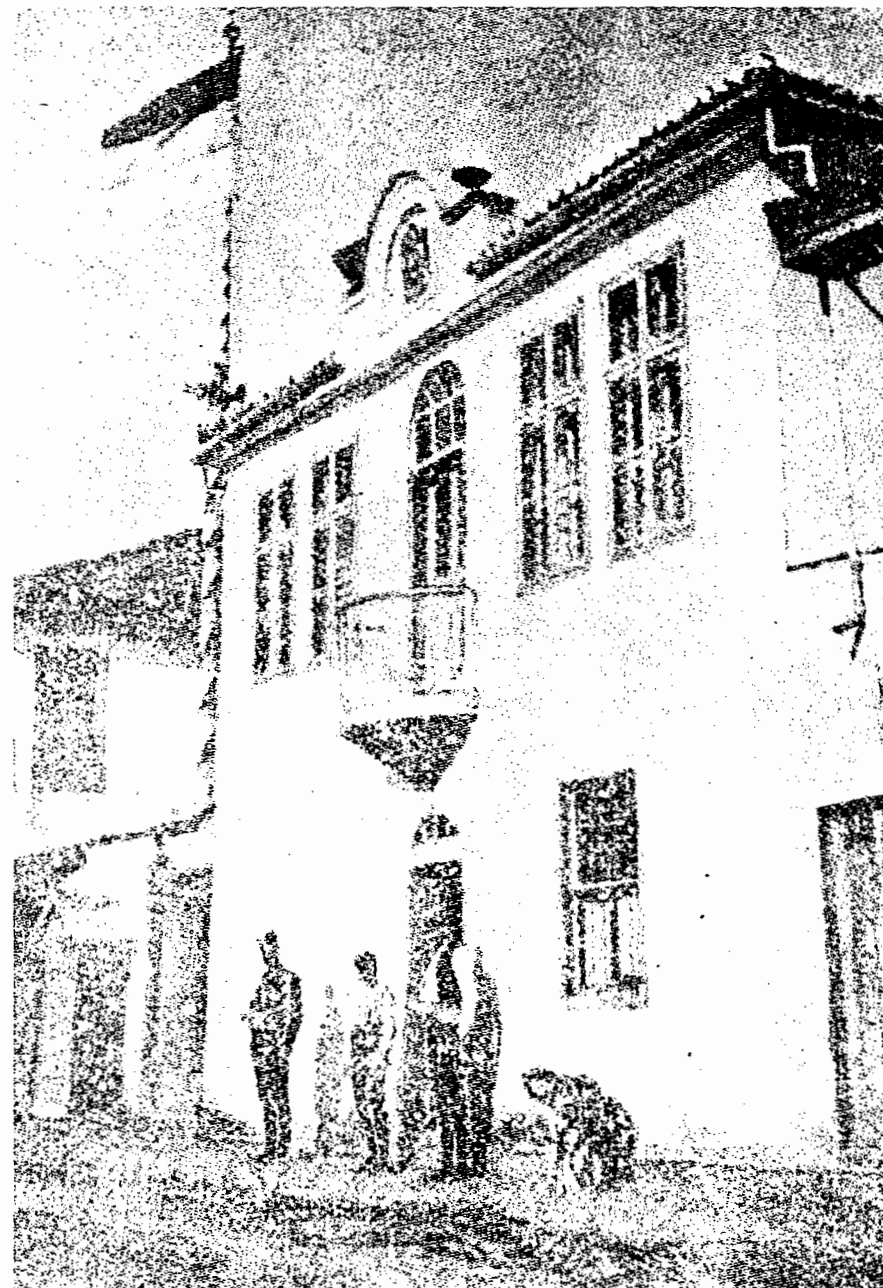
Kosovski ustanici u Skoplju, augusta 1912.

Srpska vojska ulazi u Skoplje 1912.

Jaroslav Čermak: Iznani Albanci u Anadoliji (1868). Bruxelles, Justice Palace.

Srpski konzulat u Prištini krajem prošlog stoljeća (otvoren 1889).

Azem Bejta (1889–1924) i Shote Galica, supruzi i suborci, vođe dreničkog ustanka. U vrijeme Prvog svjetskog rata Bejta je organizirao oružane jedinice koje su izvele niz akcija protiv austrijskih i bugarskih okupatora.

Kolonizacija

U novoj državi provedena je agrarna reforma. Njezin je cilj bio ukinuti feudalne odnose i podijeliti zemlju bezemljašima. To je urađeno i na Kosovu. Čifčije (seljaci bezemljaši) postali su slobodni ljudi i posjednici zemlje, koju su obrađivali. No, begovi i veleposjednici također su dobro prošli, jer je čitluk-sahibijama država dala nadoknadu u čvrstoj valuti za zemlju zahvaćenu agrarnom reformom. Ukupno je u prvoj fazi podijeljeno 112.000 ha, od čega je Nikola Pašić okupirao 3000 ha u okolici Muratova Tulbeta, kako se i pristoji (Krstić, 5).

Za razliku od drugih krajeva države podjela zemlje na Kosovu imala je još jedan cilj. Kolonizacijom je trebalo dovesti državotvorni element iz pravih južnoslavenskih zemalja kako bi se Kosovo nacionaliziralo i asimiliralo.

Kolonizacija je provedena u tri etape. U prve dvije godine poslije rata, 1919–1920, naseljeno je samo nekoliko stotina obitelji i svaki je kolonist dobio onoliko zemlje koliko je, prema vlastitoj izjavi, mogao obrađivati. Zatim je kolonizacija provedena prema jednom zakonu do 1931. i prema drugom od te godine. Ukupno je dobilo zemlju oko 12.000 porodica, pola od toga broja prije, a druga polovica poslije 1931. Formirana su ukupno 374 naselja – kolonije (Hoxha, 31). Kolonisti su dolazili iz svih krajeva zemlje, ali ih je najviše bilo iz Crne Gore (oko polovica) i Srbije (više od četvrtine). Do 1939. kolonizacijom je povećan udio Slavena od jedne četvrtine na jednu trećinu; ostale dvije trećine činili su Albanci, Turci i Muslimani (Obradović, 223).

U drugoj etapi, 1921–1931, uglavnom se nije zadiralo u zemljište albanskih seljaka. Dijeljene su utrine, šume, pašnjaci i šikare te trajno napuštena imanja i zemljište ekspropirano agrarnom reformom. Više od devet desetina tog zemljišta prije nije bilo obrađivano.

U trećoj etapi, 1931–1941, oduzimana je plodna zemlja albanskih seljaka. Sada je ciljevima kolonizacije dodan još jedan: da se oduzimanjem ziratne zemlje Albanci potaknu na iseljavanje u Tursku.

Kolonisti su dolazili iz pasivnih krajeva, većinom gladni hljeba, a ponekad nošeni i romantičarskim iluzijama o Kosovu. No, ubrzo su upali u veoma tešku situaciju. S jedne strane agitiralo se za zajedničku frontu starosjedilaca Srba i Albanaca protiv pridošlica. Starosjedioci su očekivali da će oni dobiti napuštena imanja i drugu zemlju. Oni su s negodovanjem očekivali naseljenike, koji su im oduzimali pašnjake i šume.

Krstić spominje da su u jednom srpskom selu gotovo preko noći podigli školu kako njihova djeca ne bi išla u školu kolonista koja se počela graditi 500 metara dalje (s. 81). S druge strane proganjali su ih i ubijali albanski zulumčari. U isto vrijeme političari su ih beskrupulozno iskorištavali za svoje strančarske ciljeve. »U Metohiji je jedan narodni poslanik javno, na zboru, pretio da će sve Crnogorce proterati preko Čakora...« (Krstić, 49). Na kraju,

javila se i pravna nesigurnost kad su se kačaci počeli vraćati na svoja bivša imanja.

Umjesto korisnika kolonisti su postali žrtve kolonizacije. Kakvi su se tegobni procesi adaptacije odvijali vidi se iz ovog citata čovjeka koji je, kao glavni povjerenik za agrarnu reformu, imao informacije iz prve ruke:

»U pogledu pacifikacije tih krajeva nenadmašni su Crnogorci. Rasno su s Arnautima jedno te isto. Najbolje se mogu slagati jer se najbolje razumeju. Arnautima imponuje samo junaštvo. Crnogorci su s te strane među Arnautima dobro poznati pa su zbog toga i poštovani. Crnogorci lako nauče arnautski jezik, i gde su god u manjini, svi arnautski govore. Pored svih krvavih sukoba s Arnautima i osobnih gubitaka, Crnogorci su zadržali svoje stečene pozicije...

Još je čudnovatije kad se zna da te [tri crnogorske među 200 albanskih] porodice žive u kačačkim kućama, zemlju njihovu obrađuju, a ne vode mnogo računa da li im kačaci o glavi rade. Ima i takvih slučajeva, gde se kačak povratio ali Crnogorac ne ide iz kuće; živi ili s kačakom zajedno u istoj kući ili kačak plaća kiriju u tuđoj. Ako žive zajedno, deca su im pomešana, pa se ne zna i ne može razlikovati crnogorsko od arnautskog deteta« (Krstić, 17).

Posljednje riječi citata djeluju umirujuće. Čini se da se prilike ipak počinju smirivati. Završavajući svoju knjigu, Krstić zaključuje:

»Arnauti već danas na mnogim mestima pokazuju znakove osećaja ljubavi i humanosti. Zapazio sam da se negde vrlo dobro slažu s naseljenicima pa su im, često puta, od velike usluge. Pomažu im graditi kuće, kopati bunare i dovlačiti drva i to skoro sve besplatno. Ako su u manjini među naseljenicima, potpuno su im odani; naravno da to naseljenici uviđaju i uzvraćaju...« (82).

No, na Balkanu je takvo smirivanje samo prividno, a optimizam obično neopravdan.

Već 1923. počinje se oduzimati ziratna zemlja albanskim seljacima. Prema zakonu njima se morala dati u zamjenu zemlja istog boniteta. No, u većini slučajeva nisu dobili ni zemlju ni odštetu. Ti nezakoniti postupci eskaliraju poslije 1931. Vlasti su nastojale što više kolonista dovesti u pogranično područje. Budući da zemlje nije bilo dosta, ona je oduzimana Albancima bez obzira na to hoće li na preostaloj zemlji moći živjeti.* Šef Kraljevske kancela-

* Kako se provodila ta kolonizacija vidi se i iz jednog pisma iz Peći, objavljenog u *Proleteru* (organu KPJ) 20. januara 1930 (s. 5): »U naše selo došao je ceo vod žandara sa oficijom da pomažu žandarima iz našeg sela. Sreski poglavar... sa komesarom opštine... izašli su na njih, sazvali nas seljake i rekli da su oni agrarna komisija i da će deliti našu zemlju kolonistima. Mi neka idemo kući, a žandari će nam javiti šta je kome oduzeto. Sutradan su žandari doveli na njih koloniste i pokazali im šta je koji dobio. Odabrali i dali su im one zemlje koje su Albanci već obradili, očistili, ogradili i zasadili voćem; nama su samo rekli da to više nije naše. Ali ni to nije dosta. Mi, Albanci, moramo kolonistima sagraditi i kuće... Za vreme dok im mi gradimo kuće, kolonisti se nastanjuju kod nas, jer treba da odmah ostanu u selu i odmah počnu srbizirati ovaj kraj... Svaki Albanac, kome zapadne takav gost koji mu je oteo zemlju, mora njega i njegovu porodicu hraniti i mora mu svojom stokom pomoći obraditi onu istu zemlju koja je njemu, Albancu, oteta.« Još su živi ljudi koji su prošli kroz to maltretiranje. U *Delu* od 18. marta 1989. objavljeno je nekoliko razgovora s tim ljudima. Citiram jednog Albanca koji je to doživio 1935.

rije Kosta Krstić izvještava dvor 1932. da su »starosedeooci čitavih sela ostali bez hektara zemlje« (prema Obradović, 145). U isto vrijeme organi vlasti i šovinistički političari huškaju naseljenike na Albance. Uslijed toga »deo naseljenika nasilnički se odnosio prema Albancima smatrajući ih kao obespravljeni živalj... U nekim krajevima vršili su i žestok pritisak na Albance da bi se iselili kako bi zatim zaposeli njihova imanja« (Obradović, 186). Nosioci vlasti takmičili su se tko će iseliti više Albanaca. Kad je načelnik zvečanskog okruga iz 1924–1927. bio smijenjen, on se žalio dvoru i kao značajnu svoju zaslugu istaknuo da je odselio »bespovratno u Aziju 32.000 Arnauta, opasnih po zemlju«, 6000 ih je otpremio u Albaniju, a imovinu su morali prodati u bescijenje našim naseljenicima Crnogorcima i domorocima (prema Obradović, 187). Načelnik je ističući svoje zasluge pretjerao, ali njegovo ogorčenje rječito govori o ponašanju tadašnjih vlasti. Poslije 1936. bezakonje je eskaliralo toliko da se za malo mita mogla dobiti bilo koja albanska zemlja. »Ako bi se nekom Srbinu ili naseljeniku svidela njiva ili livada Albanca, dovoljno je bilo da podmiti agrarne organe ili da ima dobre veze u povereništvu pa da je dobije« (Obradović, 141).

U oktobru 1935. održava se u Beogradu Interministrarska konferencija na kojoj se donosi odluka o iseljavanju Albanaca iz pograničnih krajeva. Zatim vlasti počinju akciju kojom se ograničavaju zemljišta na Kosovu i Metohiji. Zemlja je proglašena državnom, pa se nije mogla uvesti u zemljišne knjige kao privatno vlasništvo. Zemlja se nije oduzimala, ali se obilježavalo što će država od te zemlje oduzeti. »Popravljan« je položaj naseljenika tako da se zemlja oduzimala Albancima i davala kolonistima (Miljković, nast. 3, ss. 54–55).

Stvorena je krajnja uznemirenost među albanskim stanovništvom i raspiarena je mržnja prema kolonistima. Koju godinu poslije Talijani i Nijemci okupiraju Kosovo. Kolonisti su maltretirani, ubijani i protjerivani sa svojih imanja. Iako progone iniciraju bande koje dolaze iz Albanije, to ne umanjuje tragediju kolonista. Opet jedno bježanje i opet jedna teška uspomena u historijskoj svijesti naroda.

Ali, vlasti nisu uspjele sasvim zatrovati ljudske odnose na Kosovu. Komunisti su vodili akciju protiv oduzimanja zemlje. Naseljenici su – ne znam proporcije – odbijali da prime ponuđenu zemlju. Komšijski odnosi preživjeli su šovinističke udare. Kad su Srbi i Crnogorci godine 1941. protjerivani, »njihovi prijatelji Albanci uzimali (su ih) u zaštitu, često rizikujući svoje živote. Obezbeđivali su i oružanu pratnju naseljenika, štiteći ih od sela do grada, ili do granice tzv. Velike Albanije. Mnogi naseljenici ostavljali su svojim komšijama Albancima imovinu i stoku i posle oslobođenja, kada su se vratili na svoja imanja, oni su im to vratili« (Obradović, 205).

godine: »Imao sam 23 godine kad je došao agrar i oduzeo nam zemlju. Nisu pomogle turske tapije da je zemlja naša. Komisija je izašla na teren, premerila zemlju i nabila međe... Mi smo sejali pšenicu na našoj zemlji, žnjeli je, vezivali u snopove, a potom ih delili sa srpskim kolonistima... Imali smo šljivik od 22 ara koji je dodeljen Spasi Saviću. Nekoliko puta kad sam prolazio tuda krao sam svoje šljive.«

»Rješavanje« kosovskog pitanja

Vladine metode pacifikacije naišle su odmah na otpor komunista, ali oni nisu mogli ništa promijeniti. Još u Ustavotvornoj skupštini komunistički poslanik Kosta Novaković govori protiv zlostavljanja, terora i ubijanja Albanaca. Rezultat toga: premlatili su ga pripadnici vladajuće partije usred Skupštine. Mišljenje vladajućih krugova dobro odražava izvještaj glavne žandarmerijske komande iz 1924: »Po mnogim srezovima Južne Srbije žive Arnauti, narod surov, nekulturan, nepoverljiv, lukav, nepokoran, sa pravnim normama iz najstarijeg perioda razvijanja krivičnog prava« (Hoxha, 6). Za razliku od drugih manjina (Nijemaca, Mađara, Slovaka i dr.), Albancima nisu bila priznata prava nacionalne manjine i nisu bili pravno zaštićeni međunarodnim ugovorom.*

Na Kosovu je uspostavljen režim terora i eksploatacije. Činovnički ološ kraljevske Jugoslavije nagrmuo je na Kosovo da se obogati. Naslijeđena nepismenost iznosila je oko 90 posto (Banac, 299). Ta nepismenost nije bitno

* Iste 1924. godine Albanci su poslali i prvu od svoje tri peticije Ligi naroda. Gustav Kövér, službenik Lige, ovako prikazuje sadržaj peticije i odgovor kraljevske vlade (citirano prema Degan, ss. 98–99):

»Prema navodima podnosioca peticije, Jugoslavija je organizirala oružane bande koje teroriziraju albanske krajeve i razaraju brojna sela. Nakon svakog razaranja slijedi kolonizacija ruskih, crnogorskih i srpskih naseljenika. S druge strane, seljacima i građanima albanske nacionalnosti otimaju se njihova polja pod izgovorom primjene agrarnog zakona.

Na kraju krajeva, taj režim nije propustio da izazove masovnu emigraciju albanskog stanovništva u Tursku.

Napokon, podnosioci peticije žale se da su ustavne slobode mrtvo slovo i da je Jugoslavija jedina zemlja u svijetu u kojoj se ubija u prisustvu sudaca koji na to ne reaguju.

Gore navedene činjenice u očitoj su suprotnosti sa odredbama članova 1. do 8. prvog poglavlja Ugovora o zaštiti manjina, i žalitelji se nadaju da će Liga naroda intervenirati kod beogradske vlade da osigura primjenu navedenog ugovora.

Primjedbe jugoslavenske vlade dostavljene su generalnom sekretaru u pismu od 29. novembra 1924. godine. Ono sadrži izvjestan broj opaski, među kojima treba istaknuti sljedeće:

Jasan cilj Ujedinjenih komiteta albanskih iredentista, navodi taj dokument, jeste pripajanje Albaniji jednog dijela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Osim toga, ti komiteti nisu ni kvalificirani, ni pozvani da govore u ime albanske manjine u Kraljevini. Albanska manjina ima četrnaest svojih predstavnika u Skupštini, koji čine parlamentarni klub »Džemijet«. Dakle, taj klub, najpozvaniji da to učini, nije uputio nijednu žalbu Ligi naroda o pitanju albanske manjine u Kraljevini.

Kad bi se vjerovalo autorima te peticije, izgledalo bi da je kraljevska vlast svojim djelovanjem dovela u pitanje egzistenciju, materijalnu sigurnost i kulturnu aktivnost miroljubivog i civiliziranog albanskog stanovništva. Međutim, to stanovništvo nije ni miroljubivo ni civilizirano. Ono je bez nacionalne svijesti, a sposobno je i spremno jedino na posao plaćenih ubica. Kraljevska vlast također nije nikako ta koja sprečava kulturni razvitak miroljubivog albanskog stanovništva. Naprotiv, albanski šovinistički krugovi, naročito Ujedinjeni komiteti albanskih iredentista, su ti koji čine smetnje civilizatorskom radu kraljevske vlasti.

Opuzbe o kolonizaciji slavenskog stanovništva u razorenim albanskim selima, o tome da Albanci napuštaju svoje domove, i o konfiskaciji zemlje od albanskog stanovništva, suprotne su istini i riječ je o agrarnoj reformi koja pogađa sve krupne posjede bez razlike, albanske i druge, širom čitave Kraljevine.

Što se tiče emigracije muslimana općenito, a onih albanskih posebno, nju vlasti nisu izazvale, ni neposredno ni posredno. Ima među muslimanima onih koji se ne mogu pomiriti sa idejom da je »kršćanska raja« jednaka s njima i koji emigriraju u Tursku. Ti su slučajevi, uostalom, veoma rijetki.

Opuzba da je Ustav Kraljevine mrtvo slovo, apsolutno je lažna, pošto muslimani iz Južne Srbije imaju četrnaest poslanika, koji su najvećim dijelom albanske nacionalnosti.«

veća od one u Bosni i Hercegovini (81 posto) ili Makedoniji (84 posto) (Božić, s. 444), ali je značajno da se nije bitno smanjila u naredna tri decenija, jer je prema popisu iz 1948. iznosila 74 posto (Hasani, 72). Albanski jezik uklonjen je iz javnog života, a škole se nisu otvarale. Zabranjeno je slanje Albanaca na školovanje u Albaniju kako, nakon povratka, ne bi budili nacionalnu svijest.

Prva srpska škola na Kosovu osnovana je u Prizrenu 1810. Prva albanska, i to katolička četverorazredna škola, otvorena je također u Prizrenu oko 1867. Nastava je do 1874. bila na talijanskom jeziku (Redžepagić, 119, 190). Vremenski razmak od šezdesetak godina, koliko je prošlo od osnutka srpske do formiranja albanske škole, može se uzeti kao indikator razlike u postignutom stupnju obrazovnog i kulturnog razvoja dvaju naroda. Potkraj XIX. stoljeća Srbi imaju već 209 škola, a Albanci tek nekoliko. Nakon mladoturske revolucije 1908 g. otvaraju se albanske škole i pokreću prvi listovi. Albanci muslimani mogli su pohađati turske medrese, a od druge polovice prošlog stoljeća i turske svjetovne škole. Ali, u tim školama nastava se održavala na turskom jeziku, koji narod nije govorio. Nakon rata 1912. nove vlasti ukidaju i onih nekoliko postojećih škola. Slijedi austrijska okupacija i okupatorske vlasti počinju otvarati albanske škole. Kad je uspostavljena Kraljevina SHS, te su škole zatvorene. A za tajno prenesene knjige iz Albanije strogo se kažnjavalo. Godine 1941. talijanske i njemačke okupatorske vlasti ponovno otvaraju albanske škole (ukupno 173) i uvode albanski jezik u administraciju. Nakon oslobođenja 1944. nema više prekida i počinje brz razvoj albanskog školstva i kulture uopće.

Budući da u cirilici nema slova za sve albanske glasove, to je često značilo promjenu albanskih imena i prezimena.* No, i nezavisno od toga albanska su imena posrbljavana dodavanjem nastavka -ić. Kad je tadašnja albanska vlada pokrenula pitanje položaja Albanaca u Jugoslaviji, kraljevska jugoslavenska vlada poslala je odgovor koji vrijedi zabilježiti:

»Mi smo stali na stanovište da arbanaškom žvlju mi nismo oduzeli nikakva prava, jer nikada nije imao škole niti institucije u kojima se narod vaspitava. Naprotiv, kod nas su Arbanasi dobili ista politička i građanska prava kao i ostali naši građani...« (Rajović, 106).

Kako su ta politička i građanska prava tumačili Kosovari vidi se iz proglasa koji je na Beogradskom univerzitetu izdalo Studentsko udruženje Kosmet:

»Nama na Kosovu i Metohiji Stojadinović je doneo naročite darove: sproveo je nečuveni teror i ubijanje mirnih arnautskih seljaka, služeći se pri tom raznim podmetanjima da bi ih raselio sa njihovih domova, pojačao je oduzimanje zemlje radnom arnautskom žvlju, a najbolje zemlje oduzete od njih daje danas onima koji mu bolje služe i više plate. Pojačao je pljačku,

* Tako je moj korespondent Hysny Bytyqi postao Husnija Bitić. U svom pismu on s rezignacijom konstatira kako se u drugim zemljama slavi nekoliko stoljeća postojanja univerziteta, a na Kosovu do oslobođenja nije postojala ni abeceda!

premlaćivanje i ubijanje onih koji se usude da ma i reč kažu u odbranu svojih prava« (Đaković, 27).

U jednom prijašnjem proglasu KPJ iz 1937. kaže se: »Od 1918. g. Arnauti su u Jugoslaviji izloženi ubijanju, paljenju čitavih sela, progonjenju sa zemlje, otimanju kuća, imanja, seoskih i plemskih ispaša i šuma. Arnautima je zabranjena upotreba materinjeg jezika, uništavaju se narodni običaji. Uza sve došla je pljačka zelenaša, zelenaških banaka, kao i pljačka u obliku raznih kamata i kuluka« (Hasani, 291).

Proglasi su pisani propagandnim jezikom. Ali, i kad se dešifrira taj jezik, ostaje sumorna stvarnost. Navest ću ovdje slučaj koji, možda jasnije nego ma kakvo opisivanje, ilustrira odnos nove vlasti i Albanaca. Riječ je o albanskom franjevcu po imenu Shtjefën Gjeçovi, rođenom u Janjevu na Kosovu 1874.

Gjeçovi je gimnaziju završio u Derventi, filozofiju je studirao u Banjaluci, a teologiju u Kreševu. Bio je, dakle, bosanski đak kao i mnogi drugi albanski franjevci. Gjeçovi je pisac više naučnih radova, od kojih je najznačajniji *Kanuni i Lekë Dukagjinit (Kanon Leke Djukadjinija)*, koji je zapravo kodifikacija albanskog običajnog prava. Tu knjigu treba smatrati još jednim doprinosom Kosovara albanskom nacionalnom preporodu. Takve su kodifikacije u svijetu prvorazredni kulturni događaji, ali ne i u kraljevskoj Jugoslaviji. Kad se Gjeçovi u oktobru 1929. vraćao iz Prizrena u selo Zjum, gdje je služio kao župnik i potajno obučavao albansku djecu, iz zasjede su ga ubili žandari (Trnavci u Gjeçovi, s. 7). Gjeçovi nije našao mjesto ni u prvoj *Enciklopediji Jugoslavije* – nesumnjivo ne namjerno, nego zbog neznanja njezinih autora.

To nije bilo jedino ubojstvo. Godine 1927. ubijen je usred Prištine Nazmi Gafurri, narodni poslanik, koji je javno osuđivao nasilja nad Albancima. Ubojica nije nikad izveden pred sud.

Kraljevska vlada nije nalazila rješenja kosovskog pitanja u svestranom razvoju naroda koji je tu živio, nego – u njegovu iseljavanju. U sporazumu s Turskom vlada je pripremila plan da se iseli 40.000 obitelji ili oko četvrtina milijuna ljudi u razdoblju od 1939. do 1944. g. u Tursku (»Convention«). Postojao je, navodno, tajni dogovor o iseljavanju još 400.000 (Hoxha, 4). Plan nije ostvaren samo zato što na vrijeme nisu prikupljena potrebna financijska sredstva koja je trebalo isplatiti Turskoj, a onda je buknuo rat. Plan o iseljavanju zajedno s proglašavanjem zemlje državnom, što implicira mogućnost da se ona sva oduzme, stvorili su atmosferu obespravljenosti koja je, prema ocjeni Mite Miljakovića (5; 6), bila presudna da se poslije Kosovari opredijele za okupatora.

Plan o iseljavanju Albanaca razmatran je još 1935. na već spomenutoj Interministrarskoj konferenciji. Da bi se Albanci prisilili na iseljavanje a oni koji ostaju asimilirali, bile su predviđene porezne olakšice za buduće iseljenike. Tome je trebalo pridonijeti također pozivanje na vojnu vježbu; neprimanje u državnu službu osoba predviđenih za iseljenje, a već zaposlene činovnike trebalo je rasporediti u krajeve gdje već žive Srbi; obavezno školovanje djece

u srpskim osnovnim školama; strogo primjenjivanje propisa o naseljavanju »južnih krajeva«; »nacionalizacija« imena rijeka, planina, naseljenih mjesta, kao i osobnih prezimena, javnih natpisa, naziva firmi i sl. (Folić, 13–14). *Enciklopedija Jugoslavije* (2. izd., sv. 5, s. 608) navodi da se između balkanskih ratova i Drugog svjetskog rata iselilo u Tursku preko 100.000 Albanaca, a u Albaniju nekoliko hiljada.

No, nije jedino vlada razmišljala na taj način. Tako su razmišljali i istaknuti jugoslavenski intelektualci. Na inicijativu vlade i generalštaba u Srpskom kulturnom Klubu počele su »naučne« rasprave o rješenju albanskog pitanja. Podneseno je nekoliko referata, od kojih je najtemeljiti referat Vase Čubrilovića iz marta 1937, pisan za Institut zemaljske obrane, čiji je član autor bio.*

Čubrilović prvenstveno zamjera kraljevskoj vladi »što su na nemirnom i krvavom Balkanu hteli da... primene zapadne metode pri rešavanju velikih etničkih problema...«

Trebalo je imati na umu da je Turska »donela na Balkan običaj, uzet iz Šerijata, da se dobijanjem bitke i osvajanjem jedne zemlje dobija pravo nad životom i imanjem osvojenih podanika. Od njih su i hrišćani Balkana naučili da se dobija i gubi na maču ne samo vlast i gospodstvo, nego i kuća i imanje«. Nekada su Karađorđe, Miloš, Mihajlo i Jovan Ristić »očistili Srbiju od stranog elementa, naselili je svojim narodom«, što sad nije urađeno. Glavni neuspjeh kolonizacije bio je »što su najbolje zemlje ostale u rukama Arnauta. Jedini mogući način naseljavanja našeg elementa u masama u te predele bio je oduzimanje zemlje Arnautima. Posle rata to se lako moglo proterivanjem jednog dela Arbanasa u Albaniju za vreme pobuna i kačaćke akcije, nezakonjivanjem njihovih uzurpacija i otkupljivanjem begluka«. Učinjena je strahovita pogreška što nije iskorišteno »shvatanje samih Arnauta o njihovim uzurpacijama zemljišta – retko ko je od njih imao i tursku tapiju, i to samo na kupljena imanja«, pa smo umjesto toga, »na našu veliku nacionalnu državnu štetu ne samo ozakonjivali sve te uzurpacije nego, što je još gore, privikavali Arnaute na zapadnoevropske pojmove o privatnom posedu. Oni ga pre toga vremena nisu ni imali. Tako smo im mi sami dali u ruke oružje kojim će se braniti, držati najbolje zemlje, i onemogućavati nacionalizaciju za nas jednog od najvažnijih predela«. – Iz toga slijedi zaključak da je kraljevska Jugoslavija bila suviše progresivna zemlja – što je zaključak na koji baš nismo navikli.

»Arnauti... su jedini narod koji je uspeo posljednjih hiljadu godina ne samo da se održi prema jezgru naše države, Raškoj i Zeti, nego i da na našu štetu potisne naše etničke granice prema severu i istoku... Da od 1912. godine naovamo nismo imali uspeha u borbi sa njima, krivica je do nas, jer tu vlast nismo kako treba iskoristili... u osloncu na Albaniju budi se njihova nacionalna svest, i ne raščistimo li stvari na vreme, za 20–30 godina imaćemo

* Zahvaljujem V. Glišiću za ovu informaciju.

jednu strahovitu iredentu... koja će neminovno u pitanje dovesti sve naše posede na jugu.« – Oba su komentara točna. Ako se prvo stvaraju uvjeti za iredentu, pa onda ona stvarno počne djelovati, riječ je o karakterističnoj pojavi koju Englezi zovu *self-fulfilling prophecy*. I drugo, dva nacional-šovinizma međusobno se uslovljavaju.

Zbog toga je jedino pravo rješenje iseljavanje. »Kad može Nemačka da iseljuje na desetine hiljada Jevreja, Rusija da prebacuje milione sa jednog dela kontinenta na drugi, neće doći do nekog svetskog rata zbog koje stotine hiljada iseljenih Arnauta«. Da bi se to postiglo treba stvoriti primjerenu psihozu opisujući ljepote Turske, raspaljujući vjerski fanatizam te pritiskom državnog aparata. »On treba da do krajnosti iskoristi zakone, da bi što više zagorčio opstanak Arnauta, kod nas: globe, apšenja, nemilosrdno primenjivanje svih policijskih propisa, kažnjavanje šverca, seče šuma... puštanja pasa, gonjenje na kuluk i sva ona druga sredstva koja je u stanju da iznađe jedna praktična policija. Privredno, nepriznavanje starih tapija, rad na katastrofama... treba smesta obustaviti, nemilosrdno uterivanje poreza i svih javnih i privatnih dugova; oduzimanje državnih ispaša, opštinskih ispaša, ukidanje koncesija, poslovnih dozvola za kafane, trgovine, zanate... isterivanje iz državne, privatne i samoupravne službe, itd. – ubrzace iseljavanje. Sanitetske mere: prisilno izvršenje svih propisa i po samim kućama, rušenje zidova i velikih plotova oko kuća, stroga primena veterinarskih mera, koja će ometati izvođenje stoke na pijace... U verskim pitanjima Arnauti su najosetljiviji, pa ih tu treba dobro darnuti. Može se to postići šikanama sveštenika, krčenjem groblja, zabranom mnogoženstva i naročito nemilosrdnom primenom zakona da i ženska deca moraju pohađati osnovne škole... I privatna inicijativa u tom pitanju može mnogo učiniti. Našim kolonistima... treba podeliti oružje. U one predele treba plasirati staru četničku akciju i poverljivo je pomoći u njezinim zadacima. Naročito treba pustiti jedan talas Crnogoraca sa brda da izazove masovni sukob sa Arnautima u Metohiji... a ceo slučaj mirne duše treba predstaviti kao sukob bratstava i plemena... U krajnjoj nuždi mogu se izazvati i lokalne bune koje bi bile krvavo ugušene... ne toliko vojskom koliko kolonistima, crnogorskim plemenima i četnicima. Ostaje još jedno sredstvo, koje je Srbija vrlo praktički upotrebila poslije 1878, tajno paljenje sela i arnautskih četvrti po gradovima.«

Taj plan bio je nesumnjivo temeljito promišljen i tehnički efikasan. U usporedbi s tim planom današnje zavjere albanskih nacional-šovinista izgledaju kao nevjesti pokušaji diletanata. Da je taj plan mogao biti ostvaren, on bi nesumnjivo »počistio Arnaut« – i ujedno fašizirao Jugoslaviju. A srpskom bi narodu nanio ljagu, koju generacije ne bi mogle oprati. Srećom, to se nije dogodilo, a nije se i moglo dogoditi. Unatoč svim svojim balkanskim atavizmima, Jugoslavija je bila mnogo evropskija zemlja no što se Čubriloviću činilo. To potvrđuje i činjenica što se vlada nije usudila Konvenciju o iseljavanju

nju iznijeti pred Skupštinu strahujući da neće biti prihvaćena te da će samo izazvati skandal (Obradović, 190).

Valja ovdje upozoriti na još jedan aspekt tog fašistoidnog plana. Naime, neke su ideje ipak ostvarene: seljaci su maltretirani, zemlja je podržavljena sa zlokožnom prijetnjom da bi mogla biti oduzeta, a onda je i stvarno oduzimana, iseljavanje je dogovarano s Turskom itd. Na taj je način umjetno raspirivano protudržavno raspoloženje unutar jedne značajne nacionalne manjine na koju se – što je bilo dobro poznato – pokušavala osloniti fašistička Italija u svojim pokušajima da razbije Jugoslaviju. I sve je to rađeno u predvečerje svjetskog rata. Očigledno, idiotski postupak i sa stanovišta državnog rezona same Kraljevine Jugoslavije! Nacionalni šovinizam i racionalno sagledavanje vlastitih interesa očito nisu spojivi.

Međutim, ne treba zaboraviti ni historijske prilike u kojima je plan nastao. Referat je pisan 1937. kad je Evropa već uvelike bila fašizirana, a Rusija staljinizirana. Činilo se da su samo »čvrste« metode djelotvorne. Pretpostavljam da je u proteklih pola stoljeća akademik Čubrilović evoluirao i da bi se danas odrekao svog plana. Naveo sam ipak njegov referat, jer je karakterističan za vrijeme kad je nastao i jer nije izuzetno nego dosta rašireno mišljenje. I drugi istaknuti intelektualci mislili su, do neke mjere, kao Čubrilović. Jedina politička grupa koja im se energično suprotstavljala bili su komunisti.

Čubrilovićev referat poslužio je kao osnova za rezime rasprava u Klubu, a taj je rezime u maju 1938. poslan državnim organima.

Osim unutrašnjopolitičkog, albansko pitanje imalo je i vanjskopolitički aspekt. Kad je 1938. g. pod predsjednikom Stojadinovićem postignuto približavanje Jugoslavije i Italije, odmah se postavilo i pitanje eventualne podjele Albanije. Kako bi se što bolje obavijestio o problemu, Stojadinović je zatražio od višeg službenika u ministarstvu Ivana Vukotića i svog pomoćnika Ive Andrića da mu pripreme odgovarajuće elaborate. Elaborati su bili gotovi potkraj januara 1939.

Vukotić je sasvim izravan: »Odmah, u samom početku, reći ću da je prisajedinjenje severne i delova srednje Arbanije našoj zemlji, jedan od životnih interesa našega naroda.« Razlozi su tome: 1. što su Albanci historijski bili oruđe tuđinske politike, turske, austrijske i sada talijanske; 2. što nikada nisu bili solidarni s ostalim balkanskim narodima i 3. što ni u Jugoslaviji nije bilo simpatija za njih! »U našim političkim i diplomatskim kombinacijama i našoj balkanskoj politici« – piše Vukotić – »uvek smo težili da suzbijemo sve arbanske zahteve za stvaranje nezavisne države, iz prostog razloga što se ta država mogla stvoriti samo protiv nas i protiv naših nacionalnih težnji« (Krizman, s. 80).

Andrić je mnogo analitičniji i – inteligentniji. On nakon iscrpne historijske analize zaključuje da nezavisna Albanija najviše pogoduje interesima Jugoslavije. Ako to ne bi bilo moguće ostvariti »za nas bi podela Albanije mogla doći u obzir samo kao jedno nužno i neizbežno zlo kome se ne može odupreti, i kao

jedna velika šteta iz koje treba izvući onoliko koristi koliko se dà, tj. od dva zla izabrati manje« (Krizman, s. 89).

Uskoro je Stojadinović pao, a Italija je progutala cijelu Albaniju.

Okupacija

Kad se uzme u obzir sve što je dosad rečeno, neće nikoga iznenaditi da su Albanci na Kosovu okupaciju u toku drugog svjetskog rata doživjeli kao oslobođenje. Glavnina Kosova, kao i zapadna Makedonija i sjeverna Grčka, pripojeni su Albaniji, koju su Talijani okupirali 1939. i sad su širili iluzije o Velikoj Albaniji. Otvaraju se škole na materinskom jeziku, albanski je uz talijanski uveden u državnu administraciju, dozvoljena je upotreba albanske zastave; vraćena je oduzeta zemlja; dozvoljeno je nositi oružje. Osim toga, albanskim kolaboracionistima ostavljene su odriježene ruke u odnosu prema Srbima i Crnogorcima koji su praktično stavljeni izvan zakona.

Politička umješnost okupatora gurnula je opet jedanput kosovske Albance u pogrešnom historijskom smjeru. Nacionalna mržnja i sektaštvo učinili su ostalo. No, masovnih ubijanja, poput onih u ustaškim i četničkim krajevima, na Kosovu nije bilo sve do kraja 1943, tj. dok okupator nije formirao kvislinške jedinice Kosovski puk (nakon kapitulacije Italije) i naročito u 1944, SS-diviziju Skenderbeg.

Još dok je trajao aprilski rat, počeli su paliti vojne magazine i blokirati putove. Ali u isto vrijeme žandari i leteći odredi kolonista, srpske nacionalnosti ubijali su Albance. Tako su između 11. i 13. aprila ubijena pred kućama ili zaklana bajonetima u rogovskoj džamiji 62 katolička Albanca iz Bistražina kod Đakovice. Time su najavljeni budući četnički zločini i ujedno je pruženo odlično opravdanje kvislinškim elementima za njihova orgijanja.

Nijemce su dočekivali begovi i političari koji su i u Kraljevini bili vladajući sloj. Počele su paljevine naseljeničkih sela. Do jula 1941. spaljena su sva sela, osim dva. Bande palikuća bile su sastavljene uglavnom od ljudi koji su došli iz Albanije, a organizatori su bili begovi i fašistički orijentirani elementi. Poslije su se postepeno pridruživali seljaci, susjedi naseljeničkih sela (Miljković, nast. 7). Hiljade izbjeglica (Miljković procjenjuje više od 30.000) bježali su prema sjeveru ili jugu da spase goli život. Navodim autentičan opis jezivih scena iz pisma Milije Šćepanovića:

»Selo je spaljeno uz poklić o pokolju svega muškog. Majka je zgrabila dvoje muške dece i... odnela u katoličko selo. Pet mojih sestara, jedna drugoj do uha, ostavila je u zgarištu jedne kuće koja je prethodne noći spaljena bogu i sudbini na amanet. Poginulo je 3 seljaka i jedno dete. Leševi su spaljeni na lomači od kolja. Žene su se noću vratile i pokupile žensku decu, nije bilo nasilja, još je u Albanu tinjao tradicionalni etos i patos, posebno prema nejači

i ženama. Beskrajna kolona nejači, dece, majki, staraca (odrasli su išli bespućima) vukla se Rugovskom klisurom i u beskraj kao crna zmijurina uz visoki snegom pokriveni Čakor, prema beznađu, gladi, snežnim vejavicama, zbegovima, logorima. Naizmaku iz Peći majka baca dete u kolevci i skače za njim; dalje uz rugovske zači božje druga majka baca dete, ali nema snage da se strmoglavi za njim, noktima razara lice i oči, prethodno stavljajući belu krpku preko crne marame, nastavlja da ide pravcem koji ju vodi u ponor. Moja majka iako vuče sedmero male dece – ja sam bio najstariji – u jednom spletu granja u Bistrici vidi devojčicu »zlatnih uvojaka«, silazi i kako tako sahranjuje ju. U jednom trenutku rugovskog pakla i sama pada u iskušenje: poziva nas troje odraslije dece i kaže 'idite sa kolonom nek vam bog pomogne' i kreće prema litici visokoj i preko dvesta metara da se strmoglavi sa četiri male sestre. Mi cičimo: Baci i nas! Nesretnica odustaje. Na rubu Čakora, u Bjelu, sačekuje Milorad svoju suprugu Peru. U koloni je rodila devojčicu i nosi je u smotuljku. Na leđima nosi rahitičnu devojčicu od 5 g. Poljku... 'Kud ih nosiš?' Nesretnica ćuti. Otac uzima smotuljak i rahitičnu devojčicu i baca u Bistricu, pretvara se u hrpu koja grize zemlju i rida«. *

Takvi se prizori ne zaboravljaju. Oni postaju izvor novih osveta. Takve stravične prizore doživio sam i sam kada sam nailazio na ustaške zločine. Svi naši narodi imali su svoje ustaše, četnike, bjelogardejce, baliste. Ali, imali su i partizane koji su oprali sramne ljage. Tih partizana na Kosovu bilo je malo. U isto su vrijeme kosovske kvislinške jedinice poslužile okupatoru kao pomoćna sila u obračunavanju s narodnooslobodilačkim pokretom u Albaniji, Crnoj Gori i Makedoniji.

Sredinom juna Kosovo posjećuje Mustafa Kroja, predsjednik marionetske albanske vlade. On održava sastanke na kojima govori »da treba nastojati da se srpski živalj na Kosovu i Metohiji što pre smeni... Sve starosedioce Srbe oglasiti kolonistima i kao takve preko albanskih i talijanskih vlasti poslati u koncentracione logore u Albaniji. Naseljenike Srbe treba ubijati« (Milošević, 54). Sada počinje ubijanje i odvođenje u koncentracione logore.

Ta nasilja iskorištavaju Kosta Pećanac i Draža Mihailović te pod parolom borbe protiv Albanaca i Turaka (muslimana) okupljaju izbjeglice u četničkim formacijama. Već u junu 1942. formiran je štab Kosovskog četničkog kor-

* Selo se zvalo Gornji Biteš u Metohiji. Ova se tragedija donekle mogla izbjeći. Šćepanović ističe da su »Šiptari naseljenike čitavih dva meseca upozoravali da idu preko Čakora jer dolaze zla vremena. Uz to su im savetovali da iznesu stoku, žito, pokretne i druge stvari.« Naseljenici nisu otišli, jer su naivno vjerovali da će okupator uspostaviti red i mir pa će se moći opstati. Ponašanje albanskih komšija bilo je slično i u drugim selima: pomagali su na razne načine onima koji su morali izbjći. Šćepanović izvještava o dva karakteristična slučaja. Mehmet Alija nije spasio svog pobratima Miraša Stijovića koji je ubijen 1941. Grize ga savjest i on »uzima pušku... ide redom od kuće do kuće, oduzima pljaškašima stoku, kola, plugove i ostalo, zatim zavrgne iza Čakora i sve preda Miraševoj porodici.« Karakterističan je i epilog: »Kasnije naši (sic!) su ga neopravdano prebili, od čega je umro.« Drugi je slučaj Rama Binjaka iz Ratiša, koji je aprila 1941, sabrao prvake šiptarskih sela općina Rznić, Dečani i drugih i rekao: »Crnogorci moraju za Crnu Goru, ali nemoj kom Crnogorcu dok se povlači dlaka da fali s glave, inače duguje krv Ramu Binjaku.«

Recenzent Z. Cana ističe da navod nije točan, a isto tako da selo Biteš ne postoji.

pusa, a 1943. Drugi kosovski korpus od 1200 boraca, većinom izbjeglica* (Milošević, 356–7).

Sekretar Oblasnog komiteta Boro Vukmirović referira 1942: »Potpomognute fašizmom mase tjeraju naseljenike.« Na istom partijskom savjetovanju Emin Duraku objašnjava: »Šiptarski narod Kosova... napaćen i nacionalno ugnjeten, sa nestrpljenjem je očekivao promenu situacije, očekivao je svoje oslobođenje ispod reakcionarnog režima jugoslovenskih vlada, ali, na žalost, nije bio u stanju da razlikuje jugoslovenski narod od jugoslovenske vlade, svaljujući na ugnjetene narode Jugoslavije odgovornost za eksploatatorske postupke i reakcionarnu politiku vladajućih krugova Jugoslavije.« U jednom partijskom uputstvu početkom 1944. konstatira se: »Dosadašnje iskustvo pokazalo je da oni (Albanci) pre i lakše ulaze u borbu protiv okupatora nego što primaju jedinstvo sa Srbima.« A sekretar PK Pavle Jovičević izvještava u isto vrijeme CK KPJ: »Za Šiptare na ovom (italijanskom) dijelu Kosova glavni su i jedini neprijatelj Srbi, a naročito naseljenici«. U izvještaju za CK KPJ Tempo sredinom 1943. piše: »U mjesecu aprilu boravio sam na Kosovu i Metohiji gdje sam naišao na zaista tešku situaciju. Partijske organizacije zauzimale su jedan suviše sektaški stav po pitanju okupljanja svih grupa u nacionalnooslobodilačkom frontu naroda Kosmeta. Naročito su se sektaški odnosili prema nacionalističkim šiptarskim grupama, koje su istina šovinistički raspložene prema Srbima, ali su istovremeno neprijateljski raspložene prema italijanskom okupatoru« (Rajović, 164–165). Komunistička partija nije uspjela obrazovati masovnu bazu, partizanski odredi formirani su sporo i nije stvoren oslobođeni teritorij, kao što je to bio slučaj u svim ostalim krajevima Jugoslavije i u samoj Albaniji.

Albansko stanovništvo spontano se suprotstavilo iseljavanju starosjedilaca, posebno godine 1944. (Milošević, 55). No, organiziran je također antifašistički otpor Albanaca. Najjači je bio u Đakovici. Godine 1942. Emin Duraku pismeno zahtijeva, a partijski rukovodioci Đakovice usmeno saopćavaju taj zahtjev mjesnim vlastima, da se Crnogorci ne teroriziraju i da se ne iseljavaju izbjeglice koji su se sklonili u Peć, i poslije, da se spriječe nasilja kvislinga Xhafera Deve nad Srbima i Crnogorcima, kakva je počinio u Peći, Mitrovici i drugdje. Kad se Deva pojavio u Đakovici, mjesni prvaci i članovi Narodnooslobodilačkog odbora obavijestili su ga da oni žele živjeti u miru sa svojim sugrađanima Srbima. A kad je zatim Deva najavio da će on obračunati sa Srbima, oni mu odgovoriše da mora početi od njih — i Srbi ostadoše nedirnuti. U Đakovici su se slobodno sklanjali ilegalci, nije bila otkrivena nijedna od ilegalnih baza, dolazile su jedinice narodnooslobodilačke vojske. Nakon kapitulacije Italije, Đakovicu je oslobodio Odred »Bajram Curri« i ona je za kraće vrijeme bila jedini oslobođeni grad na Kosovu (SUBNOR, 10–11).

Međutim, Đakovica je bila više izuzetak nego pravilo.

* Oba korpusa uništili su srpski partizani u 1944.

U toku okupacije Kosovari su bili mobilizirani za borbu protiv partizana, koje su im kvislinzi predstavljali kao ljude koji žele uspostaviti Staru Jugoslaviju, pa će im zemlja, škole, zastava itd. opet biti oduzeti. Fašističke organizacije stvarane su od vrha pa sve do najmanjega sela. Domaći komunisti nisu se smjeli nigdje pokazati, jer su prikazivani kao izdajnici albanskog naroda (ali na komuniste iz Albanije gledalo se drugačije, jer su oni došli kao učitelji i bili »naši«, zbog toga se rad s narodom obavljao preko tih došljaka).

I tako, umjesto trijumfalnog oslobođenja zemlje vlastitim snagama, u trenutku istjerivanja okupatora na Kosovu je buknuo kontrarevolucionarni ustanak u kojem je učestvovalo oko 30.000 Albanaca. O dreničkom ustanku kao i onom što mu je prethodilo i slijedilo još nije napisana nikakva studija, a postojeće su verzije kontradiktorne. Moja ocjena zasniva se na fragmentarnim podacima iz literature i prikupljenim od očividaca. Organizatori ustanka, pripadnici vladajućeg sloja i suradnici okupatora, širili su glasine o srpskoj i komunističkoj osveti. S obzirom na vlastito iskustvo s prijašnjim jugoslovenskim režimima i svjesni da su stvarno bili povezani s okupatorom protiv kojega se digla cijela Jugoslavija, uz odsutnost partizanskog utjecaja u vlastitoj sredini, albanskim se seljacima najavljuvanje osвете činilo sasvim realno i oni su prilično masovno podržali svoje kvislinške vođe, i razne odmetnike iz narodnooslobodilačke vojske.

Za ocjenu ovog događaja važno je uočiti da nije bilo govora o nekom separatizmu, otcjepljenju od Jugoslavije i pripajanju Albaniji. Šaban Poluža vođa bune iz kačačkog kraja Drenice, svojim je pristalicama rekao da ih komunisti hoće poslati na srijemski front da tamo izginu, da će im oduzeti žene i djecu, njive i livade, da će se svi hraniti na kazanima u logorima. Uznemireni i onespokojeni u svom patrijarhalnom načinu života prijetnjama novog, nepoznatog, neizvjesnog, pobunjenici su se okretali staroj kraljevini, koju, kakva god bila, ipak su poznavali i prizivali su kralja Petra (informacija M. Šćepanovića). Drugi vođa bune, Adem Voca, čija je obitelj bila bliska bivšem kraljevskom dvoru, tražio je među ostalim da se albanske jedinice ne šalju na srijemski front nego da ostanu na Kosovu da ga brane od četnika Žike Markovića (Đaković, s. 246).

Prilikom ulaska u Kosovo i partizani su učinili pogreške s kobnim posljedicama. Miladin Popović izvještava: »Usled hapšenja i razoružanja i nepravilnog rada vojske, došli smo u prilično tešku situaciju. Bande nisu uništene, narod nismo uspjeli razoružati nego se uplašen počeo sklanjati od vlasti. U ovakvoj situaciji mase politički nasedaju lako tuđim i neprijateljskim parolama, pa ih lako mobilišu« (Glišić u Dautović, 27). Pokušalo se jednom metodom, kojom su uvijek postizani dobri rezultati: mobilizirani su Albanci da se zajedno s drugim partizanskim jedinicama bore na srijemskom frontu kako bi se na taj način rehabilitirali. Odlazak na front išao je teško, jer su kvislinzi širili propagandu da će Albance, budući da se ide preko Srbije, četnici poklati. Nakon što su neke jedinice već bile u pokretu, proširile su se glasine

da se na Kosovu progone i ubijaju nevini ljudi. Tada se veća grupa mobiliziranih odmetnula s oružjem i u januaru je počela spomenuta pobuna. Do kraja februara pobuna je uglavnom ugušena s pomoću vojnih jedinica veličine jedne armije. Umjesto da istjeruje okupatore, ta se armija obračunavala s kvislinzima. Na Kosovu je uvedena vojna uprava. Pet dana poslije, 13. marta 1945, ubijen je Miladin Popović. Ostala su nerazjašnjena ubojstva dvojice albanskih prvoboraca Qamila Hosche i Abdulaha Krashnice.

U gušenju pobune učestvovali su i Albanci, borci partizanskih jedinica. Može se istaknuti primjer odreda Operativnog štaba, čiji su borci bili isključivo albanski skojevci. Nijedan nije dezertirao, a njihovom komandantu prvoborcu Ibrahimu Trnavciju će osam godina poslije na osnovi lažne optužbe biti oduzet poslanički imunitet, bit će uhapšen i otpremljen na Goli otok. A nakon 24 godine, što zatvora što drugih maltretiranja, bit će potpuno rehabilitiran (*Politika*, 18. VIII. 87). Na Golom otoku ni kriv ni dužan nekoliko je godina bio zatočen i prvoborac Qamil Brovina, bivši komesar Sedme kosmetske brigade. Poslije je rehabilitiran.

Sve su to paradoksi Kosova, rezultat nesretne historije tog kraja. I ta historija kao da se nastavlja: u Novu Jugoslaviju Kosovo ulazi s teškom hipotezom.

Pred kraj 1944. javi se opet Vasa Čubrilović jednim referatom o manjinskom problemu u Novoj Jugoslaviji. U njemu kaže:

»Kod nas, kao i svugde u Evropi, pokazalo se da nikakva popustljivost nije u stanju da odvraća težnje pojedinih manjina da se preko granica država vežu sa svojim maticama – zemljama. Nasuprot, još pre rata zapaženo je jačanje separatističkih težnji nacionalnih manjina u svim državama, pa i našoj. Sve povlastice, kulturne i privredne, poslužile su im samo za to da ih iskoriste kao sredstvo za razbijanje država u kojima su živjele.«

Zbog toga manjine treba iseliti, a redoslijed po važnosti jest sljedeći: Nijemci, Mađari, Arnauti, Talijani, Rumunji. Što se tiče Albanaca, »simpatije koje mi osećamo prema narodu u Albaniji, ne smeju nas omesti da rasčistimo račune s kvislinškim razbojnicima Kosova i Metohije«. A »pošto u pitanju Arnauta Stare Srbije i Makedonije moramo i da *etnički zavladaemo* (moj kurziv) Kosovom i Metohijom, a da izbegnemo sukob sa susjednim albanskim narodom, tu treba još smišljenije i praktičnije raditi nego u Vojvodini«. – Ovaj tekst se, po svoj prilici, može uzeti kao prva formulacija ideje o etnički čistom Kosovu. Pri tom nije bitno o kojoj se naciji radi: nacije su različite, ali su ideje iste; nacionalizmi su simetrični.

Čubrilović nije jedini tako mislio. No, nova partizanska vlast nije ni pomišljala da na takav način rješava manjinsko pitanje. Osim Volksdeutscher, koji su se svojim postupcima sami izopćili, nijedna manjina nije iseljavana.

A na Kosovu umjesto da se provodi iseljavanje formirana je Komisija za reformu agrarne reforme. Svi su doseljenici morali dokazati pravo na zemlju.

Kolaboracionisti se nisu smjeli vratiti. Zemlja koja je bila nepravilno oduzeta, (prema procjeni Miljkovića, bilo je oko 18 do 20 posto oduzete zemlje), vraćena je albanskim vlasnicima, a doseljenicima je dana druga zemlja, uglavnom izvan Kosova. Nesretni kolonisti stradali su i treći put.

7. Konferencija u Bujanu

Kosovo do Konferencije i neposredno poslije nje

Uoči rata na Kosovu je bilo 239 članova KPJ, od čega samo 23 Albanca. Većina su bili crnogorski kolonisti. Nakon talijanske okupacije neprijateljski raspoloženo stanovništvo i naročito emigranti-povratnici iz Albanije pritiscima, maltretiranjem, paljevinama i progonima prisilili su veliku većinu kolonista da napuste Kosovo. Sa svojim obiteljima otišli su i članovi Partije. Tako se brojčana snaga Partije još više smanjila, to malobrojno članstvo nije moglo uspješno organizirati narodnooslobodilačku borbu među stanovništvom koje je Talijane dočekalo kao oslobodioce.

U prva tri partizanska odreda, koji su formirani u toku 1941. (Kopanički, Metohijski, Kosovski) nije bilo Albanaca. Prvi albanski partizanski odred »Zeinel Ajdini«, formiran je u septembru 1942, a drugi, »Emin Duraku«, u januaru 1943. Tada je formirana i četa, poslije bataljon, »Bajram Curri«, koji je u januaru 1944. udružen s albanskim bataljonom »Përlat Rexhepi« u Malesijski narodnooslobodilački partizanski odred. Taj se odred borio uz jugoslavensko-albansku granicu. Slično je kod Debra bio prebačen albanski partizanski bataljon »Haxhi Lleshi«, koji se borio zajedno s makedonskim partizanima. Albanci oko Preševa i u Crnoj Gori odlazili su pojedinačno u srpske i crnogorske partizanske jedinice od 1941.

Godine 1943. osnovan je na Šari Glavni štab NOV-a i PO za Kosmet. U augustu iste godine formiran je Kičevsko-debarski partizanski odred, koji je prerastao u Četvrtu, odnosno Sedmu albansku udarnu brigadu, koja je učestvovala u probou srijemskog fronta i oslobađanju Beograda i Zagreba. Tri mjeseca poslije formirana je Makedonsko-kosovska udarna brigada u kojoj su se pored Makedonaca borili Srbi, Crnogorci, Albanci i drugi. Brigada je svoje borbene zadatke izvršavala u Makedoniji, Grčkoj i Albaniji.

Narodnooslobodilačka borba na Kosovu postaje masovnija kad je u maju 1944. formirana Prva kosovska brigada, a zatim, do oslobođenja Kosova i Metohije u novembru iste godine, pet kosovsko-metohijskih brigada. Sedma je formiranja u Đakovici neposredno nakon oslobođenja grada. U početku u Drugoj, Trećoj i Petoj brigadi nije bilo Albanaca (Dželetović, s. 74). Mladi Kosovari rado stupaju u albanske brigade, s Kosova ili iz Albanije, ali veoma nerado ulaze u mješovite brigade, jer se plaše da će biti proglašeni pripadni-

cima reakcionarnih snaga i da će onda biti likvidirani. Značajna je pojedinost da je Četvrta kosovsko-metohijska brigada formirana u Krumi na albanskom teritoriju.

Prva i Četvrta kosovsko-metohijska brigada zajedno s Trećom i Petom brigadom NOV-a Albanije oslobodile su Metohiju. Dan nakon oslobođenja Peći i Prizrena u novembru 1944. pisao je u *Borbi* Radovan Zogović: »Mi i Albanci u toku svoje novije historije nikada nijesmo ratovali zajedno za vlastite i balkanske interese. U toku oslobodilačke borbe protiv fašističkih osvajača albanski narod i njegovi partizanski odredi... bili su najvjerniji i najistrajniji balkanski saradnici jugoslavenskih naroda – isto onako kao i mi njihovi... Mi nijesmo imali mogućnost da jedni drugima ukažemo neposredno vojničku pomoć, ali kada su fašistički okupatori i njihovi sudionici preduzimali ofenzive na albanske patriote, mi smo odmah pojačavali djelatnost na svom frontu. Kako su Nijemci i Italijani polazili u ofanzive na našu Narodno-oslobodilačku vojsku, albanski patrioti napadali su našeg zajedničkog neprijatelja na svom sektoru. Odatle su se, i tako, rađali saradnički odnosi i drugarska osjećanja između našeg i albanskog naroda i naših vojski. Zajedničko oslobođenje Peći i Prizrena, to je dokaz oružanog bratstva nove Jugoslavije i nove Albanije...« (Zogović, s. 323). Prije su jugoslavenski partizani pomogli albanskim u oslobađanju Piškopeje, Debra, Luma i Tropoja.

Druga, Treća i Peta kosovsko-metohijska brigada, zajedno sa srpskim partizanima i uz uključivanje bugarskih jedinica, oslobodile su Kosovo. S kasnijim mobiliziranjem narodnooslobodilačka vojska narasla je na 50.000 boraca. Albanci su dali 12 narodnih heroja. Međutim, sve do 1944. kosovski partizani nisu uspjeli na duže vrijeme formirati oslobođeni teritorij. Borbe su se vodile izvan Kosova, u Makedoniji, Albaniji, Crnoj Gori i Srbiji.

S druge strane granice, u Albaniji, komunističke partije nije bilo. Postojalo je nekoliko grupa koje su se međusobno gložile. Delegati KPJ Miladin Popović i Dušan Mugoša pomogli su da se te grupe ujedine, pa je 8. novembra 1941. godine osnovana KP Albanije. Popović i Mugoša ostali su i narednih godina na radu u Albaniji. Nakon organizacijske konsolidacije KPA povelila je narodnooslobodilačku borbu u Albaniji održavajući bliske kontakte s KPJ, koja je pomagala vojnim i političkim savjetima i slala svoje kadrove. Albanski partizani prelazili su povremeno na kosovski teritorij i učestvovali su u konačnom oslobođenju južnih dijelova Jugoslavije s dvije divizije.

Krajem 1943. baza Oblasnog komiteta KPJ i Glavnog štaba za Kosovo i Metohiju nalazila se na albanskom teritoriju u Đakovičkoj Malesiji. Taj je teren tada držao kosovski odred »Bajram Curri«. U neposrednoj blizini te baze u selu Bujanu (Bunjaju), kotar Tropoja, Oblasni komitet i Glavni štab sazvali su Osnivačku konferenciju Narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Dukađin. Konferencija je održana od 31. decembra 1943. do 2. januara

* Misli se na Rrafshi Dukagjinit, Dukađinsku niziju, koja odgovara Metohiji. Brdoviti Dukađin se nalazi s druge strane granice, u Albaniji. – Konferenciju je neposredno sazvaio Pavle

1944. Bio je pozvan 61 učesnik, stiglo ih je 49, od kojih je 41 bio Albanac, 1 Musliman te 7 Srba i Crnogoraca. Od Albanaca je 10 bilo delegata narodnooslobodilačke vojske Albanije. Od 12 delegata koji nisu stigli petorica su bili Srbi, dvojica su zakasnili, a trojica su bili ubijeni. Srbi su se na Kosovu mnogo teže kretali od Albanaca (Hodža F., *Borba*, 20. VI. 1987). Ako se računaju i kandidati koji nisu stigli, odnos Albanaca i nealbanaca bio je 79:21. Konferencija je uživala gostoprinstvo Narodnooslobodilačkog odbora za Tropoju. Osiguravali su je prateća četa Glavnog štaba i Skadarski bataljon. Predstavnik tog bataljona ponosno je pozdravio Konferenciju izjavom: »Konferencija može mirno da radi, jer je borci ovog bataljona obezbeđuju« (Đaković, 228).

Danas se prisustvo onih 10 delegata koji se nazivaju stranim državljanima, kritizira i sumnja se u autentičnost Konferencije. Da bi se ispravnije razumjele tadašnje prilike i shvaćanja, navodim odlomak iz izlaganja delegata Bataljona »Përlat Rexhepi«:

»U današnjoj borbi ne postoje granice za narodnooslobodilačke vojske. Gdje god su fašisti, mi ćemo ih goniti i uništavati. Ako bude potrebno, NOV Albanije može otići do Beograda, a NOV Jugoslavije do Argirokastro, da isteraju fašističkog okupatora« (Saliu, 25).

Nije prošlo ni godinu dana, a NOV Albanije zaista je krenuo prema Beogradu.

Danas kritičari Bujanske konferencije dokazuju njezinu antijugoslavensku orijentaciju prisustvom Albanaca i Albanije na Konferenciji. Takva je kritika sasvim neosnovana, jer se u to vrijeme na odnose između dviju zemalja gledalo potpuno drugačije nego danas. Zapravo gledalo se kao na jednu zemlju. Budući da su jugoslavenski stavovi poznati, navest ću izričito samo albanska shvaćanja. U svom dnevniku general Vojin Todorović, koji je dva puta bio jugoslavenski vojni izaslanik kod albanskih partizana, zabilježio je ovo: »Borci i rukovodioci... pokazuju velike simpatije prema NOV, i svuda gdje smo došli, srdačno smo primljeni. Kod svih vlada velika ljubav prema narodima Jugoslavije, a po štabovima svuda ističu slike maršala Tita... *I svuda ističu bratstvo i jedinstvo balkanskih naroda*, federativno uređenje Balkana – Balkansku Uniju!« (*Borba*, 9. I. 1989, s. 15; kurziv moj). Identična su zapažanja Nijaza Dizdarevića, koji je u augustu 1944. postavljen za sekretara Vojne misije NOV-a Jugoslavije u Albaniji:

»Otkako sam stigao na tlo Albanije, stalno su nam Albanci-borci, patrioti i rukovodioci postavljali pitanje kada ćemo se *ujediniti u jednu državu* (kurziv moj). Zajednička borba i isti ciljevi koje smo sebi postavljali,

Jovičević, koji 15. decembra piše sekretaru OK za Metohiju Ismetu Shaqiriju: »Pošto više ne možemo odlagati konferenciju, to odmah po prijemu ovog pisma pozovi sve delegate i izvesti o tome Fadilja [Hodžu] da dođe kako zna tj. organizujte mu prebacivanje« (Trifković, *BORBA*, 22. II. 1989, s. 11).

stvorili su svijest o povezanosti sudbina... Okolina vrhovnog štaba, ministri i članovi Vijeća izražavaju pri svakom susretu s nama velike simpatije za jugoslavenske partizane i nadu da ćemo imati poslije rata još čvršće veze. Čak se možda i suviše otvoreno izjašnjavaju za konfederaciju s nama. I što je najopasnije, oni time daju adute u ruke reakciji i ona napada pokret najviše na toj tački. To jest *da narodno-oslobodilački pokret Albanije radi za Beograd i za predavanje Kosmeta Titu*« (kurziv moj i Dizdarević, ss. 37, 39 i 104).

Ako je bilo nekog miješanja u unutrašnje poslove druge zemlje, onda je to – kako konstatira Dizdarević (s. 36) – bilo prije svega miješanje Jugoslavena u poslove Albanije. No, i to »miješanje« treba otpisati, jer ga u to vrijeme nitko nije takvim smatrao.

Rezolucija Konferencije

Konferencija je ušla u historiju Kosova zbog jednog kontroverznog odlomka iz Rezolucije koji citiram u cijelosti:

»Kosovo i Metohija je kraj koji je naseljen najvećim dijelom šiptarskim narodom, a koji kao i uvijek tako i danas – želi da se ujedini sa Šipnijom (Albanijom). Prema tome osjećamo za dužnost ukazati pravi put kojim treba da pođe šiptarski narod da bi ostvario svoje težnje. Jedini put da se Šiptari Kosova i Metohije ujedine sa Šipnijom jeste zajednička borba s ostalim narodima Jugoslavije protiv okupatora i njegovih sluga. Jer je to jedini put da se izvojuje sloboda, kada će svi narodi pa i Šiptari biti u mogućnosti da se izjasne o svojoj sudbini sa pravom na samoopredjeljenje do otcjepljenja. Garancija za ovo jest Narodno-oslobodilačka vojska Jugoslavije kao i NOV Šipnije sa kojom je usko povezana« (Rajović, 209).

U posljednjih dvadeset godina taj se stav napada kao separatistički i traži se da bude poništen, zapravo dokazuje se nelegalnost Konferencije. S druge strane, današnja iredenta dokazuje svoju legitimnost pozivanjem na Bujan. Pokušat ćemo Bujansku konferenciju uklopiti u historijski okvir onoga vremena.

Mjesec dana prije bilo je održano Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu, za čije zaključke učesnici Bujanske konferencije nisu znali, a na zasjedanje nisu bili pozvani. S druge strane, AVNOJ nije spomenuo Šiptare. Nastao je određen politički vakuum koji je trebalo nekako popuniti. Pitanje Kosova

* Niti je jugoslavensko vodstvo imalo neku jasnu predodžbu o Albancima. To dobro ilustrira zgoda s Nijazom Dizdarevićem prilikom njegova imenovanja za sekretara Vojne misije u Albaniji. Kad se pred odlazak na dužnost Dizdarević javio Aleksandru Rankoviću, »on mi je na početku razgovora rekao da nitko od članova Misije ne govori nijedan strani jezik i napomenuo je da je dobro što ja znam turski. A pošto su *turski i albanski bliski, neće biti problema u sporazumijeva-*

i inače je pokretano u raznim prilikama. U jednom pismu za CK KPJ od jula 1943. Miladin Popović upozorava: »Naš CK postavlja pitanje Makedonije, Slovenije (okupirane pod Ital.), njemačkih manjina itd, a o Kosovu se ne govori. To i ne bi tako teško izgledalo da to pitanje ne postavlja i ne interesuje jedan dio 'liberalne' albanske gospode i dio albanskih rodoljuba koji se već nalaze u borbi... Buržoazija to pitanje određeno postavlja... Isto pitanje raznonacional. i postojanje mržnje i težnja za osvetom. Tu je stvarno težak problem kako zauzeti odlučni stav a da se ne izazove mržnja kod jedne od glavnih nacija... To vođenje računa... osporavalo nam je zauzeti odlučni stav, nego smo stalno podvlačili parolu o samoopredjeljenju sutra. Na taj se način nije mogao mobilisati al. narod u borbu protiv okupatora 'oslobodioca'. I razni šovinistički elementi su sa raznim parolama uspijevali... da zavedu albanske mase u borbu protiv 'slovenstva' Srba... samo ću reći moje mišljenje da treba po pitanju K. i M. da izmijeni dosadašnje držanje i al. partija, a i naša. Naći jedno rešenje kako zadovoljiti pitanje Kosmeta u cjelini« (Đaković, 401–402).

Međutim, takvog rješenja nije bilo. U odgovoru CK KPJ od 2. decembra 1943. adresiranom na CK KP Albanije kaže se: »Kada se radi o nacionalnom pitanju, treba imati u vidu dve činjenice: Prvo, svaka nacija ima pravo na *samoopredeljenje, uključivši i otcepljenje* (kurziv moj). Drugo, mi ne podupremo sve nacionalne pokrete – nego samo one koji su zaista na djelu protiv imperijalizma. To znači da Albanci u Kosovu i Metohiji imaju pravo da se opredele kada hoće i kako žele... Drug Milo (Miladin Popović) nema pravo kada tvrdi da bi naša (i albanska) Partija trebale da izmene svoj stav po pitanju Kosova i Metohije i kada Kosovo i Metohiju upoređuje s Istrom.« Nakon sloma Italije valjalo je energično pokrenuti pitanje Istre da ne ostane u sklopu Italije. A na Kosovu tek treba razviti narodnooslobodilački pokret i oružanu borbu protiv okupatora. Pismo se završava konstatacijom: »Nova Jugoslavija koja nastaje biće zemlja slobodnih naroda, pa, prema tome, u njoj neće biti mesta nacionalnom ugnjetavanju ni albanske manjine. Ali – da bi se to uvidelo i izvojevalo, da bi se izvojevala i sama slobodna Albanija, treba se... pre svega boriti protiv nemačkih zavojevača i njihovih slugu« (Đaković, 381–82).

Sličan stav zauzet je i u vezi s bujanskom rezolucijom. U pismu CK KPJ od 28. marta 1944. poslanom Oblasnom komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju ne spominje se separatizam, ali nema ni podrške da se donese bilo kakva odluka. Kaže se: »Rad oko Oblasnog odbora u osnovi je pravilan, a proglas je pravilan i lep. Mi vam, u vezi s tim, ukazujemo na to – kako treba da priđete nacionalnom pitanju.« Ističe se da odluke AVNOJ-a »omogućuju pravo na samoopredeljenje«. Međutim, »to pravo može da se stekne, da se izvojuje samo borbom i u borbi protiv imperijalizma...« Slijedi zaključak: »Danas se,

nju s albanskim drugovima (kurziv moj)... Rekao sam Rankoviću da je sličnost između turskog i albanskog kao između turskog i srpskohrvatskog. On se malo zamislio, a onda je odmahnuo rukom rekavši da je sada sve gotovo i da se snalazimo kako znamo« (Dizdarević, s. 15).

drugovi, radi ne o tome da se razgraniči Albanija i Jugoslavija – obe okupirane od Nemaca – nego da se obe, oružanom borbom, oslobode od njih. Zato svako postavljanje pitanja razgraničenja – u stvari pomaže Nemcima da podstiču jedan narod protiv drugoga« (Đaković, 383–84).

Iz ove se razmjene pisama vidi da vodstvo KPJ ne prigovara Kosovarima zbog sadržaja rezolucije nego zato što su s njom preuranili. Potvrđeno je načelo samoopredjeljenja, ali nikakva odluka nije donesena. Opcije su ostavljene otvorenima. Ponovno je naglašeno da legitimnost bilo kojega političkog zahtjeva ovisi o učestvovanju u zajedničkoj borbi.* Uostalom, to isto bilo je rečeno i prije Bujana. U pismu CK KP Albanije Ivan Milutinović kaže:

»Iz pisma druga-Tita vidite kakav je i njegov stav po pitanju onog dijela Albanije koji je pripao Jugoslaviji i kakav stav trebate imati prema tom dijelu Albanaca. Ponovno vam naglašavam da ne smijete dozvoliti da vi zauzmete stav kao što ga zauzima reakcionarna albanska buržoazija, naime da će se taj dio još sada priključiti Albaniji, već da putem borbe, i to zajedničke, trebamo osloboditi te krajeve od okupatora i svih domaćih izdajnika, a *docnije će se narodi izjasniti šta hoće i kuda hoće*« (Đaković, 395; kurziv moj). U danim uvjetima teško da je bilo moguće zauzeti neki drugi principijelan stav koji bi bio u skladu s interesima revolucije.

Ovaj posljednji zaključak može se ilustrirati malom spekulacijom o dva alternativna scenarija.

Da je na Kosovu bila jača partijska organizacija i da se snažno razmahala partizanska borba protiv okupatora, Kosovo bi iz rata vjerojatno izašlo kao sedma republika. Da je ostvarena federacija s Albanijom, Kosovo bi se ujedinilo u federalnu albansku republiku. Historija je odabrala treći scenarij prema kojem je Kosovo postalo autonomna pokrajina u sklopu federalne Srbije.**

* Taj se stav dosljedno povlači kroz cijeli NOB, a formulirao ga je Tito još 1942. u članku objavljenom u »Proleteru«: »Pitanje Makedonije, pitanje Kosova i Metohije, pitanje Crne Gore, pitanje Hrvatske, pitanje Slovenije, pitanje Bosne i Hercegovine lako će se riješiti na opće zadovoljstvo svih, samo na taj način što će ga rješavati narod, a to pravo svaki narod stiče, s puškom u ruci, u ovoj današnjoj Narodnooslobodilačkoj borbi« (Hasani, 296).

** Zanimljivo je navesti i svjedočenja četvorice suvremenika: Svetozara Vukmanovića-Tempa, delegata CK KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ, i dvojice Albanaca učesnika Bujanske konferencije, Fadila Hoxhe, komandanta Glavnog štaba, i Mehmeda Hoxhe, jednog od sastavljača Rezolucije, kao i Pavla Jovičevića. Tempo u uputstvu Oblasnom komitetu od 2. oktobra 1943. piše: »Što se tiče budućih granica između Jugoslavije i Šipnije, to će se rešavati u bratskoj slozi i saradnji... Kako će se vršiti ta reorganizacija, to će zavisi od razvoja političke situacije u Jugoslaviji i Albaniji.« U jednom razgovoru iz 1958. Fadil Hoxha iznio je kako je za vrijeme rata objašnjavao da »ako u Jugoslaviji pobjedi revolucija, a ne pobjedi u Albaniji, onda ćemo mi biti u Jugoslaviji, a ako revolucija pobjedi i u Jugoslaviji i u Albaniji, onda će to pitanje da se reši marksistički, tj. samoopredeljenjem. No, pošto je većina Šiptara na Kosovu i Metohiji, svakako će to da ide u Albaniju.« Tri godine poslije Hoxha je ponovio isto i dodao: »To nije bio moj stav nego stav Oblasnog komiteta.« Ovom dodatku proturječi izjava Predraga Ajtrića, ratnog člana Oblasnog komiteta: »Eminentna težnja albanskih masa je da se zadovolje njihova nacionalna prava, a nije se postavljalo pitanje otcepljenja.« Na proslavi 10-godišnjice Bujanske konferencije Mehmed Hoxha, jedan od sastavljača Rezolucije i ratni predsjednik Odbora, dao je ovakvu ocjenu: »Na osnovu ove rezolucije, posle oslobođenja, narodi Kosova i Metohije svojom slobodnom voljom odlučili su da Kosovo i Metohija uđu, kao Autonomna oblast u sastav

U stvari to i nisu spekulacije. Postoje dokumenti koji izražavaju razmišljanja iz tog vremena. Dvojica vodećih političkih ličnosti Srbije, Sreten Žujović i Blagoje Nešković, zastupali su krajem 1944. i početkom 1945. ove stavove. U decembru 1944. održava se u Beogradu sjednica jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srbije na kojoj se formulirala Deklaracija o ciljevima narodnooslobodilačkog fronta Srbije. Tom prilikom Žujović je rekao:

»Što se tiče Kosova, ono je naše i nema nikakve diskusije o tome. Ako bi se Albanija organizirala na istim principima na kojima i mi, ne bismo imali ništa protiv da se naši Arnauti otepe i pripadnu njoj« (Miljković, nast. 5).

Na Trećoj oblasnoj partijskoj konferenciji u martu 1945. sekretar CK srpske partije Blagoje Nešković daje ovo obrazloženje:

»Pitanje odnosa gdje će pripasti Kosovo i Metohija – Albaniji ili Jugoslaviji – treba posmatrati tako da je danas demokratska i federativna Jugoslavija najjača demokratska sila na Balkanu, koja je jedina u stanju da omogući bolji život i suradnju i zadovolji sve težnje šiptarskog naroda, kao i ostalih naroda. Kada se u Albaniji postigne potpuna pobjeda pod rukovodstvom narodnooslobodilačkog pokreta, i izmene međunarodne prilike, onda se neće postavljati pitanje granica između Jugoslavije i Albanije« (Miljković, 5).

U međuvremenu, u drugoj polovici februara 1945, kad još nije savladana pobuna na Kosovu, u CK KPJ u Beogradu održava se ključni sastanak kojem, osim Kardelja, Rankovića, Đilasa i Tempa, prisustvuju srpski rukovodioci Nešković i Žujović te kosovski rukovodioci Miladin Popović i Fadil Hoxha. Raspravljalo se o statusu Kosova. Kardelj je tada izjavio da bi najpravičnije bilo da se Kosovo i Metohija prisajedine Albaniji, a da Albanija uđe u federaciju s Jugoslavijom.* No, budući da se u Albaniji narodnooslobodilački pokret još nije učvrstio, a međunarodna je situacija bila vrlo nepovoljna – saveznička intervencija u Grčkoj – balkansko rješenje nije dolazilo u obzir. Nakon što su razmatrane sve moguće varijante, zaključeno je da će najispravnije rješenje biti da se Kosovo i Metohija ujedine u jednu autonomnu oblast i pripoje republici Srbiji (Miljković, 5; Dedijer 1984, 168–69).

Preostaje da zaključimo. Na osnovi historijskih dokumenata može se prilično sigurno zaključiti da tu konferenciju u ono vrijeme nitko nije smatrao separatističkom ili uperenom protiv Jugoslavije. Zbog toga o spornom stavu

Narodne republike Srbije« (Rajović, 210, 212, 213). U jednom članku, koji je krajem 1944. objavljen u listu *Sloboda*, Pavle Jovičević, sekretar Oblasnog komiteta KPJ, objašnjava smisao odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a i zaključuje da se Albancima garantira pravo na samoopredjeljenje, kao i svakom drugom narodu, a to pravo treba da steknu borbom protiv okupatora (Hadri, ss. 133–34).

* Prema Dedijerovu svjedočenju, to je bilo i Titovo mišljenje (Dedijer V., 266).

– koji je u Rezoluciju ušao iz referata Mehmeda Hoxhe – nije bilo diskusije (Miljković, nast. 12, ss. 56–57). Pretpostavljam da se smatralo samo po sebi razumljivim da se albanski partizani bore protiv okupatora za ujedinjenje svog naroda na socijalističkoj osnovi, kao i to da samo isticanje tog cilja može pokrenuti široke slojeve stanovništva na borbu. S druge strane, političko vodstvo Jugoslavije polazilo je od aksioma da se Jugoslavija ne može cijepati. U tom okviru trebalo je rješavati i albansko ujedinjenje. Bujanci nisu promislili sve konzekvence svojih stavova i zato su bili kritizirani. Vodstvo NOB-a smatralo je neoportunim da se u onom momentu o tome naširoko raspravlja. A, osim toga svi su zaista dijelili romantično uvjerenje da će nakon istjerivanja okupatora nastati nova epoha bratstva, jedinstva i sloge među narodima, pa će se sva pitanja rješavati lako i bez sukoba.

Na taj način ambivalentnost bujanske situacije prenesena je i u razdoblje poslije oslobođenja, koje naravno nije bilo bez sukoba i neslaganja, a ta su Bujanu počela davati značenja koja on nije imao. Kao i mnogo toga u kosovskoj historiji dobre namjere Konferencije nisu realizirane, očekivanja se nisu ostvarila. Ali sama Konferencija ima za Kosovare isto historijsko značenje kao i slične partizanske konferencije za stanovnike drugih krajeva zemlje. Zbog toga je godišnjica Konferencije ušla u kalendar službenih proslava na Kosovu, te je među ostalim ustanovljena i Decembarska nagrada kao najznačajnija nagrada na Kosovu. Službeno se Bujanska konferencija proslavljala svakih deset godina, uključivši i 1983, uz punu suglasnost srpskog i jugoslavenskog političkog vodstva. Današnja kampanja protiv Bujana mora stoga biti duboko uvredljiva za Albance.

Nedavno se nekoliko srpskih književnika s Kosova vratilo prije dobivene Decembarske nagrade. Obrazlažući taj postupak, Radoslav Zlatanović piše: »... iz štampe saznao sam da je ova nagrada Kosova simbolički vezana za *takozvanu* bujansku konferenciju... S obzirom da je danas *celoj Jugoslaviji* jasno da je na bujanskoj konferenciji donesena kao najvažnija odluka da se *vekovni prostor Srbije*, Kosovo i Metohija, pripoje Albaniji i da su te odluke bile i *presudan* izvor antisrpskih i antijugoslovenskih ideja albanskih separatista, uvredljivo je biti nosilac Decembarske nagrade Kosova« (kurziv moj; *Politika*, 22. X. 1987.). Komentar nepotreban.

8. Republika Jugoslavija

Novi kurs

Nakon rata Jugoslavija i Grčka našle su se na pobjedničkoj strani. Već tko zna koji put postavilo se pitanje podjele Albanije. Inicijativu je ovaj put mogla dati samo Grčka. Edvard Kardelj, kojemu je prijedlog iznesen, na Mirovnoj konferenciji u Parizu (nakon što je isti prijedlog iznesen i Moši Pijadi i Alešu Bebleru) indignirano ga je odbio. Nova Jugoslavija sad je bila drugačija država. Vrijedi zabilježiti cijelu zgodu:

»Mirovna konferencija u Parizu je inače bila prilika za razne pazare, odnosno pogađanja. Tako, npr., jednog dana posetio me Caldaris, koji je tada bio predsjednik vlade... Grčke. Nije mnogo okolišao nego je odmah na samom početku jasno izneo svoj predlog: naime, da Jugoslavija i Grčka podele Albaniju. Po njegovom mišljenju, Albanija uopšte nije nikakva država, nego su je stvorile velike sile u vreme kad im je bila potrebna zbog njihovih međusobnih odnosa. Bio je čak i velikodušan i ponudio nam veći deo Albanije nego što je tražio za Grčku. Sam po sebi, taj predlog me je doslovno zaprepastio... Rekao sam da mi na konferenciji ne pravimo takve pazare... Drugim rečima, rekao sam mu – ne samo da nismo spremni da učestvujemo u nekim pogađanjima o podjeli Albanije, nego da ćemo braniti njen integritet. Razgovor je završen time što je Caldaris rekao otprilike ovo: 'Kako hoćete, ali kažem vam – iako se sada prave vaši prijatelji – Albanci su u istoriji svakoga izdali, pa će izdati i vas.' Odgovorio sam da su to radili reakcionarni režimi u Albaniji, a ne Albanci, i da albanski narod ima drukčiju vladu, o kojoj je nemoguće tako nešto govoriti« (Kardelj, 95–96).

Grk je tačnije predviđao neposrednu budućnost, ali na temelju pogrešnih razloga. Kardelj je bio ponesen revolucionarnim optimizmom ali je imao, principijelno i dugoročno gledano, ispravan stav. Dugoročne dividende principa tek treba da se pokažu, naravno ako se princip konzekventno i poštuje.

Došao je još jedan zanimljiv prijedlog: o aneksiji čitave Albanije. Zanimljiv je i izvor: Josif Visarionovič osobno. O tome Kardelj izvještava:

»... Staljin je... jednom prilikom rekao Đilasu da bismo morali uspostaviti federaciju s Albanijom. Đilas mu je odgovorio da su Albanci veoma osjetljivi na svoju nezavisnost i da mi ne bismo želeli da vršimo nikakav pritisak na njih u tom pravcu. Na to mu je Staljin rekao: 'Ne, Albaniju treba progutati.'

Đilas mu je rekao da mi takvih namera nemamo, nego da ćemo podržati Albaniju ako bi njena nezavisnost bila u opasnosti« (Kardelj, 105).

Unutrašnja politika bila je u skladu s vanjskom. Kad se nova vlast ustalila, situacija se osjetno poboljšala, jer je postalo očito da je novi režim ipak različit od prijašnjih i da ne pomišlja na osvetu. Štoviše, provedena je agrarna reforma koja je jednako postupala prema svim narodnostima, a albanskim seljacima, oštećenim u kraljevskoj Jugoslaviji, vraćena je zemlja (15.784 ha) (Đaković, 33). Privredno i kulturno, Kosovo se počelo brzo razvijati. Međutim, posijano je i sjeme budućih teškoća.

Na čelo državne uprave i političkih foruma došli su oni Kosovari i Kosovci koji su najaktivnije učestvovali u revoluciji. Teško da je drugačije moglo i biti. Ali, to je značilo dominaciju Srba i Crnogoraca u kraju gdje su velika većina stanovništva Albanci. Dok je trajao revolucionarni zanos bratstva i jedinstva, obnove i izgradnje zemlje, ta se proturječnost nije posebno osjećala. No, trebalo je biti jasno da su, s udaljavanjem od revolucije i s buđenjem nacionalne samosvijesti, takve proporcije učešća u vlasti tempirana bomba.

Već na Osnivačkom kongresu KP Srbije u maju 1945. uočena su određena ponašanja, koja će poslije imati sudbonosnih posljedica. Đoko Pajković, Sekretar Oblasnog komiteta, izvještava:

»... kada se pokrenuo rad na terenu, mi smo napravili krupnih grešaka na Kosovu i Metohiji prema Šiptarima, tako da su oni stekli uverenje da se ništa nije promenilo od vremena stare Jugoslavije. Na primer, bilo im je zabranjeno isticanje njihove zastave, prisiljavani su da govore srpskim jezikom... Na rukovodećim mestima nalaze se Srbi i Crnogorci, što je izazvalo revolt kod šiptarskih masa... U vreme kada su vođene borbe, došli su sa strane razni štabovi divizija, a nakon oslobođenja stvorili su odbore u koje nisu ušli Šiptari, već uglavnom Crnogorci i Srbi. Rešavanju tih pitanja nismo pristupili... ne zbog toga što [ih] nismo mogli... da rešimo... već je to bio nepravilni način borbe« (s. 73).

Zatim, upravo savladana pobuna izazvala je šovinističke reakcije. Aleksandar Ranković spominje mobilizaciju iz vremena vojne uprave kad se jedan regrut, Albanac, naljutio na svog sprovodnika, skinuo pušku i ubio ga. Umjesto da osude i kazne pojedinca, nadležni rukovodioci htjeli su strijeljati 40 Albanaca. Izbila je buna. Bačeno je nekoliko bombi. Otvorena je vatra

i ubijeno je 300 Albanaca. Prilikom drugog transporta grupa Albanaca nepažnjom je smještena u neku napuštenu barutanu i ugušilo se 130 ljudi (ss. 158–59).

Mita Miljković, delegat s Kosmeta, spominje članak u kojem su »Srbi i Crnogorci dobili... pravu nacije, a Šiptari nacionalne manjine, što je objektivno značilo širenje šovinizma« (s. 217). Milovan Đilas navodi kako je čuo »od članova partije da o Arnautima govore kao o stoci, koja jedino poštuje silu i za koju nema nikakvih drugih sredstava osim sile« (s. 78). Đilasova izjava* slaže se s podacima iz pisma Operativnog štaba Kosmeta poslanog u februaru iste godine komesarima kosmetskih brigada, u kojem se upozorava na šovinistički odnos prema albanskom narodu i na to kako vojnici govore o Albancima s prezirom i mržnjom (*Godišnjak*, ss. 317–18).

Ekscesi policije

Nacionalnih disproporcija bilo je prvenstveno u policiji. Slična pojava, iako mnogo manjeg intenziteta, zapažena je i u Hrvatskoj. Uslijed ustaškog terora, Srbi su u Hrvatskoj odlazili u partizane prije i masovnije nego Hrvati, pa su tako na kraju rata imali u prosjeku duži partijski i borački staž. Budući da je taj staž bio glavni kriterij za uključivanje u Oznu i Udpu, ta je služba imala iznadprosječan broj srpskih kadrova. Ostavši bez potrebnog političkog nadzora, Udpa je izvršila niz teških povreda zakonitosti, koje u vrijeme maspoka nisu pripisivane neodgovornoj policiji, nego Srbima. Sve je to moralo imati mnogostruko teže posljedice na Kosovu.

Nedavno objavljeni podaci o nacionalnom sastavu policije (*Intervju*, 4. IX. 87, s. 68) omogućuju da se stvori određena slika:

Učešće u postocima u 1956. g.

	Služba državne bezbijednosti	Milicija	Stanovništvo
Srbi	58,3	60,8	23,5
Crnogorci	28,3	7,9	3,9
Albanci	13,3	31,3	64,9

Srbi i Crnogorci činili su 86,6 posto pripadnika Udbe, što znači da su bili zastupljeni petnaest puta više nego Albanci. Osim toga, Albanci »su uglavnom

* Ta izjava činila se priređivačima zbornika *Osnivački kongres KP Srbije* u 1972. toliko nevjerovatnom da su našli potrebnim da je poprate ovim komentarom: »Verovatno da su pojedini članovi KPJ insistirali da se upotrebi 'sila' protiv neprijateljskih elemenata, koji daju otpor organima narodne vlasti i jedinicama NOVJ, a nikako protiv Albanaca uopšte« (s. 78).

bili na sporednim radnim mestima, a vrlo retko na operativnim i rukovodećim«. Sve to ne bi nužno moralo imati težih posljedica da je policija poštovala zakone i civilizirano se ponašala. Nažalost, nije bilo tako. I tada su u višenacionalnoj sredini ekscesi *policije* doživljavani kao teror Crnogoraca i Srba.

Ozna i Udpa imale su izuzetno težak posao da od odmetnika očiste Kosovo. Mnogi pripadnici te službe ranjeni su ili su poginuli dok su obavljali te zadatke. Na taj način u službi se moralo učvrstiti uvjerenje – koje država gaji prema Kosovarima od pripajanja 1912. – da Albanci nisu pouzdan element. To uvjerenje samo je pojačano službenim udžbenikom za policijske kadrove u kojem se kaže da su nacionalne manjine sumnjiv element, jer njihovi pripadnici i kad obavljaju najodgovornije funkcije, mogu prenijeti tajne informacije matici zemlji.* (Hasani, 168). Ranković je poslao pismo Generalštabu da Albance ne treba primati kao oficire.

Kad se uzme u obzir da je dugo vremena nakon oslobođenja i za najskromnije vodeće mjesto u administraciji i privredi tražena ocjena policijskog organa, onda je jasno kakve je razmjere morala imati diskriminacija.

Na partijskom plenumu Srbije 1966. g. Veli Deva izjavio je da je Udpa pratila mnoge građane i članove SKJ – to je ta služba radila u cijeloj zemlji – a posebne mjere poduzimala je prema inteligenciji. »Ipak u najtežem položaju su bili nastavnici šiptarskog jezika, književnosti i historije. Oni su veoma često pozivani u UDB i govoreno im je što ne treba da predaju iz programa, naročito kad se radi o tom i tom književniku, o tom i tom historijskom događaju, mada je to bilo predviđeno u programu koji je odobrio Savet za prosvetu i kulturu Republike Srbije« (*Intervju*, 13. feb. 1987. s. 45). U izvještaju saveznog javnog tužioca od 9. decembra 1966. kaže se: »Kroz naročiti sistem informacija o situaciji na Kosovu i Metohiji protureni su velikodržavni i šovinistički stavovi koji su suštinski išli na razbijanje jedinstva naroda Jugoslavije. Do 'podataka' za takve informacije dolazilo se raznim nedozvoljenim sredstvima – iznuđivanjem, praćenjem, prisluškivanjem i sl. Ove mere su bile primjenjivane najčešće prema inteligenciji, prosvetnim radnicima, a naročito prema nastavnicima nacionalnog jezika i istorije. UDB je pratila i kontrolisala idejnost u nastavi, a veći broj novinara i publicista je okarakterisan kao neloyal«. (*Intervju*, 27. feb. 1987. s. 33). Valja dodati da je notorni Čeća Stefanović pripremio projekt »O negativnim pojavama u oblasti nauke i kulture i nosiocima takvih pojava«, koji je obuhvatio sve univerzitete u zemlji, Srpsku i Slovensku akademiju, institute, izdavačka poduzeća itd. No,

* I bez obzira na političke posljedice, taj je stav jednostavno lažan. Poznato je da npr. Sjedinjene Američke Države u svoja diplomatska predstavništva često šalju ljude koji su porijeklom iz tih zemalja. Osim toga, taj stav je baš na Kosovu prošao kroz empirijsku provjeru: za vrijeme napada IB-a, kad je sama egzistencija Jugoslavije bila ugrožena, najmanje kominformovaca bilo je među Albancima. A u isto vrijeme Albanija je bila najžešći eksponent Informbiroa. U to vrijeme iz Albanije u Jugoslaviju prebjeglo je 6000 ljudi, a u obrnutom smjeru samo nekoliko desetaka (Hasani, 156).

šteta počinjena u drugim krajevima zemlje ne umanjuje štetu ni njezine posljedice na Kosovu.

Međutim, Udba se nije zaustavila na pukoj diskriminaciji. U julu 1956. vođen je montirani prizrenski proces, koji je Brionski plenum SKJ osudio i čija je posebna komisija zatražila da se taj proces obnovi. Taj prizrenski proces dosta podsjeća na one predratne policijske manipulacije u Prizrenu iz opisa Dragiše Vasića. U isto vrijeme provodila se godinu dana prije početa akcija sakupljanja oružja od stanovništva. Sama je akcija bila vjerojatno opravdana. Da to oružje nije bilo pokupljeno 1956. godina 1981. možda je mogla biti krvavija.

Međutim, akciju su pratile tuče, maltretiranja, mučenja, pritvaranja i hapšenja bez rješenja. Bilo je i ubojstava koja do danas nisu razjašnjena, a o događajima jugoslavenska javnost nije bila podrobno obaviještena, što je nesumnjivo bio težak politički (i novinarski) propust.

Poslije Brionskog plenuma pokrajinsko Izvršno vijeće formiralo je Komisiju za reorganizaciju Službe državne bezbjednosti, koja je u novembru 1966. podnijela izvještaj. Izvještaj je sada objavila Ljiljana Bulatović u *Intervjuu* (4. IX. 87) i iz njega citiram relevantne dijelove.

Prilikom prikupljanja oružja policiji su bile »odrešene ruke u pogledu izbora metoda i sredstava u razračunavanju sa nedužnim građanima. Počev od psovki, šamaranja, batinanja, teranja kroz vodu u zimskim danima, držanje u hladnim prostorijama do fizičkog osakaćenja, pa čak i usmrćivanje – bili su metodi i mere tokom sprovođenja akcije, što upravo upućuje na zaključak da je cilj iste bio odmazda i ulivanje straha kod građana... Na primer, na terenu Srbice jedan seljak nije rekao ni posle tuče da ima pušku, pa su doveli ženu i u njenom prisustvu ga tukli i pucali preko njega uvis. Potresena ovakvim prizorom, žena je poludela i nakon tri nedelje umrla« (s. 69). Akcija je bila popraćena i drugim prljavim postupcima, pa je npr. oduzeto oružje preprodavano drugim građanima, od kojih je »traženo da ga predaju, tako da je bilo slučajeva da se jedna puška preprodavala više puta«.

U nastavku izvještaja kaže se: »Ova akcija je bila uglavnom uperena prema građanima šiptarske narodnosti, mada njom nisu zaobiđeni ni Srbi ni Crnogorci. Sa takvim ciljem i zbog drastičnih mera i metoda, ona je imala velikog odraza na raspirivanje šovinizma među narodima na Kosovu i Metohiji, na ulivanje straha i nepoverenja... Ona je doprinela da jedan broj građana pobegne za vreme akcije preko granice u Albaniju, kao i da se jedan broj zbog uznemirenosti iseli za Tursku« (s. 69).

U udžbenicima svake policije, pa tako i jugoslavenske, piše da kao suradnike treba angažirati kompromitirane osobe. To je rađeno širom zemlje, ali je na Kosovu imalo izuzetno teške posljedice. Angažirani su ljudi »koji su u prošlosti bili u oružanim balističkim i četničkim formacijama ili u drugim kvislinškim organizacijama, jataci bandi, slabih moralnih kvaliteta, osuđivana lica zbog političkog i drugog kriminala i druga poročna lica koja su sklona za

svaku malverzaciju i intrigu. Ovakvi kompromitovani ljudi su bili naoružani i kao lični prijatelji ili suradnici stalno su se kretali u društvu sa nekim službenicima državne bezbednosti po kafanama, na raznim pijankama, na svadbama i slično i na taj način se postavljali kao vlast i ponašali se siledžijski, naročito na selu... Jasno je da je ovaj sloj ljudi tretiran od strane građana kao ološ... Bilo je niz slučajeva da su poštene ljudi na intervenciju pripadnika državne bezbednosti nezakonito otpušteni sa posla, a na njihova mesta su se zapošljavali ovakvi elementi, pod motivacijom 'to je naš čovek'«... (s. 67).

Stanovništvo je naravno reagiralo, što je policiju navelo na daljnje kršenje zakonitosti: »Od strane organa državne bezbednosti vršen je uticaj na lekare i zdravstvene ustanove da ne izdaju uverenja o povredama građana prilikom batinanja... Vršen je uticaj na pojedine organe i ustanove da ne primaju žalbe građana u vezi sa nezakonitim postupcima... a vršena je i pretnja prema onima koji su pokušavali da se žale« (s. 69).

Zloupotrebe policije bile su često i materijalne prirode i one se »ogledaju u nezakonitom trošenju fondova za specijalne namene, otuđivanje i prisvajanje zaplenjene švercovane robe... kupovina kola po nižim cenama i mimo licitacije... u raznim privilegijama i nedozvoljenim povlasticama kod nabavke građevinskog materijala... u prodavanju oružja... U SUP-u Prizren je bila praksa da se prodajom zaplenjene robe od švercera plaćaju razni banketi i gozbe...« Nađeno je neproknjiženih satova, zlatnika i nakita od zlata. U magazinu SUP-a u Đakovici nađeni su ćilimi koji su bili oduzeti od građana, a da im nisu dane potvrde (s. 71) i tako dalje. Prisvajanjem oduzetih predmeta – foto-aparata, nakita i zlata – bavili su se i Ćeća Stefanović i njegovi pomoćnici (Dedijer, 480). No, to se moglo objasniti kao zloupotreba policije. Na Kosovu je to imalo privid nasilja vladajuće nacije.

Kad je građanima pružena mogućnost da prijave štete i počinitelje, dobivena je ova slika (s. 65):

	Albanci Turci	Srbi i Crnogorci
Oštećeni podnosioci prijava	763	51
Prijavljeni službenici SUP-a kao počinitelji	27,5%	72,5%

Proizlazi da su policajci uglavnom srpske i crnogorske narodnosti terorizirali građane gotovo isključivo albanske i turske narodnosti.

Brionski plenum SKJ pokazao je da je Služba bezbjednosti široko kršila zakonitost u cijeloj zemlji. No, Kosovarima se činilo – a bilo je čak dobrim dijelom tačno – da je policijska represija usmjerena isključivo prema Albancima. Na taj su način oživjele stare uspomene na prijašnje režime. Bilo je samo pitanje vremena kad će doći do reakcije.

Nije samo policija krenula stranputicom. I kulturnom razvoju Albanaca postavljane su zapreke. Ukida se tek otvoreni Albanološki institut, prestaje

s radom Ansambl narodnih igara i pjesama, napada se albanski folklor, radi se na stvaranju posebnog pravopisa i književnog jezika za jugoslavenske Albance kako bi se razlikovali od onih u Albaniji. Zatvorena je gimnazija u Đakovici. Albanci prebjegavaju u Albaniju radi školovanja na materinskom jeziku.

U međuvremenu počinje posljednje veliko iseljavanje. Od 1953. – kad je zaključen Balkanski pakt i aktiviran predratni dogovor s Turskom – pa do 1966. iseljeno je u Tursku 231.000 osoba. Među njima je, prema ocjeni H. Hoxhe (statistički podaci ne postoje), bilo 80 posto Albanaca (Stanič, s. 214).

D. Vitomirović osporava te brojke i tvrdi da se u Tursku iselilo oko 40.000 s Kosova i 80.000 iz Makedonije ili ukupno 120.000 Albanaca (*Borba*, 22. VI. 1988). Nemam mogućnosti da utvrdim koji je podatak točniji. Međutim, i manja Vitomirovićeva brojka veoma je velika, više od četiri puta veća od broja iseljenih Srba i Crnogoraca s Kosova. Broj zahtjeva za iseljenje podnijelo je u nekim kotarima tri četvrtine stanovništva. Albanci su morali prethodno proći kroz ponižavajuću proceduru da se izjasne kao Turci (slično kao što su se nekoliko godina poslije Poljaci pri iseljavanju morali izjašnjavati kao Židovi). Političko vodstvo je 1955. interveniralo da bi se zaustavilo iseljavanje. Pohapšeni su neki agitatori. Poslije Brionskog plenuma iz 1966. situacija se normalizirala.

Nakon svega ovoga Brionski plenum doživljen je na Kosovu kao novo oslobođenje. A svako oslobođenje stvara i euforiju.

Reakcija

Nakon Ustava iz 1963. i na njemu zasnovane reforme iz 1965. počeo je proces jačanja regionalnih državnosti i nacionalističkog zatvaranja republika i pokrajina. U cijeloj zemlji pokrenuti su nacionalni antagonizmi za koje se mislilo da su davno zaboravljeni. Socijalni bunt beogradskih studenata u prvoj polovici 1968. odjeknuo je nekoliko mjeseci poslije među kosovskim studentima s nacionalističkim i iredentističkim tonovima. U prošlom razdoblju bila je zabranjena albanska zastava – za njezino isticanje išlo se do 1966. g. u zatvor.*

A administracija je vođena uglavnom na srpskom (Hasani, 143). Sada je postepeno provođena iracionalna albanizacija svega i svačega. Od dječjih vrtića dalje škole su podijeljene na albanska i nealbanska odjeljenja; albanski je forsiran u administraciji; popunjavanje radnih mjesta uvjetovano je pozna-

* Jednom naredbom iz 1942. zastavama Glavnog štaba za Kosovo i Metohiju proglašene su »šiptarska i srpska nacionalna zastava s antifašističkim znakom petokrakom zvezdom na sredini...« (Hasani, 301). Zabrana zastave poslije oslobođenja morala je, stoga, biti shvaćena kao likvidacija tekovina NOB-a.

vanjem albanskog; albanski kadrovi imali su prednost u upravi, školstvu, privredi kako bi se ispravio nacionalni sastav; šetalački korzo u Prištini podijelio se na albansku i nealbansku stranu. Kako pokazuje slučaj Kadri Reufija, čak je i popis stanovništva zloupotrijebljen da se poveća broj Albanaca pretvaranjem Turaka u Albance (Đaković, 447–51). To postepeno razbuktavanje nacionalne euforije poklopilo se s privrednim zaostajanjem Pokrajine i sve većom nezaposlenošću. Jedno je i drugo bilo rezultat zatvaranja i pogrešne ekonomske politike u Pokrajini kao i u cijeloj zemlji. No, u emotivno nabijenoj atmosferi, uz prekid normalnih kulturnih komunikacija, u situaciji kad se Kosovo sve više pretvaralo u privredno-kulturni geto, zaostajanje i izolacija doživljavani su kao diskriminacija što je nameće slavenško okruženje.

To negativno kretanje uvjetovao je još jedan faktor. Kraljevska Albanija, koliko god zaostala, ipak se nekako razvijala. Osim toga, albanski jug bio je općenito razvijeniji od Kosova. Formirane su prve generacije intelektualaca. Na Kosovu je, međutim, svaki razvoj nacionalne kulture i prosvjete bio spriječen. Umjesto da se koristi povoljnim mogućnostima jedne razvijenije kulture u okruženju, Kosovo je bilo zaostalo. Zato je sad Tirana djelovala gotovo kao neka metropola. Ona je omogućavala pronalaženje vlastite historije, vlastitog identiteta. Sama po sebi pozitivna, kulturna razmjena između Kosova i Albanije imala je i neke negativne efekte. Upotrebljavali su se udžbenici iz Albanije, ali ne i obrnuto – jer takvih udžbenika i nije bilo. Kulturna razmjena bila je organizirana između Albanije i Kosova, a nije bila uključena i šira Jugoslavija. Npr. studenti iz Albanije nisu dolazili na studij na jugoslavenske univerzitete. Prodirao je staljinizam, zvan marksizam-lenjinizam, što se poslije očitovalo u imenima ilegalnih grupa i parolama na demonstracijama. Istodobno dok se iz Tirane mnogo što nekritički primalo, nisu prihvaćani kontakti s albanskim intelektualcima u inozemstvu, prije svega u SAD, koji su imali kritični stav prema Tirani, a sa simpatijama su gledali na Kosovare. Uostalom, slično je bilo ponašanje i drugdje u Jugoslaviji. Kulturna invazija iz Albanije izazvala je vrstu nacionalističke indoktrinacije. Kosovari su se za inspiraciju počeli okretati Tirani. Podređivali su se željama Tirane. Najdrastičnija simbolika tog podređivanja bilo je uklanjanje slike predsjednika Tita na želju albanskih kulturnih grupa koje su nastupale u Jugoslaviji.* Posjetioci iz Albanije ponašali su se superiorno. Dolazili su iz

* Treba, međutim, istaći da su se u isto vrijeme, tj. od 1966. dalje, Titove slike spontano pojavile u domovima Kosovara. Kod katoličkih Albanaca redovno je na jednom zidu visio križ, a na drugom maršalova slika. U muslimanskim kućama isto tako. Također treba imati u vidu povratni utjecaj Kosovara na Albaniju. Shkëlzen Maliqi, koji o tome nesumnjivo može meritorno suditi, piše: »U vreme intenzivnog protoka informacija i fluktuacije kadrova na relaciji Priština–Tirana, do demonstracija 1981. daleko je veći uticaj Kosova na Albaniju nego obrnuto. Profesori i naučnici iz Albanije videli su svojim očima kakve su nam političke slobode i životni standard i to je veoma uticalo na deziluzionisanje njihovih dogmatskih shvatanja, a imalo je i erozivni efekt na tamošnji politički sistem. U tom je smislu naš prekid kontakata s Albanijom više koristio Albaniji nego Jugoslaviji« (Hudelst, s. 71).

zemlje koja se sama oslobodila, koja se opismenila, gdje su svi bili zaposleni, gdje više nije bilo patrijarhalne obitelji ni utjecaja religije. Sve to nije važno za Kosovare. Posjetioci iz Albanije su svoj staljinistički kolektivizam smatrali progresivnim – kao uostalom Jugoslaveni nekada svoj – a sistem na Kosovu ocjenjivali su kao revizionizam. Nasuprot tom superiornom nastupanju, Kosovari su se osjećali inferiorno, kao građani drugog reda. Nacionalni ponos bio je povrijeđen. Zabiokratizirano političko vodstvo Kosova nije bilo sposobno oduprijeti se stihiji, štoviše ono je bilo nošeno stihijom. U ostalim dijelovima Jugoslavije o tim procesima nije se znalo ništa. Balkanskom mentalitetu vlasti nije padalo na pamet – a to ponašanje nije se promijenilo ni do danas – da bi pored policijskih izvještaja trebalo nešto i izučavati. Na taj način šira jugoslavenska zajednica nije pružila nikakvu moralnu, političku ili profesionalnu podršku i pomoć. Pripremljeni su uvjeti da iredentistička propaganda iz Albanije i tajnih separatističkih grupa na Kosovu padne na plodno tlo. I najmanji impuls mogao je pokrenuti lavinu.

To se stvarno desilo u martu 1981. Kao i uvijek u takvim situacijama, povelili su studenti.

Slijedila je drakonska represija. Studenti iz Ljubljane, Zagreba i Beograda – ovi potonji imali su posla i s policijom – protestirali su (v. Prilog II/1). I poneki političar. Bez uspjeha. Do danas je krivično kažnjeno više od hiljadu i pol – s kaznama od jedne do petnaest godina – a prekršajno je kažnjeno više od četiri i pol hiljade gotovo sve mladih ljudi.

Veoma su često kažnjavani na dugogodišnju robiju. Kosovo je doživjelo još jednu pacifikaciju. Kao da je onaj policijski udžbenik ipak imao pravo; kad-tad manjine ugroze sigurnost zemlje, zato ih treba oštro kontrolirati. I tako se stvaraju uvjeti da se kosovski ciklusi buna i pacifikacije perpetuiraju unedogled. Kao da zaista nema rješenja.

Nema sumnje da će se kobni ciklusi nacionalističkih eksplozija i represija nastaviti ako ne budu prekinuti inteligentnom i energičnom akcijom. Iako ta akcija ne može sasvim izbjeći policijsku represiju, ne može se na nju ni svesti. Ne može se svesti ni na neku kontraindoktrinaciju – time što će se u školskim knjigama pojaviti nategnuti patriotski tekstovi, a novinarima i prosvjetnim radnicima propisati norme jugoslavenskog patriotizma – niti se što može postići političkim parolama i deklaracijama zajedništva. Potrebno je ukloniti uzroke sukoba.

No, umjesto toga urađeno je nešto sasvim suprotno. Politička pitanja rješavana su policijskom represijom. Kako je u drugoj polovici 1988. izvjestio sekretar za unutrašnje poslove Rahman Morina, od 1981. podneseno je krivičnih prijava protiv 75.000 osoba, prekršajnih protiv 95.000 osoba, druge mjere (privođenje, zadržavanje, pritvor) poduzete su protiv 314.120 osoba, a preventivne mjere (opomena, upozorenje, razgovor) protiv 100.000 osoba, što znači da je ukupno bilo policijski tretirano 584.000 osoba (*Rilindja*, 15. X.

1988, s. 7; *Jedinstvo*, 26. X. 1988, s. 4). Pretpostavi li se da su neki pojedinci bili višekratno »tretirani«, proizlazi da je oko jedne trećine odraslog stanovništva prošlo kroz ruke policije. To su stravične brojke za jednu evropsku zemlju. To masovno policijsko zastrašivanje moralo je imati teških posljedica na međunacionalne odnose.

9. Elementi sukobljavanja: iseljavanja i bune

Odnose između Albanaca i Srba na Kosovu kroz vjekove dobro je rezimirao Dimitrije Bogdanović (b, 21) koji kaže:

»Odnosi Srba i Albanaca prolazili su kroz veoma protivrječne faze, pri čemu je odnos simbioze, dobrog susjedstva pa čak i bratstva bio karakterističan za daleko najveći i najduži dio naše zajedničke historije na Balkanu. Tek od početka XVIII vijeka, a naročito u toku XIX vijeka, ti odnosi dobijaju karakter permanentnog nasilja nad srpskim narodom, u znaku islamizacije Albanaca i njihovog prodora u srpske zemlje, privilegiranog i podsticanog od strane... otomanske vlasti.«

Bogdanović, međutim, ne opaža da ta njegova točna konstatacija ima šire povijesno značenje. Za vrijeme uspona Osmanlijskog Carstva položaj kmetova u toj muslimanskoj zemlji bio je bolji nego u susjednim kršćanskim državama. Hrvatski staleži i redovi muku muče da spriječe bijeg svojih kmetova u muslimansku Bosnu. No, od početka XVIII. stoljeća nema više unosnih osvajanja, Osmanlijsko je Carstvo u defenzivi, a spahije se okreću čifčijama i traže sve više. Zbog toga počinju bune raje i bijeg kmetova u obrnutom smjeru. »Seljak-kmet, zaključuje Josip Horvat, načinje tzv. istočno pitanje velike evropske politike« (I, 39).

Kolonizacija Albanaca na Kosovu

Od nemanjičkih vremena do osmanlijskih osvajanja Kosovo su najvećim dijelom naseljavali Srbi. Tu su, kao i u susjednim oblastima, u kompaktnim skupinama živjeli i Vlasi. No, prihvaćajući pravoslavlje, ti su se Vlasi uglavnom asimilirali. Albanaca je više bilo u Metohiji. Naime, jezgra albanskog etničkog teritorija u srednjem vijeku bila je u četverokutu Skadar–Prizren–Ohrid–Valona. Prema prvim turskim popisima iz XV. stoljeća, i to sudeći prema osobnim imenima, nijedna kosovska nahija nema albansku većinu. Albanske većine žive u današnjoj sjevernoj Albaniji i južnoj Crnoj Gori.

No, osobna imena ne govore mnogo, prema njima ne možemo ni približno utvrditi koliko je Albanaca živjelo na Kosovu u srednjem vijeku, naročito ne koliko je bilo slaveniziranih Albanaca. Uzmimo kao primjer turski defter iz 1455. za oblast Brankovića, koja je obuhvaćala istočni dio Kosova i dio južne Srbije. Samo u kosovskim naseljima popisano je 13.963 odraslih muškaraca, koji su živjeli u 12.985 kuća, što pokazuje da je stanovnika bilo vrlo malo. Ako je popisivač napisao Dimitrij Arbanas, onda znamo o kome se radi; no to je urađeno veoma rijetko (ukupno 46 kuća). Mihal je jedanput označen kao Vlah, a drugi put kao Arbanas. No, najčešće su imena potpuno slavenska kao Vkoslav Arbanas, Mirko Arbanas ili Vladko Arbanas, što ukazuje na proces asimilacije. U nahiji Vučitrn popisano je npr. Kin Arbanas, ali i njegov sin Radislav, što je nesumnjivo srpsko ime. Tako su popisani Stepan i Radin kao sinovi dvojice Arbanasa; te Branko, Dragan, Raško i Dabiživ kao sinovi četvorice Gjona (Hadžibegić). Vlaha je zapisano samo malo više nego Albanaca (75 kuća) iako smo već zaključili da su oni činili kompaktne skupine upravo na Kosovu. Može se zaključiti da se asimilacija provodila brzo i lako. Preuzimana su upravo narodna, a ne crkvena imena. To nije bilo moguće samo zbog donedavnog postojanja srpske države, nego i zato što su Srbi činili većinu stanovništva.

U zapadnom dijelu Kosova spominje se nekoliko albanskih sela i desetak albanskih stočarskih katuna. U skadarskom defteru iz 1485. u zapadnom Kosovu popisane su ukupno 5522 kuće (Vukanović, I, 41, 162).

Posljednjih godina objavljeni su na turskom i albanskom defteri vučitrnskog sandžaka iz 1566–74, te dukađinskog i prizrenskog sandžaka iz 1591. godine. Ti podaci omogućavaju da se rekonstruira sastav stanovništva na Kosovu u XV. i XVI. stoljeću. Međutim, meni izvori nisu bili dostupni, a odgovarajuća studija na srpsko-hrvatskom još nije napisana. Određena predodžba može se dobiti posrednim putem. Kao što je rečeno, turski defter popisao je 1455. godine 14.000 odraslih muškaraca. Navodi se da se austrijskoj vojsci pod vodstvom Pjetra Bogdanija 1689. pridružilo 11.000 albanskih ustanika (Gerba). Među njima bilo je i Albanaca iz Makedonije. No, ako se ta brojka i smanji, proizlazi da je Albanaca među kosovskim stanovništvom moralo biti vrlo mnogo.

Koliko je katoličkih Albanaca živjelo na Kosovu možemo saznati iz izvještaja koje su podnosili misionari, što ih je slala Propaganda Fide iz Rima. Ti izvještaji bilježe broj katolika godine 1637. u pojedinim gradovima:

540 u Prizrenu
1100 u Hasu
550 u Đakovici
680 u Janjevu
350 u Trepči

366 u Novom Brdu
600 u Skopskoj Crnoj Gori

Katolici u Prizrenu, Hasu (brdovita oblast zapadno od Prizrena) i Đakovici govore »epirski« (albanski), što znači da su autohtoni. Ostali govore »ilirski« (srpski) i to su doseljeni Albanci, ali i vjernici drugih narodnosti (posebno u Novom Brdu) (Bartl, 25). Pietër Mazreku izvještava da je 1623. u Prizrenu bilo 12.000 Turaka, od kojih su skoro svi Albanci, zatim 200 katolika i 600 Srba, a u Prištini 100 katolika.

Dok su u srednjem vijeku Srbi asimilirali Albance, dolaskom Osmanlija situacija se mijenja. Crnogorci i dalje asimiliraju Albance, a Albanci koloniziraju Kosovo.

Prijelaz planinskih Albanaca s nomadskog na sjedilački način života u XVI. stoljeću poklopio se s turskom okupacijom i islamizacijom. I kao što su Crnogorci sa svojih brda silazili na sve četiri strane svijeta (i na Kosovo) tražeći bolje uvjete za život, a često jednostavno bježeći od gladi – to isto radili su i albanski gorštaci. Što se tiče Kosova, razlika je bila u tome što su tu i vjera i etnos bili različiti, a bila je različita i civilizacijska razina, pa je historijskih razloga za krvave sukobe bilo više nego dovoljno. Slijed događaja bio je otprilike ovakav. Pod pritiskom islamizacije i stalnog maltretiranja pokrenuli su se neasimilirani Slaveni iz Albanije i selili su u krajeve s većinskim slavenskim stanovništvom. Zatim su počeli pljačkaški prepadi nalik na one koji se u plemenski organiziranom društvu redovito dešavaju, pa za njih znaju i crnogorska plemena (Erdeljanović, 245).^{*} No, u tome su Albanci imali dvije značajne prednosti pred Srbima: bili su čvrsto plemenski organizirani^{**} – srpski su ratari plemensku organizaciju davno napustili – a oni islamizirani uživali su privilegije koje im je u Otomanskom Carstvu davala vjera.

S vremenom su se albanski gorštaci prestajali vraćati sa svojih pljačkaških pohoda i počeli su se kolonizirati. Prvo kao stočari u brdima. Srbi pred Albancima silaze u ravnice, gdje postaju čifčije. Gospodari čitluka više su voljeli Srbe nego Albance, za koje su znali da neće biti dobri i poslušni čifčije, a mogu im i imanja prisvojiti. Osim toga, ni Albanci se nisu željeli počifličivati, kađ su u planini mogli biti slobodni seljaci. (Urošević, 34, 50). Albanci na

^{*} Takvu pljačku i drugi zulum Marko Miljanov – koji ih naravno ne odobrava – objašnjava socijalno-psihološkim razlozima na sasvim suvremen način. Na kraju jedne takve analize on zaključuje: »Ono, ima i u nji' pljačka i grabi, ali oni smjeraju i najniža grabnja da i' blizu slave izgleda, kako ju može drugo ime zamijenit', a ne niska grabnja, žmureća, samo da iju' ka što čine neki u Tursku, na druga mjesta, grabadije koji grabe da iju, a nikoga ne biju. A oni koji grabi miješa ga s ubistvom, koje je sa slavom pomiješano« (sv. 2, s. 70). – Čini se da je naročito slatko bilo pljačkati dubrovačke trgovce, pa su se u tu svrhu ujedinjavale crnogorske i albanske družine još početkom XV. stoljeća (Božić, 171).

Jagoš Jovanović ističe da je u XVII. i XVIII. stoljeću u Crnoj Gori »hajdukovanje bilo vrlo omiljen posao... neka vrsta privrede, način da se pribavljaju sredstva za život« (s. 70).

^{**} U vezi s plemenskom organizacijom Crnogoraca Erdeljanović upozorava: »Pleme, bratstvo i uopšte srodstvo služilo je kao zaštita od neprijatelja. Svaki, koji je stajao izvan tih krugova, pa ma bio i Srbini, smatrao se manje-više za prirodnog neprijatelja« (Kučić, s. 225).

Kosovo dolaze većinom kao muslimani, ali i kao katolici. Prava kolonizacija počinje tek poslije austro-turskih ratova i velikih seoba Srba 1690. i 1737. O Kosovu se kao o pustojoj oblasti govorilo u sjevernoj Albaniji do početka XIX. stoljeća (Urošević, 37). Cvijić zapisuje predaju prema kojoj su se prvo a naročito poslije seoba, naselili mirditski kiridžije koji su prenosili robu od Skadra za Prizren i Skoplje i kojima su ti krajevi bili poznati (knj. 4, tom 1, 122).

Očigledno je da je za te procese ponekad bila karakteristična velika surovost. Jevto Dedijer, koji je početkom ovog vijeka proputovao te krajeve, ovako opisuje krajeve oko Debra:

»Arbanasi... su se najpre javljali u četama kao zulumčari, pljačkali stoku, odvodili decu i ljude i ucenjivali su. Tim su najpre postigli to da je rad i život po selima postao nemoguć. Najpre se napuštalo stočarstvo po planinama i obrađivanje onih zemalja koje su dalje od sela. Stanovništvu su na taj način oduzeti svi uslovi za život, i ono je moralo ići u pečalbu. Ova sela morala su imati arbanaške najamnike... koji su ih čuvali. Ovi najamnici se najpre nasele u selu, i, mesto po šumama, zulumčari su tada u selu. Oni drže vezu sa svojim saplemenicima u Debru i oni ih pomažu. Nastaju tada otmice imanja, ubijanja, i srpskog stanovništva postepeno nestaje i iseljava se.«

Katolički Albanci koji se naseljavaju na Kosovu nemaju, kako je već konstatirano, čvrstih vjerskih uvjerenja i lako primaju islam. Na taj način ulaze u vladajuću naciju i to im povećava samopouzdanje. U početku zauzimaju puste zemlje izbjeglih Srba, a zatim počinju preostale Srbe istiskivati iz sela i s imanja na način kako je već navedeno. Također pretvaraju Srbe u svoje čifčije (kmetove bezemljaše) i postaju bijesni begovi. Doseljenici gube dva ključna moralna orijentira: svoju prijašnju vjeru i svoju fisnu organizaciju. To stanje anomičnosti vodi do etičke razularenosti. Među pojedincima ne postoje društvene veze. »Ovu unutrašnju raznolikost i najamnu odbojnost« – primjećuje Cvijić (s. 339) – »samo su mogli povećati poarbanašeni Srbi.« Turci su tu anarhiju još povećavali huškanjem na nevjernike, pravoslavne Srbe i katoličke Albance: da ne treba održati besu datu nevjerniku, da zemlja po Kuranu pripada samo vjernicima. Turska vlast izgubila je autoritet i nije mogla osigurati nikakvu osobnu i imovinsku sigurnost. Nigdje na svijetu, zaključuje Jovan Cvijić (s. 340), nije bilo manje lične i imovne sigurnosti nego u Metohiji i na Kosovu. Svaki je čovek živeo za sebe i u drugom gledao neprijatelja, ili se bar na njega nije smeo pouzdanje osloniti. Ako je smatrao da ga dovoljno ne respektuju, on je ubijao, kao što je i sam u prvoj zgodnoj prilici mogao poginuti zbog istog uzroka ili drugog.«

Srbi reagiraju mimikrijom, kako to naziva Cvijić (s. 441). Počinju se oblačiti kao Albanci i govoriti albanski. Muškarci čak prelaze na islam. No, to

nakon nekog vremena prestaje biti mimikrija. »Preobučeni« Albanci ulaze u fisove, gdje oni postoje ili se formiraju, i tako bivaju asimilirani. To su Arnauti. Koliko ih je bilo još nije procijenjeno. Bogdanović kao pouzdane podatke za Krivu Reku navodi da ih je bilo 2 posto (b. 57). Nušić, koji je bio konzularni činovnik na Kosovu, tvrdi da su tri četvrtine Kosovara Arnauti (s. 77). Ta je proporcija, očigledno, plod mašte. Prištinski konzulat bilježi za godinu 1905. ove brojke o sastavu stanovništva za prištinski, prizrenski i pećski sandžak (Peruničić, 19): 389.500 Arnautaša, 206.920 Srba, 23.310 Albanaca. Ta je procjena očigledno politički motivirana. Ako uopće ima neku vrijednost, ona indicira da je u to vrijeme većina stanovništva na Kosovu govorila i srpski i albanski.

Iz Dedijerova pisanja proizlazi da se Arnauti mogu prepoznati po drukčijim običajima, predaji i ponekad po slavenskim prezimenima te da ih mora biti znatno više od 2 posto. Najpouzdaniji su podaci A. Uroševića, koji je na Kosovu obilazio kuću po kuću u istočnoj polovici pokrajine. On je pronašao da starinci čine samo 11 posto stanovništva, a svi ostali, i Srbi i Albanci, jesu doseljenici. U tom procentu starinaca Srbi učestvuju sa 6,3 posto, a Arnauti sa 4,6 posto. U usporedbi sa stanovništvom istočnog Kosova Arnauti čine 2 do 4 posto, a u Labu 10 posto (Urošević, 18, 111). Arnautaša kao i albanskih starinaca mora da je znatno više u zapadnoj polovici pokrajine, ali to nije nitko ispitivao. Naime, kako ističe J. Tomić (s. 48), iz graničnih područja s Albanijom Srbi se nisu iseljavali, nego su prošli proces islamizacije i arnautčenja. Albanizirani Srbi, kako to često biva s poturcima, »bili su potom najborbeniji, udarni dio albanske narodnosti« (Bogdanović, 98).

Antropološko objašnjenje kolonizacije Albanaca i potiskivanja Srba daje Jovan Cvijić: »Ovakvo srpsko stanovništvo, koje je tako jasno i duboko moralo osećati protivnost između pređašnje slobodne i velike srpske države i ovog novog tursko-arbanaškog stanja, stanovništvo, koje je usled kulture i državnog života bilo fizički relativno omekšalo, imalo je za susede Miridite i Malisore, druge vere i fizički možda najjača plemena Balkanskoga poluostrva. Susedstvo takvih dveju različitih sredina mora izazvati migraciju u onom kulturnijem, potištenom i omekšalom delu naroda...« (knj. 4, tom 1, 121).

Na tu antropološku osnovicu nadozidala se krvava balkanska historija XIX. i početka XX. stoljeća, o čemu je već govoreno.

Iseljavanja i bune

Za vrijeme austro-turskih ratova 1687–90. austrijske trupe prodrle su duboko na jug Balkanskog poluotoka, pa su se Srbi, Makedonci i nemusli-

manski Albanci ponadali oslobođenju. Buknuli su ustanici podrške Austrijancima. Austrijskom generalu Piccolominiu u Prištini pridružile su se znatne snage Srba i katoličkih Albanaca. U Skoplju ga je dočekaao albanski nadbiskup Pjetër Bogdani,* koji je s generalom produžio do Prizrena. Piccolomini je raspolagao vojskom od 8000 ljudi, dok je Bogdani prikupio 11.000 ustanika (Gerba, Contarini). Pećki patrijarh Arsenije III, koji je bio veoma bogat čovjek i poticao je svoju pastvu na ustanak, imao je razloga da se boji Turaka. Tražio je bez uspjeha rusku pomoć. Napredovanjem Austrijanaca nije bio oduševljen, pa se sklonio u Nikšić i zatim na Cetinje, odakle je pozivao Mlečane da krenu s vojskom. Kad mu je Piccolomini zaprijetio da će izabrati drugog patrijarha ako nastavi surađivati s Mlečanima, vratio se sa 6000 Srba i Albanaca, koji su se u novembru 1689. u Prizrenu zakleli Piccolominiu na vjernost.

U Prizrenu general umire od kuge. Poslije njegove smrti, novi osmanlijski zapovjednik veliki vezir Mustafa Čuprilić potisnuo je Austrijance i zatim ih u februaru 1690. razbio kod Kačanika. Osmanlije su se okrutno osvetili Srbima i katoličkim Klimentima. Progoni i ubijanja vrše se od Skoplja do Budima.** Patrijarh Arsenije poveo je veliku seobu Srba na sjever u današnju Vojvodinu. S patrijarhom je krenulo i oko 5000 albanskih Klimentata predvođenih vikarom Tomom Rapsarijem. Krenula je i manja grupa Makedonaca. Da bi izbjegli osmanlijsku osvetu, mnogi su Srbi prešli na islam.

Ti se događaji repriziraju za vrijeme austro-turskog rata 1736–39. Ponovno izbijaju ustanici. Kad su Austrijanci zauzeli Niš u julu 1737, glavari ustanika sastaju se ovdje u Austrijskom glavnom štabu. Tu je i patrijarh Arsenije IV Šakabenta, koji je došao s prvacima crnogorskih i albanskih plemena (Klimenti, Hoti, Gruda). Skopski katolički biskup Albanac Mëhill Suma, koji je vodio tajne pregovore s Arsenijem, također se angažirao. Austrijanci su rat vodili mlitavo i na kraju su se povukli. Turci sada represalijama i svim sredstvima forsiraju islamizaciju da bi se uspostavio mir. Pećka patrijaršija, koju su Turci obnovili 1557. da bi Srbe odvojili od katoličkih država na sjeveru i vezali ih za Carstvo, pokazala se izdajničkom, pa su Turci počeli dovoditi Grke kao patrijarhe i na kraju su patrijaršiju 1766. ukinuli.

S Austrijancima povukao se i dio pobunjenog stanovništva, a među njima i 5000 albanskih obitelji.*** Oni koji su ostali bili su opet okrutno kažnjeni. U tome su naročito učestvovali albanski begovi, koji su se počeli naseljavati na Kosovu i u Makedoniji (E. J, sv. 1, 155–56). Odlazak, odnosno islamiziranje

* Bogdani (1623–1689) jedan je od najstarijih pisaca albanske književnosti. Rođen je između Prizrena i Đakovice. Pohađao je ilirski kolegij u Loretu, gdje se sprijateljio s P. R. Vitezovićem. Napisao je pravopis za albanski jezik. Skopska nadbiskupija osnovana je 1656, ali je Bogdani, drugi nadbiskup, svoju rezidenciju 1680. prenio u Janjevo na Kosovu.

** Tako se tatarski Nuredin-kan sveti za poraz kod Vučitrna i u Prizrenu izvlači iz grobnice tijelo nadbiskupa Bogdanija. Dovlači tijelo u Prištinu i baca ga pred Fatihovu džamiju da ga »pojedu psi«. Kan je uhvatio i opata Ivana Bogdanija, nadbiskupova sinovca, i živoga odro.

*** Zanimljivo je zabilježiti da se zajedno sa Srbima g. 1737. u Srijem preselilo i oko 300 obitelji albanskih Klimentata. Kako su oni bili katolici, pretvorili su se s vremenom u Hrvate i njihovi potomci danas žive u selima Nikinci, Hrtkovci i Jarak.

Srba i naseljavanje Albanaca izmijenili su etnički i vjerski sastav stanovništva. Do sredine XIX. stoljeća albanski migranti dopri su do Leskovca i Niša.

Berlinskim ugovorom Srbiji su ostavljeni oslobođeni okruzi Niš, Pirot, Toplica i Vranje, ali su Turskoj ostavljeni Sandžak i Kosovo. Posljedice su bile tragične. Na srpskoj strani brutalno su protjerivani Albanci (oko 30.000). Na osmanlijskoj strani osvećivalo se Srbima i oni su bježali u Srbiju. Protjerani muhadžiri (izbjeglice) nastanjivali su se na Kosovu i svojim ogorčenjem pridonijeli su svirepostima nad srpskim stanovništvom.* Srbi su bili carski izdajnici i podvrgnuti su teroru u kojem učestvuje i albanski bašibozuk (neregularne jedinice). Deceniju i pol poslije srpski konzularni činovnik Branišlav Nušić zaključio je na mjestu događaja: »Srpski se živalj na Kosovu oseća s dana na dan sve usamljeniji i napušteniji, a to su prilike koje ne dižu već obaraju duh jednog naroda« (s. 89).

Osmanlijska imperija i dalje je trunula, a balkanski su se narodi pripremali za konačno oslobođenje. Krajem 1912. srpska je vojska trijumfalno oslobodila Kosovo. U srpskom memorandumu Konferenciji ambasadorā u januaru 1913. Kosovo se naziva svetom zemljom srpskog naroda. Oslobođenje je bilo dvostruko: od osmanlijske vlasti i od tursko-albanskih zulumčara. Prvi član Ustava za novooslobođene krajeve Kosovo i Makedoniju proklamirao je da je »svaki stanovnik Srbije – Srbina«, načelo koje danas primjenjuje i »socijalistička« Bugarska.

Na taj su način Albanci na Kosovu doživjeli oslobođenje od Osmanlija kao okupaciju Srba i Crnogoraca. Nova vlast poslala je u te krajeve činovnički ološ, koji je maltretirao stanovništvo i brinuo se prvenstveno za osobno bogaćenje. Negodovanje i otpor Albanaca ugušivani su terorom. Godine 1913. izbila je masovna pobuna koju je ugušilo tek nekoliko divizija. Sada se mnogi Albanci i Turci iseljavaju u Tursku. Ti se događaji ponavljaju nakon prvog svjetskog rata. Nemiri su počeli odmah nakon što je uspostavljena

* Dvadesetak godina kasnije prokomentirao je ovako ove događaje beogradski profesor prava Živojin Perić u članku objavljenom 1900. u pariškom *Révue générale du droit*:

»Postoji, ipak, jedan sloj muslimana u vezi sa kojim se naše pitanje nikada nije moglo postaviti. To su Albanci. Srbija se sjećala neprijateljskog držanja od koga oni nikada nisu odstupali prema srpskoj rasi, čak i u vrijeme mira, i ona se u njihovom pogledu koristila mjerama koje nije primjenjivala prema Turcima. Dok su ovi nakon rata bili slobodni da ostanu u Srbiji ili da iz nje odu, Albanci su odmah dobili naređenje da je napuste, i oni koji su to odbili, bili su silom istjerani. Jedan drugi motiv, možda i glavni, odlučio je srpsku vladu na taj postupak prema Albancima. U očekivanju novog rata sa Turcima, postojala je bojazan njihovog šurovanja sa Turcima. Događaji koji su se kasnije zbili pokazali su da je možda bilo bolje postupiti na drugi način. Albanci, koji su bili izbačeni iz Srbije, ponijeli su sa sobom neutaživu mržnju prema srpskoj rasi. Nije prolazio jedan dan, a da oni nisu bili krivi za barbarske akte prema nesretnim kršćanima srpske rase koji su živjeli u njihovom susjedstvu, u Makedoniji i Staroj Srbiji [Kosovo]. Nisu imali više uvidavnosti ni za Srbe u Kraljevini [Srbiji]. Njihovi upadi na srpsku teritoriju su česti i vlada ponekad mora upućivati trupe da ih suzbije. Tako, u 1897, bilo je istinskih bitaka između agresivnih Albanaca i Srba iz pograničnih područja; znatan broj je bio poginulih i ranjenih, a srpska vlada morala je upotrijebiti vojnike iz susjednih garnizona da bi odbila napadače. Ova nesnosna situacija vjerojatno ne bi postojala da je srpska vlada u 1878. dozvolila Albancima da ostanu u Srbiji. Suprostavljeni Albancima iz Turske, oni bi bili živi bedem protiv njih, a možda naklonost Srbije prema njima ne bi ostala bez utjecaja na osjećaje albanske nacije prema Srbima u Otomanskoj carevini« (Citirano prema Degan, ss. 70–71).

Jugoslavija. U Plavu i Gusinju ustanak je buknuo 1919, a također u Metohiji i na Kosovu. Pokret kačaka (hajduka), koji su imali široku podršku stanovništva, likvidiran je tek nakon pet godina. O tim narodnim bunama bilo je već riječi. Činovnici, pljačka, naseljavanje kolonista kao državotvornog elementa (oko 12.000 obitelji) u međuratnom razdoblju (Bogdanović 189), i otpor albanskog stanovništva. Nemiri su bili permanentni.

Treća albanska pobuna izbila je nakon oslobođenja Kosova 1944, i o njoj će još biti riječi. Studentski bunt iz godine 1981. jest četvrta pobuna. Njezin karakter znatno je drugačiji. No, i ovaj je put došlo do iseljavanja pod pritiskom – i to Srba i Crnogoraca.

Balkanske migracije

Radi boljeg razumijevanja događaja, valja ovdje naznačiti i opći okvir balkanskih migracija. Nisu se iseljavali samo Srbi i Albanci. Zbog turskih osvajanja, narodnih buna, austro-ugarsko-hrvatskih kontraofenziva i ratova za nezavisnost, ali i zbog ekonomskih razloga, od kraja XIV. stoljeća ispremiješano je gotovo cjelokupno stanovništvo od Veleške klisure na Vardaru pa do Zagrebačke gore (Cvijić, 129). To su čuvena Cvijićeva metanastazična kretanja (*metanástasis* – preseljavanje, seoba) koja su on i njegovi suradnici godinama sistematski istraživali. Balkan se pokazao kao najveći i najvreliji etnički kotao Evrope.

Cvijić utvrđuje četiri glavne migracijske struje. Najjača, koju zove dinarskom, polazi iz oblasti Crne Gore i stare Raške, a najprivlačnija meta bila je Šumadija:

»Skoro cela pod velikim hrastovim i bukovim šumama u koje su tek krčenjem pravili njive i livade; bila je perifernog položaja u turskom carstvu, udaljena od Carigrada; ... čitlučki režim nije bio jako rasprostranjen, i bilo je dosta slobodnih seljaka. Pred kraj XVIII veka Beogradski pašaluk je imao neku vrstu autonomije. Već u tursko vreme su se, dakle, mnogobrojni dinarski doseljenici nastanili ... između Drine i Morave. A kad se Šumadija oslobodila turske vlasti, početkom XIX veka, ona je privukla skoro sve migracione struje kontinentalnoga bloka« (Cvijić, 131).

Iz Crne Gore, Hercegovine i Bosne migracijske struje plavile su Dalmaciju. Skoro sve stanovništvo Boke Kotorske vodi porijeklo od crnogorskih i hercegovačkih doseljenika.

Iz zapadne Bosne i Dalmacije iseljavanje je teklo do Žumberka, Bele Kranjske, Ljubljane i Maribora. Katolički Bosanci i Hercegovci prodrli su u Baranju (do iza Pečuja) i u Bačku (do iza Subotice). Tog je porijekla većina Bunjevaca (po rijeci Buni) i Šokaca.

Druga, kosovsko-metohijska struja kreće prema Moravi, naseljava dolinu Resave i kotline istočne Srbije sve do Zaječara, a također naseljava okolinu Niša.

Treća, južna struja kupi iseljenike iz zapadne Makedonije, bivše slavenske iseljenike iz Albanije i staro stanovništvo južne Morave i upućuje ih na sjever, sve do Beograda.

I na kraju, kosovska i vardarska struja zajedno sa stanovništvom moravske Srbije formiraju nove struje, koje prelaze Savu i Dunav i razlijevaju se po Banatu, Bačkoj, Srijemu i dijelu Slavonije. Od XIV. do XVIII. vijeka historijski spomenici spominju osam glavnih seoba. Iseljenici dopiru do Budimpešte i Sent Andreje.

Migracija nije bila jedino u Sloveniji, banskoj Hrvatskoj, južnoj Makedoniji i šopskoj oblasti. Najviše iseljenika primili su moravska Srbija, Dalmacija, Slavonija i Srijem, a zatim Bačka, Baranja i Banat. Naseljavanje sjevernih zemalja bilo je to lakše što su bile slabije naseljene.

Tu su iseljavanja bila gotovo neprekidna, ali su posebno eruptivna poslije većih ratova i buna. Samo za tri godine krize 1875–1878, prema ocjeni Milorada Ekmečića, »na Balkanu bila (su) pokrenuta dva miliona ljudi na bježanje sa svojih ognjišta, po milion na obje vjerske strane« (Bogdanović, 138).

Kad se te činjenice razmotre, postaje jasno zašto moderna srpska država nije bila uspostavljena u raškoj oblasti, nego u Šumadiji. I zašto je znatan broj vojvoda iz prvog ustanka, uglednih seljaka i visokih činovnika bio podrijetlom iz Crne Gore. *Težište srpske države premješteno je na sjever; Prištinu, Prizren i Skoplje zamijenili su Kruševac, Smederevo i Beograd.*

I u maloj Crnoj Gori dolazi do historijskog pomicanja, prvo na sjever, zatim iz ravnice u planine. Turci su opustošili slavenska naselja oko Skadra i na taj način prekinuli zetski kontinuitet. Crnogorski se centar pomiče u Žabljak, pa zatim na Rijeku Crnojevića te na kraju na Cetinje.

Sličnih je procesa bilo i u Hrvatskoj, s tom razlikom što Hrvati, slično kao Slovenci, uglavnom nisu mogli migrirati na dobro naseljen i državno dobro organiziran neslavenski sjever. Zbog toga je u Hrvatskoj došlo do kontrakcije teritorija s juga, ali se teritorij uz obalu proširio od Splita do Dubrovnika te na veći dio Istre. Osim toga etnički su osvojeni romanski dalmatinski gradovi i otoci.

Osim Makedonije, najveće etničke gubitke pretrpjela je Slovenija, kojoj je germanska ekspanzija sa sjevera oduzela više od polovice etničkog teritorija. Gosposvetsko polje, nekada centar Slovenije, ostalo je izvan nje.

U historiji Hrvata krbavska bitka ima slično značenje kao kosovska bitka u historiji Srba. Na Krbavskom je polju 1493, kako napisu stari ljetopisac pop Martinac, propalo čitavo plemstvo Hrvatske. Taj je poraz, slično kao i kosovski stoljeće prije, pokrenuo seobu hrvatskog življa u sjevernije krajeve. »U svega tri desetljeća poslije krbavskog razboja nekadašnja se matica hrvatske

države u dalmatinskom primorju i njegovu zaleđu do Gvozda pretvorila u turske sandžake i pokrila novim, uglavnom srpskim življem iz unutrašnjosti turskog carstva« (E. J., sv. 4, 48). Tu politiku naseljavanja Turci su sistematski provodili i u drugim novoosvojenim krajevima. Stoljeće poslije, 1593. godine, ban Toma Bakač Erdödy pobijedio je Hasan-pašu kod Siska i turska nadiranja definitivno su zaustavljena. Na pusta selišta, habsburška vlast kao i hrvatski velmože naseljavaju čete prebjega, većinom Vlaha i Srba. U međuvremenu su slavonski kajkavci izbjegli u Kranjsku i Štajersku (Cvijić, 543). S Karlovačkim mirom 1699. počinje potiskivanje Turaka iz jugoslavenskih zemalja. Zajedno s turskom vojskom seli i muslimansko stanovništvo na jug i zadržava se ponajviše u Bosni i Hercegovini. Nakon izгона Turaka, Austrija u Vojvodini naseljava Nijemce, Mađare, Rumunje, Slovake, Rusine.

Navedena preseljavanja imala su dvije konzekvence. Prvo, kao i kod Srba, centar hrvatske države pomaknuo se na sjever. Nin, Stoni Biograd i Bihać zamijenio je do tada nepoznat Zagreb. Druga su posljedica velike etničke promjene.

»Najveće raseljavanje nastaje kod Srba. Etničko središte u to se doba pomaknulo iz stare Raške i s Kosova i Metohije prema sjeveru u Moravsku Srbiju.

Prešavši preko Save i Dunava, srpski je narod od XV. do XVIII. st. etnički osvojio južnu Ugarsku, današnju Vojvodinu. Srbi su u to doba preplavili središta starih hrvatskih zemalja Bosansku krajinu, Liku, Baniju i sjevernu Dalmaciju, naselivši u isto doba velik dio Slavonije. Postigavši velika etnička osvajanja na sjeveru i sjeverozapadu, srpski narod u isto vrijeme etnički gubi na jugu. Arbanasi najprije naseljuju ravnicu oko Skadarskog jezera, a zatim velikim dijelom Kosovo i Metohiju« (Grafe-nauer, sv. II, 848).

Etničko miješanje imalo je i negativnih posljedica koje još osjećamo. O tome autori *Historije naroda Jugoslavije* kažu:

»Proces etnobiološkog stapanja i prilagođavanja kolonista i starosjedilaca svagdje je tekao sporo i bio praćen krizama, sukobima i čitavim nizom promjena ne samo privrednog i društvenog nego i antropološkog i kulturnog karaktera. On je bio to teži što su bile veće nacionalno-kulturne i društvene razlike između kolonista i starosjedilaca. To se naročito osjetilo u hrvatskim zemljama, u koje se u XV. i XVI. st. naseljavaju velike mase srpskog naroda i u sjevernoj Makedoniji, na Kosovu i Metohiji, gdje se od XVII. st. izmiješalo starosjedilačko makedonsko i srpsko stanovništvo s arbanaskim stočarima. Etnička izmiješanost u Vojvodini, kako je nastala od XVI. do XVIII. st., izazvala je čitav niz nacionalnih i kulturnih

previranja, trvenja i prilagođavanja među pojedinim njezinim narodima« (sv. II, 851).

Vrijeme bi bilo da nešto naučimo iz te naše zajedničke historije. Zašto ne bi etnička raznolikost od izvora sukoba postala nepresušni izvor međusobne kulturne fertilizacije?

10. *Elementi zajedništva*

Albanci i Crnogorci

Dok su Kosovo (i zapadna Makedonija) bili poprište nacionalno-vjerskih sukoba koji su trajali tri stoljeća, crnogorsko-sjevernoalbanska historijska pozornica izgledala je sasvim drukčije. Naravno, i ovdje je bilo sukoba, čak vrlo krvavih. Međutim, ono što je karakteristično za crnogorsko-albanske odnose jest vrsta etničke simbioze. Razlozi su tome očigledni: kršćanstvo (pravoslavlje Crnogoraca i katoličanstvo sjevernih Albanaca) i plemenska organizacija dovodi oba naroda u isti civilizacijski i kulturni krug i suprotstavlja ih osmanlijskim okupatorima. Jedina je veća razlika jezik. No, počesto se znaju oba jezika.

Mletački katastar za skadarsku oblast iz 1416. i turski defteri iz 1455. za skadarsku oblast i Kosovo potvrđuju tezu o simbiozi, koju je prvi postavio Milan Šufflay. U ta tri dokumenta mnogi zemljovlasnici imaju albanska imena, obično sa slavenskim nastavcima (Pipa, 241). U defteru iz 1497. Turci su popisali zajedno crnogorska i albanska plemena Kuče, Pipere, Hote i Klimente, a i sami Kuči i Hoti imali su miješano slavensko-albansko stanovništvo. Slavenska i slavizirana imena u tim defterima ukazuju, prema mišljenju srpskih historičara, na Srbe. Za albanske historičare to su slavizirani Albanci iz vremena srpskih kraljeva. Njima samima najvjerojatnije su i Srbi i Albanci bili podjednako bliski.

Kad je riječ o Albancima i Crnogorcima, od interesa je opširnije citirati antropogeografa Jovana Cvijića, izvrsnog poznavaoa obaju naroda. Među kulturnim pojasima Balkanskog poluotoka, Cvijić izdvaja patrijarhalni kulturni pojas za koji piše:

»U oblasti ove kulture žive fizički najjača i etnografski najsvežija plemena i narodi Balkanskog Poluostrva. Jezgro je ovog kulturnog pojasa planinski sklop crnogorskih Brda, susednih krajeva Hercegovine, sjeničke oblasti i severna Albanija. Ovde se kod Srba* i Albanaca održao pojam plemena, bratstva i rodova i plemenska ili fisna organizacija, zatim krvna osveta. To su najplodnija i najekspanzivnija plemena, iz kojih gotovo neprekidno

* Za Cvijića su obično svi štokavci Srbi.

teku struje naseljavanja i plave susedne oblasti. Svi su poglavito stočari. To su ljudi od snage i moći, mahom vrlo visoki, vitki, elastični, ni kad gojazni, lica punog izraza, jakih jabučica, sokolovih očiju: najlepší soj na Balkanskom Poluostrvu... Još više od svega zadobijaju čvrstim, gorskim moralom, riterskim često otmenim osebinama, dubokim osećajem za zajednicu i požrtvovanjem koje ne prestaje ni pred najdragocenijim žrtvama...« (knj.4, tom 1, 37).

Dok sjeverne Albance (Gege) i Crnogorce svrstava u istu kulturnu grupu, za južne Albance (Toske) navodi da su sasvim drugačiji: »Oni su, slično Grcima i Cincarima sa kojima u Epiru zajedno žive, mnogo manji, garavi, gotovo bez plemenske organizacije, lukavi, često već sa sitnim vizantijskocincarskim moralom.« (ibid.). I dok su gorštačke Gege ekspanzivni i prodorni (»Miriditi i malisorska plemena, najjači i najeksplozivniji deo arbanaškog naroda«), dotle su kulturnije Toske podložni grčkoj asimilaciji.

Citirani opis osobina dvaju susjednih naroda, albanskih Gega i Crnogoraca, danas možda zvuči više kao fragment nekoga književnog djela, nego kao odlomak iz antropološkog rada. Ali, on nesumnjivo uspješno dočarava etnički ambijent u kojem su se ostvarivali simbiotski procesi.

Da bismo razumjeli ono što slijedi, treba imati na umu da je današnja Crna Gora relativno kasna tvorevina. Početkom XIX. stoljeća postojale su tri odvojene regije: Brda uz današnju albansku granicu s miješanim plemenima; nikšićka Hercegovina, gdje su se učvrstili Osmanlije i poturice; i stara Crna Gora, koja je prva uspjela ujediniti neka plemena i tako postati jezgra crnogorske države. Valja dodati i četvrtu regiju, primorje, gdje je država Crna Gora prvi teritorij dobila tek Berlinskim ugovorom 1878.

Usprkos toj rascjepkanosti, nacionalna osjećanja Crnogoraca nisu ništa manje snažna nego nacionalna osjećanja Srba. Ako išta, ona su žešća, strastvenija. Pažljivi promatrač Cvijić bilježi:

»Nad svim ostalim prevlađuju dva osećanja: plemenska slava i čast i nacionalna misao, 'vera Obilića'... Crnogorci su ispunjeni 'verom Obilića' kao Jevreji staroga zaveta verom u Jehovu. Glavna duhovna hrana su im predanja o Kosovu i srpskoj nemanjičkoj državi, i ova predanja znaju čak i žene i deca. Svi su prožeti mišlju oslobođenja srpske zemlje od tuđinskog jarma – svega 'što je naše od starina bilo', kako pesma kaže. Znaju joj granice, slavne gradove i mesta. U ove granice uvlače 'polovinu Arbanije', smatrajući je kao historijsku srpsku oblast, naseljenu plemenima srpsko-arbanaškog porekla. Smatraju sebe za srodne Arbanasima. Da bi se postigao ovaj narodni ideal, svako pleme treba da bude što mnogobrojnije. Žena nerotkinja mogla se promeniti, naročito ako je udata za junaka i poznatog čoveka čija se 'loza' ne sme ugaziti... Priznati junak se ženi samo devojkom od slavnog roda i obratno. Crnogorac se ne usteže

oženiti devojkom kakvog arbanaškog junaka. Razlika u veri, naročito ako je u pitanju katolička vera, nije prepreka... utoliko pre što Arbanase smatraju za rođake crnogorskih plemena« (ss. 397-98).

Ti osjećaji mora da su bili obostrani. Prije dva stoljeća (1768. g) Dositej Obradović posjetio je Albaniju, naučio albanski i zabilježio izjavu jednog Albanca: »Mi smo sa Serblji jedan rod i pleme u staro vreme bili« (146).

Isti viteški kodeks časti, junaštva, porodične loze, gostoprinstva i date riječi nalazimo i kod albanskih gorštaka. Veliki dijelovi *Kanuna Lekë Dukagjinija* reproduciraju se i u crnogorskim običajima. §§ 597 i 600 *Kanuna* kažu: »Oduzeta čast nikome se ne prašta«. »Onaj kome je oduzeta čast, po kanonu se računa mrtvim.« Nadalje § 602: »Kuća Albanca pripada bogu i gostu.« Tu je zatim i besa i krvna osveta koja se nije mogla izvršiti nad ženama i svećenicima. Velika sličnost u ponašanju proizlazi i iz veoma temeljne studije Erdeljanovića o mješovitom plemenu Kuči, čiji se albanski dio drži Lekina Kanona (s. 224), a običaji crnogorskog dijela jedva da se u nečem bitnom razlikuju. No, viteški kodeks ne sprečava da se ponekad ne izvrše nevjerojatne okrutnosti.* Da ne ostanemo samo na suhoparnim konstatacijama o sličnosti crnogorskih i albanskih običaja, bit će korisno da navedemo jedno autentično svjedočanstvo. Riječ je, naravno, o čuvenom kučkom vojvodi iz bratstva Drekalovića, Marku Miljanovu, koji pripovijeda kako:

»... imamo neki dio mi Brđani i Crnogorci u običaje, da se u mnogome priliču s arbanaškim običajima, i to više imaju toga plemena brcka koja su bliže Arbanije, kao Vasojevići i Kuči, malo Lješnjani i Ceklinjani, a poviše Crmničani. Ova su više poznata s Arbanasima i njinjima običajima, da i' nijesu toliko opori jednijema ni drugijema, no se miješaju, traže jedan drugoga, čine poznanstvo i prijateljstvo, *bratime se i kumuju, i u sve drugo se slažu, kad se ne biju među sobom* (kurziv moj); samo i' je u jezik velika razlika, no i to su mlogi jedini od drugije' naučili da govore, naši arbanaški, a oni naši. Mlogo Arbanasi traže poznanstvo i prijateljstvo s našijema ljudjima. Oni često dolaze na naše skupštine samo zato da pregleda kojega će izabrat' da se š njim pobratimi, ali okumi, i postanu blizika, s više ljubavi no rođena braća. Natječu se naši i nji'ni, koji će boljeg prijatelja ugrabit'. Ali u to se više Arbanasi 'itaju. Tako se natječu, koji će kojeg bolje i ljepše dočekat' i častit' kad dolaze jedan kod drugoga.

* Kad Kuči ne htjedoše da se ujedine sa Crnom Gorom, knez Danilo posla vojsku sa svojim bratom Mirkom da ih na to privoli i prisili. Većina Kuča poslušao, ali jedan dio ostadoše uporni i ne htjedoše Mirka pustiti u Kuče. Jedan od njih, Benja Novakov Petrović s Kosova, vikne s vrh brda nad Biočem: »Ako mi dovedete kneginju crnogorsku, da joj učinim jednog Drekalovića, pustit ćemo vas u Kuče!« »Ovaka uvreda« – priča Erdeljanović – »ujela je za srce i vojvodu Mirka i vojsku, koja je bila s njim. Zato je crnogorska vojska, kad je... ušla u Kuče, i sama mnogo preterala u postupanju s porodicama neposlušnih Kuča. Vojvoda Marko opisuje, a i ja sam slušao, da su mnogi crnogorski vojnici sekli glave čak i deci u kolevkama i starim i bolesnim ljudjima, te ih donosila vojvodi Mirku« (Erdeljanović, Kuči, s. 66).

Pa kad Arbanas ljepše i dočeka i časti Brđanina no Brđanin njega, on je ne samo sebe ponizio, no je i pleme malo s tijem nakudio. Ako se potrefi Arbanasu da ga pobratim Brđanin preteče u gostoprimstvo, već je čast arbanaška postradala. Ali se to rijetko događa u gostoprimstvo da dobije naš prvenstvo...« (sv. 2, 70–71).

Zbog ove etničke bliskosti, Brđani i albanska plemena redovno su zajedno ratovali protiv Turaka.

U vrijeme formiranja države onaj rođacki imperijalizam o »polovini Albanije« Albanci nisu bili spremni primiti i prolivena je krv. No, valja zapaziti motivaciju: nije riječ o osvajanju tuđeg teritorija, nego o oslobađanju zajedničkog, crnogorsko-albanskog. I ne radi se samo o romantičarskoj fikciji. U sjevernoj Albaniji oko Skadra živjelo je dosta Slavena koje su Albanci asimilirali i, obrnuto, u Crnoj Gori dosta Albanaca koje su Crnogorci asimilirali. Osim toga, bilo je neprestanih uskakanja u oba smjera zbog krvne osvete i drugih razloga. Stoga neka plemena s obje strane današnje granice imaju miješano slavensko-albansko porijeklo, i to živi u svijesti naroda.

Pleme Kuči

Od etnički mješovitih crnogorskih (brđanskih) plemena najbolje je proučeno pleme Kuči. Ono je ujedno i jedno od najvećih crnogorskih plemena. Početkom ovog stoljeća Erdeljanović je našao u Kučima oko 1500 obitelji s oko 9000 ljudi. Od toga su 244 obitelji ili jedna petina bile albanske. Ukupno je bilo 22 bratstva, od kojih su 4 bila albanska. Najveće bratstvo, Drekalovići, obuhvaćalo je više od polovice svih obitelji, njih 800 (ss. 141, 169, 172). Vojvoda iz tog bratstva, Marko Miljanov, ujedinio je Kuče s Crnom Gorom 1876.

Prije je među Kučima bilo mnogo više Albanaca. Samo ime Kuči albanskog je porijekla. U Albaniji postoje dva sela s tim imenom. Prema predaji Albanci upotrebljavaju riječ *kuč* kad govore o junaštvu, pa su prema tome Kučima ovo ime dali Albanci jer ih smatraju najvećim junacima u tom kraju. Većinom se ime plemena izvodi iz riječi *kuq*, što znači crven i odnosi se na crveno, boksitno zemljište u kućkom kraju.

Najveće kučko bratstvo, Drekalovići, osnovao je Albanac Drekalet, tj. Andrija. Marko Miljanov na osnovi narodne predaje navodi nekoliko verzija o porijeklu Kuča i zaključuje: »...ova treća najviše priliči istini: da su Drekalovići od Đurđa Kastriota, a ostali Kuči od Mrnjavčića, i da su se ovi naselili u Kuče poslije prospine Mrnjavčića, a oni poslije Kastriotove razure« (*Sabrana djela*, 3, s. 21). Na drugom mjestu Miljanov kaže: »Pošto je Drekalet postao vojvoda Kučima, upravlja je narodom više no druge vojvode, koje su

Turci smetali... u svako selo po jednoga, jer Drekalet postaviše Kuči na skupštinu, te stoga je imao vlast ka vojvoda plemenski, a ne seljanski« (s. 31).

Drekalet je historijska ličnost i živio je u drugoj polovici XVI. stoljeća. No, priče o porijeklu Kuča plod su narodne mašte. Erdeljanović i Kovačević (Miljanov, 4, s. 222–23) smatraju da su Kuči postali od starijeg, srpskog, i mlađeg, albanskog, stanovništva, koje se većinom, doselilo otkako su Kuči potpali pod Tursku. No, i za srpske vladavine među Kučima je bilo Albanaca. U XVII. stoljeću Drekalovići su prešli na pravoslavlje i pocrnogorčili se. Za pleme Kuča se 1610. g. kaže da mu je »polovica pravoslavna, a polovica latinska,« a 1914. g. govori se o »albanskim Kučima rimskoga obreda« (Šufflay, s. 77). U to su vrijeme jednog od dvojice vojvoda birali Albanci. Danas albanska bratstva žive u Zatrijepču (Bonkeči), Kočima (Koji) i jedan dio u Fundini.

Prema albanskoj narodnoj predaji od Kuča porijeklo vode albanska plemena Hoti, Kastrati i Klimenti.

Legende

Postoje mnogobrojne legende o osnivačima plemena i država. Blizanci Romul i Rem osnovali su Rim. Petero braće i dvije sestre doveli su hrvatska plemena na Balkan. Prema kazivanju Konstantina Porfirogeneta jednako tako su dva brata dovela srpska plemena. Nije mi, međutim, poznata nijedna legenda u kojoj bi braća osnovala različite narode. To ne važi ni za priču o Čehu, Lehu i Mehu, jer su ta braća osnovala tri slavenska naroda koji pripadaju istoj porodici.

Izuzetak od ovog svjetskog pravila jesu albansko-crnogorsko-srpske legende o nastanku pojedinih plemena. Ili je, možda, i u ovom slučaju ispravnije negirati izuzetak: etnička bliskost bila je tolika da se mogla usporediti s onom koja vlada među braćom u obitelji. Ne govori uzalud vojvoda Marko da »oni« postaju »blizika« s više ljubavi no rođena braća.

Jedna takva legenda govori o Pitu, Ozru, Vasu, Krasu i Otu, a od njihovog potomstva nastadoše današnja crnogorska i albanska plemena: Piperi, Ozrići, Vasojevići, Krasnići i Hoti. Ta predaja sačuvana je kod svih Brđana i Crnogoraca (Erdeljanović, Bratonožići, s. 316). Dodao bih: ali samo kod njih, umjesto da uđe u čitanke osnovnih škola svih Jugoslavena.

Budući da su Vasojevići i albanska plemena po predaji imali zajedničkog pretka, a Karađorđe je potjecao od Vasojevića, Tucović je vjerovao da je vožd prvog srpskog ustanka bio albanskog porijekla* (s. 77).

* Kad bi to bilo točno i kad bi Nušić imao pravo – naime, da su tri četvrtine današnjih Kosovara porijeklom Srbi – onda bi proizašlo da je srpski narodni ustanak poveo čovjek starinom Albanac, a da su skorašnju albansku nacionalnu pobunu na Kosovu izveli većinom potomci Srba. Čak i izmišljeni paradoksi upućuju na zajedništvo.

Drugu legendu saopćava Halit Trnavci iz Drenice na Kosovu, gdje živi značajan broj Arnautaša.

Po toj legendi živjela su tri brata: Preka od koga potječe selo Prekaze i, poslije, Trnavce i Gabica; zatim Obren od koga potječu sela Gornje i Donje Obrinje; i treći Brnja koji je osnovao Brnjak u Ibarskom Kolašinu. Potomci Preke i Obrena su Albanci, a potomci Brnje Srbi. »Dokora«, piše Trnavci, »do pre pedeset godina, mi smo se posećivali, a i danas, kad se sretremo, svojatamo se i kažemo 'gde si, rođo'« (*Politika*, 31. VII. 1987).

Prema jednom albanskom predanju Lekë Dukagjini imao je dva sina – Nikolu, od kojeg potječu Mirditi i Šaljani i Bijelog Pavla (Pal Bardhi), od kojeg porijeklo vode Bjelopavlići. U alternativnoj verziji istog predanja, koje se zadržalo kod Bjelopavlića i Gašana, Bijeli Pavle i Gaš (Gavrilo) bili su braća i sinovi Lekë Dukagjina (Kulišić, 40).

U plemenu Kastrati priča se da su oni mješovitog porijekla, albanskog i slavenskog, a u plemenu Kopliku govori se da oni potječu od podgoričkih Crnogoraca (Cvijić, knj. 4, tom 1, 112). Đ. Radojčić navodi stari srpski rukopis »O latineh, sireč Frugoh« prema kojem su Srbi i Albanci bili potomci Sera i Arvana, dvojice od petero sinova Bara i Lege (*E. J.*, prvo izdanje, I, 155).

J. Tomić navodi da su Klimenti po njihovoj tradiciji slavenskog porijekla. Predak im se doselio s gornjeg toka rijeke Morače, oženio se iz plemena Kuća i imao sina Klimenta (s. 74).

U Malesiji se sačuvala tradicija da su Mataguzi bili slavenskog porijekla (Ćirković, 361).

Umjesto da prepričavam ostale legende, bit će autentičnije ako opet prepustim riječ Marku Miljanovu:

»...danas vidimo od pojedinoga jaka plemena, ne to samo koji su se turčili no i nji' na krštena braća, koji su se davno razdvojili i vjere promijenili i blizu se zaboravu primakli, da ne znaju e su od jedne krvi. Jedni su u Brda i Crnu Goru, a jedni u Staru Srbiju i Donju Arbaniju. Prvo ću kazat' imena dva brata i od nji' dva plemena; jedno je tursko, a jedno srpsko. A to su Vaso i Kraso, po kojijema i' se plemena prezivaju: od Vasa Vasojevići, srpsko pleme, naseljeno okolo Koma, rasprostranilo se od Kuća do Berana; a od poturčenog mu brata Krasa pleme Kastrinići u Staru Srbiju, oko Drine do Prokletija arbanaškijâ, ne daleko od Đakovice. A sad evo drugi dva brata i dva plemena: Bijeli Pavle i brat mu poturčeni Gašo, njegovo je pleme naseljeno s istočne strane Kastrinića, a od zapadne strane Dečana. Ovi su dva plemena jaki među arnauckijema plemenima i u tvrda gornata i krševita mjesta naseljeni«. Kršćanin Bijeli Pavle naselio se u Brdima i osnovao Bjelopavliće. »Govori se« – nastavlja vojvoda Marko – »da su Gašo i Bijeli Pavle od Leka Dukadžinca, i da su se braća tamo razdvojili, Gašo ostâ tamo, a Bijeli Pavle došâ ovamo. Ali ja ne umijem pravo kazat', no da kažem još koje arbanaško i naško pleme: ko je kome po krvi blizika... Pleme Beriško, naseljeno u Staru Srbiju, u Pečku

i Đakovačku nai'ju. Ovi se s Kućima blizika drže... U nji' ima jedan dio Turaka, ali više Latina... Druga plemena arbanaška blizu Skadra, Kastrati i Šaljani, i oni su neka blizika s Kućima... Na' ode se po krvi blizika: pleme 'Ocko u Arbaniji, plemena Čevrsko i Pipersko u Crnu Goru i Brda. Klimenti u Arbaniju i Ceklinjani u Crnu Goru...

Tako i rečena plemena u Staru Srbiju, to jest Gaš i Kastrinić i Beriša, staro i mlado, svako zna s kim je po krvi blizika, i to s velikijem zadovoljstvom želi čut' i videt' svoga. A kad ga vidi, *najžalije mu je e ne umije govorit' jednijem jezikom*(moj kurziv); jer više brat brata i svojta svojtu želi ljubit' kâ kad su daleko no blizu. Ali ja nijesam pismen, da potanko tu želju srca, koju sam vidio, izjasnujem...

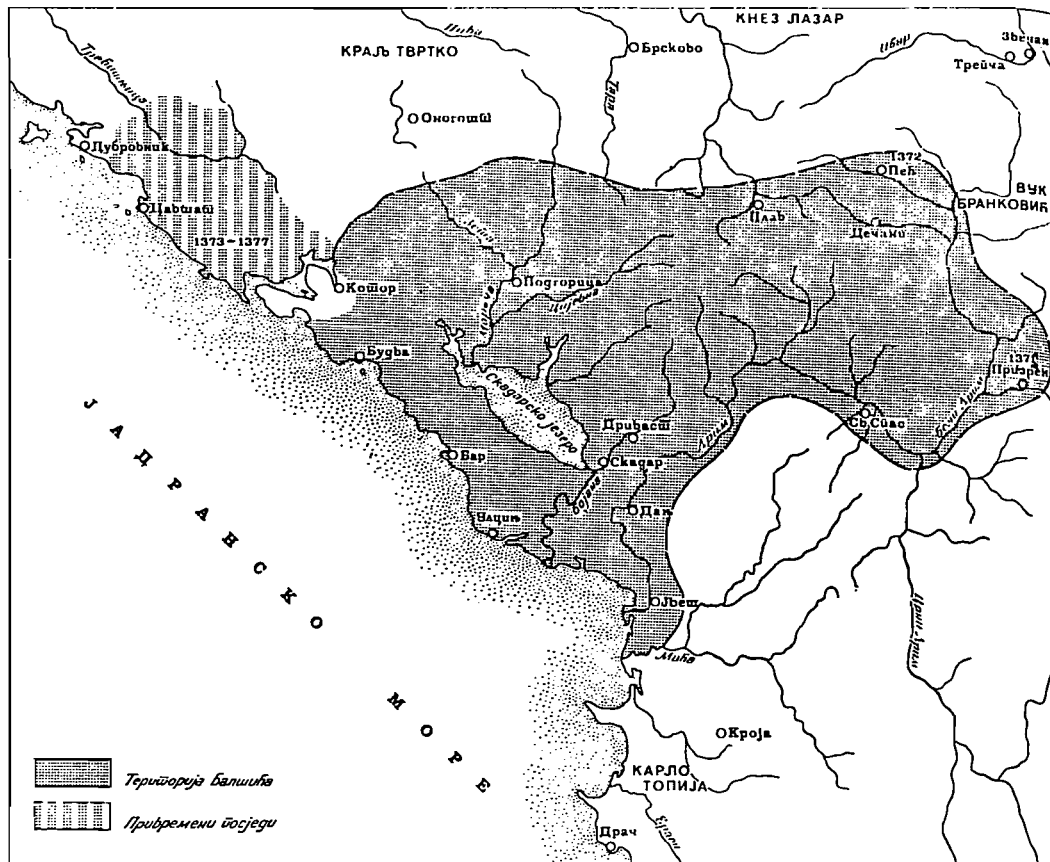
Ima nešto što nagoni i vuče sebe, da ne može svoju krv zaboravit'; pa i da bi htio, no i da krene k tome, ne traje mu, no se izgubi to i drugo, u misli dođe pa i da digne oružje na svoju krv, i da ima srca da ga ubije sam, nije mu prijatno da mu ga drugi ubije« (Sabrana djela, 2. ss. 79–81).

Zajednička crnogorsko-albanska država

Korijene zajedništva, o kojem je do sada bilo riječi, valja potražiti u daljoj historiji. Ono *crnogorsko* iz naslova ovog odjeljka treba shvatiti uvjetno, jer u to vrijeme Crne Gore još nije bilo. Pojavila se tek oko 1450. za vrijeme Stefanice Crnojevića.

Područje današnje Crne Gore obuhvaćala je rimska provincija Praevalis, koju je Dioklecijan odvojio od Dalmacije. U vrijeme doseljavanja Slavena pripadala je Bizantu. Tu nastaje sklavinija (župa, kneževina) Duklja, čije ime potječe od glavnoga grada Prevalitane, Docleje, koji se nalazio blizu današnjeg Titograda, a koji su Slaveni razorili. Od XI. stoljeća Duklja se naziva Zetom. Među prvim dukljanskim knezovima bilo je, osim Slavena, i Albanaca. Tako za Kočapara, kojeg spominje pop Dukljanin, Jireček smatra da ima albansko ime (pare = prvi).

Još u XIV. st. Albanija je zahvaćala samo četverokut između Bara–Prizrena–Castorije i Vlore. Južni dio današnje Albanije nazivao se (novim) Epirom, a njegovi stanovnici Epirani (Pollo, s. 47). Takva se podjela zadržala i dalje, pa su se na jugu razvili turski čitluci, a na sjeveru plemena; jug je bio pravoslavan i izložen grčkom utjecaju, a sjever katolički i izložen latinskom, odnosno talijanskom utjecaju; zadržale su se i razlike u mentalitetu, jeziku i dr. Etnički su Albanci dosežali na sjever uz obalu do Dubrovnika pa i Hercegovine (1300. Burmazi kod Stoca od *buri madh* = veliki muž, Šufflay, s. 76). Odatle i naziv *Albania Veneta* (Mletačka Albanija). Bila je to administrativna jedinica u doba mletačke vlasti, a obuhvaćala je Boku s Grbljem, Budvu i Paštroviće sa sjedištem u Kotoru.

Osim prikazanih posjeda Balšića, Balša II posjedovao je Berat i Valonu, a Konstantin Balšić Kroju (iz *Istorije Crne Gore*, 2, II, 32).

Na teritoriju Crne Gore i Albanije živio je još u prahistoriji narod (ili narodi) iste kulture. Na to ukazuje zajednička bronzana sjekira – u arheologiji poznata kao albansko-crnogorska – koja je nađena samo na crnogorsko-albanskom teritoriju, a potječe iz razdoblja između 1500. i 500. g. p.n.e. Novo kulturno zajedništvo ostvareno je za vrijeme seobe Slavena kad je prostor između Ohridskog i Skadarskog jezera (i nešto sjevernije) kompaktno ispunjen artefaktima tzv. komanske kulture. Ta je kultura zapravo simbioza bizantskih i barbarskih elemenata, a etnički je miješana tako da još nije razlučeno što pripada Dukljanima, odnosno Slavenima, a što Albancima. No, najzanimljivije je državno zajedništvo iz nešto starije historije, tj. iz vremena pisane historije.

Kao što je već opisano, Albanci su sudjelovali u formiranju crnogorskih plemena. Šufflay ističe: »Jaku natruhu arbarske krvi pokazuju imena nekih starih crnogorskih bratstava. Takva su bila Mataguži kod Podgorice (1335), Mahine uz Primorje (1435) koji svojim imenima podsjećaju na ilirske Μάγυτοι. Nadalje, Maloušići u dolini rijeke Zete, pa davno izumrle Mataruge (prozvani tako zacijelo po svojim kopljima) koji danas žive u pričama na Grahovu. Spomen na arbarsko pastirsko bratstvo 'Velikih Gubica' sačuvan je u imenu Goljemade (1444) duboko u Crnoj Gori, gdje danas nitko ne razumije arbarski« (s. 60). Ime Šinđon (= sv. Ivan) također je albansko.

Nakon smrti sultana Mehmeda Osvajača 1481. u Crnoj Gori i Albaniji rasplamsavaju se borbe za oslobođenje. Tako Dubrovčani izvještavaju 15. juna 1485. da su iz njihovoga grada »Leka Dukađin i Ivan Crnojević otputovali... prema Albaniji. Neka ih bog blagoslovi i pomogne...« (Rotković, 53).

Treći etnički element na ovom području jesu Vlasi. Od njih potječu imena dviju najviših planina, Durmitora i Visitora. Prvobitno su to bila osobna imena od glagola dormire i videre. O sudjelovanju Vlaha govore i imena Pipera i Moguša.

Milan Šufflay zaključuje: »Područje između Ulcinja, Dubrovnika i Prizrena, od mora uz Drim do albanskog gorskog sklopa Prokletija i do hidrografskog ljumskog lijevka, tvorilo je u srednjem vijeku jak i zanimljiv pojas etničke simbioze, u kojem se je pastirski arbarski i rumunjski element stapao s poljodjelskim slavenskim življem« (s. 75).

Na tom području nakon raspada Dušanova carstva formirali su Balšići državu koja je postepeno uključila gotovo cijelu srednjovjekovnu Albaniju. Te Balšiće danas svojataju podjednako i srpski i albanski historičari.

Poriijeklo Balšića nije točno poznato. Smatra se da potječu od slaveniziranih Vlaha koji su kao ratni pronijari ušli u plemstvo. Od 1360. tri brata, Stracimir, Gjorgje I odnosno Đurađ i Balša II župani su u Zeti, prvo u Budvi i Baru, zatim u Skadru i Ulcinju. Oni su i građani Dubrovnika. Godine 1372. zauzimaju Prizren, pa Trebinje i Konavle. Godine 1369. prelaze na katoličanstvo kako bi pridobili Kotorane, stekli naklonost katoličkih Albanaca i osigurali podršku pape. Najmlađi brat Balša II ženidbom dobiva Berat i Valonu.

Godine 1375. Đurađ koji je bio katolik i knez Lazar sazivaju crkveni sabor u Peći za izbor srpskog patrijarha. Balšići su na vrhuncu moći oko 1383. kad Balša II osvaja Drač. Dvije godine poslije Balša II pogiba kod Berata u borbi s Turcima. Naslijedio ga je Đurađ II Stracimirović, koji ima sjedište u Ulcinju. Posljednji od Balšića Balša III umire 1421. na dvoru svog ujaka despota Stefana Lazarevića, kojem je ostavio svoju zemlju.

Konstantin Filozof naziva Đurđa i sina mu Balšu III »albanskim gospodinom«, a Zetu Albanijom. Vjerojatno je najtočniji i najkonzizniji Šufflayev opis: »Balšići su rumunjskog ili vlaškog podrijetla, slove kao Arbanasi, vode srpsku kancelariju i smatraju se baštinicima srpskog carstva« (s. 127).

Značajno je spomenuti i Kastriotiće, koji se pojavljuju nakon Balšića kao nasljednici srpskih suverena. Ivan Kastrioti, otac Skenderbegov, bio je gospodar Debra i dijela Kosova. On 1426. g. daruje Hilandaru neko imanje (Ducellier, 14). Gjergj Kastrioti Skenderbeg, koji pretendira na naslijeđe Balšića, nastoji od svog područja napraviti glavnu albansku teritorijalnu jedinicu. On uspijeva 1444. ujediniti albansku vlastelu u zajedničkoj borbi protiv Osmanlija.

Zajedništvo na širem prostoru

Ako se sada vratimo još dalje u prošlost, naći ćemo da su i Hrvati došli u dodir s Albancima. To se desilo za vrijeme seobe Slavena kad su Hrvati prodrli dovoljno daleko na jug. U devetom stoljeću područje pod nazivom Crvena Hrvatska protezalo se od rijeke Cetine do Drača. Spominju ga mletački pisci i pop Dukljanin (s. 54), koji je živio u XII. stoljeću u Baru, sjedištu biskupije za to područje. Barska biskupija bila je do 989. pod jurisdikcijom dračke metropolije, poslije uključena u splitsku odnosno dubrovačku metropoliju, a za velikih dukljanskih vladara, Mihajla i Bodina (1089–1142), podignuta je na rang nadbiskupije. Crvena Hrvatska obuhvaćala je kneževine Paganiju (oblast od Cetine do Neretve, nazvana po nekršćenim neretljanskim gusarima), Hum (od Neretve do Dubrovnika), Travunju (od Dubrovnika do Kotora) i Duklju (poslije Zetu, odnosno Crnu Goru, od Kotora do Bara). Duklja je prema Konstantinu Porfirogenetu uključivala i područje od Skadra do Drača, koje je inače pripadalo Bizantiji i bilo je poznato pod imenom Pilot, odnosno poslije, Dračka Tema (Srkulj, 23–27). U to vrijeme se na tom području, kao i drugdje i još mnogo poslije, hrvatsko ime miješalo sa srpskim, a bizantski pisci u XI. i XII. stoljeću upotrebljavaju za stanovnike Duklje etnonime Dukljani, Hrvati, Srbi ili neko lokalno predslavensko ime (Grafenauer, I, 254). Hrvatsko prisustvo razabire se i iz čakavskih elemenata u albanskom jeziku (Kulišić, 85). U Crnoj Gori sačuvali su se toponimi Hrvatske Livade, Rvati, Rvatska, Rvaci. Poslije jačaju veze sa Srbijom (Raškom).

Dodiri su se održali i poslije. U anžuvinško doba hrvatski banovi Šubić i Babonić imali su izravne veze s Albanijom. Iz XIV. st. sačuvao se jedan zanimljivi latinski zapis:

»U prošlo vrijeme bijaše običaj u kraljevstvu Hrvata, bijaše sedam banova, koji bijahu birali kralja u Hrvatskoj, kad je on umro bez djece, i to ban Hrvatske prvi, ban bosanski drugi, ban Slavonije treći, ban Požege četvrti, ban Podravske peti, ban Albanije šesti, ban Srijema sedmi« (Šufflay, s. 119).

Nije jasno tko bi trebalo biti taj ban Albanije. No, nesumnjivo je da naziv odražava sjećanje na bliske veze s Albanijom. Također, Aleksandar Stipčević pretpostavlja da bi hrvatsko pleme Svačića moglo biti ilirskog porijekla (s. 51).

Kad je Duklja u XI. st. izborila samostalnost i oslobodila se vlasti Bizanta, ona počinje prodirati u unutrašnjost i osvaja Rašku. Poslije su Nemanjići uključili Duklju u Srbiju. Tako je formirana svijest o srpskoj pripadnosti, koju je pravoslavna crkva – koja je većinu Nemanjića proglasila svecima – u narodu njegovala u sljedećim stoljećima. Nakon osnivanja srpske autokefalne arhiepiskopije, područje pravoslavja proširilo se na cjelokupni teritorij bivše Crvene Hrvatske* (Božić, s. 67). Albanci koji su živjeli u južnim dijelovima tog teritorija – kao i oni u sjevernoj Albaniji – ostali su katolici. Budući da nisu imali svoju narodnu crkvu, poslije su lakše prelazili na islam nego Srbi i Crnogorci.

U borbi s Bizantom car Dušan osvojio je i Albaniju, koja je bila pod bizantskom vlasti. Dušan je ugledne Albance, zajedno sa Srbima, uključivao u svoje državne sabore. Gradovima je ostavio povlastice. U Dušanovoj vojsci, koja je osvojila Epir i Tesaliju, bilo je mnogo albanskih vojnika. Mali albanski plemići dobili su posjede smijenjenih grčkih arhonata i uzdignuti su na visoke

* Ovi se podaci ne navode kako bi se dokazalo da Duklja pripada Hrvatskoj ili Srbiji. To područje pripada narodu koji tamo živi, a to su danas Crnogorci. Svrha navoda u tekstu jest da se istakne fluidnost etničkih naziva u to vrijeme, kao i vjerojatnost da su, pored Crnogoraca i Srba, i Hrvati došli u kontakt s Albancima još u samim počecima svoje historije. Uostalom, ni mnogo kasnije etnička odn. nacionalna pripadnost nije označavana mnogo preciznije. Krajem XVIII. stoljeća Pavao Ritter Vitezović proglašava sve Južne Slavene Hrvatima (u knjizi *Croatia Rediviva* objavljenoj 1700. g.). Stoljeće i koju godinu kasnije Vuk Stefanović Karadžić je skromniji; on Srbima smatra sve štokavce. Vuk je bio pod uticajem lingvisti Miklošiča i Kopitara, koji narode razvrstavaju prema jeziku. Lingvisti su imali posebnih teškoća s Hrvatima, koje su raspodijelili na tri naroda: štokavske Srbe, kajkavske Slovence, a samo čakavci su priznati kao Hrvati. Čak je i solidni Cvijić potpao pod taj uticaj, pa etnonim Srbin proširuje na sve štokavce ili, kad nije siguran, govori o Srbo-Hrvatima, a za kajkavce piše da još uvijek »većinom i sada nemaju određene narodne svesti« (knj. 4, tom 1, 251).

Prilikom osnivanja Jugoslavije 1918. priznata su samo tri »plemena« – Slovenci, Hrvati i Srbi – koja su formirala državu SHS. Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a dodani su Makedonci i Crnogorci. Koji godinu poslije oslobođenja otkriveni su i Muslimani. Tako je, čini se, precizna etnička identifikacija na jugoslavenskom prostoru izvršena tek u vrijeme sadašnje generacije. Odatle vjerojatno i toliko neživljenih nacionalizama. Može se povući još jedna paralela. U Kraljevini Jugoslaviji muslimani su međunarodnim ugovorom iz 1919. dobili status manjine. U Republici su postali nacija s veliko M. Danas su Albanci tretirani kao manjina. I oni mogu tokom vremena postati narod udružen u federativnu Jugoslaviju.

položaje u Epiru i Tesaliji. Tako su Srbi pomogli prodor Albanaca u sjevernu Grčku. Na taj način srpska vlast u zajedničkoj državi nije doživljena (sasvim neprijateljski. Ipak, krupni albanski velikaši bili su potisnuti (kao i općenito krupna vlastela u Dušanovu carstvu), a kao namjesnik Albanije nije bio imenovan Albanac, nego u skladu s feudalnim običajima carev rođak Jovan Asen, brat careve supruge Jelene. Sjever je dobio sin Dušanov Uroš, a jug brat Dušanov Simeon.

Pod utjecajem srpske administracije i crkve u Albaniji (tj. u današnjoj sjevernoj Albaniji) od XII. stoljeća dalje sve se više upotrebljava staroslavenski jezik, koji je sasvim potisnuo grčki Bizantskog Carstva (Pollo, s. 71). Svi znatniji albanski glavari imali su slavenske kancelarije.

Albanski autori vole isticati kako su se Albanci, zajedno sa Srbima, borili na Kosovu. Logoreci to naprosto konstatira (s. 23), Hasani se poziva na narodne pjesme (s. 23), a Pollo i Puto na turske kroničare (s. 66). Jedan od njih u protivničkoj vojsci spominje Albance odmah poslije Srba. Mitropolit Vasilije Petrović, pisac prve historije Crne Gore iz 1754, piše kako je knez Lazar očekivao i crnogorsko-albansku vojsku Balše »koji još nije stigao nego sakuplja vojsku i kreće prema knezu Lazaru«. Ali, nešto s logistikom nije bilo u redu, pa je Balša bio »u tuzi velikoj što u boj nije stigao« (ss. 55, 65).

Međutim, sultanov kroničar J. Bitlisi navodi da je Balša sudjelovao u bici. Albance je doveo i Teodor Muzaka II (Musachio). Srpska i albanska vlastela vezivala su se mnogim rodbinskim odnosima. Spominjem najvažnije. Dimitrije, »Arbanensis princeps« (1208), sin prvog kneza sjeverne Albanije Proгона oženio se Komnenijom, kćerkom velikog župana Stefana (poslije Prvog-jenčanog). Mati cara Dušana čini se da je bila Albanka (*Enciklopedija Jugoslavije*, 1, 154). Obje su žene Balše III. iz Albanije. Golem Arijanit Komnin, jedan od potomaka spomenute Komnenije, imao je osim druge djece i kćerke Gojsavu (koja je pošla za zetskoga gospodara Ivana Crnojevića) Angelinu (koja se udala za bivšeg despota, slijepog Stefana Brankovića) i Androniku. Andronika se udala za legendarnoga Gjergja Kastriota Skender-bega (1403–68), središnju ličnost albanske historije i najpopularnijeg Albanca među Jugoslavenima. Sin Skender-begov Gjon oženio se Jerinom, kćerkom srpskog despota Lazara Brankovića. U Skender-begovoj obitelji neka su imena slavenska: majka mu je Vojsava, a brat Staniša. Otac sebe u svojim slavenskim listinama naziva Ivanom. Poslije pada srpske despotovine 1459. despot Stevan sa svojom se obitelji sklonio na Skender-begov dvor. U XVIII. st. hrvatski redovnik fra Andrija Kačić Miošić uključuje Skender-bega pod imenom Jura Kastriotića u svoj slovinski panteon i posvećuje njemu i albanskim junacima jednu šestinu svoga *Razgovora ugodnog naroda slovinskog*. Stoljeće poslije crnogorski vladika Njegoš uvrštava Kastriota Đura u »vitezove našega naroda« zajedno s Dušanom, Obilićem, devet Jugovića, Nikolom Zrinskim i Ivom Crnojevićem (ss. 287–88).

Razloga za to svojatanje više je no dovoljno. Sultan Mehmed II Osvajač

osvojio je Carigrad. Taj isti sultan poslije je dva puta opsjedao Skender-begovu Kruju – i nije je mogao osvojiti. Kruja – i Albanija – pale su tek kad je Skender-beg umro. Skender-begov grb – crni dvoglavi orao na crvenom polju i danas je albanski nacionalni amblem.*

Recimo još da se kćerka Ivana Katriotija Marija udaje za Stefanicu Crnojevića, a da se Đurađ Crnojević oženio Jelenom, kćerkom Karla Musakija Topije (Rotković, 131). Preko svoje prve žene Gojsave Ivan Crnojević bio je u srodstvu s Dukagjinima i Skender-begom (Ćirković, 287). Najmlađi Ivanov sin Staniša prešao je na islam i pod imenom Skender-beg upravljao je Crnom Gorom. U jednoj narodnoj pjesmi govori se o tome kako se Staniša nakon povratka iz Carigrada naselio u celu Bušatama i prozvao Bušatlijom Stankom (Stanojević, 32). Njega će poslije skadarski paše, Albanci Bušatlije, smatrati svojim pretkom i na tome će zasnivati svoje pravo na Crnu Goru.

Mogli bismo te veze, mutatis mutandis, produžiti i na najnovije vrijeme. Kosovar Ali Kelmendi, rođen u Peći, osnovao je početkom tridesetih godina prve marksističke grupe u Albaniji i tako postavio osnove komunističkom pokretu. Emin Duraku, također iz Đakovice odakle je otišao na školovanje u Albaniju, postao je dvostruki narodni heroj, i Albanije i Jugoslavije. Istaknuti komunist korčanske grupe Vasilj Šanto, albanski narodni heroj, bio je makedonskog porijekla (Marović, 146).

Narodne pjesme i pripovijetke

Narodna predaja, običaji i usmena književnost ponajbolje odražavaju simbiotičke procese. O legendama i običajima već je bilo govora, a neke običaje još ću spomenuti nešto poslije. Sada ćemo se pozabaviti narodnim pjesmama i pričama.

Mnoga imena iz junačkih narodnih pjesama zajednička su. Tako Lekë Dukagjini postaje kapetan Leka u srpskim narodnim pjesmama. Bud Alina Tale postaje Budalina Tale, a Mustajbeg lički je zajednički. Musa Kesedžija je albanski junak s tri srca. Gjergj Elez Ali je Đerđelez Alija. Gjergj (= Djuro) je albansko ime, a ostala su dva turska. Trostruka imena uobičajena su u sjevernoj Albaniji, a nema ih među Slavenima. Prema jednoj od više verzija, Đerđelez Alija rođen je u Drivastu u Albaniji od oca Albanca i majke Srпкиnje. On i Kraljević Marko bili su u početku protivnici, a zatim pobratimi.

Dvije su osnovne grupe zajedničkih narodnih pjesama: starije pjesme o boju na Kosovu i mlađe pjesme vezane za Bosansku krajinu.

Kosovski ciklus obuhvaća prema Lordu sedam posebnih epskih pjesama. U svima je glavna ličnost Miloš Obilić (Kobilić), vlastelin kneza Lazara za

* Dvoglavi orao ušao je i u crnogorski (Crnojevići, Kraljevina Crna Gora) i srpski (Knez Lazar, Lazarevići) grb.

koga se misli da je rođen u istoimenom selu na Kosovu, a Kosovari ga smatraju Albancem (stvarni njegov zavičaj nije poznat). Komparativna analiza albanskog i srpskog ciklusa pokazuje da u nekim dijelovima pjesme sadrže sasvim različite tradicije, a u nekim se dijelovima slažu, posebno kad se radi o historijskim ličnostima. Na osnovi toga Lord zaključuje da su se obje tradicije pojavile manje ili više nezavisno. Srpska pokazuje utjecaj crkve i ranih kronika. Albanska je izvedena iz kosovske predaje i vjerskih legendi poznatih muslimanskim narodnim pjevačima (Lord, 82).

Krajišnice potječu iz Krajine, graničnog područja između Bosne i Hrvatske. Albanci ih zovu kângë kreshnikësh, što znači pjesme junaka. Kreshnik znači junak, a Krašina je Krajina. Pjesme se pjevaju uz gusle (lahutë). Pjevaju se u desetercu koji povremeno prelazi u osmerac, karakterističan za albanske narodne pjesme, što također ukazuje na njihovo dvoetničko porijeklo. U tim pjesmama muslimanski bosanski junaci bore se protiv kršćana, posebno Hrvata i Mađara. Osim o već spomenutim imenima krajišnice pjevaju najviše o braći Muji i Halilu Hrnjici. Mujo se bori po zapovjedi vezira Čuprilića, bosanskog junaka albanskog porijekla (Köprülü). Mujo, Halil i Đerđelez Alija ušli su i u albansku narodnu pripovijetku.

Arshi Pipa, od kojeg preuzimam ovaj prikaz, ističe kako krajišnice govore o tradicionalnim albanskim vrlinama kao što su besë, burrni (čovjstvo), gostoljubivost, poštovanje žena i starijih, a također o tradicionalnim albanskim manama poput otmice žena, krvne osvete, pljačke i nasilništva (s. 92). S obzirom na porijeklo pjesama vjerojatno iste vrline i mane karakteriziraju i Bošnjake.

Krajišnice pjevaju bosanski muslimani na srpsko-hrvatskom, kosovski muslimani na albanskom i katolički Albanci u Albaniji. U Novom Pazaru isti pjevači pjevaju na oba jezika. Možda je ovdje potrebno jedno historijsko objašnjenje. Nakon što je ugušio jedan od mnogobrojnih ustanaka Klimenta* škadarski paša Mahmud-beg ih 1700. g. preseli na Pešter u novopazarskom sandžaku. Polovica preseljenih se nakon sedam godina pod dramatičnim okolnostima vrati, a druga polovica ostade (Tomić, 80, 84). Ovi što ostadoše postali su u slavenskom okruženju bilingualni i među njima su se regrutirali dvojezični pjevači.

Bosanske i albanske krajišnice ponešto se razlikuju. Bosanske pjevaju o feudalnim junacima bez ikakve mitologije. Albanske su pjesme poganske rapsodije s bosanskim elementima u albanskoj strukturi. Albanske su pjesme nastale u dvojezičnoj zoni tursko-crnogorskoj s Pešterom i Gusinjem kao krajnjim točkama. U sjevernu Albaniju vjerojatno su ih prenijeli pjevači iz Gusinja.

Na temelju činjenice da o muslimanskim junacima pjevaju i albanski katolici zaključujemo da su pjesme postale popularne u vrijeme albanskog

* U ustanku se istakla Klimentinka Lijepa Nora koju nazivaju Jeanne d'Arc Albanaca.

nacionalnog buđenja kad su Slavene smatrali neprijateljima, a Turke junacima.

Na osnovi toponima znamo da su u srednjem vijeku Albanci doprli do Hercegovine. Štoviše, upozorava se na veliku sličnost arheoloških nalaza u Glasincu kod Sarajeva i Komanu blizu Pukë u sjevernoj Albaniji. Mary Edith Durham našla je da su sjevernoalbanska plemena sačuvala uspomene na emigraciju iz Bosne i Hercegovine (Pipa, 88). Junačke narodne pjesme ukazuju na kulturne veze u XIX. stoljeću. Već smo utvrdili da se albanski etnos prožimao s crnogorskim, srpskim i hrvatskim. Proizlazi da od svih jugoslavenskih naroda Albanci nisu došli u fizički i kulturni kontakt jedino sa Slovenima. Suvremene migracije radne snage popunjavaju i tu prazninu.

Kulturna interpenetracija i zajednički život

Za osmanlijske okupacije jugoslavenske zemlje postaju područje albanske dijaspore. U prvoj polovici XVII. st. veći broj albanskih obitelji naselio se u Istri u blizini Poreča. Od 1726. do 1773, uglavnom zauzimanjem barskog, poslije zadarskog, nadbiskupa Vicka Zmajevića, škadarski se Albanci doseljavaju u Arbanase kod Zadra. Oni i danas govore albanski, a nacionalno se osjećaju Hrvatima (Krstić, s. 12). Seobu Klimentata u Srijem već sam spomenuo u sklopu seobe Srba. Stanovnici oblasti Mata iseljavaju se u okolinu Skoplja i na sjever do Kuršumlije. Manje skupine Albanaca doseljavaju se naročito u primorske krajeve, ali i u gotovo sve druge krajeve zemlje (E. J, I, s. 160). Od tih dodira nastala su prezimena Arnautović, Leka, Preka, Đerđa, Šestan, Burmaz, Šimrak i dr. Gdje su dodiri čvršći i trajniji posuđuju se međusobno vlastita imena. Tako se kod Crnogoraca nailazi na imena Kole, Đon, Leka, a kod Albanaca na imena Vuku, Stani (= Stanko) ili Gjuri (Đuro).

Uz mnoge graditelje, majstore i zidare koje spominju stari dokumenti bilo je Albanaca koji su dali i značajan doprinos kulturnoj baštini Jugoslavena. Spominjem dvojicu najistaknutijih. Dračanin Andrija Aleši (1420–1504) bio je kipar i arhitekt. Radio je u Dalmaciji sâm i s drugima, a među ostalim i s Jurjem Dalmatincem. Najljepši mu je kiparski rad reljef sv. Jeronima (koji je bio ilirskog porijekla!) u Trogiru. Gjon Gazulli (oko 1400–1465) potječe iz obitelji koja se iz Zadrime doselila u Dubrovnik. Bio je dubrovački građanin, pa je obavljao i diplomatske poslove za Republiku. Gazulli je bio čuven astronom svoga vremena, pa ga je kralj Matija Korvin, koji je okupljao učenjake na svom dvoru, pozvao u Budim. Gazulli je odbio. Svojom oporukom osnovao je prvu dubrovačku javnu biblioteku. Historičar znanosti Dadić smatra Gazullija »jednim od najistaknutijih učenjaka na području Hrvatske u 15. stoljeću« (s. 54).

Zbog zajedničkog života stranci ponekad nisu razlikovali Slavene

i Albanca. Ili ih nije ni trebalo razlikovati? Janinska kronika monaha Komnena i Prokla bilježi u 1400. godini kao posljednju vijest da je despotova brata napao i istjerao Serb-albanito-bulgaro-vlah Vonko (Šufflay, s. 69). Pod komandom generala Piccolominija bilo je 20.000 »Rašana ili Albanaca« (Ratzen oder Albenser). Ali, ni na našoj se strani nije vodilo mnogo računa o »nacionalnim« razlikama. Kotorani su smatrali Crnojeviće (nasljednike Balšića) Albancima, a herceg Stjepan Vukčić optuživao ih je zbog »arbanaskih naravi« (Božić, s. 160).

U junu 1789. crnogorski glavari pišu carici Katarini II:

»Sada svi mi Srbi: Crnogorci, Hercegovci, Banjani, Drobnjaci, Kosturani, Kuči, Piperi, Bjelopavlići, Zečani, Klimenti, Vasojevići, Bratonožići, Pećani, Kosovci, Prizrenici, Albanci, Makedonci i drugi ovdje nepomenuti Srbi molimo vašu najmilostiviju carsku ličnost da budete naš blagotvoritelj i zaštitnik« (podvukao B. H.), (Jovanović, 165).

Srbi ovdje, vjerojatno, označuju kršćane, kao što se južnije kršćani nazivaju Grcima.

Upozorit ću ovdje na jednu zanimljivu činjenicu. Kad se makar i sasvim turistički prokrstari Kosovom, spontano se nameće pitanje: kako su se usred svih tih progona, pljački i bezvlašća uspjeli održati netaknuti srpski kulturni spomenici od neprocjenjive vrijednosti kao što su Pećka patrijaršija, Visoki Dečani i drugi. Nisu nažalost spašeni svi, ali jesu najznačajniji. A oni koji jesu spašeni su zahvaljujući zadanoj besu pojedinih albanskih fisova koji su obećanje zaštitnika održali bez obzira na vjeru i naciju.

U selu Juniku, izvještavao je prije rata Đorđe Kostić, na samoj albanskoj granici *muslimanski* fis Beriši čuvali su srpsko *pravoslavno* groblje i ruševine crkve koju je podigao drugi iguman manastira Visoki Dečani, Danilo. Uobičajeni način čuvanja bio je da se srpska institucija stavi pod zaštitu nekog uglednog Albanca koga su nazivali vojvodom. Tako je u manastiru Dečanima sve do balkanskih ratova stanovao »po jedan ugledan i hrabar Arnautin iz jačeg fisa s jednim ili dva svoja rođaka. Ovaj je nosio naziv 'vojvoda' i bila mu je dužnost da manastir čuva pa da za zaštitu njegovu i pogine. To je bila velika čast i odlikovanje, što su i turski carevi cenili« (Krstić, 12). Vojvode su ponekad dobivali odlikovanja od sultana, a sin posljednjeg vojvode dobio je Odlikovanje sv. Save u Kraljevini Jugoslaviji.

Na Kosovu su vojvode imali manastiri Dečani, Dević i Pećka patrijaršija. Vojvodu je biralo selo ili fis, a priznavale su ga turske vlasti. Za vrijeme čestih nemira obitelj vojvode nije bila u stanju da sama čuva manastir, pa su ga čuvali svi seljaci (Krasniqi, s. 133).

Kad je oko 1830. Jashar-paša Gjinoli htio porušiti srpsku crkvu u Babinom Mostu, Srbi to nisu mogli spriječiti, ali intervenirali su Albanci iz njihova sela i crkva nije srušena (Vukanović, I, 197).

Jedna od konzekvenci viteškog kodeksa plemenskog društva jest institu-

cija azila – utoka. Ugroženome valja pomoći. Tko god traži utok u Albanca, naći će ga; neka i najveći neprijatelj uđe u kuću, dobit će zaštitu. Zanimljivo je da utok poznaju i Crnogorci i Srbi na Kosovu, ali ne i Toske u južnoj Albaniji. Utok nije samo pojedinačan nego je i grupni, koji se koristi za vrijeme ratova i progona. Tako je albansko bratstvo Gaši iz Čabića bilo pod zaštitom srpskog bratstva Kizići za vrijeme policijske racije 1918. Zauzvrat, albanska bratstva pružala su zaštitu srpskim bratstvima za vrijeme posljednjeg rata. Milutin Đuričić navodi da je 280 srpskih obitelji iz Srbobrana, Dobruše, Kovraga, Gusara i Verića našlo utok kod albanskog bratstva Kabaši u Đurakovcu. U isto vrijeme Srbi iz Prekala bili su na utoku kod bratstva Paljokaj također u Đurakovcu itd. U selu Kijevom u prvoj polovici ovog stoljeća bili su na utoku naizmjenično Srbi kod Albanaca i obrnuto (Đuričić).

Ovi primjeri uzajamnog zaštićivanja nisu izuzeci; prije bi se moglo reći da su pravilo. U tom smislu citiram dio pisma mog korespondenta Milorada Tomovića, ilegalca NOP-a i nosioca spomenice, koji opisuje vlastite dramatične doživljaje iz posljednjeg rata. Jednom prilikom gonio ga je albanski žandar i pucao za njim. To je alarmiralo neke vojnike, koji su ga uhvatili, i patrolu od još tri žandara, od kojih je jedan podigao pušku da ga strijelja. »Prepoznao sam među ove pridošle trojicom mog suseda iz sela – Redža – i uzviknem: aman, Redžo, u tvoje sam ruke! Redžo je kao ris skočio na njega i njegovu pušku uzviknuvši: 'Prvo streljaj mene – pa njega, preko mene živoga nećeš!' Bio sam spašen... Nisam se mogao bolje odužiti i Redžu i bratstvu naroda nego svojom odlukom da oprostim ovom potencijalnom ubici. [Poslije oslobođenja] sazovemo poveći skup ljudi u njegovo selo i sve mu oprostim. Bilo je te noći zaista dirljivo, i suza njegovih starih, i pogrđnih izraza na račun grešnika od strane njegovih ukućana, osobito staraca.«

Na razini cijele nacije bratstvo i jedinstvo između Slavena i Albanaca kovalo se u narodnooslobodilačkoj borbi. Nakon oslobođenja uspostavljena je čvrsta suradnja između Jugoslavije i Albanije u kulturi i privredi. Granice su bile praktično izbrisane. Jugoslavija je prva priznala albansku državu i zastupala njezine interese u međunarodnim forumima u kojima nije bila prisutna i kod zemalja s kojima nije imala diplomatske odnose. U prve tri godine 200 učitelja iz Albanije učestvovalo je u organiziranju albanskog školstva u Jugoslaviji. Činilo se da je ujedinjenje dviju zemalja samo pitanje dana. Kad je početkom 1948. bilo pokrenuto pitanje federacije Jugoslavije i Bugarske, Enver Hoxha pozvao je jugoslavenskog ambasadora u Tirani Josipa Đerđu i zamolio ga da predsjednika Tita odmah obavijesti o njihovoj želji »da bezuvjetno, prije federacije s Bugarskom, riješimo pitanje federacije s Albanijom, kako bi – kako smo zajednički išli tokom oslobodilačkog rata do danas – zajednički rješavali o primanju Bugarske koja je bila na drugoj strani« (Hasani, 326). Historija se našalila s obje federacije.

SADAŠNJOST

11. Autonomija Kosova

Uspostavljanje kosovske autonomije čvrsto je vezano za socijalistički pokret Srbije i Jugoslavije.* Još 1903. na zboru socijaldemokrata u Beogradu, prihvaćena je Rezolucija kojom se za Staru Srbiju (Kosovo) i Makedoniju traži autonomija u sklopu balkanske federacije ili konfederacije. To je stanovište zastupala Socijaldemokratska partija narednih godina u Narodnoj skupštini te na međunarodnom socijalističkom kongresu u Stuttgartu 1907.

Nakon ujedinjenja kraljevska Jugoslavija zauzela je neprijateljski stav prema Sovjetskom Savezu (njezin kralj bio je odgojen kao paž na ruskom dvoru), a on je odvratio nastojanjem da se preko Kominterne razbije Jugoslavija. Odatle deformirani stavovi tek osnovane KPJ o nacionalnom pitanju povezivanjem samoopredjeljenja s razbijanjem države. U julu 1924. održan je Peti kongres Kominterne, koji u svojoj Rezoluciji o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji sasvim jasno kaže da se »opšta parola prava naroda na samoopredelenje, koju ističe KPJ, mora izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranje od njih nezavisnih republika«** (Rajović, 85). U novembru iste godine CK KPJ poslušno je zaključio »da je dužnost partije . . . da pomaže pokrete ugnjetenih nacija u cilju formiranja nezavisnih država, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, a i radi oslobođenja Arbanasa« (Rajović, 85). Zatim je Staljin izveo jednu od svojih taktičkih podvala, po kojima je postao čuven, pa je 1925. napao Simu Markovića zbog nepravilno postavljenog nacionalnog pitanja, jer se pravo na otcjepljenje pretvara u dužnost. Naredne godine Bečki kongres KPJ već korigira prijašnje stavove: i dalje se ističe »neograničeno pravo samoopredjeljenja do otcjepljenja od današnje države« ali se »kao osnovna parola« postavlja »zahtev za federaciju radničko-seljačkih republika na Balkanu«

* Valja ipak zabilježiti da je jedan od vodećih građanskih srpskih političara, Stojan Protić, 1921. predložio da se Jugoslavija podijeli na 9 provincija, od kojih bi Kosovo, Metohija i Sandžak bili jedna. U konfederativnim prijedlozima Radić (1918) i Hrvatska zajednica (1920) nisu predviđali izdvajanje Kosova iz Srbije (Banac, 167, 136, 353).

** Naredne godine Peti plenum IK KI donosi i ovakav stravičan zaključak: »Nikakva bojazan od rasplamsavanja nacionalnih strasti ne sme Partiju da zadrži od toga da u tome najvažnijem pitanju (rušenju diktature velikosrpske buržoazije) svim silama apelira na mase« (Rajović, 88).

(Rajović, 86). Četvrti kongres KPJ održan je 1928. u Dresdenu odmah poslije Šestog kongresa Kominterne, koji je zaključio da Sovjetskom Savezu prijeti napad od Francuske, a budući da Jugoslavija pomaže Francusku treba je oslabiti u interesu borbe proletarijata za obranu »prve zemlje socijalizma«.

Zbog toga se na tom Kongresu KPJ ponovno orijentira na dezintegraciju tražeći nezavisnost za Hrvatsku, Crnu Goru, Sloveniju i Makedoniju i izjašnjavajući se na solidarnost »s albanskim nacionalnooslobodilačkim pokretom u licu Kosovskog komiteta* i za »borbu raskomadnog i ugnjetenog albanskog naroda za nezavisnu i ujedinjenu Albaniju« (Rajović, 87; Dedijer V., 167).

Sredinom 30-ih godina KPJ počinje mijenjati stav prema integritetu Jugoslavije. Međutim, stvarno nezavisniju politiku KPJ počinje voditi tek od dolaska Josipa Broza na njezino čelo 1937. Još iste godine održana je Osnivačka konferencija KPJ za Kosmet. Kosmetska partijska organizacija bila je vezana za PK Crne Gore. No, tek što se malo konsolidirala, tražila je 1939. da se osamostali i poveže neposredno s CK KPJ. Značajno je uočiti da zahtjev nije bio postavljen zbog nekih animoziteta prema Crnogorcima; na čelu kosmetske partijske organizacije bili su upravo Crnogorci. Zahtjev je odbijen, ali je ponovljen naredne godine i prihvaćen na Petoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu 1940. I to se može smatrati početkom stvaranja kosovske autonomije. Partijski rad – Kosovo je iz rata izašlo sa 2250 članova Partije i 3500 članova SKOJ-a (Rajović, 232) – i partizanska borba u naredne četiri godine tu su autonomiju i realno pripremili.

Nakon oslobođenja Kosovo ima nedefiniran status sve do zasjedanja Skupštine Oblasnog narodnog odbora u julu 1945. u Prizrenu. Zbog toga Kosovari (jednako kao ni Vojvođani) nisu učestvovali na beogradskom zasjedanju Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije u novembru 1944. U Prizrenu se donosi Rezolucija o priključenju Srbiji. U augustu 1945. taj zaključak prihvaća AVNOJ. U septembru Predsjedništvo Narodne skupštine Srbije donosi zakon o ustanovljenju i ustrojstvu autonomne kosovsko-metohijske oblasti, pošto je prethodno Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije prihvatila u načelu najavljenju odluku Kosovara i Kosovaca. Nešto prije, iste godine, na Trećem zasjedanju Prezidija AVNOJ-a 24. februara u Beogradu, crnogorska je delegacija – očigledno aludirajući na predratno partijsko rješenje, a navodeći historijske i ekonomske razloge – predložila da se Kosovo pripoji Crnoj Gori. No prijedlog nije prihvaćen.

Ti su se događaji odrazili i u posljednjem Ustavu Republike Srbije,

* Kosovski komitet osnovan je 1918. u Skadru od izbjeglica s Kosova. Vođe su mu Hasan Prishtina, Bajram Curri, Hoxha Kadriu. Istupa protiv nasilja nad albanskim stanovništvom u Jugoslaviji, radi na podizanju općeg ustanka i pripajanja Kosova Albaniji, traži podršku evropskog javnog mnijenja za albansku stvar. H. Prishtina vodi izaslanike Komiteta 1924. u Ženevu da bi pred Ligom naroda protestirali protiv nasilja u Jugoslaviji. Nakon povratka na vlast Zogu likvidira najprije Currija, a poslije nekoliko godina i Prishtinu i Komitet prestaje s radom. Obnovljen je uoči samoga rata kad postaje instrument talijanskog agresora.

odnosno u ustavima obaju pokrajina u kojima se kaže da su pokrajine uspostavljene za vrijeme narodnooslobodilačke borbe te da su se na osnovi slobodno izražene volje naroda i narodnosti udružile u Republiku Srbiju unutar federativne Jugoslavije.

Mogu se izvesti ovi zaključci:

1. U toku NOB-a mnogo je puta naglašavano da će odluku o državnom uređenju narodi donositi sami slobodnom voljom. Legitimitet donošenja političkih odluka stjecan je učestvovanjem u borbi. Nema stoga sumnje da je NOO u Prizrenu legitimno donio odluku, da je ta odluka odražavala mišljenje učesnika i da su tako realizirana načela proklamirana u partizanskoj borbi. Na Skupštini u Prizrenu sudjelovali su svi živi učesnici Bujanske konferencije, a Bujanska rezolucija bila je prethodno podijeljena skupštinarima.

2. U balkanskim ratovima Crna Gora i Srbija osvojile su Metohiju i Kosovo, pa je bukureštanskim mirom 1913. Kosovo s Prizrenom pripojeno Srbiji, a ostala Metohija Crnoj Gori. Kao rezultat formiranja Jugoslavije ta je podjela anulirana u duhu narodnooslobodilačke borbe*: Metohija i Kosovo ujedinjeni su, a predstavnici ujedinjenog Kosmeta samostalno su donijeli odluku o priključenju.

3. S odlukom Kosovara morala se složiti i Republika i Federacija da ona postane punovažna.

4. Kao što su se legitimni predstavnici Kosova odlučili priključiti Republici Srbiji, oni mogu odlučiti i da se od Srbije odvoje.

5. Simetričnost odlučivanja u odnosu na Federaciju ne važi. Nije se odlučivalo o priključenju Jugoslaviji ili nekoj drugoj državi, pa za jednostranu odluku te vrste nema osnova. Ovo pitanje razmotrit ćemo detaljnije poslije.

Kosovska autonomija doživjela je poslije određenu evoluciju. U Ustavu od 1963. Kosovo je postalo pokrajina i tako je po statusu izjednačeno s Vojvodinom. Potkraj 1968. iz imena je uklonjena Metohija i ustavnim amandmanom Kosovo i Vojvodina postali su konstitutivni elementi Federacije. Također je osamostaljena i partijska organizacija Kosova. O čemu je riječ?

U demokratizaciji društvenog života u Jugoslaviji pomiješalo se nasljeđe Kominterne i balkanske države s razvojem samoupravljanja. Inzistiranje na pravima građanina pojedinca i na civilnom društvu, ljudima odgojenim u patrijarhalnoj sredini i/ili zadojenim ideologijom Kominterne zvučalo je veoma strano. Ideološke mesije to su bez mnogo razmišljanja proglašavale – i proglašavaju – buržoaskom ideologijom. Zbog toga su se svugdje formirali kolektiviteti: u samoupravljanju radni kolektiv, poslije delegatske strukture, a u političkom životu nacije. Ako nacije trebaju biti ravnopravne, naziv »nacionalne manjine« počeo je dobivati uvredljiv prizvuk. Problem je prvo riješen na tipično jugoslavenski način: izmišljena je nova riječ za stari pojam,

* U Kraljevini Jugoslaviji Kosovo i Metohija bili su podijeljeni među tri banovine, Vardarsku, Moravsku i Zetsku kako bi se albansko stanovništvo što više razbilo.

pa je u Ustavu od 1963. »narodnost« zamijenila »nacionalnu manjinu«. Zatim se počelo govoriti o suverenitetu nacija i državnosti republika, što je vrlo brzo probudilo uspavane nacionalne antagonizme. I tako je, kako primjećuje Ljuba Tadić, »nacionalno i nacionalističko izivljavanje u našoj zemlji... postalo surogat za demokraciju« (Tadić, 4). Na te procese superponirale su se prirodne tendencije birokracije da nametnu monopol vlasti na »svoj« teritorij. I tako je inauguriran proces dezintegracije Jugoslavije, mnogo efikasniji od onoga koji je nekada poticala Kominternu.

U tom sveopćem regionalnom zatvaranju i pokrajinske su oligarhije nastojale osigurati svoje teritorijalne monopole. Pri tom su se sukobile s republičkom oligarhijom, kao što su se republičke državnosti sukobile s Federacijom. Ovaj je potonji sukob riješen pretvaranjem avnojske federacije u konfederaciju, manje u Ustavu od 1974. a više u praksi koja je slijedila. Odluke ne donose poslanici Savezne skupštine, nego izvršni organi republika na bazi konsenzusa. Pokrajinske oligarhije željele su jednak tretman, što je značilo pretvaranje u republike.* Za srpski politički vrh to nije bilo prihvatljivo, kao što ni za pokrajinske vrhove nije bio prihvatljiv status pokrajine. Kao što to u politici obično biva, nađen je kompromis: pokrajine su po imenu ostale pokrajine u Republici Srbiji, a po efektivnom odlučivanju (sudjelovanje u konsenzusu) postale su republike i taj je hibrid nazvan konstitutivnim elementom Federacije. I kao što to također obično biva u politici, kompromisi rješavaju probleme na kratak rok uz cijenu da stvore mnogo veće teškoće dugoročno. S jedne strane »autonomne pokrajine imaju dva bića: jedno, više, u federaciji, i, drugo, niže, u SR Srbiji« (Carević, 39), što je ustavnopravna kontradikcija koja ne omogućava principijelno razrješenje. Analogno tome status ostatka Srbije, tzv. užeg područja Srbije, ostao je nedefiniran i po prirodi stvari nije mogao biti definiran. Pokrajine imaju svoje skupštine i svoje izvršne organe, dok »uže područje« nema ni jedno ni drugo, iako je baš to »uže područje« stvorilo Republiku Srbiju.

Bilo je samo pitanje vremena da se utvrdi kako Republika Srbija ne može normalno obavljati svoje državne funkcije i kako je u odnosu prema drugim republikama u neravnopravnom položaju (što je u pogledu teritorijalnog monopola točno, ali ne i u pogledu utjecaja na poslove konfederacije za koji bi se moglo tvrditi da je veći, ili bi mogao biti veći, od drugih republika, jer Srbija u konsenzusu, predsjedništvima itd. učestvuje i s republičkim i s pokrajinskim delegatima). Za našu temu ovdje značajno je da je stvoren trajan izvor sukoba upravljačkih interesa između republike i pokrajine: republika nastoji svesti status pokrajine na autonomiju, pokrajina nastoji legalizirati svoj status republike. Kad se na to – u slučaju Kosova, za razliku od Vojvodine – superponiraju i nacionalne razlike, dobivamo veoma opasnu i nestabilnu političku situaciju.

* Čini se da je neku ulogu odigrala i reakcionarna parola »Slaba Srbija – jaka Jugoslavija« suflirana sa strane.

A osnovni uzrok te nestabilnosti jest odsutnost demokratičnosti u rješavanju političkih pitanja. Kako se to vidi iz Dnevnika Draže Markovića, ta se pitanja rješavaju pogađanjima čelnih političara daleko od svake javnosti.*

U tim su pogađanjima bile ispitane sve varijante, osim one osnovne: da se građani Kosova i Vojvodine zapitaju kako žele politički organizirati svoje pokrajine. A upravo ta varijanta – da se »narodi izjasne što hoće i kako hoće« – predstavlja, kako smo vidjeli pri ispitivanju Bujanske konferencije, legat revolucije. Taj legat nije poštovan.

* Draža Marković bilježi u svom Dnevniku 27. januara 1971: »Razgovor je bio kratak. Da rezimiram kratko: nema govora o republici, niti o ma kakvom rešenju koje asocira na republiku kada je reč o autonomijama, a posebno o Kosovu. Ne dolazi u obzir izbor predsednika iz autonomije.« Zatim slijedi jedan razgovor na nešto nižem nivou. »Ne bih smeo da ne zabeležim razgovor sa F. Hodžom... za vreme pauze sednice Izvršnog biroa. On meni: Zašto zaoštravate? Ja njemu: Ne može se više prihvatiti vaš metod govorenja jezikom političke parole... On uzbuđeno... tvoji ljudi govore Srbima na Kosovu da ne treba da izdaju interese Srba. Ja: Ti pozivaš Ajtića i daješ mu uputstva šta treba da govori... Ja, dalje: Mora se obezbediti položaj Srba na Kosovu u sastavu republike. On: Srbi su ravnopravni... Fadilj je uzbuđeno govorio o mogućim negativnim reakcijama na Kosovu i pretio mogućnošću izlaska na ulicu u Prištini... Ja sam govorio o negativnim reakcijama u Srbiji i isticao da je manje opasno ako se iziđe na ulice u Prištini negoli u Beogradu...« (Danas, 18. VIII. 87). Ne bi smjelo iznenaditi što su nakon slijedećih desetak godina vođenja takve politike građani izašli na ulice i u Prištini i u Beogradu.

12. Studentski bunt

Opće prilike u zemlji

Oružani period jugoslavenske revolucije završen je 1945, a ideološki nekoliko godina poslije. Napad Kominforma uzrokovao je ideološko preispitivanje revolucionarnih ciljeva, što se završilo orijentacijom na samoupravljanje godine 1950. i privrednom reformom godine 1952.

Postrevolucionarno razdoblje karakteriziraju tri jasno razgraničena perioda političkog, društvenog i privrednog razvoja. Od 1952. do 1964. snažno se razvija samoupravljanje i simetrično tome postepeno se smanjuje represivna uloga države i Partije. Šesti kongres KPJ mijenja ime Partije u Savez komunista, što znači vraćanje na izvorni marksizam *Komunističkog manifesta* i napuštanje staljinističkog jednopartijskog sistema. Godine 1958. u Partijskom programu izgrađena je prva koherentna koncepcija te orijentacije. U Ustavu od 1963. g. ta je orijentacija transformirana u norme političkog ponašanja. U istom razdoblju postignut je izvanredno brz privredni razvoj; razlike u razvijenosti pojedinih krajeva se smanjuju; društvo se homogenizira. Jugoslavija ostvaruje najbrži rast životnog standarda na svijetu, a također i najbrži rast konvencionalno mjerene tehnološke progresu. Utjecaj Jugoslavije na međunarodna zbivanja daleko prelazi njezin vojni i privredni potencijal.

Slijedi kratak prijelazni i proturječni period od 1965. do 1972. godine. Konzervativni elementi pružaju sve veći otpor razvoju samoupravljanja i demokratizacije, a borba se završava pobjedom progresivnih snaga simboliziranom u Brionskom plenumu iz 1966. Politička policija stavljena je pod kontrolu. Politička je demokratizacija u punom zamahu. Međutim, 1965. provedena je krajnje nestručno pripremljena privredna reforma. Kao rezultat, za samo dvije godine stopa rasta oborena je na nulu.

Pojavila se nezaposlenost. Počela je ekonomska emigracija. Regionalni problemi tumačeni su unitarizmom saveznog centra. Započeta je razgradnja Federacije. Nekritička kampanja protiv Federacije – čak i jugoslavenska naučna društva bila su silom, unatoč otporu naučnih radnika, razbijena na sastavne dijelove, a Federacija je izgubila naučne institute kako bi se politički voluntarizam mogao razviti do savršenstva – pobudila je latentne nacionalizme. Nenaživljeni demokratski politički život regionalna vodstva našla su se nošena strujama regionalnih nacionalizama. Maspok je samo najkoncentrira-

niji izraz tih zbivanja, koja su se odigravala u svim krajevima zemlje. Jugoslavenska se država počela raspadati.

Ti procesi zaustavljeni su na inicijativu Josipa Broza partijskom akcijom 1971–72. Međutim, budući da su progresivni elementi bili diskreditirani, sad su prevagnule konzervativne snage. Demokratizacija je napuštena, represija je znatno povećana, a politički voluntarizam potenciran. Učinjene su značajne koncesije nacionalizmima, pa su politički legitimitet dobili takvi pojmovi kao što su nacionalne ekonomije, nacionalni kapitali i nacionalne radničke klase – što je bilo sasvim nezamislivo u vrijeme donošenja Partijskog programa. Ustav od 1974. revidirao je avnojsku federaciju i uveo elemente konfederacije, a praksa je poslije te elemente ekspandirala toliko da je Jugoslavija danas jedina konfederacija u svijetu. Ustav je također revidirao orijentaciju Šestog kongresa SKJ i Partijski program time što je podržavio Partiju. Tržište, koje je prijeko potreban preduvjet za istinsko samoupravljanje, podvrgnuto je sistematskoj političkoj kampanji denunciranja i zakonskog potiskivanja. Kao rezultat toga generalnoga konzervativnoga zaokreta unatrag, samoupravljanje je degeneriralo, povratak je implicirao najamni odnos za radnike i podanički za građane, a Jugoslavija se postepeno opet našla u etatizmu, s tom razlikom što je prijašnji centralistički (dosljedni) etatizam zamijenjen konfederalnim, odnosno policentričkim (proturječnim) etatizmom. Bilo je jasno da takav razvoj vodi u katastrofu i samo je bilo pitanje vremena kad će se ona manifestirati.

Katastrofa je bila odgođena neočekivanim događajima na svjetskom tržištu. Povećavši višestruko cijene nafte 1973, zemlje njezini proizvođači domogli su se viškova sredstava koje su plasirali velikim dijelom preko evropskog dolarskog tržišta. Jugoslavenska poduzeća i banke, poticani od lokalnih političara, navalili su bez ikakvih kriterija na te gomile dolara koji su im se ljubazno nudili. Informacije o zaduživanju proglašene su državnom tajnom. Lažan privredni razvoj, financiran eksplozivnim rastom vanjskog duga, odvijao se još nekoliko godina. Kad je došlo vrijeme da se otplate dugovi, izbila je g. 1981. kriza. Ubrzo je životni standard vraćen petnaest godina unatrag. Jugoslavija se ponovo našla na repu Evrope, na istom mjestu na kojem je nekad bila i kraljevska Jugoslavija. Jugoslavensko društvo bilo je demoralizirano.

U taj historijski okvir valja smjestiti i kosovske događaje.

Četiri komponente kosovske situacije

Društveni proizvod po stanovniku dosta dobro označava razinu razvijenosti neke regije. Najrazvijenija regija u Jugoslaviji jest Slovenija, najmanje razvijena Kosovo.

Niže navodim raspone između te dvije regije u dohotku per capita za karakteristične godine, a za usporedbu koeficijent varijacije koji mjeri približavanje ili udaljšavanje svih osam jugoslavenskih političkih regija (Očić, 22).

	Raspon Slovenija/Kosovo	Koeficijent varijacije, sve regije
1952.	4,1:1	52
1965.	4,6:1	46
1981.	5,4:1	48
1984.	6,1:1	50

Mjerene koeficijentom varijacije do 1965. razlike se među regijama u dohotku per capita smanjuju, a zatim povećavaju s tendencijom da se vrate na početni intenzitet iz 1952. Razlika između Slovenije i Kosova neprestano se povećava, s tim da se rasponi ubrzano povećavaju nakon 1965. U stalnim cijenama iz 1972. slovenski proizvod per capita bio je 1984. godine 7,67 puta veći od kosovskog (SGJ–1986, 417). To su razlike koje odgovaraju razlici u privrednoj razvijenosti između Engleske i Sjeverne Afrike. Kosovo ne zaostaje samo u usporedbi sa Slovenijom nego i prema svim ostalim regijama. U istim stalnim cijenama per capita društveni proizvod Kosova u odnosu prema jugoslavenskom prosjeku iznosio je 43 posto g. 1955. i samo 26 posto 1984. g. (SGJ–1986, 417).

Ono što ove razlike enormno povećava prema prošlom razdoblju jest opće usporavanje rasta jugoslavenske privrede. Uz raspon od 4,1:1 u 1952. i stopu rasta od 6 posto, Kosovu bi trebalo 24 godine da postigne početnu razvijenost Slovenije, što je za plansku socijalističku privredu već predugo. Uz raspon od 6,1:1 u 1984. i pretpostavljenu stopu rasta od 2 posto, Kosovu bi trebala 91 godina da sustigne Sloveniju iz početne godine. No, kroz 91 godinu i Slovenija će se dalje razvijati. Preostaje potpuna besperspektivnost.

Interesantno je uočiti da u našem prvom poslijerevolucionarnom razdoblju, tj. do sredine 60-ih, nema iseljavanja Srba i Crnogoraca s Kosova (ali se iseljavaju deseci hiljada Albanaca u – Tursku). Zatim je privredno zaostajanje moralo postati snažan poticaj za iseljavanje. Zbog istih razloga iseljavaju se i Albanci u druge republike. Srbi i Crnogorci najviše se iseljavaju iz najmanje razvijenih općina. Srbi uglavnom odlaze u Srbiju. Albanci se naseljavaju u svim krajevima Jugoslavije. Danas Albanci žive u gotovo svim jugoslavenskim općinama, posebno oko većih gradova. Političko saniranje prilika može ukloniti pritisak kao uzrok i smanjiti intenzitet iseljavanja. Ali *bez ekonomskog razvoja iseljavanje se ne može zaustaviti.*

Privredno zaostajanje generira nezaposlenost. Godine 1985. nezaposlenost na Kosovu bila je 3,33 puta veća nego prosječno u Jugoslaviji: na 210.000 zaposlenih u društvenom sektoru došlo je 114.000 nezaposlenih (SGJ – 1986., 421).

Na jedno nepopunjeno radno mjesto dolazila su 43 kandidata.

Bili su to uglavnom mladi ljudi, mnogi s kvalifikacijama. Zapravo, polovica su svih nezaposlenih mladi sa srednjoškolskim i višim kvalifikacijama. Budući da je nezaposlenost uslov ljudske egzistencije – ne samo fizičke – ne treba mnogo mašte da se zamisli kakve traumatske posljedice mora masovna nezaposlenost imati na mlade Kosovare.

U uslovima nezaposlenosti radno mjesto postaje privilegija. U višenacionalnim sredinama time se stvara dodatno opterećenje međunacionalnih odnosa. Na hiljadu stanovnika na Kosovu je zaposleno:

109 Albanaca
228 Srba
258 Crnogoraca

Ovi podaci nešto prenaglašavaju razlike, jer se odnose na ukupno, a ne na radno sposobno stanovništvo, koje je zbog manjeg broja djece kod Srba i Crnogoraca relativno veće. Zbog toga ćemo uzeti u obzir i strukturu stanovništva (1980/81):

	Albanci	Srbi	Crnogorci
Struktura u postocima (%)			
1. ukupno stanovništvo	77	13	2
2. radno sposobno stanovništvo	74	17	n.p.
3. zaposleni	65	26	4,2
4. nezaposleni	78	15	2
5. relativno zaposleni (3:2)	0,88	1,53	n.p.
6. relativno nezaposleni (4:2)	1,55	0,88	n.p.

Izvor: Statistički godišnjak SAP Kosova, 1984. g.

Slijedi da je zaposleno 74 posto Srba više i nezaposleno 16 posto Srba manje nego Albanaca. Crnogorci su u nešto boljem položaju, ali nema podataka za usporedbu. Nakon 1980. g. Albanci se brže zapošljavaju, ali prvenstveno u privredi. Izvan privrede bilo je 1986. g. zaposleno samo 3942 Albanca prema 11.298 Srba i 2111 Crnogoraca (Stav, 24. X. 1988, s. 22). Veća zaposlenost znači istodobno više društvenih stanova, socijalno osiguranje i druge privilegije. Sve to – ma kakvi razlozi bili – pojačava naboj nacionalne netrpeljivosti.

Treća su komponenta situacije studenti. Počevši od razine od 74 posto nepismenih poslije oslobođenja, Kosovo je g. 1970. formiralo univerzitet na kojem je 1981. studiralo 26.000 redovnih studenata. To je *upola više studenata nego što ih je bilo u cijeloj Jugoslaviji neposredno pred rat* (17.734, od kojih 19 Albanaca). Danas na Kosovu ima više studenata nego bilo gdje drugdje u Jugoslaviji: u šk.g. 1981/82. na hiljadu stanovnika bilo ih je 26 prema 14 u Sloveniji i Hrvatskoj (Kujundžić, 170). Za te studente nema radnih mjesta, a njihovo obrazovanje više je nego manjkavo.

U usporedbi sa zaposlenim stanovništvom u društvenom sektoru studenti čine više od 10 posto. Potencijalni je skok u modernizaciji i osvješćivanju nacije enorman. Ali, taj ogroman potencijal ostat će neiskorišten, jer će većina tih studenata ostati nezaposlena. Umjesto produktivne primjene, energija tih mladih ljudi dobit će destruktivan naboj nezadovoljstva, razočaranja i ogorčenosti.

Kao što se vidi, ja moram analizom dolaziti do plauzibilnih pretpostavki o uzrocima ponašanja. Empirijskih podataka nema. U civiliziranim zemljama raspoloženje, shvaćanje i želje stanovništva utvrđuju se na tri načina: (1) političkim raspravama, (2) izvještajima novinara i (3) anketnim ispitivanjem javnog mnijenja. Degradacija skupštinskog rada i opći regres u političkom životu poslije 1972. onemogućili su (1). U javnost dolaze samo stereotipne fraze, a suštinske rasprave i sukobljavanja odvijaju se iza zatvorenih vrata. Slučajevi Jove Šotre i Kadrija Reufija (Rajović, 480–92; Đaković, 447–51) i Miloša Sekulovića pokazuju što se dešava kad politički radnici na Kosovu pokušaju pokrenuti ozbiljna politička pitanja. Slučaj Dobrice Ćosića, koji je još 1968. na sjednici CK upozorio na eskalaciju nacionalne netrpeljivosti pokazuje što se dešava u republici. Umjesto argumentirane analize problemi su negirani, a Ćosić isključen.

Novinarima je nametnuta neformalna, ali izuzetno teška cenzura (Bogavac), što je onemogućilo (2). Nije mi poznato da je ikad ispitano javno mnijenje Kosovaca i Kosovara suvremenim metodama anketiranja.* Odsutnost informacija i javnog demokratskog političkog diskursa četvrta je komponenta situacije.

Dodatno mogući izvor informacija jesu zapisnici sa suđenja krivično i prekršajno optuženih osoba zbog političkih delikata. No, analiza tih postupaka, ako uopće postoji, nije objavljena.

Preostaju privatne informacije, koje se ne mogu citirati, i koje su u mojem slučaju izvanredno manjkave. Preostaju na kraju i pisane ili izvikivane parole i zahtjevi demonstiranata. To je vrlo nesiguran materijal, jer nemamo nikakvih čvrstih indikacija o rangiranju tih zahtjeva, a također, ne znamo koliko su bili spontani, a koliko su ih pripremile ilegalno organizirane grupe.

Ovdje treba iznijeti još jednu prethodnu napomenu. U zdravom političkom sistemu nema potrebe za ilegalnim političkim organizacijama, pa se one

* Nakon što je rukopis bio već predan izdavaču, prvi put je ispitano kosovsko javno mnijenje. Zabilježiti ću samo najvažnije nalaze. Stanovništvo se diferenciralo u tri skupine: međusobno suprotstavljene Albance i Srbe s Crnogorcima i ostale (Muslimane, Rome i Turke) koji zauzimaju stavove između dva ekstrema, ali bliže Albancima. Na pitanje o uzrocima kosovske krize Albanci i ostali naglašeno na prvo mjesto stavljaju nezaposlenost, a na drugo loše vodeće kadrove. Kod Srba je redosljed obrnut. Međutim, sve tri skupine stavljaju loše međunarodne odnose tek na treće mjesto. To je jedino opće slaganje koje je nađeno. U pogledu vodećih političara, Albanci i ostali najviše vjeruju onima kojima Srbi vjeruju najmanje i obrnuto. U vezi s jezikom, Albanci i ostali pokazuju mnogo veću tolerantnost nego Srbi, koji u nekoliko puta manjem postotku govore albanski (nego što Albanci govore srpski), a oni koji ne znaju albanski nisu ni spremni naučiti ga. Miješane brakove svojoj djeci ne bi dozvolilo 19 posto Albanaca i 70 posto Srba (Miheljak, 1989).

tamo i ne javljaju. Čim pojedinci – sasvim svejedno da li iz opravdanih ili neopravdanih razloga – nađu za potrebno da se ilegalno organiziraju, onda je to upozorenje da s političkim sistemom nešto nije u redu. Pri tom ilegalnu političku aktivnost ne treba brkati s ilegalnom terorističkom aktivnosti, koja i ne može biti drugačija nego ilegalna i koja nije politika nego kriminal.

Demonstracije

Studentske demonstracije počele su 11. marta 1981. u Prištini i poslije su se nastavile, praćene neredima, u Prištini i drugim gradovima Kosova. U neredima je 75 ljudi bilo ozlijeđeno, a 55 ranjeno. Također su ranjena 4 a ozlijeđeno je 127 milicionara. Poginulo je osam demonstiranata i jedan milicionar. Eksplodirale su dvije bombe – novembra 1982. u Prištini i juna 1988. u Tetovu. U augustu 1987. regrut Kelmendi ubio je u Paraćinu četiri svoja druga. To je sažet opis terorističke komponente demonstracija.

Od 1982. do 1985. situacija se na Kosovu smiruje i čini se da će biti stavljena pod kontrolu. Međutim, od 1986. postepeno eskaliraju i albanski i srpski nacionalni šovinizam. Huškačka štampa potencira sukobe. Nacionalna netrpeljivost se povećava, a sve je veće nespokojsvo i nezadovoljstvo stanjem, dolazi do međunarodne polarizacije. Nakon smjene republičkog političkog vodstva u drugoj polovici 1987. formira se vrsta »tvrde« linije prema Albancima. Rezultat toga jest da oba šovinizma dalje eskaliraju i međunarodna polarizacija postaje ekstremna. To se može zaključiti na temelju kronologije događaja prezentiranih u *Stavu* od 24. oktobra 1981. (ss. 4–17). Ona može poslužiti da se bolje razumije sljedeći tekst. No, da se vratimo na početak, na političku komponentu demonstracija.

Uz sve već istaknute ograde, pokušajmo analizirati ono što je jedino moguće, parole koje su se vidjele ili čule na demonstracijama. Spisak dajem na osnovi informacija koje su prikupili Hasani i Đaković i koje su iznijeli u svojim knjigama. Zbog funkcija koje su autori obavljali u Pokrajini – prvi je aktivni politički funkcionar, a drugi nekadašnji šef Ozne – usuđujem se pretpostaviti da je spisak relativno potpun i korektan. Parole koje se ponavljaju drugim riječima izostavljam, a klasifikacija je moja.

Demonstracije 1968.

- I. Hoćemo republiku
Hoćemo ustav
Albanci smo, a ne Jugoslaveni^a
- II. Hoćemo univerzitet^a (jedna od glavnih parola)
Dolje kolonijalistička politika prema Kosovu
Trepča radi, Beograd se gradi^a

- III. Narodnooslobodilačka borba nije donijela slobodu Albancima
Hoćemo nacionalnu zastavu^a
Sloboda političkim osuđenima
Živio Adem Demaçi*
- IV. Dolje izdajnici
Hoćemo Preševo u sastavu Pokrajine^b
Živio oslobodilački pokret Kosova^b
Živjela Albanija^b
Živio Enver Hodža^b
- V. Jedan narod, jedna država, jedna partija
Živio marksizam-lenjinizam

Demonstracije 1981.

- I. Hoćemo republiku
Republiku milom ili silom
Albanci smo, a ne Jugoslaveni
Kosovo Kosovarima
- II. Trepča radi, Beograd se gradi
- III. Tražimo zatvorene drugove
Živio Adem Demaçi
- IV. Živjelo bratstvo albanskog naroda
Ujedinjenje svih albanskih krajeva
- V. Živio marksizam-lenjinizam. Dolje revizionizam.
- VI. Netko u fotelji, netko bez hljeba
Dokle u podrumima
Nema razgovora s crvenom buržoazijom
Živjela radnička klasa
Tražimo bolje uslove

Parole označene superskriptom (a) ne nalaze se kod Đakovića i Hasanija; dodao sam ih na osnovi svojih informacija. Parole označene superskriptom (b) ne potječu od organizatora demonstracija. Pretpostavljam da su ih izvikivali provokatori, tj. članovi ilegalnih iredentističkih grupa koji su se pomiješali s demonstrantima.

O crtavaju se prilično jasno tri komponente političkih prilika. Jedna je probuđeni nacionalizam i ona je zajednička svim jugoslavenskim regijama

* Adem Demaçi pisac je koji je 1961. osnovao Revolucionarni pokret ujedinjenja Albanaca s ciljem da se izbori pravo na samoopredjeljenje do otcjepljenja. U zatvoru je, s prekidima, više od 23 godine.

s kraja 60-ih godina. Druga se odnosi na teške socijalne uvjete. A treća komponenta jest iredentizam.

Prve dvije grupe zahtjeva spadaju zajedno, a zahtjev za republikom izdvajam i poslije ću ga analizirati, jer je on nesumnjivo centralni i najviše istican zahtjev.

Zahtjevi za ustavom, zastavom i univerzitetom ne pojavljuju se 1981. g. jer su u međuvremenu ti zahtjevi ostvareni (Univerzitet 1970, Ustav 1974.). Parola da Albanci nisu Jugoslaveni na samom je rubu iredentizma. Teško je ocijeniti tko je za te osjećaje odgovorniji: kosovski političari i intelektualci ili pak svi oni koji od Jugoslavije prave državu isključivo Južnih Slavena i u kojoj se tuđinske manjine samo toleriraju.

Druga grupa zahtjeva, odnosno prigovora karakteristična je za vrijeme kad su se u svakoj jugoslavenskoj regiji provodile analize, kojima se dokazuje da upravo tu regiju eksploatiraju sve ostale. Postojale su i dvije specifičnosti. U Prvom petogodišnjem planu nekako se zaboravilo Kosovo, pa se formiralo uvjerenje o namjernom zapostavljanju. I drugo, širile su se priče (koje potječu još iz vremena stranog posjedovanja Trepče) o basnoslovnom bogatstvu Trepče u srebru i zlatu koje se izvlači iz pokrajine (kao nekad iz Jugoslavije). U atmosferi frustracija i nepovjerenja i tako fantastične priče padale su na plodno tlo.

Treća grupa zahtjeva odnosi se na politička, nacionalna i osobna prava. Budući da nijedan zakon nije ukinuo albansku nacionalnu zastavu pod kojom su se borili albanski partizani, zabrana zastave i sankcije zbog njezinog isticanja bili su nezakoniti. Zahtjev za građanskim pravima u užem smislu istakli su i beogradski studenti nekoliko mjeseci prije.

Četvrta grupa zahtjeva jest iredentistička. Vidi se da su ekstremne parole u toj grupi došle izvana. Zanimljivo je da se 1981. Enver Hoxha (Hodža) više ne spominje kao nacionalni heroj.

Peta grupa, kako se čini, uopće nije karakteristična i osamljen je poziv ideoloških fanatika. Parola *Jedan narod, jedna država, jedan kralj*, odnosno *Ein Volk, ein Staat, ein Führer* – zajednička je kralju Aleksandru, Hitleru i Staljinu, a trabunjanje o revizionizmu dobro nam je poznato.

Godine 1981. pojavila se nova, šesta grupa zahtjeva koji su socijalne prirode i koji sad predstavljaju osnovne zahtjeve. Neki od njih formulirani su čak istim riječima kao oni beogradskih studenata trinaest godina prije (»crvena buržoazija«). Valja uočiti da se upravljački sloj na Kosovu mnogo bezobzirnije ponašao nego drugdje u zemlji, pa su i socijalne razlike bile mnogo oštrije izražene. Mogla bi se staviti primjedba da IV. i VI. grupa zahtjeva – tj. nacionalni i socijalni – međusobno kolidiraju jer tu »crvenu buržoaziju« predstavljaju upravo albanski funkcionari. To je točno i samo pokazuje proturječne tendencije u studentskom buntu. Razrješenje – iredentizam ili jugoslavenska lojalnost – ne ovisi isključivo, pa čak ni prvenstveno, o Kosovarima.

Sad možemo posebno razmotriti centralni zahtjev jednih i drugih demonstracija, zahtjev za republikom. Ako su moje privatne informacije točne, velika većina Kosovara podržava taj zahtjev. Zahtjev nije sasvim racionalan, jer osim naziva Kosovo zapravo jest republika. Štoviše, uspoređujući prava Kosova s pravima jedne njemačke ili američke savezne države, pokrajina Kosovo ima veća prava. Prema tome, republika ima prvenstveno simboličko značenje.

Zahtjev za republikom* proglašen je u političkim krugovima kontrarevolucionarnim. Nisam mogao pronaći nijedno koherentno obrazloženje te ocjene. Ponekad se navode ovi razlozi:

1. Republika je suverena država, a ne mogu postojati dvije albanske države. I jedno je i drugo sporno. Republika unutar federacije nije suverena država i prema tome ima drugi međunarodno-pravni status nego albanska država. Međunarodni je presedan Švicarska, čiji Nijemci, Francuzi i Italijani nemaju nikakve namjere da se pripoje ili ujedine s matičnim zemljama, iako postoje mnogobrojna zajednička kulturna i druga udruženja. Noviji je primjer Cipar sa svoja dva naroda. Ciparski Grci nikad nisu tražili da se ujedine s Grčkom – iako su to mogli. A kad bi se i radilo o dvije države, onda treba upozoriti na to da postoje dvije korejske, tri njemačke i više arapskih država. Iz toga ne slijedi da je to naročito poželjno stanje. Ali, slijedi neosporan zaključak da historija poznaje takva rješenja.

2. Narodi imaju pravo na otcjepljenje, a nacionalne manjine nemaju. Republika odgovara narodu, a pokrajina nacionalnoj manjini. Budući da su Albanci u Jugoslaviji nacionalna manjina, oni mogu imati samo autonomnu pokrajinu. – Ta je argumentacija sasvim arbitrarna i ostatak je nekadašnje političke skolastike. Svaki čovjek – barem u socijalizmu – ima pravo na samoopredjeljenje, pa tako i na nacionalno samoopredjeljenje. Pripadnost nacionalnoj manjini u tom je pogledu sasvim irelevantna. Jedino je relevantno pitanje da li moje pravo ne nanosi štetu vitalnim interesima moga susjeda. A upravo je u tom pogledu doktrina o »samoopredjeljenju do otcjepljenja« neodrživa, jednako za narod kao i za nacionalnu manjinu.

Ta doktrina nije nikad ostvarena ni ondje gdje je nastala i gdje je uključena u Ustav. Redovito spominjan slučaj Finske ništa ne dokazuje: Finska se odijelila od Rusije, koja ju je jednom zgodnom historijskom prilikom okupirala, jer Crvena armija nije bila kadra da to spriječi. Bili su se odvojili i kavkaski narodi i uspostavili svoje države. Čim je Crvena armija osposob-

* Zanimljivo je da je u svojim tezama za Petu zemaljsku konferenciju 1940. Moša Pijade predviđao kosovsku republiku: »Rešenjem nacionalnog pitanja može se postići stvaranje slobodne republike radnika i seljaka Kosova pomoću revolucionarnog ustanka protiv fašističkog i imperijalističkog režima velikosrpske buržoazije« (Đaković, 212). Taj Mošin romantizam, koji je osim toga daleki odjek kominternovskih ideja, na Konferenciji nije prošao. Današ se za javno izrečen stav Kosovo republika na Kosovu dobija standardno 60 dana zatvora.

ljena za zadatak, kavkaske su države pokorene i pripojene Rusiji, a okupacija opravdana interesima proletarijata.

Nakon neslavnog pakta Hitler-Staljin, tri baltičke države jednostavno su ponovo okupirane, a njihova je inteligencija transportirana u Sibir.

Da se vratimo našim problemima. Kad bismo živjeli u socijalističkom okruženju, onda bi se pravo na otcjepljenje drukčije postavljalo. A budući da živimo u džungli kojom i slijeva i zdesna harače dva suparnička bloka, *egzistencijski uvjeti* Jugoslavije zahtijevaju integritet teritorija i države.

I zbog toga čim su se npr. u Hrvatskoj pojavili separatisti, odmah su završili u zatvoru bez obzira na proklamirano »lenjinsko načelo samoopredjeljenja do otcjepljenja«. Predsjednik Josip Broz Tito jasno je i nedvosmisleno iznio tadašnji politički stav: »Ako bi u nekoj republici i plebiscitom odlučili – do čega, naravno, ne može doći – ja bih kao šef države upotrebio krajnje mjere« (TV emisija Pero Damjanović, *Tito o nacionalnom pitanju*, 18. VIII. 1987). Nakon maspoka pravo na otcjepljenje više se ne nalazi u jugoslaven-skom ustavu. Prema tome, u pogledu otcjepljenja nema nikakvih razlika između republika i pokrajina.

Znači li to da svi narodi i nacionalne manjine moraju zauvijek ostati u Jugoslaviji kakva je danas? Naravno da ne znači. Sve što je potrebno jest da se jedno romantično načelo *jednostranog* prava koje dovodi do kobnih posljedica za one koji ga shvate ozbiljno zamijeni načelom civiliziranog ophođenja, tj. načelom dogovora. Godine 1905. Šveđani i Norvežani dogovorili su se da se razidu, i Norveška se izdvojila iz Kraljevine Švedske. Oba su naroda ostala prijatelji, a njihove države surađuju bolje nego naše republike.

3. Republika je samo prva faza, a poslije toga slijedi izdvajanje iz Jugoslavije. Zbog toga treba onemogućiti formiranje republike. Točno je da su dvije otkrivene ilegalne organizacije s manje od dvije stotine članova formulirale svoje ciljeve upravo tako (Hasani, 178–81). No, s kojim se pravom mišljenje dvije stotine ljudi pripisuje cijelom narodu? Zar ne bi svatko od nas žestoko protestirao kad bi netko pokušao da nas svede na zajednički nazivnik s našim lokalnim nacional-šovinistima? I zar nije teški politički prijestup gurati građane koji postavljaju jedan legitiman politički zahtjev u naručje političkih diverzanata? A osim toga dosljednost zahtijeva da se isti postupak primijeni i na postojeće republike. Budući da se u svakoj od njih mogu naći nacionalisti separatističkih raspoloženja, sve bi republike trebalo rasformirati. Izvjesno je da ima i takvih razmišljanja. No, očigledno je također kamo ona vode. Može se dodati da čak ni albanska emigracija u svojim povremenim demonstracijama u inozemstvu *ne* traži otcjepljenje od Jugoslavije. Razlozi su očigledni.

Doktrine o pravu naroda na samoodređenje

Karakteristično je za jugoslavensku državopolitičku praksu da se zasniva na nedomišljenim, kontradiktornim i ad hoc teorijama. To vrijedi i za čuvenu teoriju o pravu na samoopredjeljenje do otcjepljenja, koja vrijedi za narode, ali ne i za nacionalne manjine i to zato što su narodi nosioci suverenosti – a nacionalne manjine* nisu. Prema toj teoriji razlika između naroda i nacionalne manjine jest u tome što nacionalna manjina živi u *tuđoj* državi, a ne u *matičnoj*. Narod ne gostuje u *tuđoj* nego ima *svoju* državu, u kojoj je nosilac suverenosti. Primijenimo sad tu doktrinu u praksi.

Tko predstavlja narod u Bosni i Hercegovini? Očigledno Bošnjaci (koje političari zbog nekih razloga zovu Muslimanima,** jer oni nemaju nigdje neku svoju drugu državu. To onda znači da su Srbi i Hrvati nacionalne manjine. Ali, budući da Srbi i Hrvati čine većinu stanovništva, onda je bosanski narod nacionalna manjina u vlastitoj državi.

Ili uzmimo kao primjer Švicarsku, u kojoj žive Nijemci, Francuzi, Talijani i mali broj Retoromana. Budući da Retoromani nemaju neku svoju drugu državu izvan Švicarske, oni predstavljaju *narod*. No, taj narod ne samo da je

* U službenoj su terminologiji nacionalne manjine preimenovane u *narodnosti*, što je lingvistički pogrešno, a pravno nejasno. Razlog tog preimenovanja bio je u potrebi da se svi građani Jugoslavije jednako politički tretiraju, ali ne kao pojedinci – jer to ideologiji koja je proizašla iz boljševizma nije bilo prihvatljivo – nego kao pripadnici kolektiviteta. Ja nemam tih ideoloških inhibicija, pa ću upotrebljavati međunarodno prihvaćen termin *nacionalna manjina*. Ovdje ubrajam i etničke grupe koje nigdje ne postoje kao nacionalne većine.

** Primjedba recenzenta upozorila me da je ovdje potrebno dati barem jedno kratko objašnjenje. Kao standardno opravdanje uvođenja Muslimana umjesto Bošnjaka navodi se da je austrougarski upravitelj Bosne i Hercegovine Benjamin Kállay pokušao stvoriti bosansku naciju – bez uspjeha. Uz to je taj pokušaj bio inspiriran antisrpski, antihrvatski i antijugoslavenski. No, nacije se ne izmišljaju niti stvaraju dekretom. Niti je bitna motivacija nekog političara. Nacije sazrijevaju u historijskom procesu. Činjenica je da se za vrijeme Kállaya Bošnjaci – za razliku od Srba i Hrvata – još nisu osjećali nacijom, a to nisu bili ni u vrijeme Drugog zasjedanja AVNOJ-a, koje ne poznaje bošnjačku ili muslimansku naciju. Smatram da je natiranje muslimanskog naziva za novu naciju bilo politički nesretno barem iz tri razloga: 1) jer se time miješa vjera i nacija i produžuje praksa iz Osmanlijskog Carstva, gdje su se nacije identificirale s religijom, a to za mnoge građane mora biti uvredljivo; osim toga, skupovi Bošnjaka i muslimana nisu identični: što je, npr. s katoličkim Muslimanima? 2) jer se time ohrabruju muslimanski fundamentalisti i ljudi orijentirani na motive o islamskom duhu, poput raznih islamskih država na Srednjem Istoku i 3) što se sami pripadnici te nacije drugačije nazivaju. Još u srednjem vijeku, prije islamizacije, u upotrebi je etnonim Bošnjani, a »crkva bosanska«, kao nacionalna crkva, u srednjovjekovnim uvjetima upućuje na etnicitet. Bogumili su prešli na islam, ali time nisu postali Muslimani. U XVIII. st. Kačić-Miošić pjeva o kršćanskom Bošnjacima koji su prebjegli u Primošten. Putujući prije nekoliko godina Malom Azijom, prolazio sam kroz sela jugoslavenskih iseljenika, a mnoge sam sretao i u gradovima ili hotelima, tako da je srpsko-hrvatski jezik bio gotovo *lingua franca*. Bili su to muslimani iz Bosne, Hercegovine i Sandžaka, a doselili su se u Tursku odmah poslije prvog svjetskog rata kad su mnoga maloazijska sela ostala prazna zbog istjerivanja Grka. Ti su ljudi sebe nazivali Bošnjacima, i na um im nije padalo da se nazivaju Muslimanima. Prva generacija još je imala muke s turskim, i nisu se smatrali Turcima. Bošnjacima i danas na Kosovu nazivaju potomke bosanskih muhadžira, pa se taj naziv prenosi i na muslimane općenito. Tako u Gusinju u Crnoj Gori muslimanske Albance koji su zaboravili albanski, nazivaju Bošnjacima. Vjerojatno je ta tendencija da se muslimani nazivaju Bošnjacima bila odlučujuća pri izboru etnonima Musliman. Na taj način željele su se izbjeći rasprave o tome koji je etnos u Bosni autohton, čime bi bili antagonizirani bosanski Hrvati i Srbi.

mala manjina u vlastitoj državi, nego se u toj državi uglavnom govori drugim jezicima.

Kakva skolastička natezanja izaziva postojeća teorija pokazuje nedavni izvještaj jednog odbora Skupštine Srbije u kojem se kaže: »... ostaje sporno da li u jezike narodnosti spada i rusinski jezik, pošto su Rusini etnička grupa, a ne narodnost. Rusina ima manje nego Roma i Vlaha, koje niko ne smatra narodnostima... Morali bi Rusini biti negde nacionalna većina, to jest narod ili nacija, a to nisu nigde, pa se zbog toga njihov jezik ne može naći u ovoj grupi jezika narodnosti« (*Borba*, 4. VIII. 1988, s. 3). Upravo zato što nigdje ne postoje kao nacionalna većina, nemaju svoju državu; Rusine – a jednako i Rome i Vlahe – trebalo bi po striktnoj logici proglasiti narodom kod nas.

Crnogorski Kući moraju se službeno smatrati 4/5 kao *narod*, a 1/5 kao *narodnost*.

Zanimljivi su i Kurdi, koji nemaju svoju državu, pa prema tome predstavljaju narode u pet država u kojima su nacionalne manjine.

A što da se kaže o onih milijun i dvjesto hiljada Jugoslavena? Oni nemaju ni svoju republiku, pa stoga ni suverenost. Bez suverenosti oni su očigledno, nacionalna manjina. Prema tome su Jugoslaveni u Jugoslaviji nacionalna manjina. Ali, budući da nemaju države izvan Jugoslavije, oni su zapravo narod. Kao narod imaju pravo na otcjepljenje. Znači, Jugoslaveni bi se u načelu mogli otcjepiti od Jugoslavije!

Ovakva »dijalektička« teorija očigledno ne može poslužiti za vođenje ozbiljne politike, pa se ona i ne vodi. Nezgodni Jugoslaveni proglašeni su jedno vrijeme nepostojećima, a kad su se u velikom broju ugurali u popis stanovništva, tretirani su kao *nacionalno neopredijeljeni*, što je sljedeći teorijski biser ove doktrine. U Jugoslaviji su jedino Jugoslaveni nacionalno neopredijeljeni.

Da pokušamo ovdje skicirati jednu ozbiljniju teoriju. Za razliku od feudalizma u kojem se čovjek rađa u svojem staležu, u modernoj državi građanin se sam opredjeljuje politički, religiozno itd., uključivši i nacionalno. Ako se netko opredijeli kao Jugoslaven i ako tih Jugoslavena ima podosta, onda su to nacionalno opredijeljeni Jugoslaveni. Svi su građani Jugoslavije Jugoslaveni po državljanstvu, a neki su, osim toga, to i po nacionalnosti. Nacionalnost može biti i dvostruka, npr. u Švicarskoj (Lerotić, 185).

Federacija se od saveza država ili konfederacije razlikuje po tome što države članice ne zadržavaju suverenost, nego je prenose na federaciju. Prema tome pokrajina se od savezne države ne razlikuje po odsutnosti suverenosti i nemogućnosti otcjepljenja, nego po suženom repertoaru političkih odluka. On je sužen u odnosu prema državi, čiji je autonomna pokrajina član, ali je u slučaju konsenzusa proširen u odnosu prema ostalim dijelovima te savezne države. Razlozi su historijski, a politički sadržaj autonomije ovisi o političkom dogovoru. On se može kretati od kulturne autonomije pa do »konstitutivnog elementa federacije«. Što je neka zemlja politički zrelija i demokratskije

uređena to su značajniji pragmatički razlozi administrativne efikasnosti i to su manje značajni simbolički razlozi političkog statusa.

Nacionalna je manjina ono što joj ime kaže, tj. manjina, i to u dvostrukom smislu: u odnosu prema ostalom narodu ili ostalim narodima s kojima živi i u odnosu prema vlastitom narodu u matičnoj državi (ako takav postoji).

Preostaje sad još jedino da se razjasne pitanja samoopredjeljenja i otcjepljenja. Pri tom će nam veoma dobro poslužiti suvremena međunarodnopravna doktrina (v. Petrič).

Načelo samoopredjeljenja naroda ušlo je u obje konvencije o ljudskim pravima Ujedinjenih naroda. Samo se po sebi razumije da je pravo na samoopredjeljenje ograničeno isto takvim pravom na samoopredjeljenje naroda s kojim kolidira.

Načelo samoopredjeljenja ne uključuje nužno pravo na otcjepljenje. Pravo na otcjepljenje primjenjivano je u razdoblju dekolonizacije. Budući da je dekolonizacija u osnovi završena, trebalo je nove nezavisne države učvrstiti i osigurati protiv razbijanja. Zbog toga je načelo samoopredjeljenja korigirano načelom državnog integriteta. U tom smislu i Helsinški sporazum jamči nepovredivost granica evropskih država. Tako se iskristaliziralo kompleksnije načelo: štiti se integritet onih država koje se zasnivaju na samoopredjeljenju naroda (Petrič, 124–25).

Od svih ustava na svijetu jedino sovjetski (i prijašnji jugoslavenski ustavi) u samoopredjeljenje uključuje i pravo na otcjepljenje. Kad se, međutim, pogleda sovjetska praksa – uključujući tzv. *Brežnjevljevu doktrinu*, koja ni samostalnim državama »socijalističkog tabora« ne priznaje puni suverenitet – onda je jasno da je posredi fikcija.

Budući da se u načelu ne priznaje pravo na otcjepljenje ni narodima, očito je da se ne priznaje ni nacionalnim manjinama. Od toga se pravi izuzetak samo kada je etnički identitet neke manjine ugrožen, tj. kada je posrijedi nacionalna diskriminacija, prisilna asimilacija, odsutnost demokratskih sloboda i sl.

I na kraju, narodi i manjine imaju pravo na unutrašnje samoopredjeljenje, koje im garantira etnički opstanak i domovinu. To je uostalom derivativ suvremenih građanskih prava, od kojih je jedno i pravo na nacionalnu opredijeljenost.

Razmotrimo sad, u svjetlu ove doktrine, hipotetički slučaj otcjepljenja Kosova od Jugoslavije. Takvo otcjepljenje nije moguće zbog sljedećih pet razloga, od kojih se prva tri odnose na međunarodno pravo, a druga dva na faktičke odnose:

1. Albancima je u Jugoslaviji zagwarantirana etnička opstojnost i domovina. Oni nisu diskriminirani i uživaju neusporedivo veća prava nego nacionalne manjine u bilo kojoj od susjednih zemalja, a kao građani i znatno veća prava nego građani države Albanije.

2. U slučaju otcjepljenja bila bi bitno ugrožena sigurnost Makedonije

i Jugoslavije u cjelini. Dovoljno je pogledati geografsku kartu pa da se uoči kako bi vitalna moravsko-varždarska saobraćajnica bila strateški ugrožena, a Makedonija odsječena. Imajući na umu povijesno iskustvo s istočnim makedonskim susjedom, jasno je što bi to značilo.

3. U slučaju otcjepljenja s 360.000 nealbanskog stanovništva Kosova u Albaniji bi se našlo skoro pola milijuna Jugoslavena, pretežno Srba i Makedonaca. Moglo bi se izvršiti i iseljavanje, ali to, naravno, ne bi odgovaralo samoopredjeljenju tih ljudi.

Očigledno je stoga da međunarodno pravo štiti integritet Jugoslavije, a posebno to čini Helsinški sporazum. Međutim, i kad bismo usprkos svemu htjeli otcjepiti Kosovo, to se ne bi moglo ostvariti jer je suprotno interesima Kosovara i Kosovaca, i režima iz Tirane. Razlozi su sljedeći:

4. Sve kosovske socijalne grupe imaju vitalnog interesa da ostanu u Jugoslaviji: seljaci zato što imaju zemlju, vjerpici i svećenici zato što uživaju pravo vjeroispovijedanja, radnici zato što bolje žive i uživaju pravo na samoupravljanje, intelektualci zato što mogu komunicirati s cijelim svijetom, a svi zajedno zato što uživaju neusporedivo veća građanska prava i mogu se zapošljavati na cijelom jugoslavenskom teritoriju.

5. S obzirom na brojnost Kosovara i viši privredni i politički razvoj pripajanje Kosova značilo bi kraj sadašnjeg režima u Tirani. Zbog toga bi, radi samoobrane, taj režim postavljao Kosovarima sasvim neprihvatljive uvjete. Ujedinjenje bi se moglo provesti samo na silu, a i onda bi vjerojatno uzrokovalo građanski rat.

Ova analiza ne negira da postoje usijane glave s obje strane granice, koje rade na otcjepljenju Kosova i ne ustručavaju se od prolijevanja krvi. Ona samo pokazuje da takvo otcjepljenje nije moguće. I zato je, kao i obično, najbolja zaštita od iredentističkog rovarjenja otvoren demokratski javni politički razgovor o svim aspektima problema.

Znači li to da se Albanci moraju odreći ujedinjenja? Naravno da ne! Tim pitanjem pozabavit ćemo se u posljednjem poglavlju.

Međutim, ako otcjepljenje ne dolazi u obzir, može se ostvariti unutrašnje samoopredjeljenje i ono je zaštićeno međunarodnim pravom. Mogućnost opcije između autonomije i republike proistječe iz toga prava na samoopredjeljenje.

13. Šikaniranje Srba i Crnogoraca, iseljavanje i revanšizam

Raspadanje patrijarhalnog društva

Kao što je već rečeno do sredine 60-tih nije bilo iseljavanja Srba s Kosova, kao ni iz drugih sredina, izuzev uobičajenih migracija. Tada se zbog pogrešne ekonomske politike javlja nezaposlenost i u vezi s njom prilično masovna ekonomska emigracija u inozemstvo. Ista ta politika budi latentne nacionalne antagonizme, republike se zatvaraju i ljudi se počinju vraćati u *matične* republike. Srbi iz Hrvatske sele u Srbiju; Hrvati iz Srbije (Vojvodine) u Hrvatsku; jedni i drugi napuštaju Bosnu. U to vrijeme počinje iseljavanje Srba i Crnogoraca s Kosova, tako da se prvi put njihov apsolutni broj smanjuje, od 265.000 prema popisu iz 1961. na 260.000 prema popisu iz 1971. (i 236.000 1981).

Budući da sve donedavno štampa nije obavljala svoju funkciju demokratskog izvora informacija, ne možemo pratiti razvoj međunacionalnih odnosa u prvim decenijama poslije rata. Čini se da većih ekscesa nije bilo sve do 1968, tj. do prvog studentskog bunta, koji je tražio ustav i republiku. Otad se napetosti intenziviraju, a iseljavanja povećavaju.

Iz izvještaja koji je pripremila Komisija Skupštine SAP Kosovo za razdoblje 1971–1981. vidi se da su od 605 krivičnih djela, koja se odnose na međunacionalne konflikte, u 503 slučaja ili 80 % bili oštećeni Srbi i Crnogorci, a u 102 slučaja ili 16 % Albanci. U tom je razdoblju na Kosovu živjelo između 15 % i 17 % Srba i Crnogoraca, što znači da su se nacionalistički ekscesi dešavali po ključu – kao i sve drugo u Jugoslaviji. Kod prekršaja je proporcija 1990 prema 946 ili 67 : 33, što znači da su prekršaje dva puta češće činili Srbi i Crnogorci. Za četiri godine (1977–1981) izvršeno je 78 sknavljenja grobova, 66 i 12 od strane dvije etničke grupe ili 85 : 15. Dakle, i ovi necivilizirani postupci dešavali su se po ključu (Šoškić). Šotra, Reufi, Sekulović, Ćosić, Marjanović i neki drugi politički i javni radnici upozoravaju na ozbiljnost problema. No, u to vrijeme politika se vođi tako da se neprijatni događaji skrivaju, pa se navedeni ljudi politički dezavuiraju, a problemi se zataškavaju. Kao rezultat, kako je to dobro formulirao Branislav Milošević, na kraju se stvorilo »mišljenje kod Srba i Crnogoraca da se (problem) nikada neće rešiti, a kod Albanaca da je posredi zavera Srba protiv njih« (NIN, 23. VIII. 87).

U međuvremenu se formiraju ilegalne grupe; Kosovo osjetno zaostaje u razvoju; dezorganizaciju u cijeloj zemlji također povećava ekonomska i politička kriza g. 1981. u cijeloj Jugoslaviji; na Kosovu izbija nacionalistička eksplozija, čija je žestina iznenadila sve aktere ove drame. Sve nagomilane proturječnosti jugoslavenskog razvoja – privredne, političke i socijalne (v. Horvat, 1985) umnožavaju se višestruko u ovoj zaostaloj sredini i na kraju eksplodiraju u iracionalnom nacionalizmu.

Iznenadena država reagira drakonskim represivnim mjerama, koje se sruču gotovo isključivo na mlade ljude. U narednih šest godina otkriveno je 89 grupa i osam ilegalnih organizacija. Oko 1500 osoba krivično je kažnjeno, često dugogodišnjom robijom. Njih 4500 kažnjeno je prekršajno.

Za sedam godina što su protekle od 1981, izvještava sekretar pokrajinskog SUP-a, Rahman Morina, podneseno je 75.000 krivičnih prijava i 95.000 prekršajnih prijava, a druge su mjere poduzete protiv 314.000 osoba. Poduzeto je i 100.000 preventivnih mjera privođenja (*Danas*, 18. X. 1988). To su stravični podaci. Osim toga oni su u ogromnom nerazmjeru s brojem optuženja. Policija, naravno, nije odgojna ustanova. »Smatra se«, izvještava Milenko Kosanović, »da čak 70 posto onih koji su odslužili kazne i dalje djeluju s istih pozicija, postaju nacionalni heroji u svojim sredinama, a ukupnim ponašanjem i te kako utječu na stvaranje nepovoljne klime na Kosovu« (*Borba*, 22. i 25. VI. 87). U istom razdoblju s nastave je u osnovnim i srednjim školama udaljeno 298 nastavnika i 1015 učenika. Uvedena je suglasnost za upis na univerzitet – 620 učenika nije dobilo tu suglasnost. Sve te hiljade uhapšenih, kažnjenih, privedenih, isključenih mladih ljudi imaju rodbinu, prijatelje, znance. Kosovske obitelji su velike, a rodbinske veze razgranate. Na taj način neposredno ili posredno tangirano je više stotina hiljada ljudi.

Reakciju nije trebalo dugo čekati. Slijedi zatvaranje u vlastitu naciju i bojkot »tuđinaca«. Ako si u prodavaonici kupovao na srpskom, robe nije bilo. Ako si na pismu napisao adresu na srpskom, a postoji i albansko ime mjesta, pismo ponekad nije stizalo. Ako si u hotelu pokušao slušati radio ili TV na srpskom, umjesto uviđavnosti domaćina, albanska većina demonstrativno je okretala dugme na albanski program. Mali derani maltretiraju svoje vršnjake u nebrojenim sitnim incidentima. Odnosi su se sa susjedima pogoršali. Pravljeni su sitne pakosti, kao što su prekopavanja putova, rušenja, sječa voćnjaka, uzimanje tuđe ljetine. Te su pakosti eskalirale dok se na sceni nisu pojavili pravi kriminalci koji su ubijali, silovali, batinali, činili svakojaka nasilja.

Iako je štampa puna izvještaja o tim nasiljima, nijedno sistematsko istraživanje nije provedeno, ili barem nije objavljeno. Često se pokazalo da su izvještaji s terena bili iskrivljeni ili naprosto lažni. Motivi nisu uvijek utvrđeni: obična svađa i nacionalna netrpeljivost mogu imati iste posljedice. Posebno nedostaju relacije: u odnosu prema drugim sredinama, nacionalistički

u odnosu prema običnom kriminalu i sl. Zbog toga ono što slijedi treba uzimati s potrebnom rezervom.

Repertoar maltretiranja i nasilja, prema Muhamedu Kešetoviću, jest bespravna žetva sazrelih usjeva, isključivanje struje i vode, sprečavanje i nedozvoljavanje navodnjavanja obradivih površina, zabranjivanje napasanja stoke u planinama. Slijedile su ucjene, prijetnje, premlaćivanje, pa čak silovanje i ubijanje. »Sve to dopunjavano je atacima na vjerska i nacionalna osjećanja, kao što su: skrnavljenje crkava, manastira i spomenika junacima iz protekla dva svjetska rata, rušenje nadgrobnih spomenika i skrnavljenje grobova, nasrtanja na manastirska imanja. Slijedeći korak koji je dopunjavao zamisao o stvaranju nepodnošljive atmosfere, kao metoda nasilnog protjerivanja... bio je psihološka tiranija u širenju neprijateljstva i mržnje. To se ogledalo u širenju parola kao što su: 'Pobijmo gadove', 'Srbi, idite s Kosova', 'Vješajmo škie', 'Dolje srpski uljezi'«* (ss. 69–70).

U posebnu skupinu izdvojio bih nasilja nad djecom i staricama, skrnavljenje grobova i trovanje bunara. Tako nešto ne rade obični kriminalci, a potpuno je strano patrijarhalnom moralu. Ti zločinci, koje *svaki* narod smatra posebno niskim i nedostojnim, ukazuju da se razara patrijarhalni moral i da se stvara stanje anomičnosti, koje pogoduje razbuktavanju najnižih strasti.

Ova su nasilja naročito suprotna Lekinom zakoniku, koji je vjekovima regulirao odnose u patrijarhalnom albanskom društvu i taj nesklad jasno pokazuje intenzivnost anomalije na Kosovu. Milenko Karan upozorava na karakteristične promjene u ponašanju: »Ima slučajeva osвете nad decom što je, koliko juče, bio težak prekršaj običajno-pravnog sistema vrednosti. Čak su zabeležena ubistva gosta – najteže ogrešenje o Zakonik koji zbog takvog zločina obavezuje na bezuslovnu osvetu: krv se može oprostiti za ubistvo oca, brata ili čitave porodice, ali nikako za ubistvo gosta, jer je njegova sigurnost u kući domaćina neprikosnovena. Otuda u albanskom jeziku izrazi gost i >mik< (prijatelj) znače isto. Najteža ogrešenja o Zakonik i sistem vrednosti koji on zagovara, u našim danima su nasrtaji na bogomolje i silovanje žene, naročito silovanje ženske dece. U tradiciji je albanskog naroda poštovanje bogomolja bilo koje vere. U Zakoniku je bogomolja bezuslovno zaštićena, jer >crkva nema ognja i mača da se brani<. U slučaju nasrtaja na nju kazna je bila zatiranje ubičine kuće i njegovo isterivanje iz zajednice, tj. progonstvo... Podjednako je ogrešenje o Zakonik silovanje žene... Za takav zločin Zakonik surovo kažnjava: obično smrtnom kaznom, jer je u njegovom sistemu vrednosti to gnusan postupak koji može da učini samo nečovjek zbog čega ni kazna ne može da bude druga.« (s. 191)

Interesantno je upozoriti na određene paralelizme. Na Kosovu se ne

* Naravno, ni srpski šovinisti nisu ostali dužni u izmišljanju kontraparola koje oni ne pišu, nego izvikuju na zborovima. Npr. »Nemojte se, braćo, uplašiti, krajnje je vreme za obračun« ili skandiranje »Obesite Fadilja« (Vjesnik, 19. VIII. 87, NIN, 20. IX. 87. s. II), »Glavu dajem, Kosovo ne dajem«, »Kosovo je Srbija«, »Stvari se rešavaju puškom«, »Što ga trpiš, bij ga«,

dešava ništa novo, ništa što se ne dešava i drugdje u zemlji. Ali, ono što se dešava, dešava se višestruko žešće i brutalnije – što bi svatko sociološki obrazovan i očekivao. Birokratizirana administracija ne reagira na zahtjeve i žalbe građana. No, to se zbiva i usred Zagreba, gdje općinski organi uopće ne odgovaraju na požurnice koje ne dolaze od građana, nego od njima nadređenih gradskih organa. NIN-ov dopisnik piše 31. maja 1987: »...nemalo iznenađenje je doživeo potpisnik ovih redova kada je saznao da na Kosovu nisu ustrojene zemljišne knjige«. Kako li bi se tek iznenadio kad bi saznao da je isto i u jugoslavenskom glavnom gradu, gdje doduše postoji katastar, ali to malo koristi kad polovica zemljišnih odnosa nije regulirana, što izaziva sporove koji traju po deset i više godina.

Sudovi ne rješavaju predmete, što je samo pogoršano izdanje onoga što se dešava u cijeloj zemlji. Najobičniji imovinski spor protiv nekog obrtničkog prevaranta vuče se 5 do 10 godina, kada zbog inflacije cijela stvar postaje bespredmetna; suci tako postaju suučesnici u prijevarama i zbog toga ih nimalo ne peče savjest. Hapsi se čovjek s poslaničkim imunitetom (Ahmet Dobruna), u montiranom procesu osuđuje se partizanski prvoborac (Ibrahim Trnavci) na 15 godina robije. Međutim, Dobrunin slučaj dospio je u javnost i krivci su nakon raznih peripetija ipak pozvani na odgovornost; zahvaljujući upornosti svoga sina Trnavci je pušten iz zatvora i na kraju je potpuno rehabilitiran. A u Sloveniji, u zloglasnom dahauskom procesu, nevini ljudi – deset predratnih komunista – pogubljeni su prije no što su rehabilitirani, i nitko za to nije odgovarao (Ćorić, s. 65).

Trnavci navodi zaprepašujuću izjavu Velija Deve: »Naredit ću predsjedniku Vrhovnog suda da rehabilitira tvog oca« (Politika, 2. IX. 87). No, u blažem obliku politički moćnici utječu, ili čak naređuju, sudovima diljem ove naše lijepe zemlje. Mnogobrojne su žalbe na maltretiranje, tučnjavu, zatvaranje, oduzimanje oružja i drugo bezakonje lokalnih organa. Ne zna se, međutim, da je to ugrađeno u naš pravni sistem, prema kojem je država – od Federacije pa do općine – nedodiriva i ni za što ne odgovara (v. Horvat, 1985, ss. 214–18). Mene je moja beogradska općina Čukarica teško moralno i materijalno oštetila i – pojeo vuk magarca, kako to narodna mudrost adekvatno komentira. Našli su se odmah i »dobri poznavaoi« lokalnih prilika i objasnili mi da to ima određene veze s mojom nacionalnošću, »ne vole da im se Hrvati doseljavaju«. Međutim, nekoliko godina nakon što sam se preselio u Zagreb, morao sam opet unajmiti advokata da me zaštiti od maltretiranja moje nove »narodne vlasti«, općine Črnomerac. Kršenje zakonitosti postalo je na neki način nacionalnim običajem u svim sredinama i na svim razinama. O tome najmjerodavniji čovjek u zemlji, predsjednik Ustavnog suda Jugoslavije Ivan Franko, kaže: »Ustavnost i zakonitost najčešće krše

»Imaju svoju državu, pa ćemo ih tamo poslati« (NIN, 11. X. 1985, s. 15). Međutim, relativno, toga je bilo znatno manje. Nakon Paraćina antialbanske parole pojavljuju se sve češće na zidovima srpskih gradova, i tako je simetrija šovinizama opet uspostavljena.

organi i pojedinci koji su nosioci političke moći i vlasti, upravo oni koji su po Ustavu dužni osigurati ustavnost i zakonitost i pokretati postupak za njihovu zaštitu« (*Vjesnik*, 13. V 87).

Ističu se socijalni kontrasti između prištinskog brežuljka prema Grmiji, gdje su locirane luksuzne vile, i udžerica u Lab-mahali. Ali, takvih Dedinja i sirotinjskih mahala ima u mnogim jugoslavenskim gradovima. Navodi se kako Kosovom drmaju porodični klanovi. No, nepotizma ima u cijeloj zemlji, i *on se tolerira* – to je ono čuveno VIP (veza i protekcija). A ako se nepotizam ne sprečava – prije svega demokratskom intervencijom javnosti – on će, kao što to obrazovani sociolozi znaju, biti izuzetno jak u patrijarhalnoj sredini. Korisno je ovdje navesti zapažanja Jovana Erdeljanovića o odnosima u Crnoj Gori početkom ovog stoljeća:

»Dospje li neki čovek do visokog položaja i do velikog ugleda u društvu, njegova blizika smatra da je on sasvim prirodno dužan na prvom mestu svuda potpomagati i preporučivati svoje rođake bez obzira da li oni to zaslužuju« (Kuči, 226).

Ove sumorne paralele mogle bi se nastaviti unedogled. No, i ovo je sasvim dovoljno. Ako se sad na ovakav pravni i društveni kaos superponiraju još i međunacionalne netrpeljivosti, onda mora buknuti požar koji uništava delikatno tkivo dobrih ljudskih odnosa. Kosovo tako opterećuje savjest svim Jugoslavenima.

Albanski bojkot i opće bezakonje stvorili su kod Srba i Crnogoraca osjećaj potlačenosti, inferiornosti i krajnje nesigurnosti, i seobe su počele. Navodi se – Savezni zavod za statistiku ne publicira te podatke jer su, čini se, još »tajni«, pa ih stoga ne mogu provjeriti – da je u ovih dvadeset godina iseljeno 200.000 ljudi, od tog broja 23.000 od 1981–87.

No, stvoreno je i raspoloženje otpora. Počela su spontana okupljanja u narodne zborove i masovni odlazak u Beograd da se od saveznih političkih i državnih organa traži rješavanje kosovskih problema. To su dvije nove, izuzetno značajne političke pojave, o kojima će još biti riječi.

Kad su se pod pritiskom javnosti državne strukture napokon ipak pokrenule i počele organizirati javne službe, broj ekscesa se smanjio. Stanje je postalo snošljivije. Ali, međusobna nacionalna netrpeljivost nije se nimalo smanjila. Raspoloženje Srba vjerojatno je točno opisao Stevan Marinković iz Kuzmina na jednom skupu na Kosovu Polju: »Ništa mi ne fali, ali mi nije dobro i zato moram da idem« (Milošević M, 11). I tako se iseljavanje i dalje nastavlja.

Ovdje valja upozoriti na još jednu izvanredno važnu dimenziju problema. Prema popisu iz 1981. na Kosovu su živjele ove važnije nealbanske etničke grupe:

Srbi	209.497
Muslimani	58.562

Romi	34.126
Crnogorci	27.028
Turci	12.513
Hrvati	8718

Zborove sazivaju i u Beograd odlaze samo Srbi i Crnogorci. Što je s ostalima? Milenko Karan, psiholog iz Prištine, ovako ocjenjuje etnička ponašanja: »Na jednoj strani su Albanci (sa dosta Roma, sada sve manje Turaka i nešto Muslimana) – svi sada Albanci. Na drugoj su strani Srbi i Crnogorci (sa nešto Hrvata)... Ta podvojenost počinje već od porodijskog kreveta, nastavlja se sa dečjim vrtićem, potom školom i radnim mestom, a ne okončava se čak ni sa sahranom nekog nesrećnika koji je otišao na onaj svet« (s. 6). Dakle, uz male iznimke dva bloka: Slaveni i neslaveni.

Ova polarizacija prenijela se i na albansku ekonomsku emigraciju. Prema ocjeni Rade Čanka jugoslavenskih Albanaca u inozemstvu ima oko 60.000, a okupljeni su u pedesetak klubova. Od njih »više od pedeset posto već je potpalo pod utjecaj albanske neprijateljske emigracije« (*Borba*, 23. VII. 87, s. 3).

Kriminal

Budući da već sedam godina masovni mediji s Kosova izvještavaju o tučama, silovanju i ubojstvima, a iseljavanje se obrazlaže općom nesigurnošću te materijalnim i psihičkim pritiskom koji izaziva masovni kriminal, moglo bi se pretpostaviti da su ti problemi dobro obrađeni. No, pretpostavka je pogrešna. Ništa od toga nije urađeno u ovoj našoj balkanskoj državi. Niti je država objavila potrebne podatke, niti su pravnici-viktimolozi objavili bilo kakvu studiju. Zbog toga ćemo moći stvoriti samo neku sasvim grubu sliku o onome što se događa i to na osnovi statističkih godišnjaka i nešto malo nepovezanih podataka koji su procurili u javnost.

U razdoblju od 1981 do 1987. g. Kosovo je učestvovalo u stanovništvu Jugoslavije sa 7,5 posto, a u ukupnom broju počinjenih krivičnih djela (optuženja) s ovim procentima po godinama:

1980.	1981.	1982.	1983.	1984.	1985.	1986.	1987.
3,0	3,3	2,5	3,1	3,3	3,0	3,5	3,5

Odmah uočavamo da je *na Kosovu kriminal više od dva puta manji od jugoslavenskog prosjeka*.

U tom je pogledu situacija ista kao i prije rata (v. u Prilogu *Kosovski antibarbarus*) i karakteristična je za jedno patrijarhalno društvo. Od 1980. g, posljednje godine pred »kontrarevoluciju«, kriminal se blago povećava, što je

vjerojatno sekularni trend sustizanja jugoslavenske »norme«, ali g. 1987. još uvijek čini samo 47 posto jugoslavenskog prosjeka. Struktura toga kriminala u dvije karakteristične godine dana je u tabeli 1.

Tabela 1. *Kriminal na Kosovu*

	Broj optuženja		U % od Jugoslavije	
	1980.	1987.	1980.	1987.
Djela protiv državnog uređenja	18	127	7,9	52,7
Djela protiv privrede	1028	2119	9,3	11,6
Djela protiv života i tijela	888	617	3,1	2,5
Djela protiv imovine	805	999	3,2	2,2
Djela protiv slobode i prava čovjeka	70	54	1,0	0,9
Djela protiv časti i ugleda	165	106	0,5	0,5

Izvor: *Statistički godišnjaci Jugoslavije*

Slika u određenom smislu iznenađuje. Ugroženost građana nekoliko je puta manja nego drugdje u Jugoslaviji. (Procent kriminala manji je od procenta učestvovanja u stanovništvu, koji iznosi 7,5.)

Štoviše, podaci pokazuju da je ugrožavanje pojedinca, njegovog života i imovine, manje nego 1980. te da iznosi 5 do 15 manje od jugoslavenskog prosjeka. Ali, zato je u »državnom« kriminalu već 1980. premašena jugoslavenska norma, a odonda se taj kriminal još više povećao. Godine 1987. polovica svih delikata počinjenih u Jugoslaviji protiv državnog uređenja otpada na Kosovo. Proizlazi da je problem Kosova prije svega politički. A onda ga i treba rješavati političkim sredstvima.

Budući da u kosovskom stanovništvu Albanci učestvuju sa 77,5 posto 1981. g. a od tada se njihovo učešće još povećalo, to se navedeni podaci u kriminalu odnose zapravo na albansku populaciju u Jugoslaviji. No, još uvijek postoji mogućnost da je albanski kriminal prvenstveno okrenut prema drugoj nacionalnosti. Podaci pokazuju da ni to nije točno.

Tabela 2. *Nacionalna struktura počinitelja napada na čast, moral i ugled (silovanja, pokušaji silovanja, spolni napadi na maloljetne osobe itd) od 1. I. 1981. do 1. XI. 1986.*

Albanci međusobno	277
Srbi međusobno	38
Albanci počinitelji, Srbi i Crnogorci žrtve	58
Srbi i Crnogorci počinitelji, Albanci žrtve	7

Izvor: V. Latifi, *Mladina*, 23. IX. 1988, s. 44.

Iz tabele 2. vidi se da kriminalci napadaju mnogo više pripadnike vlastite nego tuđe nacije; Albanci 6, a Srbi 8 puta više.

U usporedbi sa Srbima i Crnogorcima 1981. g. na Kosovu je živjelo 5,3 puta više Albanaca, a oni su počinili samo 4,1 puta više krivičnih djela.

Proizlazi da su Albanci općenito manje skloni kriminalu nego Slaveni. Međutim oni su nešto skloniji da krivična djela usmjere na drugu nacionalnost. Ako se Slaveni kao počinitelji uzmu kao »standard«, onda bi Albancima pripadalo $7 \times 5,3 = 37,8$ krivičnih djela, a počinili su ih 58. Razlika od 20 napada na osobu za šest godina jest neki indikator nasrtaja na drugu nacionalnost. Pa ni oni ne moraju svi biti nacionalistički motivirani. Kulturna razina Slavena je viša, pa je ta etnička grupa otvorenija i stoga pruža više prilika za kriminalne nasrtaje nego patrijarhalnije albansko društvo. Prema fragmentarnim podacima koji su dospjeli u javnost, uglavnom se ne može utvrditi nacionalistička motiviranost kriminala.

Usporedivi podaci za posljednje dvije godine nisu objavljeni. Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove sačinio je doduše jedan izvještaj, ali taj je dan na uvid članovima Centralnog komiteta SKJ, a ne i jugoslavenskoj javnosti. Neke je dijelove po svom izboru prenio *NIN* (2. X. 1988, 14–15). Iz tog izvještaja vidi se da su od početka 1986. do sredine 1988. evidentirana sljedeća krivična djela na štetu Srba i Crnogoraca: nijedno ubojstvo, 2 pokušaja ubojstva, 4 silovanja i neka manje teška krivična djela. Ne vidi se, jesu li te delikte počinili upravo Albanci, ali se navodi da su za ukupnih 254 krivičnih djela, kojima je bila ugrožena osobna i imovinska sigurnost Srba i Crnogoraca za posljednje dvije i pol godine, u 96% bili odgovorni Albanci. Za sedam i pol godina, koliko je proteklo od 1981, bilo je ukupno 16 silovanja koja su počinili Albanci, a Žrtve su bile Srkinje i Crnogorke.

U istom je razdoblju vođeno i 1119 prekršajnih postupaka zbog ugrožavanja osobnih i imovinskih prava i sloboda građana srpske i crnogorske nacionalnosti (izvještaj iste Komisije prema Tanjugu). Bila su podnesena 784 zahtjeva zbog fizičkih napada, zlostavljanja, nasilničkog ponašanja i uznemiravanja; 67 zbog prijetnji; 18 zbog vrijeđanja i omalovažavanja; 69 zbog izazivanja tučnjave na javnim mjestima; 56 zbog poljske štete; 4 zbog uništavanja šuma i zasada i 2 zbog zagađivanja vode. Zahtjeva obično ima znatno više nego što je poslije presudama utvrđen broj stvarnih prekršaja.

Ipak, navodim zahtjeve jer su to jedini raspoloživi podaci i jer daju dobru informaciju o vrstama prekršaja. U objavljenom dijelu izvještaja ne analizira se učestalost prekršaja u odnosu prema općim prilikama u zemlji. Međutim, prema statističkim godišnjacima SFRJ i prekršaja na Kosovu ima znatno manje nego drugdje u Jugoslaviji.

Na osnovi ovih više no nepotpunih podataka mogu se s određenom rezervom donijeti sljedeći zaključci:

1. Na Kosovu ima znatno manje kriminala nego drugdje u zemlji, a i međunacionalni kriminal nije velik.
2. Albanci više nasrću na Slavene, nego oni na Albance.
3. Budući da Albanci čine oko 78 posto stanovništva, a Srbi i Crnogorci samo oko 14 posto, oni se osjećaju izgubljeni u albanskome moru te običan

kriminal doživljavaju kao nacionalno ugnjetavanje. Negativna propaganda te širenje glasina i neistina samo povećavaju osjećaj ugroženosti.

4. Osjećaju stalne ugroženosti i nesigurnosti Srba i Crnogoraca – ističe se u spomenutom izvještaju SUP-a – pridonosi također to što albanski građani javno ne osuđuju napade i pritiske. Posebno ih teško pogađa izbjegavanje svjedočenja, podrške i solidarnosti od susjeda, koji se boje da će ih nacionalni šovinisti etiketirati i bojkotirati.

Polovica svih djela protiv državnog uređenja počinjena je na Kosovu, kao što se to vidi iz tabele 1. Taj fenomen još čeka svoju političku, pravnu i socijalno-psihološku analizu.

Iseljavanje

Kao što se vidi iz tabele 3. uslijed migracija stanovništvo se sve više miješa u svim krajevima zemlje, osim na Kosovu te djelomično u Makedoniji i Vojvodini. Razlog za Kosovo je trostruk. Budući da je to privredno daleko najzaostalije područje u zemlji, ekonomski pritisak na iseljavanje u razvijenije krajeve i inozemstvo bit će veoma jak. Na to se nadovezuju pritisak uslijed nacionalne netrpeljivosti i veći natalitet Albanaca. To su tri uzroka zbog kojih se učešće Albanaca u stanovništvu Kosova znatno povećalo i Kosovo se po etničkoj homogenosti s prethodnijeg pomaknulo na treće mjesto među federalnim jedinicama. U Makedoniji su Makedonci znatno povećali svoje učešće, jer je to također nerazvijena i prema tome emigracijska republika. U Vojvodini su Srbi povećali svoje učešće zbog imigracije i tendencija nacionalne homogenizacije koje su slične kao i na Kosovu, ali manje izražene.

Tabela 3. *Etničke koncentracije u federalnim jedinicama*

Federalna jedinica	Narod	Učešće u stanovništvu u postocima	
		1955.	1981.
Slovenija	Slovenci	96,6	90,4
Uža Srbija	Srbi	91,7	85,6
Crna Gora	Crnogorci	85,7	69,0
Hrvatska	Hrvati	79,6	75,0
Srbija	Srbi	73,8	66,4
Makedonija	Makedonci	66,2	67,0
Kosovo	Albanci	64,2	77,8
Vojvodina	Srbi	50,9	54,7

Izvor: *Statistički godišnjaci Jugoslavije*

S Kosova se iseljavaju i Srbi i Albanci, ali Srbi *relativno* znatno više. Djelomično je tome razlog i to što su Srbi pokretljiviji i lakše se mogu zaposliti

drugdje u Jugoslaviji, prije svega u srpskim krajevima.* Od sredine 1983, od kada se vodi evidencija o iseljenim osobama, pa do kraja decembra 1987. iselilo se ukupno 34.251 osoba. Od tog broja nešto više od polovice ili 17.220 bili su Srbi i Crnogorci. U istom se razdoblju na Kosovo vratilo 11.942 osobe, među kojima 3532 srpske i crnogorske nacionalnosti (*Vjesnik*, 18. VIII. 1988). Prema tome neto iseljavanje tih dviju nacionalnosti iznosi 13.688 osoba za razdoblje od četiri i pol godine.

Od svih iseljenih samo njih 17 izjavilo je da se iseljava pod pritiskom. To je znatno manje od 1 posto, ali je istodobno sasvim nerealan podatak. Kad je netko već odlučio da iseli, onda nastoji to uraditi sa što manje komplikacija. Stoga kad namjeravani iseljenik ispunjava evidencijski formular, obično navodi druge razloge da ne bi bio zadržavan provjeravanjem transakcija s nekretninama, apeliranjem na patriotsku svijest i sl.

U Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti provedeno je istraživanje na uzorku od 500 obitelji i 3000 iseljenih od 1964 do 1984. g. Istraživanje još nije objavljeno, a neki su podaci izneseni na savjetovanju u Splitu u maju 1988. kao i u dnevnoj štampi. Većina iseljenika počela je razmišljati o iseljavanju između 1968. i 1981, dakle prije eskalacije nacionalne netrpeljivosti, što znači da su motivi prije svega ekonomski. Nezaposlenih među iseljenima je oko dva puta više nego u prosjeku u Pokrajini. Iseljavaju se prije svega radnici i službenici, a tek onda poljoprivrednici. Najpokretljiviji su, prirodno, oni koji su imućni i što je njihov položaj prije iseljavanja bio povoljniji to su prije iselili. Oko polovice (43 posto) iseljenih starješina domaćinstva nisu starosjedioci nego doseljenici. Samo jedna trećina svih iseljenih govori albanski, dok je znanje tog jezika kod starijih od 15 godina 48 posto. Na pitanje tko je kriv za iseljavanje, 30 posto ispitanih odgovorilo je da je to Jugoslavija u cjelini; ostali razlozi odnose se na prava i slobode čovjeka i građana (27 posto); zatim se okrivljuju pripadnici vlastite nacionalnosti (17 posto) te Republika Srbija (10 posto); a samo 15 posto ispitanih smatra da je uzrok iseljavanju albanski nacionalizam (*Petrović*, s. 543–46).

Po godinama Srbi i Crnogorci iseljavaju se ovako: (*Stav*, 24. X. 1988, s. 22; RZS):

1982. g. – 6756
 1983. g. – 4343
 1984. g. – 3591
 1985. g. – 3480
 1986. g. – 3291
 1987. g. – 2828
 1988. g. – 2006

* Albanci se manje iseljavaju u druge jugoslavenske krajeve, a mnogo više u inozemstvo. U posljednjih petnaest godina Jugoslaviju je napustilo oko 250.000 Albanaca (*Vjesnik*, 19. V. 1989, s. 5).

Gornje brojke treba umanjiti za broj povratnika koji u prosjeku iznosi 21 posto. Opaža se da stanovništvo sve manje iseljava, npr. g. 1988. tri puta manje nego g. 1982, što potvrđuje nalaz istraživača SANU da su odluke o iseljavanju donesene prije 1981. i da su razlozi ekonomski, tj. besperspektivnost života na Kosovu. Postavlja se pitanje kako to da se šovinistički pritisak povećavao, a iseljavanje smanjilo. Vjerojatno zato što su prvo iselili oni koji su bili pokretljiviji i općenito manje vezani za Kosovo. Oni koji su ostali žele ostati i zato sve manje iseljavaju.

Na osnovi iznesenih i opet sasvim nepotpunih podataka mogu se s određenom rezervom izvesti ovi razlozi iseljavanja Srba i Crnogoraca:

1. Daleko je najvažniji ekonomski razlog. U uslovima drastičnog zaostajanja u privrednom razvoju, ogromne nezaposlenosti, stagnacije i besperspektivnosti spašava se tko može. U ovom slučaju jedini je lijek brz ekonomski razvoj te ponovno otvaranje perspektiva i vjera u budućnost.

2. Drugi je razlog manjinski sindrom. Srbi su mala manjina na Kosovu, a Albanci još manja manjina u slavenskoj Jugoslaviji. I jedni i drugi osjećaju se kao građani drugog reda, a to vrijeđa nacionalni ponos. Loša i neefikasna administracija samo povećava frustracije. Za ovu boljku pravi je lijek izgradnja pravne države i radikalna demokratizacija zemlje.

3. Treći je razlog porast albanskog šovinizma, koji je i sam uglavnom rezultat djelovanja prvih dvaju uzroka, a također izaziva revanšistički srpski šovinizam. Zbog toga se sve više odvajaju dvije nacionalne zajednice, a svaki pokušaj posredovanja i prevladavanja jaza dočekuje se kao »izdaja nacionalnih interesa« od »prodanih duša«, »srbo ili albanofila« a »izdajnika« bojkotira sredina i prijeti mu se, čak ubojstvom. Čak se i djeca osvećuju »izdajniku«. * To vrijedi podjednako za albansku i srpsku naciju. Novine su objavile slučajeve bojkota Albanaca koji su se solidarizirali sa Srbima ili učestvovali na njihovim zborovima. A što se dešava Slavenu kad se založi za prevazilaženje sukoba, čitalac može razabrati iz priloga ovoj knjizi. Ovdje je lijek obuzdavati šovinističku žutu štampu i šovinističke ispade na javnim zborovima, slati jugoslavenske kadrove na Kosovo u režiji Federacije, pojačano školovanje i zapošljavanje Kosovara u svim krajevima zemlje i strpljiv, svakodnevan, politički rad. Policijske mjere, iako neophodne, nemoćne su u eliminiranju šovinističke ideologije.

Mnogo je manje poznat, a u javnosti i sasvim zanemaren, problem iseljavanja Albanaca (i Roma). Budući da oni nemaju svoju »matičnu republiku«, oni iseljavaju kamo god mogu, uključivši i inozemstvo. A budući da

* To se dešava među djecom školske dobi pa čak u obdaništu. Nikola Sarić opisuje jedan tragikomičan događaj kojem je sam prisustvovao: »Otac je doveo trogodišnje dete u obdanište, ali je zaboravio papuče za prezivanje, pa mu je vaspitačica savetovala da se posluži jednim koje su ostale iz prethodne smene. Dete to nije prihvatilo ni na najstrože očevo inzistiranje. Briznulo je u plač, a na pitanje oca zašto plače, odgovorilo: »Zezat će me što sam obuo šiptarske papuče« (Vjesnik, 5. XI. 1988).

ondje nisu oduševljeni njihovim dolaskom, emigranti traže politički azil kako bi se zadržali.

Na taj se način nanosi sramota i politička šteta interesima Jugoslavije. Samo u prvoj polovici 1988. godine u Zapadnoj Njemačkoj azil je tražio 5251 Jugoslaven, pretežno Albanci i Romi. Tako su jugoslavenski »politički emigranti« izbili na neslavno treće mjesto u Njemačkoj, poslije Poljaka i Turaka.

Neistine i huškanja

Kao da situacija nije sama po sebi dovoljno teška, strasti se i dalje raspljuju huškanjima, iskrivljenim izvještajima s terena i direktnim neistinama. Toga ima sve više, demanti se ne objavljuju, a nosioci srpskog šovinizma dobivaju šansu. Nemam namjeru da ovaj fenomen potpunije istražujem – to bi trebala uraditi novinarska udruženja. Za svrhe ove analize bit će dovoljno da se problem ilustrira konkretnim primjerima.

Prije svega, kad su državne komisije konačno počele istraživati žalbe građana, utvrđeno je da su štete često preuveličane, a ponekad izmišljene – što bi svaki upravni činovnik s nekim administrativnim iskustvom i očekivao. Tako se nakon provjere vidi da je srušena obiteljska kuća zapravo bajta od zemlje i pruća u kojoj nikad nitko nije stanovao i koja se sama raspala.

Čitamo u novinama zapaljiv izvještaj o paljevini srpskoga groblja. Istraga zatim utvrđuje da su dvije djevojčice nepažnjom upalile suhu travu, pa kad je nisu mogle ugaziti, pobjegle su od straha kući. Vatra se proširila i zahvatila drvenu ogradu groblja – a odatle je dospjela na stupce neodgovornih novina.

Ovog sam ljeta sa zabrinutošću u *Politici ekspresu* (27. jula 1987) pročitao naslov pisan velikim masnim slovima od dva centimetra: *ISKUŠAVANJE STRPLJENJA I SNAGE*, s podnaslovom: Pokušaj silovanja trinaestogodišnje djevojčice povod okupljanja građana srpske i crnogorske nacionalnosti. Iz teksta, međutim, vidim da je neki albanski mladić usred grada srpsku djevojčicu »nekoliko puta poljubio i ugrizao za obraz«. To je naravno necivilizirano ponašanje, koje treba kazniti, ali sa silovanjem nema nikakve veze. O istom događaju *Slobodna Dalmacija* (29. VII. 87) izvještava adekvatno: Pokušaj napastovanja maloljetne Srkinje u Klini.

Ako se dva derana posvađaju i potuku u svom sokaku – onda to nitko i ne primjećuje. Ali ako je jedan od njih Srbin a drugi Albanac, odmah će u nekim novinama osvanuti masni naslov: »Smišljeni akt s pozicija albanskog nacionalizma i separatizma«.

Prof. dr. Ilija Vuković »naučno« obrađuje *Lukavstvo velikoalbanskog uma* (naslov članka) argumentima poput ovih: sve to saopćava Kurtesh Salju u svojoj najnovijoj knjizi *Nastanak, razvoj, položaj i aspekti autonomnosti SAP Kosovo u socijalističkoj Jugoslaviji* (izd. Zavod za udžbenike i nastavna

sredstva SAP Kosovo, Priština, 1985, recenzenti: akad. Hajredin Hodža i prof. dr. Abedin Ferović), čije je *likovno rešenje korica takvo da u karti SFRJ jedino SAP Kosovo nije integrisana sa SFRJ već s njenim susedima* (podvukao I. Vuković). Naravno, zna se šta to znači. Valjda separatizam na delu« (s. 23). Poruka je jasna: Zavod za udžbenike zajedno s uglednim albanskim naučnim radnicima izbacuju Kosovo iz Jugoslavije, i to serviraju studentima koji će se tim udžbenikom koristiti. Bio sam iznenađen, jer sam Saliuovu knjigu koristio za ovu studiju, a ništa nisam primijetio. Pažljivo sam razgledao korice. Ustanovio sam da je na njima ucrtana *samo* karta Jugoslavije, da nikakvih susjeda *nema* i da je Kosovo tamo gdje i treba da bude, tj. u Jugoslaviji. Ovo je već sudski slučaj. U civiliziranim zemljama postoje izuzetno oštre kazne za klevetu – koji klevetnika mogu stajati cjelokupnog imetka – pa su onda klevete relativno rijetke. Mi imamo § 133 i klevetā do mile volje. Kakve su posljedice, još će se vidjeti.

U uglednom filozofskom časopisu *Theoria* (3–4/1987, 56) Đorđije Vuković, nastavnik na Filološkom fakultetu u Beogradu, piše: »U mestima u kojima su u većini, Albanci primenjuju dozirani teror i stvaraju osećanje stalne nesigurnosti... Siluju koga stignu, udate žene i devojke, starice i devojčice od deset godina. Siluju svuda, na javnim mestima, autobusnim stanicama, čak i u bolničkim kolima.« U godini u kojoj je to napisano na Kosovu je registrirano jedno silovanje (Albanac je silovao Srkinju), a u razdoblju od 1981. dalje bilježe se prosječno dva silovanja na godinu. U isto vrijeme Srbi su svoje sunarodnice na Kosovu silovali sedam puta više! Naravno i jedno silovanje težak je zločin koji treba oštro kazniti. Ali, kad se cijelom jednom narodu pripisuju zločini koji se u njegovoj sredini dešavaju manje, pa čak i znatno manje nego drugdje u Jugoslaviji, onda to nešto govori i o etici druge strane.

U istom broju istog časopisa Vladeta Jerotić s Bogoslovskog fakulteta optužuje sve nesrpske narode u Jugoslaviji: »... reagovanje drugih jugoslovenskih naroda na događaje na Kosovu kreće se po skali koja ide od potpune ravnodušnosti, preko zlorade radoznalosti, *lažnog saosećanja* (podvukao B. H.), pa do otvorenog zadovoljstva tokom događaja.« Jerotić zaključuje svoj članak konstatacijom: »Malo je naroda u svetu, malih ili velikih, koji nemaju svoje Albance. Albanac je u nama, on je naša *senka*. Umesto građanskog kukavičluka i nepojmljivog straha koji nas kao droga drži pod uzdom već nekoliko decenija, umesto tragičnog oživljavanja ropske potčinjenosti i poslušnosti iz vremena turskog ropstva, treba stresti sa sebe lažne kostime i internacionalne đinđuve, prenuti se i osvestiti za svoj identitet...« (59, 61). Takvi slabo prikriveni pogromaški pozivi nekih intelektualaca našli su ubrzo svoju potpuno jasnu konkretizaciju u parolama na javnim zborovima.

Da bi se raspirivala netrpeljivost prema Albancima, puštena je i glasina o 300.000 Albanaca koji su se za vrijeme rata i poslije naselili na Kosovu.

A ono malo kosovarskih prvoboraca proglašeno je emigrantima koji nemaju jugoslovensko državljanstvo. Prema evidenciji saveznog SUP-a u Jugoslaviju je od 1941. do 1988. došlo 7248 osoba iz Albanije, od kojih njih 787 ima status izbjeglica, a ostali su državljani (*Borba*, 29. XII. 1988). Albanski prvoborci su, naravno, jugoslovenski državljani kao i svi ostali. »Ako i nismo emigranti, uskoro bi se moglo desiti da nas zaista u to pretvore – rekao mi je ovih dana jedan prijatelj. Otad se osećam sve emigrantskije« – komentira rezignirano ovu kampanju albanski intelektualac Shkëlzen Maliqi.

Zaplašeni rastućom kampanjom Albanci uglavnom ne reaguju na ovakve bezobrazluke. Jedan od rijetkih koji je to učinio analizirajući slična naučna proizvedenija dr. Branka Peruničića, Gani Bobi zaključuje: »Ne jednom je kosovski intelektualac bez ustezanja proglašen za nacionalista i iredentista, kad se radilo o Albancu, ili za oportunistu i karijeristu kada se radilo o Srbinu ili Crnogorcu, ako se usudio da se suprotstavi iskrivljenom diskursu o Kosovu« (s. 210).

Ovakva potpaljivanja – u čijem su gušenju intelektualci gotovo potpuno zakazali – imaju nažalost efekata. Istodobno s premlaćivanjem Albanaca i razbijanjem njihovih radnji, što je naročito izraženo poslije ubojstva u paraćinskoj kasarni, atmosfera se počela usijavati. »U tzv. užoj Srbiji«, izvještava Milan Milošević, »nezadovoljstvo je počelo opasno da kipi preko racionalnih granica, ka revanšizmu i ne više samo ka antiseparatističkom nego i ka antialbanskom raspoloženju. Napadi na radnje Albanaca i Goranaca bez razlike već na prvom koraku govore da je revanšizam neminovno slep. Ta činjenica bi morala da utiče i na one koji po Kosovu i po Srbiji pevaju himnu radi ostvarenja svojih prava« (ss. 11–12).

Dušan Janjić upozorava na svojevrsnu nacionalnu psihozu: »Reč je o postojanju i podgrevanju 'psihoze ugroženosti' kod dela srpskog naroda, odnosno da budem precizniji, posebno kod srpskih nacionalista. Radi se o usvajanju i dogradnji čvrstog sistema predrasuda, uverenja i emocija, kroz koji se, kao kroz specijalnu matricu, propuštaju sve one činjenice koje postoje u stvarnosti a govore o potčinjenosti, ugroženosti ili nepoštovanju srpskog nacionalnog identiteta. Po potrebi se i fabrikuju 'odlučujući argumenti'« (*Borba*, 30–31. V. 87).

Posebno je apokaliptičko viđenje Aleksandra Tijanića:

»Svest o tome da ne postoji niti će verovatno postojati srpska skupština ili srpski centralni komitet* koji bi pristao na varijantu Kosova kao republike i bojazan da bi sledeća kosovska administracija mogla biti postavljena uz pomoć 'srpskih bajoneta', učinilo je da se danas, na obe strane,

* Ovaj iskaz implicira nevjericu u mogućnost da se današnji srpski komunisti vinu do razine nekadašnjih srpskih socijaldemokrata, odn. ocjenu da već jesu ili će se naći na pozicijama nekadašnjih građanskih radikala. Ne znam koliko je ta ocjena tačna. Nadam se da nije. Činjenica da kritike navedene u tekstu potječu od srpskih novinara govori u prilog toj nadi.

bez dovoljno svesti o pravom značenju tih reči i odgovornosti za njih spominju: žrtve, rat, zastave, vatra, odmazda, revanš, sokoli, druga kosovska bitka... u praksi postoje tri pravna sistema: oficijalni, koji slabo funkcionira, tradicionalistički, jači nego ikad, i treći, sistem apsolutnog bezvlašća u kojem ne vrede ni jedan ni drugi... Tako su rođeni propisi kojih nema u drugim krajevima zemlje pa je na Kosovu... uvedena vrsta vanrednog pravnog stanja: tu su propisi o ograničavanju kretanja i slobode iseljavanja, zabrana prodaje imanja, zabrana useljavanja ljudi drugih nacionalnosti u srpska sela, škole i fakulteti namenjeni su samo 'pojednim kadrovima', čuvaju se nacionalno čiste enklave, daju se prioriteta u zapošljavanju povratnika što predstavlja dodatni razlog za zategnutost između Albanaca i Slovena« (s. 19).

Na Kosovu se situacija i dalje pogoršava u sve češće izražavanje nepovjerenja prema svakome i prema svemu. »Niko nikom ne veruje« – izvještava profesionalni psiholog Karan s terena – »Srbin Albancu i obrnuto, ali ni Srbin Srbinu, pa prema tome, ni Albanac Albancu. Nekom Turčinu još manje, a najmanje Romu... U atmosferi nepovjerenja... najgore prolaze čestiti. Njima se sa obe strane, na rođeno prezime dodaju pogrdni dodatak 'ić' ili 'ći' što bi značilo da su to prodane duše od kojih treba zazirati jer sa takvima čovek nikada ne zna na čemu je« (s. 7).

Politički funkcionari umiruju i opominju. Protestanti sa svojih zborova poručuju: Hapsite iredentu, a ne nas! Milošević zaključuje: »Jaz između nezadovoljnih Srba i Crnogoraca i većine kosovskih političara, *pre svega njihove nacionalnosti* (moj kurziv), toliko je dubok da se predlog o usmeravajućoj akciji političara jedva drži na nogama« (s. 12).

A u dva srpska grada desilo se nešto zlokobno. U Požarevcu je sedmogodišnji dječak Albanac Burim uboden u oko, počinitelji nisu otkriveni, događaj se dva mjeseca prešućivao, a sam zločin – kako primjećuje Špiro Galović – pobuđuje asocijacije na četničku kamu (*Politika*, 17. X. 1987, s. 16). U Arandjelovcu su se počele pojavljivati antijugoslavenske parole i otkrivena je prva tajna velikosrpska organizacija sa statutom, programom rada, zastavom i ritualnom zakletvom (Tanjug). Za one koji su proživjeli – i preživjeli – posljednji bratoubilački rat komentar nije potreban.

Masovna javna okupljanja

Zato jer se ne rješavaju gorući problemi, Kosovci su g. 1987. počeli javno protestirati. Uskoro (20. oktobra) formiran je odbor za organiziranje zborova (Organizacioni odbor za samozaštitu i opstanak kosovskih Srba i Crnogoraca) i javno zborovanje preneseno je uz političku podršku republičkog vodstva

u niz gradova uže Srbije, Vojvodine i Crne Gore. U razdoblju kraćem od godine dana na državnim zborovima koji su nazivani mitinzima solidarnosti učestvovalo je više od dva milijuna ljudi. Zahtjevi istaknuti na zborovima ubrzo su prevazišli kosovsku problematiku; traži se politička demokratizacija i odgovornost za krizno stanje u zemlji. Osim tih dviju, postoji i treća, manipulativna komponenta: zborovi i prozivanja poslužili su za uklanjanje vođanskog i kosovskog političkog vodstva. Moj zadatak nije da sve to raspravim u ovoj knjizi. Međutim, da bi se razumjelo ono što se desilo u vremenu od studentskih demonstracija g. 1981. pa do javnih zborova g. 1988, potrebno je analizirati kakvi se zahtjevi postavljaju. Analizirat ću to na isti način kao i studentski bunt, tj. analizirajući transparente sa zborova. Uzimam kao uzorak četiri grada iz uže Srbije, Vojvodine i Crne Gore (Kraljevo, Smederevo, Crvenka i Nikšić).

- Javni zborovi g. 1988:
- I. Svi smo jači u jedinstvenoj Jugoslaviji.
Jedinstvom do izlaska iz krize
Živjelo bratstvo i jedinstvo koje su gradili Boro i Ramiz i Toza Marković
Dolje nacionalisti
Nećemo građanski rat
Nećemo konfederaciju
 - II. Miting, miting, miting, oružje samoobrane naroda
Narod je najbolji sudija
Tražili samoupravnu demokratiju, dobili birokratiju
CK SKJ, zar nije sramota ova vaša bruka te slušate kako narod kuka?
Bijela knjiga, crno školstvo, a autor ne crveni
Nećemo podobne, očemo sposobne
Dolje foteljaši
Dolje jagneća brigada Draže Markovića
Sram vas bilo
Boj se ovna, boj se govna, kad ćeš živjeti?
 - III. Dolje crvena buržoazija
Dolje korupcionaši
Dolje eksploatatori – radnici željezničke radionice 1938 (Fabrike vagona 1988)
Odgovorni drugovi znate li gdje su fabrički krugovi?
Rad ima svoju cenu
Nećemo socijalu, hoćemo socijalizam
 - IV. Jedinstvena Srbija
Kosovo je Srbija
Ne damo te, zemljo Dušanova
Život damo, Kosovo ne damo

Ustala je Srbija
Srbijo, dokle da te dele usred Beograda?
Slovenci ne zaboravite srpsku pogaču
Srbin živi dokle sunce sija
Jedan ustav, jedan jezik, jedan bukvar
Sav se narod uvelike pita, Slobodan će zameniti Tita
Slobodane, naš junački sine, za tebe će Srbija da gine
Miloševiću, Joviću i Trifunoviću, vile će se grabit kroz vekove da vam
venac dostojan sapletu

V. Napolje emigranti s Kosova
CK SK Slovenije: trebaste 41. Jugoslaviju, a sad podržavate šiptarsku
kontrarevoluciju
Suditi: F. Hodži, K. Široki, D. Markoviću, V. Devi, M. Bakaliju,
S. Krajgeru, Dj. Stojšiću, Dj. Nimaniju, J. Vrhovcu, A. Vlasiju, K. Ja-
šari, S. Dolaševiću, B. Krunicu, P. Matiću, Dj. Radosavljeviću, D. Ja-
šanici, V. Krstiću i Marelju
Dolje koalicija Vrhovec, Krunic, Dolanc, Široka
Azem, Smole, obojica dole
Ubit ćemo Vlasija
Fadilja na kolac
Srbija se umiriti ne će, Crnom Gorom na Kosovo kreće
Armiju na Kosovo
Hoćemo oružje
Hoćemo osvetu

Repertoar zahtjeva mnogo je širi nego 1981. Zahtjevi III. i IV. grupe su zajednički, samo se sad odnose na drugu naciju; V. je 1981. postojalo samo u ilegalnim organizacijama, a sad je izražen javno; I. i II. nisu postojali 1981. Zahtjevi su svrstani u grupe po ovim karakteristikama:

I. Izražava se jugoslavenska orijentacija. Zahtjevi označavaju kontinuitet cijelog poslijerevolucionarnog razvoja.

II. Ovi su zahtjevi novost u političkom životu zemlje. Javno i energično traži se radikalna demokratizacija zemlje. Prozivaju se CK i pojedine ličnosti.

III. Socijalni revolt otvoreniji je nego prije, ali usprkos teškoj ekonomskoj situaciji, on nije u središtu pažnje. Revolt je najžešći u II. grupi zahtjeva, što znači da su danas najvažniji politički zahtjevi. Zanimljiva je i simptomatična parola o eksploatorima, koja je nakon pedeset godina izvučena iz fabričkog muzeja, s tim da je dodana godina 1988.

IV. U ovoj i narednoj grupi najviše je parola. One pokazuju da je rođen srpski maspok i to u populističkoj i unitarističkoj varijanti. Pojavili su se nacionalni vođe, Srbija se konfrontira Sloveniji, traži se jedan jezik i jedan bukvar.

V. Posljednja grupa zahtjeva izražava eskaliranje populizma u šovinizam.

Napadaju se političari iz drugih republika koji su na neki način izrazili drugačije mišljenje o kosovskim problemima, položaju Vojvodine ili akcijama republičkog srpskog vodstva. Ne traži se dijalog, nego linč. To se odnosi i na mnoge albanske političare, bivše i sadašnje. Poziv da se izbacе albanski emigranti podsjeća na netrpeljivost profašističkih grupa u zapadnoj Evropi, koja je ponekad usmjerena i protiv jugoslavenskih radnika. Pozivanje na osvetu i oružje kulminacija je pogromaškog šovinizma.

Parole V. grupe prije se ne bi tolerirale. Ovaj put vlast nije reagirala. Politički forumi stidljivo ocjenjuju neke neprihvatljive pojedinačne parole u inače patriotskim skupovima. U maspokovskoj atmosferi policija je ostala paralizirana. Na pitanje novinara reagiraju li združeni milicijski odredi na parole srpsko-crnogorskih mitinga kao što su *Smrt Vlasiju, Hoćemo oružje*, i interveniraju li u slučajevima srpsko-crnogorskih nacionalističkih ispada, komandir odreda Mitar Mutić odgovara: »Na skupovima u Pokrajini uglavnom se protestira bez realne opasnosti od masovnog narušavanja javnog reda i mira. Iako su u pitanju neprijateljske parole, dužnost je svakog građana da reagira, a mi možemo reagirati samo na naredbu saveznog sekretara za unutrašnje poslove. Neprijateljske parole i one koji ih izvikuju možemo dakako zabilježiti, ali ni na jednom kosovskom skupu nije bilo intervencije milicije« (*Danas*, 18. X. 1988. s.16). Međutim, na albanske studente primjenjivani su veoma različiti kriteriji, i za mnogo bezazlenije zahtjeve provodilo se masovno hapšenje. Za uzvik »Kosovo – republika« standardno se dobiva 60 dana zatvora.

Sekretar pokrajinskog SUP-a ovako objašnjava situaciju: »Mi kao služba pratimo rad i delovanje srpskih i crnogorskih nacionalista, ali protiv njih ne preduzimamo nikakve mere. Ne činimo to, jer je stvorena jedna takva situacija u kojoj mi ne možemo da preduzmemo određene mere. Takvu situaciju stvorilo je društvo u celini. Jer kad smo pre par godina otkrili prve pokušaje delovanja sa pozicija srpskog i crnogorskog nacionalizma i kada smo prema nekim licima pokušali da preuzmemo prekršajne mere, kao odgovor na naše akcije došla su okupljanja na nacionalnoj osnovici, koja su izazvala pritisak da se spreči izvršenje određenih mera.« (*Borba*, 14–15. V. 1988, s. 3). U tursko doba rodbina je provaljivala u hapsane, a u ovo naše doba to se čini na civiliziraniji način, javnim okupljanjem.

Dvostruki standard za *naše* i *njihove* značio je snažnu podršku albanskim šovinistima. Zbog toga je u posljednjih godinu dana zajedno sa srpskim eskalirao i albanski šovinizam, a albansko stanovništvo prisiljeno je da se drži rezervirano, umjesto da bude mobilizirano protiv vlastitih šovinista.

Samo je pitanje dana kad će se i Albanci početi masovno okupljati da bi izrazili podršku svom političkom vodstvu.

Pozitivni efekti kosovskih događaja

Naslov ovog odjeljka možda iznenađuje. Međutim, ja sam već u uvodu napomenuo da inteligentni ljudi i iz najtežih situacija mogu izvući nešto korisno. Pokušajmo to pravilo primijeniti i u ovom slučaju.

Prije svega, o Kosovu je u posljednjih nekoliko godina napisano mnogostruko više nego u čitavom prethodnom razdoblju postojanja Jugoslavije. Danas se bolje poznajemo. Postali smo politički pismeniji. Informacije same po sebi djeluju integrativno. I ma koliko ta tvrdnja bila u prvi mah neuvjerljiva, Kosovo se tek sada *stvarno* integrira u Jugoslaviju – usprkos svim sukobima koji se tamo dešavaju.

Nadalje, određena doza nacionalističkog izživljavanja ne da se izbjeći. To je kao groznica koja prati infektivnu bolest, poslije čega pacijent postaje imun na neko vrijeme. Hrvatska je imala iskustvo maspoka i danas je neusporedivo staloženija od svojeg istočnog i sjevernog susjeda. Doduše, moderna medicina poznaje antibiotike koji omogućavaju da se groznica izbjegne. Međutim, zahvaljujući našim nenadmašnim političarima, mi nismo imali modernu nego balkansku politiku. I tako priroda mora činiti svoje.

Na Kosovu su ostvarene tri izuzetno značajne političke inovacije. Prva se odnosi na spontane narodne skupove. Naravno, okupljanje na nacionalnoj osnovi najgori je mogući način okupljanja. Međutim, i ono je veliki napredak u odnosu prema odsutnosti okupljanja. Ono osim toga čita lekciju našim društvenim teoretičarima pokazujući da je nacija u Jugoslaviji mnogo jača integrativna sila nego klasa ili partija ili ideologija. U svom štrajku labinski rudari nisu izazvali nikakvu klasnu solidarnost ostalih rudara, policija se pozabavila aktivistima, a predsjednica sindikata nije se udostojila ni da pogleda rudare. Skupovi Kosovaca angažirali su cjelokupno partijsko i državno vodstvo Pokrajine, Republike, pa i Federacije.

Druga je inovacija otvoreni zahtjev oštećenih grupa da politički i državni organi obavljaju svoje funkcije. Peticionaši su dolazili u Beograd i prodirali u Skupštinu i Centralni komitet.

Objektive inovacije bile bi sasvim nezamislive još prije nekoliko godina kad bi vlast okupljene građane jednostavno pohapsila kao »neprijatelje«. Demokratski politički prodor, koji su učinili Kosovci, već su iskoristili makedonski Vevčani na čije su se prethodne žalbe, tj. da im je žene i djecu pretukla policija, oglušile sve makedonske političke i državne strukture, od stručne općine do skopske Skupštine. Vevčanski omladinci počeli su štrajk glađu, a njihovi očevi pojavili su se u Saveznoj skupštini. Primjer Vevčana slijedili su Maočani iz Bosne. Oko 150 poljoprivrednika iz sela Maoča kod Brčkog došlo je u septembru 1987. u Skupštinu Jugoslavije da se požali na postupke lokalnih vlasti koje im oduzimaju zemlju.

Treća se inovacija odnosi na prozivanje političkih funkcionara od strane građana i štampe. Prije su oni pozivali narod na odgovornost. Sad je situacija

obrnuta. Počelo je s kosovskim funkcionarima, dok se praksa nije proširila na cijelu zemlju. Na prigovore upućene u novinama – čak i kad su neopravdani – funkcionari sve češće odgovaraju s izvinjenjima ili obrazloženjima. A ako nemaju što da objasne: podnose ostavke.

Ove tri inovacije civilizirale su i ponašanje vlasti prema građanima. Mlataranje pendrecima po leđima okupljenih ljudi bilo je uobičajeno ponašanje milicije širom zemlje. Ono to više nije od dana kad su okupljeni na jednom zboru na Kosovu polju odlučili da takvo ponašanje više ne toleriraju. Krajnje iznenađeni milicionari i njihovi komandiri bili su pozvani na odgovornost i kažnjeni.

Sve ove događaje široko je pratila štampa, koja je napokon počela obavljati svoju pravu zadaću u demokratskoj, socijalističkoj zemlji. Počelo se konačno stvarati jugoslavensko javno mnijenje. Važnost ove pojave za naš politički život teško je precijeniti.

Ako se dvije etničke grupe razlikuju po jeziku i kulturi – a ovo se potonje reflektira, među ostalim, u sukobljenim vjerama – ne mogu se izbjeći teškoće u komuniciranju i određeni animoziteti. Ako se na te napetosti superponira historijsko nasljeđe krvavih sukoba što su izazvali nacionalnu mržnju, koja makar i nesvjesno traje u svijesti ljudi, situacija postaje delikatna. Ako se na sve to nadovežu velike razlike u obrazovanju i privrednoj razvijenosti, onda dobivamo problem s veoma opasnim političkim eksplozivom. Kod grupe koja zaostaje i osjeća se ugroženom razvit će se kompleks inferiornosti racionaliziran agresivnim isticanjem etničkih posebnosti. Kod okruženja razvit će se simetričan osjećaj potcjenjivanja s neprimjerenim i represivnim reagiranjem na romantičarske ili iracionalne izljeve nacionalnih osjećaja. Da bi se ovakva situacija držala pod razumnom kontrolom, zahtijeva se velika politička umješnost i mnogo dobre volje. Ni jednoga ni drugoga nije bilo baš napretek. Dok se osjećao emancipatorski utjecaj oslobodilačke ideje jugoslavenske revolucije – ideje bratstva i jedinstva – stvari su se sređivale same po sebi. Kako smo se od revolucije udaljavali, ideje su počele blijedjeti, a historijska hipoteza dobivala na značenju.

Velik doprinos razvoju etničke netrpeljivosti daje neznanje. Znanje o albanskoj i kosovskoj historiji prosječnog Jugoslavena blisko je nuli. U najboljem slučaju zna se da je postojao neki Skender-beg i kralj Zogu, a u novije vrijeme i staljinistički šovinst Enver Hoxha (Hođža). Srednjoškolci koji su čitali Karla Maya proširili su svoje obrazovanje njegovim pustolovnim romanom *Kroz zemlju Šćipetara*, čime su Šćipetari (Albanci) smješteni u kontekst Divljeg Zapada, što je inače glavna tema Mayevih romana. Filatelisti su još znali da je albanska država bila stvorena 1913, a okupirana 1939. Toliko sam otprilike i ja znao iz albanske historije. Za Prizrensku ligu doznao sam tek u godini njezine stogodišnjice, i to pod dosta sumnjivim okolnostima. Za ostale pojedinosti saznao sam tek nakon studentskog bunta, i to je jedan od njegovih pozitivnih efekata. Prve ozbiljne knjige o Kosovu dobili smo prije tri godine. Historiju Albanaca još nemamo. Nemamo ni historiju Jugoslavije – što dobro karakterizira intelektualne prilike u Jugoslaviji i odgovornost, odnosno neodgovornost njezinih intelektualaca. Ali, nejedinstvo Jugoslavije ne olakšava rješavanje kosovskoga problema.

Obrazovano i zrelo političko vodstvo, preciznije intelektualna klima u kojoj se intelektualni radnici ponašaju na razini svoje profesije, stvorili bi uvjete da se godišnjica smrti Jure Kastriotića Skender-bega (1468) i godišnjica Prizrenske lige (1878) proslave kao središnji jugoslavenski događaji u Beogradu – a ne samo u Tirani te djelomično i uz osude u Prištini. Trebalo je izdati prigodne marke i angažirati sredstva masovnih komunikacija: Jugoslavenska javnost dobila bi informacije koje joj nedostaju, a i kosovski bi događaji poprimili nešto drugačiji tok. Može se odgovoriti da Jugoslaveni 1968. nisu proslavili ni pola vijeka vlastitog ujedinjenja, a kamoli Skender-bega. To je zaista točno i jedinstven je slučaj u svjetskoj historiji. Ali, ta nacionalna maloljetnost ne pomaže nam u rješavanju naših problema.

Budući da se Jugoslavija nije sjetila Skender-bega, neki iniciraju da se škola s njegovim imenom u crnogorskom selu Ostrosu preimenuje. Srećom, razum je prevladao i prijedlog nije prihvaćen. Ali, ožiljak je ostao. U drugoj republici, u Makedoniji, nažalost nije bilo tako. *NIN* (21. dec. 1986, s. 21) izvještava: »U Tetovu je ovih dana glavni posao ljudi u Opštinskom komitetu SK uklanjanje posljedica svadbe u selu Strumici na kojoj se okupilo oko tri hiljade zvanica... Zato su se najviše čule pesme koje radio-stanice u Skoplju, Tetovu i drugim mestima u Makedoniji *ne emituju* jer su *nacionalističke*. Svadbari su pevali isključivo pesme u kojima se spominje *dvoglavi orao*,* mesta u Albaniji, *Skender-beg*...« (podvukao B. H.). Kosovski pisac Rexhep Qosja u slovenskom *Delu* (19. febr. 1987) iznosi s negodovanjem da je u Makedoniji »od 600 albanskih narodnih pesama, koliko je do sada puštano na lokalnim radio-stanicama i na skopskom radiju i televiziji – zabranjeno 570, jer 'podstiču nacionalni duh'. A većina tih pesama su svadbarske i ljubavne... nastale sve u prošlim stolecima«. Hysni Bytyçi s jednakim negodovanjem ističe kako su »dečja imena Shqipe, Arben, Liridona, Kushtrim i druga okarakterisana... kao neprijateljske parole« (*Borba*, 7–8. marta 1987, s. 2). To je otprilike isto kao kad bi nama neka vlast rekvirirala imena kao što su Slaven, Srba, Slobodan, Jadranka, Rodoljub ili Vuk.**

Kad već govorimo o pjesmama, treba spomenuti i skandal s prijevodom makedonskog udžbenika *Muzički odgoj* na albanski. Prevodioci su na svoju inicijativu izmijenili 30 posto teksta, izbacili iz sadržaja himnu »Hej Slaveni«, a u nekim pjesmama riječ Jugoslavija zamijenili riječju *atdbé* (otadžbina). Okružni sud presudio je da se knjiga baci na otpad, a na redu su disciplinski i drugi postupci. Dopisnik *Vjesnika* Đorđe Janković zaključuje da je to najvjerojatnije »svjesni pokušaj indoktrinacije najmlađih u duhu povampire-

* Alternativno ime za Albaniju je Shqipëria, što se izvodi iz riječi koja znači orao. Orao je vjerojatno nekada bio plemenski totem, a ušao je u Skender-begov grb.

** Dječja imena Albana, Liridona (Slobodanka), Shqipekuqe (crveni orao), Flamur (zastava), Kushtrim (poziv) pojedini matičari kao »subvezivna« odbijaju da upišu u knjige.

nih ideja separatizma i iredentizma«. Je li baš tako? Riječ je nesumnjivo o povredi autorskog prava. No, da su prevodioci prethodno tražili da se uvrste albanske pjesme, to bi očigledno bilo odbijeno. Pokušali su onda to uraditi krišom – što je nacionalni običaj u našoj balkanskoj zemlji.

Ozbiljniji je, i ujedno simptomatičan, slučaj s himnom i državnim imenom. Očigledno je da himna »Hej Slaveni« vrijeđa albanski (i turski i mađarski itd) nacionalni osjećaj, jer Albanci nisu Slaveni. Usprkos tome polovica delegata u našoj Saveznoj skupštini još nije načistu da te Slavene treba što prije zamijeniti, nego se rasprave odugovlače unedogled.* I dok zakonodavci mudruju, narodni učitelji poduzimaju svoje inicijative koje ih mogu stajati zaposlenja i koje se u jednoj uređenoj državi ne mogu odobriti – ali se moraju razumjeti. Na kraju, Jugoslavija – shvaćena kao zemlja Južnih Slavena – mora Albancima i drugim neslavenima biti tuđa.** Za južnoslavenske narode Jugoslavija je simbol ujedinjenja i oslobođenja od tuđinske prevlasti. Među Albancima nije bilo nikakva razvoja jugoslavenske ideje – a zašto bi i bilo? Kod njih se, historijski sasvim simetrično, razvijala ideja albanskog ujedinjenja. Za Albance jugoslavensko ujedinjenje simbolizira slavensku opasnost koja se prije 1956. odrazila u brutalnim progonima na Kosovu. Prema tome na nama Slavenima jest teret dokaza da Jugoslavija nije država dominirajućih Južnih Slavena, nego federacija svih naroda koji u njoj žive. Drugim riječima, Jugoslavija treba postati *federacija balkanskih naroda*. To ne zahtijeva promjenu imena – ime se proslavilo i afirmiralo u svijetu, i to ne na osnovi romantičarskih ideja o tri plemena jednog naroda, nego na osnovi zaista herojske borbe protiv fašizma i staljinizma. Još je Jovan Cvijić jedanput duhovito, ali savršeno precizno napisao: *United States of Yugoslavia* (Knj. 1, 135). Ono što je potrebno jest promijeniti naša samozadovoljna balkanska shvaćanja i navike.

Još 1945. sekretar Oblasnog komiteta KPJ Đoko Pajković ističe kao negativnu pojavu da se zabranjuje isticanje albanske zastave (Hasani, 143). Šikaniranje sa zastavom nastavilo se sve do danas. Već sam rekao da je još g. 1942. na osnovi naredbe Vrhovnog štaba NOVJ Privremeni glavni štab za Kosmet kao svoje zastave odredio šiptarsku i srpsku nacionalnu zastavu s petokrakom zvijezdom (Hasani, 301). U pismu koje CK KPJ šalje Oblasnom komitetu u martu 1944. kaže se da »Albanci mogu nositi albansku zastavu, ali

* Nedavno je predloženo da se »Hej Slaveni« kanonizira u Ustavu.

** Kad su se nakon petogodišnjeg dogovaranja prosvjetno-pedagoški zavodi Srbije, Makedonije i Crne Gore sporazumjeli o jedinstvenim programima albanskog jezika i povijesti u osnovnim i srednjim školama, albanski predstavnici nisu prihvatili povijesnu nastavnu jedinicu »Jugoslavenski narodi i njihovi susjedi«, nego su predložili naslov »Albanci, Južni Slaveni i njihovi susjedi«. Jugoslavensko ime izbjegavali su i albanski partizani u NOB-u. Izbjegavali su ga i makedonski partizani. Posebno svjetlo na sve to baca činjenica da se »Jugoslavija« u Jugoslaviji *općenito* izbjegava. Ja sam, kao direktor koji brine o egzistenciji svojih suradnika, morao krajem 60-ih ime »Jugoslavenski institut za ekonomska istraživanja« preokrožiti u neutralni »Institut ekonomskih nauka«. Jugoslaveni su jedina nacija u Jugoslaviji kojima se ne priznaju prava ni nacionalnih manjina, a neko vrijeme službeno nisu ni postojali – slično kao Makedonci u Bugarskoj. O kakvim se to povampirenim nacional-šovinistima radi?

s petokrakom zvezdom« (Đaković, 385). Četiri i pol decenije poslije *Politika* (9. 10. 1987) objavljuje sljedeće saopćenje Općinskog komiteta SK u Dragašu: »Ručni rad neveste Mehmete Beriše 'Da branimo zastavu' izatkan na crvenoj podlozi sa dvoglavim orlom i petokrakom je težak neprijateljski akt sa nacionalističkom pozadinom. On dobija još više na težini zato što je bio javno istaknut – nošen ispred kolone svatova...« Poslije svadbe Mehmete je osuđena na kaznu od 60 dana! Kome su potrebni takvi postupci? Da sam u Mehmetinim godinama i da je zabranjivana hrvatska zastava i ja bih demonstrativno mahao zastavom. U stvari, to sam i uradio s jugoslavenskom zastavom za vrijeme ustaša. Da se još jedanput vratimo u Tetovo. Islamska arhitektura zatvara kuću prema ulici. Podižu se visoki zidovi. To ne djeluje baš moderno, a osim toga ne može se jednostavno kontrolirati što se iza zidova dešava. U dobroj balkanskoj tradiciji tetovske su vlasti još 1957. naredile da se ograde skrate na najviše metar i pol, na što je stanovništvo, u istoj tradiciji, odgovorilo nepoštovanjem naredbe. Prošle je godine odlučeno da se sruše zidovi na više od 2500 kuća. Teško je ovdje ocijeniti tko je primitivniji: oni koji grade zidove ili oni koji ih ruše. I u Kičevu ne žele zaostati. Ali zato je u Gostivaru mudrost prevladala.

No, ni Gostivar nije propustio da se na neki način ne proslavi. Od antičkih vremena u civiliziranom svijetu prihvaćeno je načelo *de mortuis nil nisi bene*. Međutim, jer su bili na pogrebu u selu Ravenu, dvojica vozača i jedan čuvar najureni su iz poduzeća, a niz drugih pojedinaca snosilo je razne posljedice.

U ovom tekstu bilježim samo neke događaje koje je zabilježila dnevna štampa za ovih nekoliko mjeseci. Nema nikakve pretenzije na sistematičnost ili obuhvatnost bilo teritorijalno bilo po problemima. To su jednostavno ilustracije. Na Kosovu je bilo dosta slučajeva da su Albanci pri zapošljavanju, na sudu itd. prolazili bolje nego nealbanci. Takvo ponašanje izaziva simetrično protuponašanje. Kad je nedavno u selu Batusima podignuta nova fabrika, na objavljeni natječaj u radni odnos nije primljen nijedan Albanac. Nije teško zamisliti narednu reakciju.

No, ni na tome nije ostalo. Jesenas je srušena kuća Albancu koji se bez dozvole naselio u srpskom selu Batusama. »Osmoro dece i žena ostali su u srušenoj kući nekoliko sedmica kao živi dokaz i simbol 'srpske pravde', ukrštene sa kosovskim polpotovskim poimanjem vlasti« (Tijanić, 19). U ovom je slučaju riječ o najnovijoj »teoriji« kako samo etnički čista srpska sela zaustavljaju iseljavanje.

Dana 25. augusta 1988. *Borba* je objavila vijest koju doslovce citiram: »Nakon sinočnjeg protestnog zbora u selu Zupče, petočlana delegacija ovog sela došla je jutros u Opštinski komitet Saveza komunista Zubinog potoka i prenela zahtev svojih sugrađana da se Ismail Zasela i njegova porodica isele u roku od 48 sati iz društvenog stana u koji su se jučer uselili. Reč je o stanu koji se nalazi na crpnoj stanici na kanalu u selu Zupče, vlasništvo hidrosistema Ibar–Lepenac iz Prištine. Delegacija sela Zupče je u razgovoru s predstavnici-

cima društveno-političkih struktura opštine Zubin Potok istakla da je useljavanje albanske porodice u njihovo selo, u kojem inače žive isključivo Srbi, smišljen akt iredente... Delegacija Zupča upozorila je opštinsko rukovodstvo da će ako se u naznačenom roku Ismail Zasela ne iseli, to učiniti sami građani.«

Vjesnik od 28. VIII. 1988. prenosi Tanjugovu vijest da je grupa od 18 albanskih radnika, zaposlenih na jednom gradilištu u Beogradu, iz straha napustila to gradilište i vratila se na Kosovo, jer im rukovodstvo nije moglo garantirati sigurno kretanje izvan gradilišta. Naime, dvadesetak mladića napalo je i pretuklo jednog njihovog druga psujući mu »šiptarsku majku«. Drugi njihov drug bio je napadnut na željezničkoj stanici. Valja imati na umu da je Beograd glavni grad Jugoslavije.

Da bi se Kosovo integriralo u jugoslavensku zajednicu, potrebno je prije svega ubrzati privredni razvoj Pokrajine. A to najefikasnije mogu činiti sami Kosovari i Kosovci. Za taj je posao trebalo odgojiti određeni broj prvoklasnih ekonomista. Kad je prije četvrt stoljeća Federacija osnovala svoj ekonomski institut – već spomenuti Institut ekonomskih nauka u Beogradu – uloženi su sistematski naponi da se u Institutu obrazuju kadrovi iz svih republika i pokrajina. U tome smo uspjeli – s izuzetkom Kosova.

Ja sam kao direktor Instituta već posjetio Prištinu da odaberem kandidate. Ali, od toga nije bilo ništa, jer se u saveznom budžetu nikad nisu mogla naći sredstva za tu namjenu. To se iskustvo prije dvije godine ponovilo s Privrednom komorom Jugoslavije.

Usprkos svim nastojanjima, za dvije decenije organiziranja postdiplomskih studija u Beogradu i Zagrebu, ja nisam mogao obrazovati nijednog Kosovara. Razlog tome bili su nepostojanje odgovarajućih stipendija i nedovoljno prethodno obrazovanje. Osnovni razlog jest javašluk – namjerno odabirem ovu popularnu tursku riječ – naše balkanske države.

Nedavno sam predavao na jednom kalifornijskom univerzitetu, pa sam tako bio pozvan u kuću jednog profesora tog univerziteta. Pokazujući mi svoj vrt, kolega je napomenuo kako je nedavno unajmio Meksikanca da mu ga uredi. Kopanje, čišćenje, nošenje i druge fizičke radove u Kaliforniji ne rade vrtlari, čistači i nosači nego Meksikanci. U Beogradu, gdje sam proživio četvrtinu vijeka, te su poslove radili Šiptari. I moju obiteljsku kuću u Zagrebu gradili su Šiptari – uz Bosance, od kojih su međutim bili slabije plaćeni. Prije tri godine Josip Vidmar proslavio se u zemlji izjavom da su južnjaci u Sloveniji dobro došli kao – smetlari! Očigledno je da se razlike u kulturi i standardu ne mogu preko noći eliminirati. No, očigledno je i to da je od revolucije prošlo četiri decenije te da je u prevladavanju tih razlika učinjeno mnogo manje nego što je moglo biti.

To što se dešava u životu reflektira se i u imenu naroda. Kao što je već napomenuto, iz riječi Arbanum (Albanija) izvedeno je staroslavenski Раѡѡѡ и odatle ime pripadnika naroda, Arbanas. To ime upotrebljava i prvo izdanje

Enciklopedije Jugoslavije. Početkom ovog stoljeća taj naziv u Crnoj Gori i Dubrovniku označava Albance katoličke vjere. Nakon osmanlijske okupacije udomaćio se turski naziv Arnaut. Taj se naziv još općenito upotrebljava i u predratnoj Jugoslaviji. No, »Arnaut« podsjeća na tursko vrijeme neciviliziranosti i nasilja. U toku NOB-a Albanci za sebe upotrebljavaju etnonim Shqiptar, pa je taj naziv općenito prihvaćen nakon oslobođenja. Engjëll Sedaj (*Politika*, 26. VIII. 87, s. 19) upozorava da etnonim Šiptar nije bio poznat sve do 1706. kad je upotrijebljen na jednom saboru koji je vodio barski nadbiskup Zmajević. Zbog već spomenutih razloga, naziv Šiptar s vremenom se diskreditirao i poprimio je konotaciju grubih, nekvalificiranih radova. Probudena nacionalna svijest to nije mogla tolerirati i tako smo dobili sadašnji etnonim Albanac. No, država Albanija i dalje ima službeno ime Shqipëri.

Kao i obično, može se naći izvjestan paralelizam i na drugoj strani. Stari albanski naziv za Južne Slavene jest Shqa (pl. Shqe) izveden iz vulgarnog latinskog Sclavus. Budući da su Albanci imali uglavnom dodire sa Srbima, Shqe je počeo označavati Srbe. A budući da su ti kontakti postajali na ovaj ili onaj način neugodni, Shqa je dobio pogrdno značenje, slično kao naše »Švabo, Švaba« za Nijemca, samo pogrdnije. U zapaljivim međunacionalnim izmjenama pogrda Shqa se često čuje. U rječnicima izdanim u Prištini nisam našao tu riječ.

Završit ću jednim šokantnim događajem koji se upravo desio. U augustu 1987. godine regrut Aziz Kelmendi ubio je u paraćinskoj kasarni četiri svoja druga na spavanju. Motivi tog ubojstva još nisu poznati, ali su poznate reakcije. Od lokalnih vlasti u Prizrenu traženo je da isele obitelj Kelmendijevih: roditelje, dvojicu braće i sestru. Maloljetna sestra isključena je iz omladinske organizacije i pokrenut je postupak radi njezinog isključenja iz škole. Jugoslavenska država kao da se svodi na razinu plemenskog društva koje izvršava kolektivnu osvetu. Protiv tog nevjerovatnog – a ne samo nezakonitog – zahtjeva protestirali su Udruženja književnika Srbije i Slovenije. Nakon jugoslavenskih protesta, lokalne su vlasti demantirale da namjeravaju prihvatiti zahtjev.

Istraga tog slučaja utvrdila je kako je učenik trećeg razreda srednjoškolskog centra Aziz tri godine prije pokušao prebjeći u Albaniju, pa je uhvaćen. Sudac Albanac koji ga je saslušavao, izvještava da je Aziz tada ponavljao rečenicu: »Hoću da idem u Albaniju jer je to moja zemlja, a ne Jugoslavija.« Kao maloljetnik upućen je u zatvor na 15 dana. Da je umjesto toga bio upućen u Albansku ambasadu u Beogradu, Aziz Kelmendi ili bi bio pušten u Albaniju, odakle bi se razočaran nakon nekog vremena vratio, ili ne bi dobio ulaznu vizu, pa bi se odmah vratio. U oba slučaja vratio bi se s iskustvom koje bi njegove romantične predodžbe o svijetu bitno korigiralo. Možda tada do paraćinskog zločina ne bi došlo...

Jezik je veoma delikatna sfera ljudskih odnosa. Već je spomenuto da su kosovski i skadarski Albanci vjekovima bili dvojezični. U XIX. st. mnogi su kosovski Srbi govorili albanski. Trocki bilježi što je čuo 1912 g. od srpskih vojnika koji su prošli Kosovom za vrijeme balkanskog rata: »Sela na našoj maršruti bila su ili čisto albanska ili miješana ili čisto srpska. No svi Albanci na Kosovu govore srpski i svi Srbi govore albanski, a ima sela gdje se govori neka vrsta srpsko-albanskog jezika« (s. 123). Ne mislim da je to pouzdana obavijest. Ali karakteristično je za impresiju koju su srpski vojnici dobivali o Kosovu. Kakva je situacija danas u tom pogledu?

Prije šest godina, kao uredniku jednog naučnog časopisa, Centar za naučne i tehničke prijevode iz Niša poslao mi je svoj program s cjenikom usluga. U cjeniku doslovce piše:

»Za prevođenje sa engleskog, francuskog, ruskog i nemačkog na srpski jezik po autorskoj strani... 150.00 din. Za prevode sa španskog... bugarskog, slovenačkog, makedonskog, albanskog i mađarskog na srpski po autorskoj strani... 160.00 dinara.«

Teško je jednostavnije i preciznije opisati jugoslavensku situaciju. Niš je samo koji kilometar udaljen od krajeva u kojima žive Makedonci, Albanci i Bugari. Ali, kulturno je bliža Engleska, Francuska i SSSR. Postoje u Jugoslaviji magnetofonske kasete za učenje jezika. Ali ne za slovenski, albanski ili makedonski. I dok se mi Slaveni nekako uspijevamo međusobno sporazumjeti, u odnosu s neslavenima komunikacija se prekida.

Za vrijeme osmanlijske okupacije povlašteni slojevi i obrazovaniji ljudi Kosova govorili su i turski. Ta se navika protekla i u vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Albanskih škola nije bilo i albanski je ostao jezik prostog puka. Talijanska okupacija donijela je veliku promjenu: albanski je uveden u nižu administraciju, otvarane su albanske škole. No, pravi kulturni preporod ostvaren je tek poslije oslobođenja. Počelo je s dovođenjem 200 učitelja iz Albanije, a završilo s osnivanjem univerziteta i akademije.

Upotreba albanskog jezika prolazila je kroz nekoliko faza. Odmah nakon oslobođenja revolucionarni zanos te osjećanja bratstva i jedinstva učinili su svoje. S jezicima nije bilo problema, sa sporazumijevanjem također.

Poslije se prilike počinju mijenjati. U statutima Oblasti iz 1953. i 1963. ističe se ravnopravnost građana, a ne nacionalnih kolektiviteta. Isto vrijedi i za jezik koji se tretira kao individualno pravo, a Pokrajina osigurava uslove da se to pravo ostvari. Srpsko-hrvatski je službeni jezik i on je obavezan u svim školama. Albanski se može uvoditi, ali nije obavezan. Albanci doživljavaju takav postupak kao sužavanje autonomije i neravnopravnost jezika (Saliu, 167).

Nije riječ o nekom manje važnom političkom propustu. Kakvo je značenje jezika u društvenom životu vidi se iz narednog citata Josipa Vidmara, koga

kao književnog kritičara i pripadnika malog naroda možemo smatrati autoritetom na tom području:

»Sve što ima reći kao istinski svoje, intimno, [narod] može reći samo instrumentom što ga je stvorio sam, koji je sagrađen u skladu sa zakonima njegova duha. Zato je jezik nenadomjestiv i samo nam ta nenadomjestivost može objasniti silovitu težnju jezično neorganiziranih naroda za vlastitim jezikom... Ta težnja nije sebičnost ili umjetno rasplamsali nacionalni egocentrizam, nego je snažni prirodni polet duha koji se želi iskazivati intimno i koji to može učiniti samo na instrumentu ugođenom prema njegovoj naravi. Zbog tih životnih, potpuno nesentimentalnih razloga, jezik je svim svjesnim i kulturnim nacijama svetinja. Grijeh protiv jezika grijeh je protiv nacionalnosti...« (s. 151).

Nakon ustavnih amandmana i posebno u jugoslavenskom Ustavu od 1974. Oblast postaje Pokrajina, a Statut Oblasti zamjenjuje se Ustavom Pokrajine. Kao konstitutivni element Federacije Pokrajina je u svim bitnim elementima izjednačena s republikom. To vrijedi i za jezik. Prvi put u historiji Kosovari imaju svoju vladu, svoj ustav i svoj jezik u svim institucijama. To izaziva stanje euforičnosti, koje je doduše razumljivo, ali koje će imati veoma nepoželjne posljedice.

Budući da su Albanci velika većina u Pokrajini, albanski se svugdje forsira. Zanimljivo se dvojezični nazivi. Za prijem na posao traži se znanje albanskog. Srpsko-hrvatski se zanemaruje. Čak ni studenti – kao budući intelektualci – ne govore srpsko-hrvatski dobro, ili ga uopće ne govore. To ima dvije osnovne negativne posljedice.

Prvo, Kosovo postaje kulturni geto i komunikacije s ostatkom Jugoslavije sve su teže. Utoliko se više traže kontakti s tiranskom Albanijom. Čak i medicinska dokumentacija piše se ponekad na albanskom, što pacijentima znatno otežava položaj kad moraju nastaviti liječenje u medicinskim ustanovama drugih krajeva. Zbog nedovoljnog znanja jezika, albanski studenti imaju teškoća ako studiraju na drugim jugoslavenskim univerzitetima; albanski su radnici slabije plaćeni ako se uspiju zaposliti izvan Kosova; Kosovari su onemogućeni da ravnopravno participiraju u jugoslavenskom kulturnom životu.

Drugo, forsiranje albanskog izaziva revolt ostalih stanovnika Kosova koji taj jezik ne govore. Upozoreno je na apsurdnu situaciju da je strani jezik obavezan, a srpsko-hrvatski se uči fakultativno. Upozoreno je također da član 246. jugoslavenskog Ustava zahtijeva upotrebu jezika naroda. No, tada se ispostavilo da je to suprotno pokrajinskom Ustavu, što je jedan od specijaliteta jugoslavenskog ustavnog poretka nakon 1974.

U maju 1987. republička skupština Srbije donosi odluku da se od skupštine Kosova traži obavezna upotreba srpsko-hrvatskog jezika. Albanski se

delegati odupiru, ali su nadglasani. Republička Skupština zatim traži od Savezne skupštine da donese zakon o službenoj upotrebi jezika narodnosti.* Još prije toga republička vlada odlučuje da po redosljedu srpsko-hrvatski uvijek treba biti na prvom mjestu.

Mogu se razumjeti frustracije Republičke skupštine i vlade koje godinama ne mogu donositi za sve obavezne odluke. No, treba biti jasno i to da prirodan srpsko-hrvatskog jezika kao državnog jezika nije u duhu jugoslavenske revolucije i najgore je moguće rješenje. Time je u stvari dana potvrda albanskim nacionalistima, a Kosovarima je najdirektnije poručeno: ipak postoji bitna razlika između republike i pokrajine; prema tome valja se boriti za republiku. Također, teško je ne zapaziti paradoksalnost situacije: dok stotine hiljada djece naših ekonomskih emigranata – uključivši Srbe i Albance – počinje zaboravljati svoj materinski jezik i biva asimilirano, mi se svađamo oko »jezika naroda« i »jezika narodnosti« i dajemo presudnu važnost hijerarhijskom redosljedu...

Albansko stanovništvo dobro izražava pismo koje je NIN-u (3. V. 87) poslao Bajram Krasniqi: »...tvrdnju da albanski potiskuje srpskohrvatski opovrgava uobičajena praksa komuniciranja između pripadnika albanske i srpske nacionalnosti... na primer, dete koje je jedva naučilo da prozbori koju reč na srpskohrvatskom, ili nepismen starac iz jednojezične sredine, pokušavaju, bilo kako, na srpskohrvatskom da objasne lekaru Srbinu koji je završio fakultet u Prištini od čega boluju, da ne bi mesto lekova za glavobolju dobili lekove za stomak... postavlja se pitanje, zašto Albanci znaju srpskohrvatski, a Srbi i Crnogorci ne znaju albanski... da li stvarno... mogu biti u podređenom položaju pripadnici jedne nacije koji ne osećaju potrebu da nauče jezik naroda s kojim zajedno žive? Da li imaju ekonomsku i političku moć pripadnici nacionalnosti čiji jezik niko ne oseća potrebu da nauči, ili oni čiji jezik govore pripadnici drugih nacionalnosti?«

Još su veće jezične frustracije Albanaca u Makedoniji. Makedonci, kao mlada nacija, jednako su osjetljivi na svoj jezik kao i Albanci. I tako da bi se afirmirao makedonski jezik, ide i preko mjere i ograničava se albanski. Naime, škole u kojima se održava nastava na albanskom postepeno postaju mješovite u kojima je nastava i na makedonskom a zatim i samo na makedonskom.

Sredinom 1988. godine izbio je školski skandal u Kumanovu, koji su neke novine okarakterizirale kao »najveći nacionalistički ispad albanske iredente od 1981. godine.« Problem je otvoren 1987. kad je u nekim općinama u višim razredima srednje škole ukinuta nastava na albanskom i uveden isključivo makedonski jezik u nacionalno mješovite razrede. Albanskim je nastavnicima u Kumanovu ponuđeno da predaju na makedonskom, što su oni odbili zbog nepoznavanja stručne terminologije na makedonskom, a vjerovatno i zbog načelnih razloga. Bili su optuženi za nacionalizam i 13 se nastavnika našlo na

* Savezna skupština nije prihvatila zahtjev preporučujući da se ta pitanja rješavaju političkim dogovorima, a ne zakonima.

ulici. Sada je ostalo premalo albanskih nastavnika, pa su primijenjeni propisi prema kojima se u takvim slučajevima predaje samo na makedonskom. Na to su reagirali učenici – odbili su da prate nastavu i demonstrirali su gradom tražeći svoj jezik i svoje nastavnike. Slijedilo je izricanje partijskih i disciplinskih kazni, pa je 19 učenika i nekoliko nastavnika izbačeno, »učenici kao aktivni sudionici protestne akcije, nastavnici zbog pasivnog odnosa prema učenicima, jedni i drugi pak neopozivo okvalificirani kao albanski nacionalisti i separatisti« (*Danas*, 26. IV. 1988., s. 23). Nastavljaju se racije i hapšenja. »Djeca se već boje pošara i viču da ide milicionar« (*Mladina*, 16. IX. 1988, ss. 14–15). Neki nezadovoljni učenici pokušali su se upisati u najbližem mjestu, Preševu, na teritoriju Srbije. No, tamo su donijeli odluku da ne primaju učenike s kumanovskim ispisnicama. Zatim se krenulo na Kosovo. U prvom polugodištu iz Makedonije su se preselila 464 srednjoškolaca. Pokrajinski komitet SK poslao je makedonskom CK informaciju o neželjenim događajima. Makedonci su informaciju ocijenili »kao grub napad i narušavanje idejnog i akcionog jedinstva u SKJ« i tražili da bude povučena optužujući Kosovare za paternalizam. Dok je trajao taj duel, đaci srpske i crnogorske nacionalnosti u Prištini napustili su nastavu, demonstrirali gradom, održali zbor i tražili novi ustav Srbije, Član Odbora za organiziranje protestnih skupova Šolević savjetovao im je pred televizijskim kamerama da nastave štrajk dok njihovi zahtjevi ne budu ispunjeni. Nikome se ništa nije desilo (što odgovara normama demokratskog društva) ali nije bilo ni političke osude (što se ne može opravdati). Dvije nacije, dva standarda. I dok se sve to događa, pojavljuju se leci u kojima se Albanci pozivaju da »više ne trpe eksploataciju i obespravljenost«.

Posvetio sam kumanovskom skandalu nešto više prostora, jer je to klasičan primjer fabriciranja budućih nacionalnih šovinista.

Kako bi u načelu trebalo pričati rješavanju jezičnog pitanja u Jugoslaviji? U zemlji postoji pet jezika kojima govore veće etničke grupe: to su srpsko-hrvatski (hrvatsko-srpski), slovenski, albanski, makedonski i mađarski. Prvi od nabrojanih je *lingua franca* i njega govori ili razumije velika većina stanovništva, to više što su još dva slavenska jezika srodna. Prema tome, tehnički gledano, jezik i nije neki problem. No, to bi bio veoma pogrešan stav.

Nije dovoljno da Slovenci, Albanci, Makedonci i Mađari govore ili razumiju srpsko-hrvatski. Potrebno je također da Srbi, Hrvati, Bošnjaci i Crnogorci govore ili bar razumiju još po jedan od ostala četiri jezika, posebno onaj koji govore ljudi s kojima zajedno žive.

Jezik nije samo sredstvo komuniciranja; on najdirektnije uvodi u kulturu nekoga naroda. Ako Jugoslavija treba biti zajednička domovina svih svojih naroda, ti narodi moraju biti potpuno ravnopravni i moraju se dobro međusobno poznavati. Stoga je sasvim nedovoljno da svi znaju srpsko-hrvatski; neophodno je i da »Srbo-Hrvati« – kako ih je nazivao Jovan Cvijić – nauče druge jezike.

Očigledno je dakle da politička i kulturna integracija Jugoslavije zahtijeva *dvojezičnost* u svim krajevima, a ne samo u pokrajinama. Pri tom nije potrebno da drugi jezik – tj. onaj koji nije materinski – bude pròpisān. »Jezici naroda« nasuprot »jezicima narodnosti« samo stvaraju nepotrebne napetosti i nacionalnu netrpeljivost. Valja ostaviti roditeljima da za svoju djecu biraju drugi jezik. Ako iskrсну teškoće u osiguranju potrebnih nastavnika, Federacija bi morala priskočiti u pomoć subvencijama.

Ne bi stoga trebalo biti nikakvo iznenađenje ako neka slovenska škola odabere albanski kao drugi jezik – to prije što priličan broj albanskih radnika dolazi u pečalbu u Sloveniju. Ili da neka hrvatska škola odabere mađarski kao drugi jezik – to više što su Hrvati s Mađarima živjeli u istoj državi osam stoljeća (makar i ne uvijek jako složno). A odabir drugoga jezika ujedno bi implicirao i povezivanje s nekom konkretnom školom na tom jezičnom području, bratimljenje učenika, ljetne izviđačke logore uz upoznavanje kulture i historije dotičnog kraja. Ne treba mnogo mašte da se uvide integrativne konzekvence ovakvog pristupa. Kategorija »jezika naroda« postat će tada samo ružna uspomena iz jednog neciviliziranog nacionalističkog razdoblja.

Samo se po sebi razumije da bi dvojezičnost bila neophodan uvjet za zapošljavanje u organima Federacije, a višejezičnost bi trebalo posebno premirati.

Je li dvojezičnost moguća? Bila je moguća u srednjem vijeku. Ostvarena je u Švicarskoj. Treba da bude moguća i u socijalističkoj Jugoslaviji.

Jezik – zanemareni aspekt

Albanski književni jezik normiran je tek g. 1968. Kao osnovica uzet je južni govor kojim se služe Toske. A. Pipa i S. Repishti, američki profesori albanskog porijekla, smatraju da su Kosovari svoju obrazovnu i kulturnu inferiornost demonstrirali brzim prihvaćanjem jedinstvenog književnog jezika a da nisu ozbiljno i temeljito proučili problem. To su uradili umjesto da »s korišću kultiviraju svoj vlastiti književni dijalekt koji ima tradiciju započetu značajnim kosovskim piscem rane albanske literature, Pjetërom Bogdanijem« (Pipa, 1988, 10). Autori navode dvije verzije kako se to dogodilo. Prema jednoj verziji jedinstveni književni jezik prihvaćen je da ih ne bi omalovažavali kao »degenerirane Albance« u odnosu prema onim pravim u Albaniji. Prema drugoj verziji Kosovari su se bojali etikete »loši Albanci,« jer se njihov govor u uspoređi s književnim jezikom Toska, još više razlikuje nego ostali dijalekti Gega. Bez obzira na to koja je verzija točna, obrazovni vakuum za vrijeme kraljevske Jugoslavije ostavio je posljedice koje je teško prevladati.

Međutim, odluka o književnom jeziku donesena je prije dvije decenije i sad jedva da ima smisla raspravljati o njezinoj svrsishodnosti. No rasprava

o alfabetu vjerojatno ima smisla. Albanski je, kao i slavenski jezici u Jugoslaviji, fonetičan. Zbog toga bi bilo dobro da se jednaki glasovi jednako pišu. A skoro svi glasovi su jednaki ali se ne pišu jednako. To onda stvara teškoće u komuniciranju, počevši od albanskih imena i naziva. Ta se imena ili pogrešno izgovaraju ili se moraju transkribirati. A to opet stvara utisak otuđenosti. Albanski je jezik nešto drugo nego ostali jugoslavenski jezici, pa je prema tome i albanski narod nešto drugo nego ostali jugoslavenski narodi. Dakako, albanski nije slavenski jezik. Ali, to ne znači da se razlike moraju umjetno stvarati.

Slavenski narodi koji se služe latinicom prihvatili su upotrebu dijakritičnih znakova za označavanje nekih svojih specifičnih glasova. Je li to najsvrsishodnije rješenje ili ne – o tome se može raspravljati. Za našu je temu značajno da je i albanski alfabet u jednoj svojoj ranijoj verziji upotrebljavao dijakritičke znakove i to iste kao i hrvatski i slovenski.

Radi se o alfabetu koji je propagiralo Skadarsko društvo »Agimi« (Zora). Taj je alfabet, kao i drugi koji su se paralelno upotrebljavali (stari latinski, carigradski, alfabet Italo-Albanaca), bio zamijenjen jedinstvenim alfabetom na Kongresu za jezik i kulturu u Bitolju 1908. Bitoljski alfabet održao se do danas.

Različita slova u alfabetima

Hrvatsko-slovenska latinica	Agimi; Skadar 1901.	Sadašnje albansko pismo Bitolj 1908.
č	č	ç
d	d	dh
đ	đ	gj
ć	k	q
l	l	ll
–	ř	rr
ž	ž	zh
dz	dz	x
dž	dž	xh
nj	ń	nj
š	š	sh

Vidi se da je društvo »Agimi« najvećim dijelom prihvatilo hrvatsko-slovenski alfabet. Slovo ń je poljsko. Slova ğ i k podsjećaju na makedonska rješenja. Bitoljski kongres uveo je, međutim, znatne razlike.

Da li bi bilo suviše smiono izraziti nadu da će neki novi Bitoljski kongres preispitati rješenje od prije osamdeset godina. Da bi se unificirao alfabet, ovaj put i albanski i slavenski? To, dakako, vrijedi i za latiničnu verziju makedonskog.

Godine 1960. Matica Hrvatska i Matica Srpska zajednički su objavile *Pravopis*. U njemu se »od glasova ostalih jezika s kojima dolazimo u bliži

dodir« (s. 158) obrađuju glasovi zapadnoevropskih i slavenskih jezika te mađarskog jezika. Albanskog nema. Očigledno je da do 1960. godine matičini pravopisci još nisu došli »u bliži dodir« s albanskim jezikom – iako je to jezik jednog od naroda koji žive u Jugoslaviji!

15. Kosovski problemi

Historija je ostavila Kosovu u nasljeđe teško poremećene nacionalne odnose. U tom je pogledu revolucija, s geslom bratstva i jedinstva, bila velik prijelom. No, revolucionarni potencijali nisu bili dobro iskorišteni. Adaptacije različitih etničkih grupa uvijek su traumatičan proces. Ako su kulturne i privredne razlike suviše velike, sukobi su neizbježni. Dok je revolucija još bila blizu, a privredni razvoj izuzetno brz, proturječnosti su se nekako razrješavale. Kad je privreda počela stagnirati a Jugoslavija upadati u duboku društveno-političku krizu, opće teškoće, previranja i neuspjesi pojavljivali su se na Kosovu mnogostruko uvećani. Latentni nacionalistički sukob izbio je svom snagom.

Ozbiljan prilaz rješavanju kosovskog pitanja zahtijeva da se rješavaju četiri grupe problema: političkog samoopredjeljenja, nacionalno-kulturne integracije u Jugoslaviju, privrednog razvoja i demografske kontrole. Rješenje posljednjih dviju grupa preduvjet je za rješenje prvih dviju. Unutar ovog rada moguća rješenja mogu biti samo naznačena.

Demografska eksplozija

Statističari predviđaju da će se stanovništvo Kosova povećati od 1,76 milijuna g. 1985. na 2,53 milijuna u 2000. godini (SGJ-1986). Kosovo će tada imati više stanovnika nego Makedonija, Vojvodina, Slovenija ili Crna Gora. Dok je za cijelu zemlju godišnji prirodni priraštaj stanovnika 0,7%, na Kosovu je 2,5% ili tri i pol puta više. Na temelju toga zaključuje se o uspješnoj iredentističkoj propagandi da treba rađati što više djece kako bi se ostvarilo etnički čisto Kosovo.

Ja, naravno, ne znam što Kosovari misle kad prave djecu. Ali, to i nije potrebno znati. Dovoljno je analizirati statističke podatke koji otkrivaju i najskrovitije ljudske namjere. U stvari, opovrgnuti spomenutu šovinističku tezu vrlo je jednostavno: sve etničke grupe na Kosovu imaju visok natalitet, a kad se Albanka uda izvan Kosova, njezin se fertilitet znatno smanji. Hivzi

Islami navodi da je natalitet Srba na Kosovu 22,4‰ u Bosni i Hercegovini 17,6‰, a u užoj Srbiji 14,4‰. Natalitet Hrvata u Bosni i Hercegovini je 21,4‰, a u Hrvatskoj 15,1‰. Albanci na Kosovu imaju stopu nataliteta 42,3‰, a u Crnoj Gori 19,2‰ (*Borba*, 5–6. XII. 1987, s. 9).

Da pogledamo поближе statističke podatke.

		Na 1000 stanovnika			
		Jugoslavija	Bosna i Herceg.	Makedonija	Kosovo
Živorodeni:	1955.	26,9	37,3	36,2	43,6
	1965.	20,9	29,0	28,1	40,5
	1985.	15,9	16,2	19,4	30,9
Umrli:	1955.	11,4	13,6	13,2	18,2
	1985.	9,1	6,2	7,4	5,6
Prirodni prirašt:	1955.	15,5	23,7	23,0	25,4
	1985.	6,8	10,0	12,0	25,3

Izvor: *SGJ-1986*, s. 448.

Podaci pokazuju da se u tridesetgodišnjem razdoblju (1955–1985) natalitet u prosjeku za cijelu zemlju smanjio za 11,0; u Bosni za 21,1; Makedoniji za 16,8; a na Kosovu 12,7. Bosnu i Makedoniju uzimam za usporedbu jer je natalitet usko koreliran s privrednom nerazvijenosti. Vidi se da Kosovo zaostaje za Bosnom i Makedonijom točno dvije decenije i da je sad stiglo u fazu kad bi se natalitet mogao brzo smanjivati.

Zbog razvoja općeg i zdravstvenog standarda, mortalitet se svugdje smanjio, jer ljudi dulje žive. No, zbog visokog udjela mladih mortalitet se najviše smanjio baš na Kosovu. Upravo zbog toga prirodni priraštaj stanovništva Kosova (koji predstavlja razliku između nataliteta i mortaliteta) nije se smanjivao i danas je još ondje gdje su Bosna i Makedonija bile prije 30 godina, a to je najviši priraštaj u Evropi. Tu sad počinje zatvoreni krug.

Kosovo je najgušće naseljena regija Jugoslavije. Sa 146 stanovnika na kvadratni kilometar, gustina naseljenosti dva je puta veća nego u Jugoslaviji u cjelini (88 na km²). To objašnjava onu glad za zemljom – plaća se bilo koja cijena – koja se također pripisuje iredentističkoj aktivnosti. No, zemlje nema dovoljno. S druge strane, jugoslavenska stagnacija ograničila je nepoljoprivredna zanimanja. Nezaposlenost je enormna. Prema shvaćanjima sredine prednost u zapošljavanju imaju muškarci. Kao rezultat *Kosovo je jedina jugoslavenska regija u kojoj se učešće žena u aktivnom stanovništvu smanjuje*. A kad žena ostaje kod kuće, ona rađa i tako se natalitetni krug zatvara.

Učešće žena u aktivnom stanovništvu (u %)

	Jugoslavija	Bosna i Hercegovina	Makedonija	Kosovo
1961.	35,4	31,9	29,8	24,8
1981.	38,4	32,1	35,7	14,1

Izvor: *SGJ-1970-1986*.

Kao što se vidi, zapošljavanje žena ne samo da se smanjuje nego je to smanjenje drastično. Danas je aktivnost žena na Kosovu upola niža nego u Bosni ili Makedoniji, i ta je razlika sasvim dovoljna da objasni razlike u stopi nataliteta. Dodajmo i to da je g. 1984. na Kosovu bilo zaposleno 22.218 Albanci i 15.874 Srkinje; približno jednak broj zaposlenih žena u oba naroda, iako Albanci ima sedam puta više. Zbog toga je fertilitet kod kosovskih Srkinja znatno manji.

Albanija je manje privredno razvijena od Kosova, ali je prirast stanovništva niži – 20,4%. Unatoč svim apelima na patriotsku obavezu rađanja u Albaniji i na potrebu da se smanji natalitet na prenaseljenom Kosovu, Kosovarke rađaju prosječno jedno dijete više nego Albanke u Albaniji (Avramov, 63). Međutim, aktivnost žena u Albaniji iznosi 42% (Polo, s. 333) što je skoro tri puta više nego na Kosovu. Za Kosovo u 1981. g. Aslan Puska daje ove podatke: radno aktivne žene rađale su 2,82 djece, a izdržavane 5,2 djece.

U uvjetima ekonomske nesigurnosti obitelj je vrsta zavoda za socijalno osiguranje. I tako kao naličje natalitetnog kruga Kosovo je također jedina regija u kojoj se broj članova domaćinstva povećava:

Broj osoba na jedno domaćinstvo

	Bosna i Hercegov.	Makedonija	Kosovo
1948.	5,2	5,3	6,4
1981.	4,0	4,4	6,9

Izvor: *SGJ-1986*, s. 447.

Da bi se stanovništvo samo reproduciralo, svaka žena treba prosječno roditi 2,16 djece. Sve naše republike i Vojvodina imaju fertilitetnu stopu manju od ove (od 2,13 u Crnoj Gori do 1,85 u Vojvodini). Jedino Kosovo ima znatno višu stopu (4,92) i tako pomaže da Jugoslavija nekako ostaje na razini jednostavnog održavanja stanovništva (fertilitetna stopa 2,14). S tog stanovišta, *sam po sebi* priraštaj stanovništva na Kosovu nije alarmantan – kad bi bili ispunjeni i svi drugi uvjeti normalnog razvoja. A oni nisu.

Stagnacija u privrednom razvoju stvorila je velike viškove radne snage u svim republikama, osim u Sloveniji. Republike se zatvaraju. Mladi Kosovci i Kosovari ne dobivaju adekvatno obrazovanje, dok Kosovari često ne znaju druge jugoslavenske jezike, pa je prema tome izlazak iz Pokrajine onemogućen, osim sezonskog zapošljavanja. A u Pokrajini zemlje i posla nema. U takvim uvjetima demografska eksplozija ima izuzetno teške posljedice za privredni, kulturni i politički razvoj Pokrajine. Zbog toga natalitet treba radikalno smanjiti. Kina je pokazala da se to može (za 10 godina Kina je smanjila natalitet sa 41 na 21, što je 4 puta brže od stihijskih tokova na Kosovu). Doduše, kineske su metode za naše shvaćanje neprimjenjive. Onda treba izmisliti ono što nama odgovara. Bio sam u Kini, razgovarao sa seljacima i intelektualcima i uvjerio se da je kineski narod zaista prihvatio

planiranje obitelji. Ako to može milijarda Kineza, onda to mogu i dva milijuna Kosovara i Kosovaca. Očita je opcija obrazovanje ženske djece i kasnija udaja. Islami navodi da žena bez školske sprema rađa 7,04 djece; sa srednjom školom 2,24; a s visokim obrazovanjem 2,18 djece (*Danas*, 15. XII. 1987, s. 73). Sada je još četvrtina žena na Kosovu nepismena, a više od polovice ne zna da postoji kontracepcija. Naravno, najradikalnije je rješenje zapošljavanje žena. No, dok čitava jugoslavenska privreda stagnira, stanovnici Kosova ne mogu učiniti apsolutno ništa da bi stvorili potrebna nova radna mjesta.

No, najjednostavnija je opcija da se počnu zadovoljavati želje samih Kosovarki. Draga Avramović ističe da Kosovarke rađaju više djece no što to žele. Anketa je pokazala da žene smatraju da bi idealan broj djece bio za 2,4 rođenja manji no što su stvarno rodile (s. 63). Ali sredstva za sprečavanje začeca teško su pristupačna kosovskim ženama, a znanja o planiranju porodice oskudna su.

Ponekad čak profesionalni demografi preporučuju da se demografska politika vodi tako što će se smanjivati natalitet na Kosovu, a povećavati u Vojvodini i drugdje, gdje je nizak kako bi se očuvala etnička ravnoteža. Smatram takav pristup sasvim neprihvatljivim. Sadašnja etnička struktura nije bogomdana; a nijedan jugoslavenski etnos nije bolji ili gori od drugoga. Svaki građanin Jugoslavije mora imati istu šansu da se zaposli bilo gdje u zemlji. To nije samo socijalistički imperativ, nego je to ujedno imperativ suvremene privrede. Amerikanci se sele s kraja na kraj kontinenta i svakih pet godina u prosjeku svaki stanovnik promijeni prebivalište. Da bi se uključili u svjetski napredak, Jugoslaveni trebaju da imaju mogućnost da se sele barem s kraja na kraj jednog poluotoka. A kad se jedanput počnemo seliti, onda je irelevantno gdje se tko rodio. Etnička ravnoteža ne postiže se zatvaranjem u feudalne države, nego uspostavljanjem svijesti o pripadnosti zajedničkoj domovini.

Privredni razvoj

Relevantni podaci zabilježeni su u pogl. 12. Umjesto da sustiže, Kosovo zaostaje. Najteži je problem ogromna nezaposlenost koju druge regije ne mogu apsorbirati.

Opće je mišljenje da je Kosovo velik teret za cijelu zemlju, jer drugi krajevi zaostaju zato što moraju pomagati Kosovo. To je mišljenje duboko pogrešno. Određena je pomoć potrebna, i to u razvoju javnih službi. Svim građanima Jugoslavije moraju biti u razumno jednakoj mjeri omogućeni obrazovanje i zdravstvena zaštita. Budući da budžetska sredstva nerazvijenih krajeva nisu dovoljna za te svrhe, moraju se dopuniti prelijevanjem iz saveznog budžeta. Ekonomski gledano, to su investicije u ljudski kapital, pa stoga ni ti transferi nisu samo pomoć. Pogotovo to vrijedi za privrednu sferu.

U privredi je ključni kriterij rentabilnost poslovanja. Za to su potrebni sirovine, energija ili relativno jeftina radna snaga. Sva su tri faktora obilato zastupljena na Kosovu. Prema tome radni kolektivi iz razvijenih krajeva, slijedeći svoj ekonomski interes, ulagat će u kosovsku privredu – slično kao što to rade transnacionalne kompanije, koje nitko ne može optužiti za davanje pomoći. Znamo, međutim, da to jugoslavenski radni kolektivi ne rade. Zašto?

Odgovor je vrlo jednostavan. Zato što imamo iracionalni privredni sistem. Zato što imamo feudalnu zatvorenost republičkih privreda, koja umjetno stvorenim zaprekama onemogućuje slobodne tokove rada i kapitala preko republičkih granica. I konačno, zato što imamo feudalne gospodare u obliku lokalnih političkih oligarhija.

Budući da je u nerazvijena područja ipak trebalo ulagati, stvoren je za tu svrhu savezni fond preko kojega se godišnje prelijeva oko 1,8% društvenog proizvoda. Ali, i taj je fond osnovan u stilu ostalih institucija, kao potpuno birokratska organizacija. Poštujući tobože suverenost federalnih jedinica – o čemu se, međutim, ništa ne govori kad Jugoslavija traži zajmove od inozemstva – fond samo prikuplja sredstva i stavlja ih na raspolaganje lokalnim oligarhijama u nerazvijenim krajevima. Fond nema pravo da uvjetuje rentabilnost ulaganja, pa se o njoj i ne vodi računa. Neodgovorno raspolaganje sredstvima vodi do njihove pogrešne alokacije, rasipanja i direktnog upropaštavanja. Kolektivi davaoci iz razvijenih krajeva opravdano negoduju. Političke napetosti rastu. A Kosovo zaostaje.

Ekonomisti odavno upozoravaju na te iracionalnosti. Rješenje je vrlo jednostavno. Potrebno je donijeti samo jednu političku odluku: koje je to razdoblje u kojem nerazvijena područja treba da sustignu tj. da ostvare 85% ili 90% prosječnog društvenog proizvoda zemlje. Iz toga političkog cilja i tempa općejugoslavenskog razvoja tehnički se izvode potrebne investicije u nerazvijenim područjima. Na osnovi toga osiguravaju se financijska sredstva u saveznom fondu, ali se ona *ne* stavljaju na raspolaganje republikama i pokrajini. Sredstva se daju komercijalnim bankama kao namjenski krediti. Te banke onda raspisuju općejugoslavenske investicijske konkurse, uz jedini uvjet da investicije budu uložene na nerazvijenom području i ponekad u određenoj privrednoj grani. Ono poduzeće koje ponudi najbolje uvjete, dobiva investicijski zajam (v. Horvat 1984, sv. II, gl. 4).

Potrebno je ostvariti te uvjete da bi nerazvijena područja, uključivši i Kosovo, mogla maksimalno brzo sustići razvijena:

1. Visoka stabilna stopa jugoslavenskog rasta. Što je viša ta opća stopa, to je moguće brže postići regionalno sustizanje. Pri stagnaciji nema sustizanja. Kod privredne nestabilnosti dolazi do zaostajanja, jer je privredna struktura nerazvijenih područja osjetljivija i lomljivija. Tome pridonose podjednako ekonomski i društveno-politički razlozi. Trenutačno su dvije republike i Kosovo u predstečajnom stanju.

2. Puna zaposlenost, za što je naravno također potrebna visoka stopa

rasta. Budući da razvijenost negativno korelira s natalitetom, pri brzom rastu pojavit će se manjkovi radne snage u razvijenim područjima, što će omogućiti da se apsorbiraju viškovi radne snage iz nerazvijenih područja. Tako ono što je danas uzrok bijede može uz racionalnu društvenu organizaciju postati faktor ubrzavanja apsolutne stope rasta. To samo po sebi još ne znači brži rast per capita. No, budući da u privredi djeluje tzv. Verdoornov zakon, ubrzavanje apsolutnog rasta obično ubrzava i razvijenost per capita.

3. Visoka stopa rasta Pokrajine, što će povisiti aktivnost žena, a zbog toga će se smanjiti natalitet. Brz rast, osim toga, ubrzano podiže obrazovnu razinu stanovništva, što također smanjuje natalitet.

Dakle, tri puta brži ekonomski rast.

Na taj način, uz racionalnu društvenu organizaciju, ubrzani kosovski razvoj nije nikakav teret za Jugoslaviju. Naprotiv, on postaje faktor općeg razvoja i blagostanja.

Na kraju valja uočiti još jednu neumoljivu činjenicu: bez privrednog razvoja nikakvim se mjerama ne može zaustaviti iseljavanje Srba i Crnogoraca u razvijenije republike.

Integracija u Jugoslaviju

Budući da je Kosovo najsiromašniji kraj i ujedno kraj s najvećom nezaposlenošću, prirodno je da Kosovari najviše migriraju tražeći posao širom zemlje. Karakteristično je da to zapošljavanje nije trajno, nego je pečalba. Trajno zapošljavanje nalaze u nekoliko karakterističnih obrta: otvaraju slastičarnice i kafiće i bave se filigranskim obrtom. Ostala su zanimanja izvan Kosova sporadična. U financiranju tih investicija rodbina i prijatelji zamjenjuju bankarski kredit, a besa mjenično poslovanje. U pečalbu idu nekvalificirani i polukvalificirani radnici.

Život u drugim jugoslavenskim sredinama ispit je integriranosti. O tome nešto govori dosad jedino ispitivanje stavova Albanaca koji žive u Hrvatskoj. Ispitivanje je provedeno u sklopu istraživanja ponašanja nacionalno-etničkih grupa. Zbog malog uzorka i nekih drugih metodoloških razloga, rezultate treba prihvatiti s određenim oprezom. No, dok se ne obavi neko potpunije istraživanje na većoj populaciji i u više republika, ti rezultati ipak imaju ilustrativnu vrijednost.

Rezultati mogu biti posebno zanimljivi, jer u ovom slučaju Hrvatska na neki način predstavlja »neutralni« jugoslavenski teren. Evo nekih rezultata (Katunarić, 81–85; vidi gornju tabelu na str. 187):

Očigledno je da su Albanci slabije integrirani u jugoslavensko društvo i njegove vladajuće slojeve nego Južni Slaveni. U najintimnijim, bračnim, odnosima imaju najviše povjerenja u Albanu, a ako imaju nepravilna oslanjanja

	Nacionalnost kao poželjna osobina	U slučaju problema na poslu komu bi se obratio za pomoć		Nikada nije bio član SK
	bračnog druga	Bračni drug	Kolega s posla u postocima	
Hrvati	4,0	39,8	44,0	59
Srbi	1,2	32,1	54,8	37
Muslimani	2,0	29,4	54,9	67
Jugoslaveni	–	38,7	39,3	50
Slovinci	3,1	54,1	46,9	59
Crnogorci	–	50,0	33,3	22
Albanci	36,4	72,7	18,2	82

se na obitelj, a ne na kolegu s posla. Organizacija vlasti – partija – njima je strana. U tom pogledu sušta su suprotnost iseljenim Crnogorcima, kojima su sve žene jednake, a najvažnije je uključiti se u strukturu vlasti.

Na pitanje o najpoželjnijem partneru u radu, vlastitu nacionalnost ili Jugoslavene izabrali su (Katunarić, 86):

	Vlastita nacionalnost	Jugoslaveni
	u postocima	
Hrvati	24	16
Srbi	8	22
Muslimani	6	31
Jugoslaveni	26	26
Slovinci	46	15
Crnogorci	–	–
Albanci	6	25

Ovaj put Albanci i Crnogorci ponašaju se identično, a pridružuju se i Muslimani: ne preferiraju vlastite sunarodnjake, na poslu nisu etnički isključivi. Zanimljivo je da Albanci Srbe biraju u istom procentu kao i sebe, tj. u 6% slučajeva, dok Srbi i ostali pokazuju određenu diskriminaciju, pa biraju Albance znatno manje nego sebe ili druge. Osim za Hrvate i Slovence (i Crnogorce, koji uglavnom ne razlikuju nacionalnost na radu) za sve ostale, uključivši i Albance, najpopularnija nacionalnost jesu Jugoslaveni.* Podjednako kao Jugoslavene, Albanci još biraju i Hrvate, što se može objasniti činjenicom što su migrirali u Hrvatsku. U oba slučaja procenat je četiri puta veći od procenta biranja vlastitih sunarodnjaka.

Ako su Albanci nedovoljno integrirani u jugoslavensko društvo i njegovu kulturu, ako se osjećaju donekle nelagodno i tuđe, onda bi trebalo nešto

* Spontano se javlja pomisao: da su ti popularni Jugoslaveni bili poslani na Kosovo, situacija bi se mnogo lakše normalizirala. Uostalom, još nije kasno.

poduzeti da se situacija popravi. Inteligentno političko vodstvo Pokrajine može u tom pogledu dosta uraditi oslanjajući se na kosovske Južne Slavene kao kulturno-etničku sponu. Albanski intelektualci mogu uraditi još više. Međutim, i Federacija bi trebala odigrati značajnu ulogu. Trebalo bi uvesti savezne stipendije za najbolje albanske studente. Trebalo bi iz saveznih sredstava financirati gostovanja istaknutih nastavnika iz drugih krajeva na Prištinskom univerzitetu. Trebalo bi dovesti određen broj sposobnih upravnih i drugih službenika, koji će pomoći da se javne službe bolje organiziraju. Trebalo bi angažirati sposobne privrednike u većim investicijskim zahvatima i kad se poduzeća nađu u teškoćama. Ništa od toga ne treba nametati. Ovu saveznu podršku treba organizirati kao tehničku pomoć, koju će kosovske institucije tražiti kad budu imale potrebu. Tome odgovara i način financiranja: na lokalne osobne dohotke, koje osigurava lokalna institucija, dodaje se savezni dodatak. Taj dodatak treba biti dovoljno velik kako bi stimulirao istaknute pojedince da se privremeno ili stalno zaposle na Kosovu.

Jednako je važna i obrnuta kulturna komunikacija, upoznavanje jugoslavenske javnosti s albanskim jezikom i kulturom. Repertoar je širok, od izviđačkih logora i radnih akcija do umjetničkih gostovanja. I opet, kad se ukaže potreba, Federacija treba priskočiti u pomoć. Zbog privredno-političke feudalizacije u ovih dvadesetak godina, zemlja se raspala na zatvorene sredine koje teško međusobno komuniciraju. Stasale su generacije koje se međusobno ne poznaju čak i kad govore isti jezik, a pogotovo kad se ni lingvistički ne razumiju. Zbog toga se javlja nasušna potreba da se uklone komunikacijske barijere između jugoslavenskih naroda, da se oni međusobno upoznaju da se kulturno prožimaju i na taj način da se uklanjaju sukobi koji nastaju zbog neznanja i predrasuda.

Na kraju, posebnu pažnju treba posvetiti albanološkim istraživanjima. Zar bi bila prevelika ambicija da se npr. orijentiramo na to da Albanološki institut u Prištini postane centar za albanološka istraživanja u Evropi, pa i u svijetu? Od toga smo još dosta daleko,* ali u promijenjenim uvjetima ta bi se daljina mogla brzo savladati. Osnovnu odgovornost za takvu promjenu i opet nose intelektualni radnici. Samo samosvjestan narod koji poznaje svoju historiju i ima svoju nauku može biti tolerantan narod. Neukost i zaostalost generiraju kompleks inferiornosti, koji se kompenzira etničkim šovinizmom.

Jugoslavenska integracija ne isključuje, nego pretpostavlja otvaranje prema Albaniji. Jugoslavensko-albanska granica treba da postane barem toliko otvorena kao što su granice prema Italiji, Austriji i Mađarskoj. A u perspektivi i više.

* U ljubljanskom *Delu* (19. II. 87) žali se književni historičar Rexhep Qosja da ne može stići ni do Tirane, gdje se u nacionalnoj biblioteci čuva stara albanska književnost koja je predmet njegova istraživanja. Knjige (arheološke, historijske, lingvističke itd. studije) i časopisi iz Albanije ne stižu na Kosovo!

Političko samoopredjeljenje

Već smo utvrdili da u državi koja je nastala na osnovi samoopredjeljenja – a takva je avnojska Jugoslavija – otcjepljenje ne dolazi u obzir. Ako je integritet države zagantiran, može se mnogo mirnije raspravljati o unutrašnjem uređenju. A to je upravo predmet unutrašnjeg samoopredjeljenja.

Nadalje, ako je Jugoslavija konfederacija, tj. savez suverenih država, onda svaka od tih država pretendira na neki svoj historijski stečen teritorij. U tom će slučaju država Srbija inzistirati na Kosovu kao integralnom dijelu države, jer je Kosovo osvojeno (ili oslobođeno, svejedno) krvlju srpskih vojnika. U tom slučaju nema rješenja kosovskog pitanja. Što bi se tada desilo, dovoljno uvjerljivo pokazuju Sjeverna Irska i Baskija. Ali, bila bi ugrožena i država Bosna i Hercegovina i bilo bi samo pitanje vremena kad bi se obnovili predratni aranžmani o podjeli.

Međutim, konfederacija nije avnojsko rješenje. Jugoslavija je na osnovi revolucionarnog samoopredjeljenja svojih naroda formirana kao federacija. A to znači da su lokalni suvereniteti preneseni na federaciju. Ako je integritet federacije zajamčen – a on to nesumnjivo jest – unutrašnje samoopredjeljenje implicira referendum zainteresiranih građana, odnosno etničkih grupa. U tom je slučaju kosovski problem rješiv, a republika BiH čvrsta kao stijena.

U sklopu unutrašnjeg samoopredjeljenja moguća su dva rješenja: autonomija ili republika. U ovom trenutku moguća je samo autonomija jer su nacionalni šovinisti svojim djelovanjem stvorili situaciju u kojoj nije moguće provesti referendum. No, kad se jedanput prilike normaliziraju, i republika može postati politička opcija. Lišeno šovinističkih naboja, pitanje pokrajine ili republike postaje prije svega pragmatično pitanje decentraliziranog državnog uređenja svojstvenog socijalističkoj državi i onda kad ona nije mnogonacionalna.

U toj budućoj situaciji, kad opet budu imali iza sebe jugoslavensko javno mnijenje koje su šovinisti antagonizirali, Kosovari – ako to budu željeli – mogu postaviti i pitanje ujedinjenja s Albanijom. To naravno nije unutrašnje samoopredjeljenje, nego međunarodni problem koji moraju rješavati dvije suverene države, Jugoslavija i Albanija. U konkretnim historijskim uvjetima Albanci se mogu ujediniti samo onako kako su se ujedinili i drugi jugoslavenski narodi. Put ujedinjenju nije bio stvaranje Velike Hrvatske ili Velike Srbije,* i sl. – iako su značajne političke grupe propagirale baš taj put – nego stvaranje jugoslavenske federacije. I danas milijun Hrvata živi van Republike Hrvatske, a dva milijuna Srba izvan Republike Srbije, ali svi oni žive u zajedničkoj državi Jugoslaviji. Nažalost, nije moguće sva pitanja riješiti na taj način. Gosposvet-

* Sredinom XIX. vijeka samo jedna trećina Srba živi u vlastitoj državi, dok su ostale dvije trećine podjednako raspoređene na Tursku i Austro-Ugarsku. U isto vrijeme, u banskoj Hrvatskoj živo oko 44% Hrvata, a ostali žive u raznim dijelovima Austrije, Ugarske i Turske (Pleterski, 42, 51).

sko polje, koje za Slovence ima jednako historijsko značenje kao Kosovo polje za Srbe, trajno ostaje izvan Slovenije i Jugoslavije.* Također pirinska i egejska Makedonija ostaju izvan dohvata Makedonaca. Granice evropskih država fiksirane su međunarodnim sporazumima, a za socijalističku balkansku federaciju ili konfederaciju nema izgleda u dogledno vrijeme.

Subjektivni faktor

Kako će se opisane četiri kategorije problema rješavati ovisi prvenstveno o tome koliko se želi da budu riješene. Država može nešto uraditi za privredni razvoj i kulturnu integraciju. Država također može zaustaviti najteža nasilja i osigurati određenu imovinsku i osobnu sigurnost. No, država ne može popraviti zatrovane međunacionalne odnose. A bez toga nema napretka ni u drugim sferama. Šovinizam može iskorijeniti samo jedan pokret, zasnovan na nekom etničkom idealu kao što je to bilo bratstvo i jedinstvo za vrijeme revolucije. Takve pokrete uvijek nose mladi ljudi.

Budući da je riječ o subjektivnom faktoru, vjerojatno je najprimjereniji subjektivni pristup. Pokušao sam sebe zamisliti kao Albanca i studenta Prištinskog univerziteta i zapitao sam se kako bih postupio. Iskristalizirao se otprilike ovakav odgovor.

Historijske situacije opteretile su albanski narod s dvije teške hipoteke. Jedna je krvava drenička pobuna u vrijeme kad su okupatori istjerivani iz zemlje. Druga je studentski bunt, koji je počeo kao politička akcija, a eskalirao u nacionalni šovinizam. Nema sumnje da je većina onih koji su učestvovali u pobuni potkraj 1944. ili su je pomagali bila zavedena. Nema sumnje da ogromna većina studenata koji su učestvovali u demonstracijama 1968. i 1981. nisu željeli ovakav razvoj događaja. No, oni su se zbili i albanskom narodu nanosena je ljaga. Tu ljagu treba oprati, a za to su u prvom redu pozvani mladi intelektualci. Zašto?

Zato što kao intelektualci mogu razumjeti historijske događaje, pa stoga imaju i odgovornost da ispravljaju greške. Poznato je da privredno i kulturno zaostajanje stvara kompleks inferiornosti. Tim se kompleksom onda neodgovorni elementi koriste za razbuktavanje nacionalnog šovinizma. Šovinizam vodi nepromišljenim akcijama i nacionalnom zatvaranju, što izaziva još veći šovinizam. Istodobno šovinizam uzrokuje revanšizam na drugoj strani, dva šovinizma hrane jedan drugi, i međunacionalni se odnosi truju unedogled. U međuvremenu se iseljavanje nastavlja, a antialbansko raspoloženje u zemlji raste. Ima li izlaza?

Iz svake situacije ima izlaza. Albanskom narodu treba vratiti samosvijest

* S preneraženjem sam ustanovio da je ostalo i izvan *Atlasa svijeta* Leksikografskog zavoda.

o vlastitoj vrijednosti. Nacionalni je šovinizam supstitut te samosvijesti, on je lažna svijest. Zbog toga stvaranje nacionalnog identiteta – a to je osnovna karakteristika etničkih procesa kod Albanaca danas – treba zasnovati na iskonskim narodnim vrijednostima.

Blizina plemenskog društva i važeći Kanon Leke Dukagjinija obično se smatraju velikim negativnim opterećenjem kosovskog društva. U stanovitom smislu to je tačno. Nigdje na svijetu prijelaz iz patrijarhalnog u industrijsko društvo nije bio ni brz ni lak ni bezbolan. No, da bi se riješio problem o kojem razmišljamo, postoji i nešto veoma pozitivno u tom društvu. To je njegov viteški kodeks, a prije svega besa te postulati obraza i zaštite ugroženih.

Aktiviranjem tog viteškog kodeksa mogla bi se probuditi zapretana moralna energija a procesi nacionalne identifikacije usmjeriti pozitivnim kolosijekom. A ako je ovo rezoniranje ispravno, onda je plan za praktičnu akciju očigledan.

S grupom kolega ja bih osnovao udruženje kojem možemo dati neko simboličko ime, recimo »Kosovska besa«. Umjesto da se organizacija sakriva u ilegali otvoreno formiranje jedne javne organizacije bilo bi već veliki napredak u mijenjanju stanja. Ciljevi »Bese« bili bi ovi: pomoć – fizička, pravna, moralna i druga – svakoj žrtvi nacionalnog šovinizma; obrana nealbanskog stanovništva na tragu tradicije albanskih vojvoda koji su branili srpske kulturne spomenike; javno žigosanje svakoga koji je ocrnio obraz nekim nedostojnim činom. Članove udruženja obavezivala bi besa da će se boriti za ciljeve udruženja. Članom udruženja mogao bi postati svaki Kosovar ili Kosovac koji bi dao besu.

Udruženju bi naročito bili korisni studenti prava i sociologije. Našla bi se i neka sredstva da se angažiraju i nezaposleni diplomirani studenti. U selima bi članovi »Bese« prije svega vodili računa o dobrosusjedskim odnosima i pomagali da se izgude sporovi. Na svaku prijavu koja bi stigla u kancelariju udruženja slala bi se ekipa na teren da pruži odgovarajuću pomoć. Intervenciju ne zahtijevaju samo pojedinačna nasilja, nego i maltretiranja koja provodi državna birokracija.

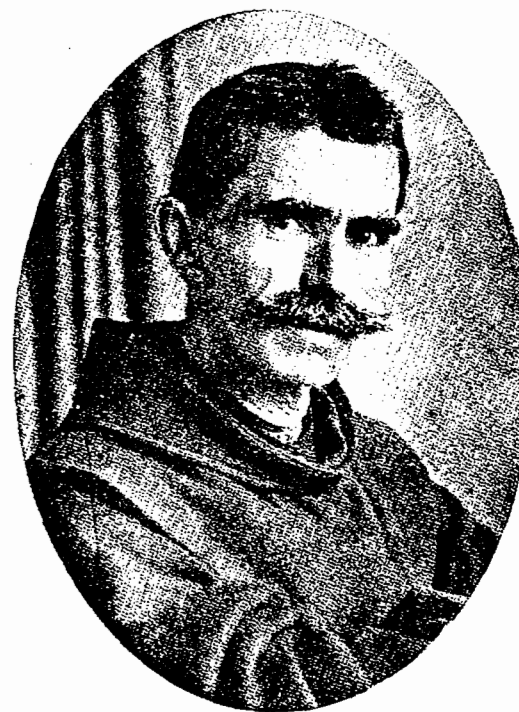
Kancelarija »Bese« pisala bi podneske, podnosila tužbe, interpelirala funkcionare, obavještavala javnost. Oštećenim Srbima dolazili bi Albanci i ispričali se u ime svoje nacije; oštećenim Albancima dolazili bi mladi Srbi. No, najvažniji zadatak »Bese« bila bi prevencija iracionalnog ponašanja. Njezini bi članovi razgovarali s potencijalnim izgrednicima. A posebno bi valjalo razgovarati s mladim regrutima, koji – ako su zavedeni šovinističkom mržnjom – mogu učiniti kriminalne delikte. Da li bi takva akcija mogla uspjeti? Nekad su mladi skojevci slične akcije provodili kao od šale. Prema tome, može se ako se hoće.

Nije ovdje mjesto da se podrobnije razrađuju organizacijske mogućnosti. »Besa« može surađivati i s drugim organizacijama na terenu, te s omladinskim organizacijama iz drugih krajeva zemlje. Budući da je osnovni cilj »Bese«

iskorijeniti nacionalni šovinizam, ona može uspjeti jedino kao pokret. A za to je potrebno masovno članstvo i odsutnost bilo kakvog državnog miješanja. Da bi uspjela, »Besa« mora imati legitimaciju autentičnog narodnog pokreta, pokreta mladih Albanaca koji štiteći ugrožene i borbom protiv nepravde štite dostojanstvo vlastitog naroda.

Kad se jedanput prilike počnu mijenjati i na Kosovo se vrati sigurnost i spokoj, »Besa« postaje nepotrebna i ona se može raspustiti. Sad političke organizacije mogu poduzeti akcije koje smatraju potrebnim na ravnopravnoj osnovi. »Besa« bi morala pripremiti uvjete da političko samoopredjeljenje postane moguće.

No, »Besa« bi mogla obaviti još jednu značajnu zadaću i presađivanje institucije skandinavskog *ombudsmana* na balkansko tlo. Prije raspuštanja, pokrajinskim zakonom (ili ustavom, ako se to ne da izbjeći) može se institucionalizirati javni pravobranilac građana, koji kao državni predstavnik građana postupa prema njihovim žalbama. Ovakva institucionalna inovacija imala bi izuzetno značajne posljedice za demokratizaciju javnog života u Jugoslaviji. Sredina iz koje bi takva inovacija potekla afirmirala bi se u očima cjelokupne jugoslavenske javnosti.

Shtjefën Konstantin Gjeçovi (1874–1929), književnik, učitelj, arheolog, etnograf. Autor djela *Kanuni* i *Lekë Dukagjinit*.

Zef Mark Lushi, rođen u Prizrenu 1885, istaknuti aktivist KPJ, ubijen od policije u Đakovici decembra 1920. Član KPJ od njenog osnivanja.

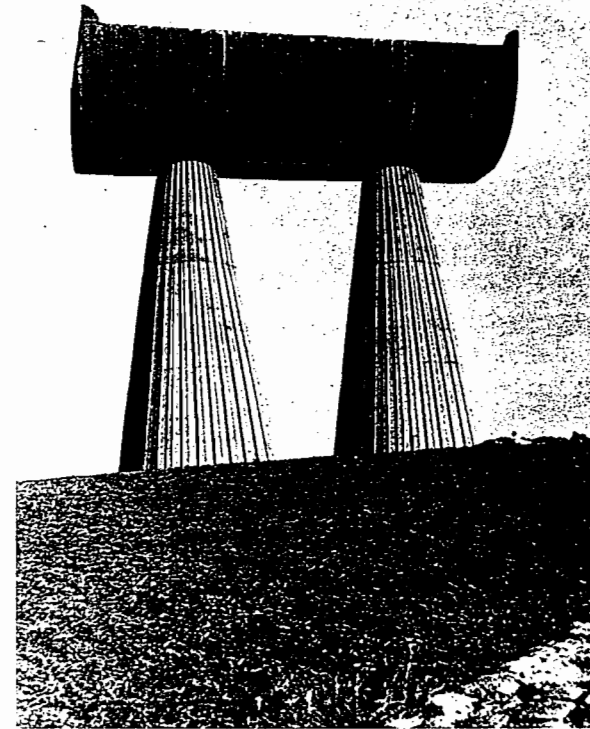
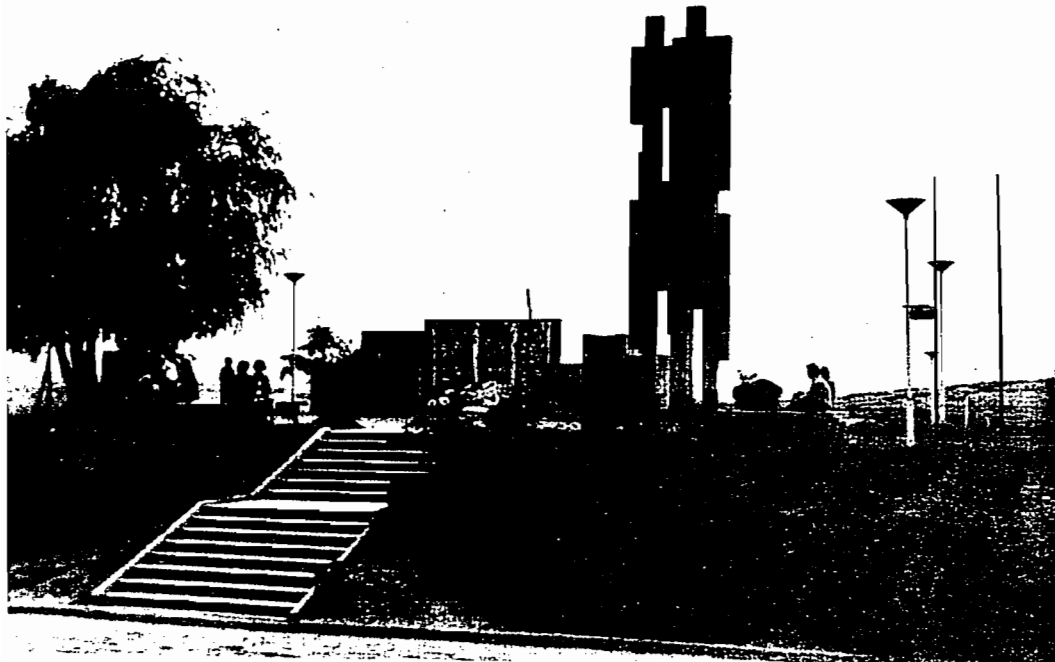

Boro Vukmirović (1912–1943), narodni heroj, sekretar OK KPJ za Kosmet, uhvaćen na zadatku i strijeljan.

Ramiz Sadiku (†1943), organizacioni sekretar KPJ za Kosmet. Kad je uhvaćen Vukmirović, tražio je da bude strijeljan zajedno s njime.

Spomenik Bori i Ramizu u Landovici kod Prizrena.

Kosovska Mitrovica: spomenik rudarskoj četi koja je 30. jula 1941. digla u zrak žičaru u Trepči.

Partizanski bataljon »Bajram Curri«, formiran 1943.

Emin Duraku (1917–1942), narodni heroj, organizator NOP-a na Kosovu. Organizirao prvi narodno-oslobodilački odbor. Poginuo od rana zadobivenih u borbi s fašistima u Prizrenu.

Partizanski odred »Emin Duraku«, 1943.

Formiranje Prve makedonsko-kosovske brigade u selu Slivovu, 11. XI. 1943. Govori Svetozar Vukmanović Tempo.

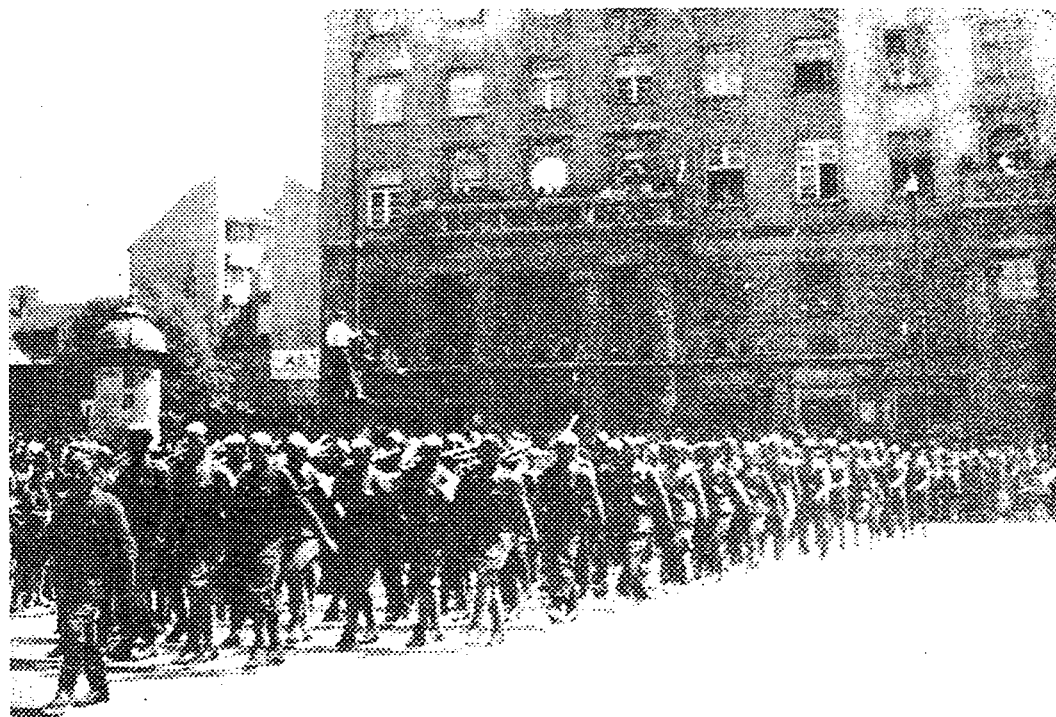

Obješeni pripadnici NOP-a u Peći, Tefik Cana i Ukshin Miftarej.

Dio boraca Prve brigade u Peći, odmah po oslobođenju, novembra 1941.

Jedinica Červrte (Sedme) albanske udarne brigade učestvuje u defileu u tek oslobođenom Zagrebu. Brigada se razvila iz Kičevsko-debarskog partizanskog odreda formiranog u augustu 1943.

Miladin Popović (1910–1945) s grupom albanskih partizana. Organizator revolucionarnog pokreta na Kosovu, instruktor CK KPJ u Albaniji.

Paja Jovanović: Seoba Srba.

Arsenije III Crnojević (Bajice, Crna Gora, 1633–Beč 1706), pečki patrijarh. Rad nepoznatog majstora iz XVII. stoljeća.

Arsenije IV Jovanović Šakabenta (Peč 1698–Sremski Karlovci 1748), pečki patrijarh. Rad nepoznatog majstora oko 1740.

marko m. miljanov

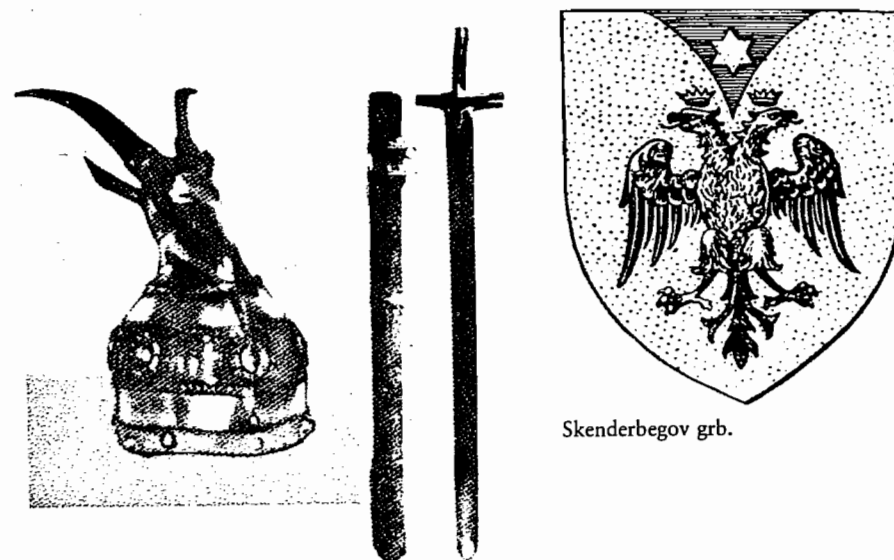
Marko Miljanov (1833–1901), kučki vojvoda iz bratstva Drekalovića.

Balšići, freska iz manastira Morača.

Gjergj Kastrioti Skënderbeu – Jure Kastriotić Skenderbeg (1405–1468). Sredinom XV. st. oslobodio skoro cijelu Albaniju od Osmanlija. (Rad talijanskog slikara iz početka XVI. st.)

Skenderbegov grb.

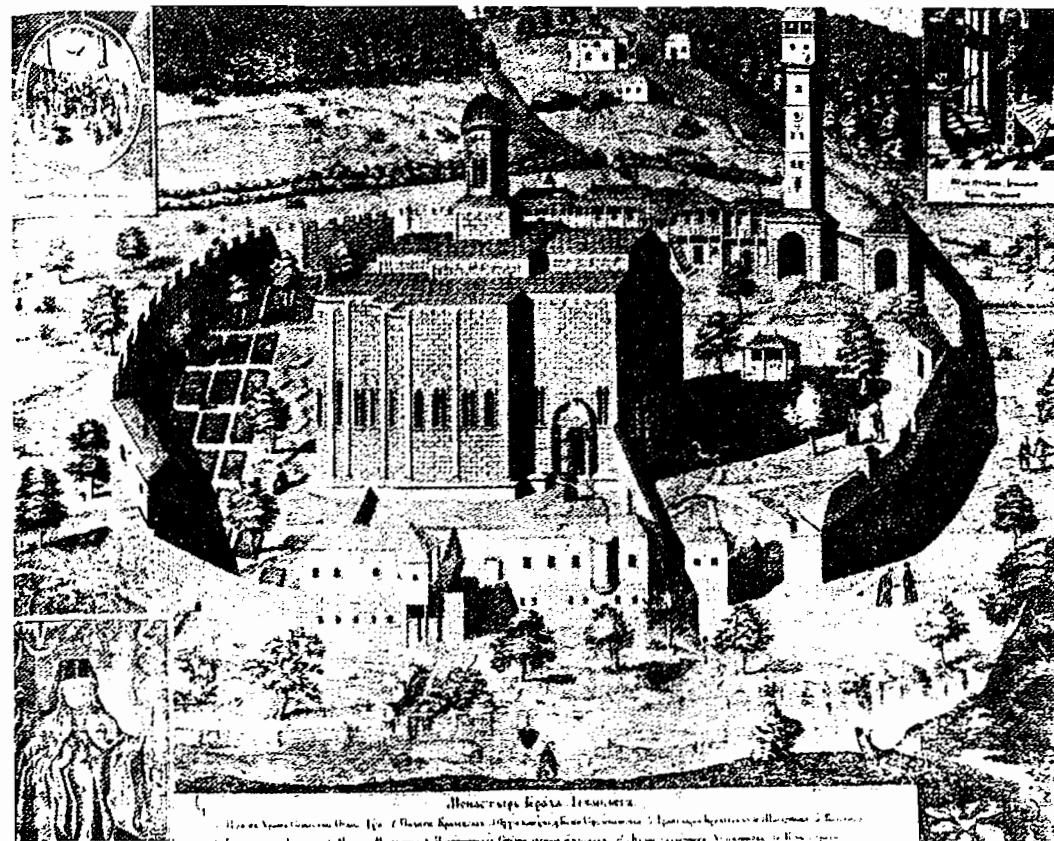
Šljem i mač Skenderbega, čuvaju se u muzeju u Beču.

Povratak Skenderbega u Kruju. Gravura njemačkog umjetnika Josta Amona.

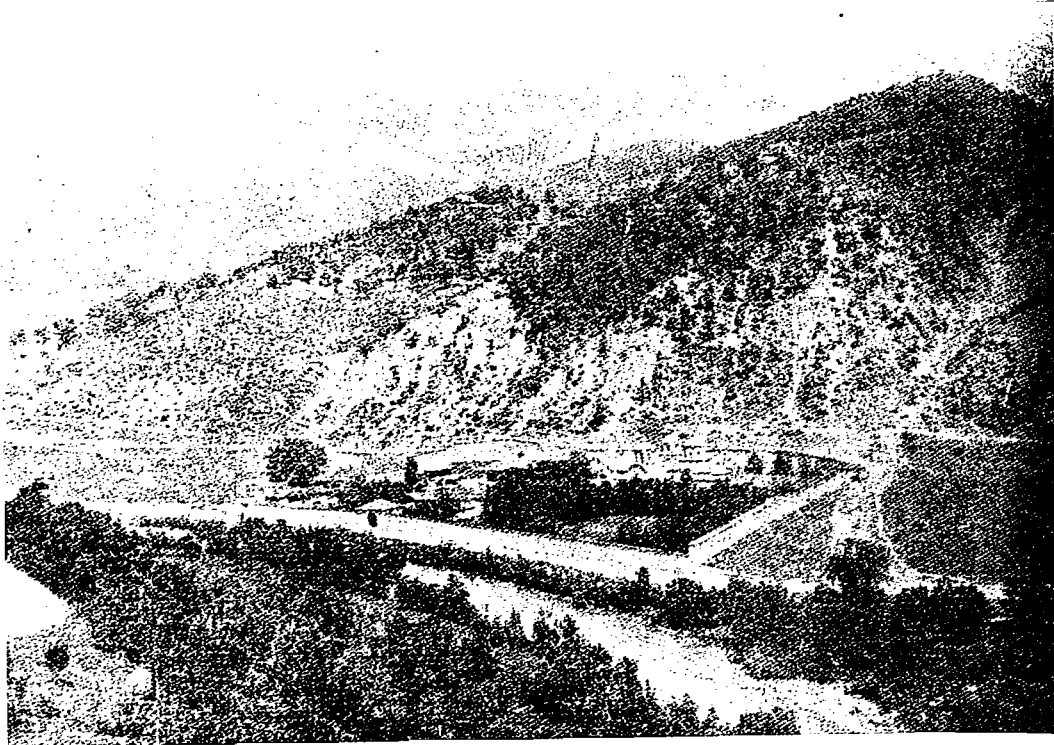

»Boj Kastriotića s Mustapom: Na svom šarcu potegao Jure sablju posjeklicu, a pred njim se ustrmio bijesan do go još bijesnijeg barjaktara, da ga u čas prekrije« (iz pjesmarice *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Andrije Kačića-Miošića, XVIII. st.).

Manastir Dečani (grafika iz 1745). Manastir je 1326–1335. gradio Stefan Uroš III nazvan Dečanski, koji je u manastirskoj crkvi i sahranjen.

Pečka patrijaršija početkom ovog stoljeća.

16. Jugoslavija – federacija balkanskih naroda

Razumijevanje historije

Kosovo je tragična epizoda naše poslijerevolucionarne historije. No, to traumatično iskustvo naučilo nas je ponešto i o nama samima. Važno je da se ta lekcija dobro upamti.

Situacija je na prvi pogled paradoksalna. Nacionalno pitanje riješeno je u Jugoslaviji na neusporedivo višoj civilizacijskoj razini nego kod naših susjeda. Na to smo s pravom bili i ostajemo ponosni. I onda doživljavamo kosovsku erupciju! Objašnjenje da se radilo o neprijateljskoj zavjeri neozbiljno je – da upotrijebim najblažu kvalifikaciju. Nije sporno da je bilo indoktrinacije, da je nedoraslo političko vodstvo Pokrajine plutalo na nacionalističkim strujanjima i da su ilegalne grupe proizvele neke efekte. Ali, pravo je pitanje: zašto je to bilo moguće?

Kako se ponašaju naši susjedi? U Grčkoj makedonska manjina nema nacionalnih prava u jugoslavenskom smislu riječi. Makedonci nemaju svojih prosvjetnih ustanova, politička je autonomija nezamisliva, a makedonski jezik proglašen je nepostojećim. Išlo se čak dotle da se diplome Skopskog univerziteta nisu priznavale. Ni grčki partizani nisu se drugačije ponašali (Pleterski, 482).

Jednaka sudbina zadesila je Makedonce i u »socijalističkoj«
Bugarskoj. U Bugarskoj, osim Makedonaca, živi i kompaktna turska manjina; Turci čine oko desetinu stanovništva, ali su proglašeni iskonskim Bugarima. Da o tome ne bude nikakve sumnje, Turci su natjerani da pobugare svoja prezimena. U Rumunjskoj živi više od dva milijuna Mađara, koji su podvrgnuti permanentnoj diskriminaciji, tako da su politički odnosi između Rumunjske i Mađarske zamrznuti. Jugoslavenski Mađari nemaju nikakvih problema te vrste. Oni su štoviše bili domaćini svojim zemljacima kad su oni g. 1956. masovno bježali iz svoje države pred sovjetskom okupacijom. Turci su svojevremeno izvršili genocid nad Jermenima (Armencima) tako da im se oni i dan-danas osvećuju ubijajući turske diplomate širom svijeta. Nedavno je na turski prevedena *Encyclopaedia Britannica*, a turski je izdavač dospio u zatvor jer u knjizi piše da je jermenska (armenska) država postojala u jedanaestom stoljeću u Južnoj Anadoliji. U Turskoj živi i jedan od najnesretnijih naroda u našoj blizini, Kurdi, koji se neprestano bore oružjem u ruci i koji su

podijeljeni među pet tuđih i neprijateljskih država bez ikakva izgleda da se ujedine i formiraju vlastitu državu. U Italiji živi kompaktna manjina od oko 200.000 Albanaca. Oni imaju svoja kulturna udruženja, ali ih zakonodavac ne priznaje kao nacionalnu manjinu.

A što da se kaže o Albaniji, gdje živi oko 120.000 do 150.000 Jugoslavena, pretežno Makedonaca (oko 100.000)? (Lopušina, 125) Oni se ne smiju okupljati u grupe veće od petero; ne mogu kontaktirati sa svojom ambasadom; ne mogu posjećivati rodbinu i prijatelje u Jugoslaviji; mijenjaju im se imena po posebnom dekretu koji kaže da »državljeni koji imaju neprikladno ime sa političkog, ideološkog i moralnog stanovišta i ponižavajuća prezimena, moraju ih zameniti«; drugim dekretom mijenjaju se slavenski nazivi naselja u albanske; Makedonci, Crnogorci, Srbi i Torbeši (muslimani iz Crne Gore) prisilno se asimiliraju.

U ovakvom okruženju jugoslavenska autonomija Kosova, s Albancem koji je predsjednik jugoslavenske federacije, upravo zato što je Albanac – djeluje pomalo nestvarno. Otkud onda studentski bunt?

Paradoksalne situacije nameću paradoksalne odgovore. Kosovski je revolt izraz snage, a ne slabosti Jugoslavije, izraz je izuzetnih dostignuća, a ne historijskog zaostajanja. Jugoslavenska revolucija podigla je razinu aspiracija jugoslavenskih građana, među njima i Albanaca, neobično visoko. Standard za uspoređenje nisu balkanske performanse naših susjeda, pa čak ni evropski standardi nisu mjerodavni. Standarde je autonomno postavila jugoslavenska revolucija. A ti standardi nisu bili zadovoljeni. Nastao je veći raskorak između proklamiranih ciljeva i ostvarenja. Država je zakazala, njezina balkanska komponenta nije bila prevladana. Konzervativna kontrola, nametnuta početkom 70-ih, izazvala je opći debakl. Kosovo je samo jedna epizoda jugoslavenske krize.

Ako dobro razumijem narodne sentimente, Kosovari – za razliku od albanskih šovinista – ne protestiraju zato što se žele otcijepiti nego upravo zato što žele živjeti u Jugoslaviji. Ali, to žele kao ravnopravan narod u vlastitoj državi, a ne kao nacionalna manjina u tuđoj državi isključivih Južnih Slavena. Budući da je u Jugoslaviji simbol nacionalne ravnopravnosti republika, oni traže republiku. Čak i albanska emigracija, npr. u Ženevi, u javnim demonstracijama traži republiku, a ne otcjepljenje. Postoje naravno i ekstremisti koji su separatistički orijentirani. Ali, takvih ima i među jugoslavenskim Slavenima.*

* U naknadnom umetku revidiranog teksta odrednice »Albanci« drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* nalazi se ova ocjena kosovskog bunta: »One [snage albanskog nacionalizma i iredentizma] su se snažnije oglasile već 1968, a zatim su organiziranom nacionalističkom indoktrinacijom, naročito izvjesnih slojeva inteligencije, studentske i srednjoškolske omladine, pripremile i organizirale u martu i aprilu 1981. kontrarevolucionarne nacionalističke demonstracije. Cilj tih demonstracija bio je da se izvrši nasilna promena ustavnog poretka i razbije teritorijalni integritet zemlje, tj. da se čitav razvoj Kosova i Jugoslavije nasilno okrene u potpuno suprotnom istorijskom smeru (rasistički zahtev za 'etnički' čistim albanskim Kosovom, odn. za okupljanjem svih Albanaca i proglašenjem Kosova 'Albanskom republikom', te u tom smislu za

Da bih sebi objasnio što se na Kosovu desilo, morao sam do neke mjere prostudirati balkansku historiju – koju, kao i razne druge historije, naši historičari još se uvijek nisu potrudili napisati. Izenadilo me otkriće koliko veliku ulogu igraju slučajnosti u historiji. Pod slučajnostima mislim na svjesnu ljudsku akciju. Da Srbi kojim slučajem u određenom kritičkom trenutku nisu imali efikasnije političare i vojskovođe od bugarskih, Makedonci danas ne bi bili nacija. Zvuči grubo, ali je istinito.

Naime, da su za vrijeme balkanskih ratova Bugari okupirali Makedoniju – kako je za njezin veći dio uostalom bilo dogovoreno – vardarska Makedonija dijelila bi danas sudbinu pirinske Makedonije, a to znači da se makedonska nacija ne bi uspjela oformiti.* Bilo bi vjerovatno makedonskih revolucionara koji bi punili bugarske tamnice, ali to nije dovoljno da se formira nacija.

Da Austrijanci nisu dovoljno jako inzistirali na svojoj zoni utjecaja poslije balkanskih ratova i da se američki predsjednik Wilson nije tako tvrdoglavo držao svojih načela o etničkom samoodređenju, Albanija bi vjerovatno ostala podijeljena. U tom slučaju jedina albanska država nalazila bi se danas unutar Jugoslavije. Nadalje, oslobođenje Makedonije i Kosova od Turaka u balkanskom ratu nije bilo učinjeno s namjerom da se obrazuje makedonska država i kosovska autonomija. Zbog toga bi se moglo govoriti i o osvajanju Makedonije i Kosova od strane Srbije (i Crne Gore). Međutim, jugoslavenska revolucija sa svojim programom nacionalne emancipacije dala je ratovima srpskih vojnika historijski oslobodilačko značenje. I u tom smislu 1912. Srbi su zaista oslobodili Makedoniju i Kosovo.** A historija je zatim realizirala program srpskih socijalista. I na kraju, da nije bilo Staljinova miješanja, najvjerovatnije bi se ostvarila federacija između Jugoslavije, Albanije i Bugarske, što je bio davni san balkanskih socijalista. Ali, kako je poslije pokazao razvoj, jugoslavenska država očigledno nije bila zrela za takvu federaciju. I da je ta federacija postignuta, ona bi se posve sigurno krajem 60-ih raspala na sastavne dijelove, uz traumatične posljedice.

Navodim sve ovo da bih ilustrirao kako se razumijevanje historije i svjesna

proterivanjem Srba i Crnogoraca s Kosova – kao preduslovom za nasilnu promenu granica i pripajanja Kosova NSR Albaniji« (kurziv moj). Zabrinjava frazeologija neprimjerena jednoj enciklopediji. Navedeni »cilj« nije ničim dokumentiran. Zahtjev za »etnički čistim Kosovom« nisam mogao pronaći ni u parolama demonstiranata ni u pristupačnim dokumentima ni u privatnim razgovorima. Očigledno je da je eskalirala nacionalna netrpeljivost, i to obostrana. Ali ta pojava ima sasvim drugačiju genezu. Ukoliko je analiza kosovskih događaja u ovoj knjizi imalo tačna, ova enciklopedijska ocjena upravo je neprijatno pogrešna. Jugoslavenski leksikografski zavod dobro bi uradio da razmotri mogućnost da se odrednica »Albanci« još jednom revidira.

* Neposredno pred rat u Jugoslaviji je živjelo oko milion Makedonaca, u Grčkoj oko 250.000, a u Bugarskoj oko 200.000 (Pleterski, 211). Neidentificirani broj Makedonaca živio je u Albaniji.

** Nedavno na Predsjedništvu Savezne konferencije SSRNJ nije prošao prijedlog da se obilježi 75. godišnjica Prvog balkanskog rata. Koliko mi je poznato, protesti su došli iz Makedonije. Odluka Predsjedništva možda je politički mudra, ali za zemlju predstavlja kulturnu sramotu. Zajednička budućnost zahtijeva uvažavanje zajedničke prošlosti. Trebalo je obilježiti Prvi balkanski rat, a isto tako i ustanak Kosovara protiv Turaka te iste 1912. godine.

akcija ne mogu precijeniti. I kako je ispravna ocjena i događaja i akcije moguća samo u dugoročnoj perspektivi.

Balkanska federacija

Ako nas kosovski događaji išemu trebaju poučiti, onda je to saznanje da Jugoslavija nije više naprosto država Južnih Slavena, nego da je postala *federacija balkanskih naroda*. To ne implicira nikakve pretenzije na uključivanje drugih balkanskih država; možda će jedanput i do toga doći, a možda i neće: za našu je današnju situaciju to irelevantno. Razmišljajući, romantičarski, o balkanskoj federaciji koja će okupiti sve balkanske narode, jugoslaveni su socijalisti *propustili uočiti da se ta federacija već stvara*.

Ideja balkanske federacije ili konfederacije obično se povezuje sa socijalističkim pokretom. No to je pogrešna predstava. Ta ideja ima mnogo dužu istoriju (v. E. J.). Prvi put je misao o balkanskoj federaciji iznio ruski ministar vanjskih poslova knez Adam Czartoryski još 1804. On je želio da, ako se raspadne otomanska imperija, balkanske države poveže u savez pod ruskim utjecajem. U maglovitom i romantično obojenom obliku ideja o zajedništvu svih Južnih Slavena nalazi se u programu hrvatskih iliraca. Na drugom je stanovištu sredinom prošlog stoljeća federaciju temeljio hrvatski ekonomist Imbro Tkalac, koji je razmišljao o širokom državnom području koje bi osim zemalja Južnih Slavena okupilo još Grčku, Rumunjsku, Mađarsku i Poljsku. Misao o balkansko-podunavskoj federaciji u kojoj bi se našlo osam naroda zastupao je g. 1868. kao svoj maksimalni program i Ante Starčević. Prvi razrađeni projekt balkanske (kon)federacije dao je u knjizi izdanoj 1862. Mihajlo Polit Desančić, srpski političar iz Vojvodine. On je u konfederaciji vidio rješenje istočnog pitanja, a Carigrad bi bio savezni glavni grad. Politova je studija utjecala na Svetozara Miletića, koji dolazi do sličnih zaključaka u knjizi izdanoj 1877. Sada se tek javljaju prvi socijalisti, Svetozar Marković i Vasa Pelagić, koji federaciju razmatraju sa socijalističkog stanovišta. Marković vidi jedinu mogućnost ujedinjenja srpskog naroda u sklopu balkanske federacije, a Srbiji dodjeljuje ulogu revolucionarnog pokretača oslobođenja i ujedinjenja ne samo srpskog nego i ostalih balkanskih naroda (Lapčević, 67–69). U svojoj posljednjoj raspravi »Socijalizam ili društveno pitanje« (Rad, 1874) Marković iznosi iznenađujuće moderno stanovište – koje još nije dostignuto u jugoslavenskoj praksi, a dobrim dijelom ni u političkoj teoriji – prema kojem se federacija ne zasniva na načelu narodnosti, nego na osobnoj slobodi ljudi, čime se ujedno garantira svačija narodnost. U spomenici izdanoj u Bukureštu 1884. posvećenoj svim balkanskim narodima, među kojima su eksplicitno navedeni i Albanci, Srbin Vasa Pelagić i Slovenac Miroslav Hubner zalažu se za balkansko-karpatku federaciju od 16 naroda. Ideju federacije

podržavaju i bugarski revolucionarni demokrati. Ljuben Karavelov ističe da se južnoslavensko pitanje ne može riješiti stvaranjem Velike Bugarske ili Velike Srbije, nego stvaranjem južnoslavenske federacije koja bi se uključila u balkansku konfederaciju.

Prva politička stranka koja se izričito opredjeljuje za formiranje balkanske federacije bili su srpski socijaldemokrati i to od samog osnivanja svoje stranke. Oni na izboru 1903. proklamiraju autonomiju Kosova i Makedonije u sklopu balkanske federacije; to gledište zastupaju u Narodnoj skupštini narednih godina i potvrđuju ga na Kongresu socijalista u Stuttgartu 1907. Lapčević objašnjava razloge:

»1. što je ujedinjenje balkanskih naroda u jednu federaciju (ili i u konfederaciju) jedini uslov otklanjanja međusobnog istrebljivanja na Balkanu, 2. što je ta unija jedino jamstvo da svi balkanski narodi ne budu porobljeni od strane velikih zavojevačkih sila, 3. što tek to ujedinjenje pruža mogućnost za svestrani razvitak balkanskih naroda i 4. što i etnički sastav Makedonije i Stare Srbije (tj. Kosova) i njihov geografski i ekonomski položaj neminovno zahtevaju da ove pokrajine obrazuju samostalnu oblast u balkanskoj konfederaciji (ili federaciji)« (s. 8).

O Božiću 1909. srpska socijaldemokratska partija saziva konferenciju balkanskih partija (Srbije, Bugarske, Rumunjske, Turske, Grčke, Armenije, Bosne, Hrvatske i Slovenije) koja prihvaća srpsko stanovište o demokratskoj samoupravi, uklanjanju granica i punoj ravnopravnosti svih naroda. »Od tada su«, zaključuje Lapčević, »sve socijaldemokratske partije, koje su u konferenciji i u izgradnji ovoga gledišta uzele udela, živo propovedale rešenje Balkanskog pitanja obrazovanjem zajednice u obliku Federacije Balkanskih Republika« (ss. 169–70).

Za balkansku federaciju zalagao se i Fan Noli, predsjednik jedine demokratske vlade Albanije iz 1924.

Ideju o balkanskoj federaciji preuzela je i Kominternu, ali se njome koristila u reakcionarne svrhe, tj. za razbijanje Jugoslavije. Te sam događaje već opisao.

U svom izvornom obliku ideja o balkanskoj federaciji javila se prirodno za vrijeme narodnooslobodilačke borbe. Još oktobra 1943, mjesec dana uoči AVNOJ-a, u Jajcu je na sjednici politburoa bilo govora o balkanskoj federaciji. U tom kontekstu karakterističan je telegram Vrhovnog štaba NOVJ od januara 1944. u kojem se kaže:

»Po našem mišljenju, naši drugovi u Albaniji trebaju raditi na čim tešnjem povezivanju njihove oslobodilačke borbe s našom. Treba popularizirati odluke AVNOJ-a i federativno uređenje naroda Jugoslavije, dalje mogućnosti pristupanja ostalih balkanskih naroda ovoj federaciji, stvaranje jedne

jake i velike balkanske države ravnopravnih naroda, koja bi bila snažan faktor u Evropi i pružila velike mogućnosti za svestrani razvitak svakog naroda posebice u toj federaciji, a u isto vreme, kao celina, predstavljala bi veliku silu« (Miljković, 5).

Nakon oslobođenja od te federacije nije bilo ništa. Velike su je sile spriječile, a balkanski narodi bili su historijski nedozreli da je formiraju. Ipak, ostvarena je jedna – prva balkanska federacija, avnojska Jugoslavija. Time se vraćamo našem osnovnom problemu.

Jugoslavija je federacija, jedina na Balkanu. Iako je prije sedam decenija stvorena kao unitaristička država, već onda su postavljeni snažni zahtjevi za federalizacijom. Još prije ujedinjenja član Jugoslavenskog odbora Frano Supilo (koji je i evropskoj politici uspio nametnuti jugoslavensku koncepciju) inzistirao je na federaciji koja bi osim centralne vlade i skupštine imala i pet autonomnih sabora i vlada za Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu i Crnu Goru. »U pitanje Makedonije – piše H. Sirotković – Supilo se očito nije usudio dirati zbog prevelike osjetljivosti svih srpskih političkih krugova prema angažiranju drugih Jugoslavena oko makedonskog pitanja; a također s razloga što ni on osobno nije bio na čistu s makedonskom nacionalnom individualnošću« (96–97). Poslije ujedinjenja za federaciju se zalaže Stjepan Radić, koji predlaže državne autonomne vlade za Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju i Crnu Goru, a pokrajinske autonomne vlade za Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i Vojvodinu. Ni Radić ne spominje Makedoniju o kojoj se tada u zapadnom dijelu novostvorene države znalo jednako malo kao donedavno o Kosovu.

U poznatom *Pismu za Srbiju* iz 1936. Josip Broz predviđao je sedam federalnih jedinica, koje su uključivale Makedoniju i Vojvodinu, ali ne i Kosovo. Za Albance se, kao i za Mađare, tražila »zaštita narodnih manjina« (Folić, 6). Prilikom stvaranja Jugoslavije govorilo se samo o troimenom narodu ili o tri plemena, ali to nije smetalo federalistima da predvide više federalnih jedinica. Jedino su komunisti pokazali dovoljno osjetljivosti i poklonili dovoljno pažnje formiranju drugih nacija. Oni su dodali još dva naroda, Crnogorce i Makedonce, koji su državnim aktom priznati u Jajcu 1943. Početkom 60-tih otkriveni su i Muslimani, koji su se dotad u popisima stanovništva iskazivali kao tri etničke grupe: Hrvati-muslimani, Srbi-muslimani i neopredijeljeni-muslimani. Danas raspravljamo o Albancima i Jugoslavenima, pri čemu njihovo tretiranje kao naroda ili nacionalne manjine ne određuje nužno i državnu organizaciju na teritoriju gdje oni žive. Međutim, dva momenta ne treba previdjeti. Prvo, federativna Jugoslavija – ostvarenje Cvijićeve United States of Jugoslavia – nije samo država Južnih Slavena. U Jugoslaviji danas živi više od 11 posto balkanskih neslavena i u tom je smislu ona u suštini balkanska federacija. I drugo, kako je to još davno jasno uvidio srpski socijalist Svetozar Marković, mi te neslavene moramo tretirati

prije svega kao ravnopravne građane, bez obzira na nacionalnu pripadnost, tj. kao Jugoslavene.

Ako se pažljivije analiziraju svi današnji sukobi oko Kosova, uočiti će se da je njihov uzrok u različitom odgovoru na jedno jedino pitanje: jesu li Albanci »naši« ili »tuđi«. Prilikom osnivanja, Jugoslavija je bila koncipirana kao država Južnih Slavena. Svi su ostali bili nacionalne manjine, što znači »tuđi«. To se shvaćanje održalo do danas, iako toga mnogi dobronamjerni ljudi nisu ni svjesni. Još izvjestan broj godina nakon oslobođenja statističari su u popisima zbrajali »Slavene« i »neslavene«. To odavno više ne rade. A i inače je »slavensko« shvaćanje dobrim dijelom načeto, što se najjasnije opaža u koncepciji autonomije kao konstitutivnog dijela federacije. Načeto, ali ne i prevladano.

Ne ugrožava se naravno formalna građanska ravnopravnost. Ona se razumije sama po sebi. Riječ je o etničkoj ravnopravnosti. Ako Albanci nisu »naši«, onda ne mogu imati republiku, onda moraju dati prioritet jeziku »našeg« naroda koji je suvereni na teritoriju gdje žive i općenito, oni su došljaci koji uživaju gostoprimstvo u tuđoj državi. Ako su »naši«, onda sve to otpada. Onda Albanci ulaze u historiju Jugoslavije, u jugoslavensku književnost, u Enciklopediju Jugoslavije, * albanski jezik ima isti tretman kao i slavenski jezici; postaju svoji na svome u cijeloj Jugoslaviji: domaćini, a ne gosti. A jugoslavenska država preuzima brigu o albanskim, jednako kao i o drugim *svojim* manjinama u *stranim* državama.

Budući da je sporni odgovor vrijednosni sud, nije moguć naučni dokaz u prilog istinitosti jedne ili druge alternative. Svatko ima pravo na svoje mišljenje o tome što je poželjno. No, iako nije moguć naučni dokaz o poželjnosti, moguća je naučna interpretacija historije i izvođenje konzekvenci.

Ako Albanci nisu »naši«, onda će se okrenuti »svojima«. Onda postaje aktualno otcjepljenje. Onda nema rješenja kosovskog pitanja. Nacionalni će šovinizam eskalirati i iduća je faza otvoreni terorizam, kačaci u modernom izdanju »crvenih brigada«. Gledište da su Albanci »tuđi« svjesno propagiraju jedino reakcionarni elementi unutar i izvan Jugoslavije, Reprezentativno jugoslavensko gledište sasvim je drugačije. O tome svjedoče istaknute ličnosti naše kulture; fra Andrija, vladika Rade (Njegoš) i vojvoda Marko koji će albanske narodne heroje bez kolebanja uključiti u »vitezove našega naroda«. O tome svjedoči i jugoslavenski socijalistički pokret u cjelokupnoj svojoj historiji od Svetozara i Tucovića pa do narodne revolucije. A ako Albanci jesu »naši«, onda Jugoslavija nije samo država Južnih Slavena nego početni oblik balkanske federacije. Početni zato što federacija ostaje otvorenom.

Kad mi Jugoslaveni razmišljamo o balkanskoj federaciji, onda prvenstveno mislimo na Bugare. Argumenti su standardni: slavenski narod, sličan

* U sadašnje izdanje *EJ* su zaista već i ušli.

jezik, bliska kultura. To je bilo i moje stanovište. No, čini se da je historija predviđala drugi scenarij. Čini se da je prvi kandidat za federaciju Albanija.

Ima li Jugoslavija interesa da primi Albaniju u svoju federaciju? Tehnički gledano, nema. Poželjnije bi bile federacije s Mađarskom ili Austrijom, koje bi kao miraz unijele kapital, znanje i industrijske navike. No, historija se ne ravna prema ekonomskim obračunima. Ako »naši« Albanci izraze želju za ujedinjenjem, onda to *postaje* interes Jugoslavije. Razmatrajući ovu mogućnost,* ja je ne propagiram i ne opredjeljujem se. Također ne znam hoće li naši Albanci takvu želju izraziti kad to situacija bude realno omogućavala. Moguć je i švicarski odn. ciparski razvitak jugoslavenske federacije. No, kad raspravljamo o mogućim pristupima, onda treba izvesti i sve konzekvence.

Pitanje hoće li kosovski Albanci poći putem vojvođanskih Srba ili istarskih Hrvata ili putem švicarskih Nijemaca, Talijana i Francuza – možemo ostaviti budućnosti da ga riješi. To pitanje očigledno nije sad aktualno. Ali, nešto drugo izuzetno je aktualno baš sada. Riječ je o odnosima između jugoslavenske i albanske države. Jugoslavenski državni interes zahtijeva nezavisnu i nesvrstanu Albaniju. Strane vojne baze na tlu Albanije ili bilo kakvo potčinjavanje Albanije stranim interesima direktna su prijetnja Jugoslaviji. S druge strane, već i površno znanje o balkanskoj historiji pokazuje da je Albanija zaostala u ekonomskom i političkom razvoju te je danas najzaostalija zemlja Evrope upravo zbog svoje izoliranosti. Međunarodna izolacija koju je nametnuo režim Envera Hoxhe posljednjih decenija ponovno je zakočila razvoj Albanije. Vitalni interesi te zemlje zahtijevaju međunarodno otvaranje i oslonac na balkanske susjede. A ako se na nekog na Balkanu Albanija može osloniti, to je Jugoslavija. Kosovari u tom pogledu mogu poslužiti kao most razumijevanja i garancija korektnosti odnosa. Do sada režim u Tirani nije pokazivao mnogo želje za suradnjom. Međutim, režimi dolaze i prolaze, a egzistencijski interesi naroda ostaju i na kraju odnose prevagu. Nije slučajno što je zajednička narodnooslobodilačka borba izbrisala granice između Jugoslavije i Albanije. Neće biti slučajno kad se to opet dogodi.

A ako vitalni interesi jedne i druge zemlje upućuju Jugoslaviju i Albaniju jednu na drugu, onda inteligentna politika u službi našeg nacionalnog interesa treba iskoristiti ovu historijsku uvjetovanost. To znači da treba naći načina da se jugoslavensko-albanska granica što prije otvori turistički, kulturno i ekonomski, da se omogući masovno školovanje mladih Albanaca u Jugoslaviji; da se Kosovarima, kao i svim Jugoslavenima, omogući da kao i nekada bez viza prelaze jugoslavensko-albansku granicu te da Jugoslavija ishodi za Makedonce, Srbe i Crnogorce u Albaniji barem približno jednaka manjinska prava kakva uživaju Albanci u Jugoslaviji.

* Za ovu mogućnost u Jugoslaviji dosad nije bilo nekog interesa. No, Enver Hoxha shvatio ju je kao najdirektniju opasnost. U svojoj knjizi *Titoisti* on piše: »Tito sa drugovima gaji davnašnji san da se preko Kosova utiče na liberalne snage u Albaniji i na taj način omogućiti povezivanje Albanije sa Kosovom u okviru Jugoslavije« (cit. prema Hoxha, 195).

Mogli bismo zaključiti. Kosovsko se pitanje ne svodi na uvođenje reda i mira u jednoj pokrajini. Ono pokreće mnogo dublja pitanja, teorijske i praktičnopolitičke naravi, od kojih su neka egzistencijski važna za zemlju.

Ako je Jugoslavija demokratska država svih svojih građana, koji među svoja osnovna prava ubrajaju i pravo na nacionalno samoopredjeljenje, onda nema razlika između manjina i naroda, pa prema tome ni između Albanaca – ili Mađara ili Talijana ili Turaka itd – i Slavena. Jugoslavija je jednako slavenska kao što je i ilirska. Albanski narodni preporod jednako je značajan kao i npr. ilirski, tj. hrvatski preporod. Miloš Obilić i Jure Kastriotić Skenderbeg jednako su legendarne ličnosti i jednako pripadaju historijskoj baštini cijele Jugoslavije. Kad jedanput bude izgrađen nacionalni panteon u Novom Beogradu, svi nacionalni heroji naći će u njemu svoje mjesto, a u njemu i oko njega čut će se svi jezici Jugoslavije. Razlika između Albanaca i recimo, Talijana i Turaka isključivo je kvantitativna. I u odnosu prema matičnim zemljama i u odnosu prema Jugoslaviji, Talijani i Turci male su grupe. Romi su također mala grupa, iako nemaju ni matičnu državu.* Sve te mnogobrojne male etničke grupe trebaju imati, a u Jugoslaviji zaista i imaju, kulturnu autonomiju. Albanci su u odnosu prema obje države – ne bih želio da se zaletim pa da kategorički tvrdim koja je od njih *matična* – velika grupa, i to zahtijeva političku autonomiju.

* Nije slučajno da je Svjetski kongres Roma o normiranju njihova jezika održan lani upravo u Jugoslaviji (Sarajevo).

PRILOG I.

1. Razgovor u Filozofskom društvu Srbije o Kosovu

(Beograd, 22. IV. 1987)*

Drago mi je što sam dobio otvorena, provokativna pitanja tako da mogu na njih sasvim nedvosmisleno odgovoriti.

Prije svega jedna napomena na uvodno Mićunovićevo izlaganje koje obrazlaže i odgovore na kasnija pitanja. Na AVNOJ-u se ne odlučuje o ulazu u Jugoslaviju. Od početka NOB-a bilo je aksiomatski da se ne priznaje podjela Jugoslavije, to je tekovina od koje se polazi. Na AVNOJ-u se odlučuje o *unutrašnjem* uređenju Jugoslavije na federativnom principu. A tko će tu s kim da se udruži – to je pitanje koje će se poslije rata riješiti. Ta distinkcija mora biti potpuno jasna.

Da se odmah ovdje nadovežem i na distinkciju samoopredjeljenje do otcjepljenja. Tu me Mićunović nije dobro razumio. Ja ne da se zalažem za tu tezu, ja je kritiziram kao neozbiljnu. Nijedna zemlja, uključujući i Finsku, nije dobila pravo na otcjepljenje zbog neke velikodušnosti matične zemlje, odnosno one zemlje koja ju je okupirala. Boljševici nisu Finsku reokupirali samo zato jer to nisu mogli. Nisu čak ni 1940. godine bili u stanju da s Finskom iziđu nakraj, a kamoli u ono vrijeme kad je cijela Rusija bila u rasulu. Istu stvar pokazuju i kavkaske republike. Na Kavkazu je došlo do formalnog proklamiranja nacionalnih republika koje su trajale dvije-tri godine. I onog momenta kad su Trocki i Staljin uspjeli da Crvenu armiju osposobe za okupaciju, ona je otišla na Kavkaz i okupirala ga usprkos svim Lenjinovim parolama o samoopredjeljenju. Tako da nikada u realnoj historiji – računam zadnjih dvjesto godina – to tobože marksističko pravo nije bilo realizirano, a ono što se ne realizira i ne može se realizirati – to nije ozbiljna stvar. Prema tome, po meni, otcjepljenje Kosova uopće ne dolazi u obzir, i baš zato mi danas možemo raspravljati o rješenju kosovskog pitanja. Jer, onog momenta kad mi stanemo na stanovište da oni mogu da se otcijepi, onda je naravno veoma problematično priznavanje statusa republike. Ali, ako smo i mi i oni potpuno svjesni da o otcjepljenju nema govora, jer ova je država formirana 1918. i takva je kakva je, onda mi možemo raspravljati o unutraš-

* Transkript izlaganja pripremila je Zdenka Aćin. Objavljeno u časopisu *Theoria*, 1–2/1987.

njoj reorganizaciji države. Onda je to jedan legitiman zahtjev koji se ne mora prihvatiti, ali o kojem se može raspravljati.

Pitanje zapošljavanja Albanaca – gdje Albanci ne samo da se zapošljavaju nego diskriminiraju druge – pokazuje da nacionalno pitanje kod nas, odnosno tretman nacionalnih manjina, ne samo da nije na nivou naših susjeda nego je i premašilo svaki nivo. To je prešlo u diskriminaciju i nema nikakvog smisla to povezivati s međunarodnim pravom, jer je to naša unutrašnja glupost.

Dragoljub Mićunović: Upravo sada kažeš da su Albanci manjina i da je baš lepo što mi izlazimo u susret manjinama, a malopre si govorio kako se uopšte može govoriti da su oni manjina kada 40% te nacije živi ovde, te da se ne mogu tretirati kao manjina i, prema tome, imaju pravo na republiku?

Branko Horvat: Zašto je to kontradikcija?

Dragoljub Mićunović: Pa jesu li manjina ili nisu? Ako su nacionalna manjina, onda imaju pravo da budu tretirani samo kao nacionalna manjina.

Branko Horvat: Mi smo ih tretirali kao manjinu, a to ne smijemo da radimo. Dokle god ih tretiramo kao manjinu, dotle važi ovo što sam rekao.

Pitanje integracije je, naravno, ključno pitanje. I budući da je moje znanje Kosova vrlo ograničeno, spreman sam da prihvatim svaku sugestiju i zbog toga mi je veoma žao da nijedan Albanac nije ovdje prisutan. To pitanje se u svim civiliziranim zemljama rješava na taj način da se ljudi anketiraju, da se vrši ispitivanje javnog mnjenja, da postoje nekakve političke partije koje se međusobno prepiru u parlamentu, da postoji slobodna štampa – i tek na osnovu svega toga možete da zaključite o mogućnostima i o putevima rješavanja takvog pitanja kao što je integracija. Svega toga u Jugoslaviji nema. Nisam naišao ni na jednu studiju ispitivanja javnog mnjenja ili sociološko ispitivanje na Kosovu. Nakon što je moj rad bio napisan, konačno su se pojavili neki podaci – i to ne s Kosova, jer tamo se zbog politike federacije i lokalne oligarhije, ništa takvo ne radi, nego u Hrvatskoj, kao nusprodukt ispitivanja položaja nacionalnih manjina u Hrvatskoj. I ti podaci su, koliko god su fragmentarni, koliko god je to specijalni segment Albanaca koji su migrirali u Hrvatsku i tamo se zaposlili – budući da ih malo ima, pitanje je koliko je reprezentativan taj uzorak – ipak jedini kvantitativni podaci koje imamo. Oni su indeks neintegriranosti kulturne, jezičke itd; jednostavno, osjećaju se separatni. Iz tih podataka izveo bih sljedeći zaključak: kad Albanci dođu u sredinu koja im omogućava drugačije ponašanje, oni se počinju ponašati kao ostali Jugoslaveni. Prema tome, mi moramo stvoriti mogućnosti da se oni ponašaju kao drugi Jugoslaveni.

Kolega Kovačević očigledno nije pažljivo čitao ono što sam napisao u svom radu o Kosovu. Ja nikad nigdje nisam rekao – niti mi je palo na pamet – da je demagogija govoriti o tome da je u čitav niz slučajeva, čak ponegdje i masovno, došlo do maltretiranja, diskriminacije itd. Srba i Crnogoraca na Kosovu, ali je demagogija iskorištavati to za sređivanje računa da je Srbija eksploatirana u Novoj Jugoslaviji i da Srbi uvijek zarađuju u ratovima, a gube

u miru. To jest demagogija. I kad se te dvije stvari povežu, onda nastaje jedna vrlo opasna nacionalistička konfuzija, i ja sam protiv toga. Prema tome, da bude savršeno jasno, nevini, nikom krivi i nedužni građani na Kosovu, prije svega Srbi, a zatim Crnogorci i Turci, zaslužuju da se mi svi – ne samo Srbi i srpska država – svi Jugoslaveni angažiramo da to bezakonje prestane, ali iz toga ne slijedi nikakvo sređivanje drugih nacionalističkih računa.

Točno je, naravno, da je samo ujedinjenje Jugoslavije anuliralo Bukureštanski mir. Možda je opet u pitanju jedna nespretna formulacija: u kontrastiranju toga ja sam insistirao na tome što se desilo za vrijeme revolucije i što se desilo poslije nje. Naročito sam htio da istaknem kako su se ti legitimiteti stvarali. I nema nikakve sumnje, svatko tko je bio u partizanima zna da je to bilo nešto o čemu se uopće nije moglo raspravljati: da učestvovanje u borbi stvara legitimitet za donošenje odluka o uređenju zemlje poslije rata. Ja to ne branim pravnim argumentima, jer to nije bila pravna situacija već revolucionarna. I u tom smislu mislim da je Narodni odbor Kosova, koji je donosio odluku o pripajanju Srbiji 1945. godine, tu odluku legitimno donio, jer su u tom Odboru bili ljudi koji su bili u borbi, premda je stanovništvo dijelom bilo kontrarevolucionarno i pomagalo onu bunu koja je nastala krajem 1944. godine.

I na koncu, družo Kovačeviću, pitanje demokracije i razvoja – to nije stvar logike, to nije stvar činjenica. Činjenica jeste da smo mi do 1964. godine imali prilično nedemokratsku državu i najbrži razvoj na svijetu. Činjenica jeste da smo 1965. nadalje imali jedan doduše kratkotrajan, ali snažan razvoj demokracije, naš politički život je nesumnjivo bio najdemokratskije organiziran između 1965. i 1972. godine, iako je donio nacionalizme – što su naši, balkanski, paradoksi – a u isto je vrijeme došlo do usporavanja razvoja. To su činjenice, i mi te činjenice moramo objasniti, a ne možemo izvoditi logičke zaključke da kad god idemo na demokratizaciju, onda će biti usporavanje rasta; kad god idemo na totalitarizam, da će biti ubrzavanje rasta. To je besmislica. Mi činjenice moramo historijski objasniti i tek onda možemo doći do nekog zaključka šta će se desiti u budućnosti. Očigledno je da ono što na Kosovu ne valja jeste *i* nedostatak demokracije *i* nedostatak razvoja.

Odmah da kažem da nisam govorio o pravdi zato što nisam govorio o emocijama već sam vršio jednu sociološku i politološku analizu. Kad bismo govorili o psihologiji, onda bismo možda govorili o pravdi i nekim drugim elementima. Mene ovdje zanima rješenje kosovskog pitanja, a ne rješenje pravde. O pravdi svatko može da ima svoje mišljenje, a o stvarima o kojima sam govorio da ih treba riješiti ne može svatko da ima svoje mišljenje, jer je to stvar argumenata. O pravdi nema argumenata, jer je za jednog ovo pravda, a za drugog ono. O kriminalu ima argumenata. Postoji kriminalni zakonik koji kaže da tko god nekoga siluje, *bez obzira na motive*, ide u zatvor na određeni broj godina. Ja razumijem vas, družo Popoviću, jer ste vi na licu mjesta radili s tim ljudima i vi ste pod dubokom impresijom toga što se desilo.

To je, naravno, nepravedno, i to je strašno: silovati djecu, to je užasna stvar. Svatko tko je malo studirao psihologiju jasno zna šta ta trauma znači, ali miješati taj vid analize s analizom koju sam ja htio da izvršim – to jednostavno ne ide skupa. Inače, dobivamo bučkuriš koji ništa ne znači. Pitanjem pravde mi nećemo riješiti problem Kosova. Problem Kosova rješava se na drugi način.*

Kosta Mihajlović: Silovanje jeste kriminal kao i svaki drugi kriminal, ali da li u njemu postoji i jedan pritisak na srpsko stanovništvo?

Branko Horvat: Očigledno da postoji pritisak.

Kosta Mihajlović: Drugo, prodaja zemlje nije samo puka prodaja poljoprivrednog zemljišta, već prodaja nacionalne teritorije.

Branko Horvat: E, to već ne stoji. Nacionalna teritorija je cijela Jugoslavija. Možda netko toj prodaji daje taj smisao, ali objektivno taj smisao ne postoji, jer se Jugoslavija nikome ne prodaje. I sve dok se mi budemo držali toga da postoji država Srbija, država Hrvatska itd, onda ćemo, naravno, govoriti o prodaji nacionalnog teritorija. Ali, onog momenta kada se složimo da postoji *jedna* država, a to je Jugoslavija, onda nema nikakve prodaje niti rasprodaje – što naravno ne eliminira sve ostale elemente: represije, pritiske, maltretiranja, nepravde itd.

Ali, da se vratim na pitanja koja su mi bila postavljena.

Prije svega, htio bih da kažem da potpuno dijelim mišljenje kolege Svete Stojanovića i kolege Ljube Tadića – usprkos tome što se Tadić kasnije sa mnom nije složio. I kod toga odgovaram na pitanje koje je naknadno postavljeno: kako gledam na problem Vojvodine i problem Kosova. Potpuno kao i Sveta Stojanović. Vojvodina je autonomna pokrajina Srbije, u njoj žive Srbi, ima nekih specifičnosti, i zato je autonomna pokrajina. Kosovo – ne danas, jer su albanski šovinisti to onemogućili, ali u perspektivi, bar mi intelektualci možemo nekako sagledati tu perspektivu – u perspektivi treba da bude jedna od republika balkanske federacije, sedma republika. Kad će se ta perspektiva ostvariti, odnosno kad ćemo imati pretpostavke da se to može uraditi, ja to ne znam, ali to u velikoj mjeri ovisi o samim Kosovarima. No, ako se oni budu razumno ponašali, onda bi se to moglo relativno brzo ostvariti. Ne mislim da bi se to moglo ostvariti – takav dojam može se dobiti iz Svetinog izlaganja – na taj način što je prva faza ukidanje paragrafa 133, druga faza republika Kosovo. To očigledno ne ide, iako je sasvim jasno da bez ukidanja verbalnog delikta uopće nema govora o bilo kakvom rješavanju ne samo kosovskog pitanja nego političkih pitanja u Jugoslaviji uopće.

Problemi koje je naveo Ljuba Tadić, i ono gdje se on sa mnom ne slaže kad

* U odgovoru na primjedbu recenzenta dajem ovdje još jedno kratko objašnjenje. Kriminal je očigledno nepravedan, i tu je raspravljanje o pravednosti suvišno. O onom što nije kriminal, ili nije s njim u neposrednoj ili posrednoj vezi, suprotstavljene strane imat će različito mišljenje. Staviti se u ulogu arbitra u takvim situacijama, smatram jednako arbitrarnim koliko i prepotentnim. I jedno i drugo može samo otežati rješavanje problema.

govori o naivnosti o ulozi republičkih delegata. Nisam ja naivan. Ja točno znam da delegat brani svoju fotelju, što znači svoju političku regiju. Možda je i to bilo nespretno rečeno, ali ja sam mislio da argumentacija da Srbi kao nacionalnost nisu zastupljeni u odlučivanju – ne stoji. Jer delegati iz Vojvodine, koliko god odlučuju suprotno interesima »neautonomne pokrajine« Srbije, odnosno Srbije van pokrajina, oni ipak odlučuju kao Srbi. To je nesporno. U tom smislu srpska nacionalnost ima više predstavnika u Federaciji nego ostale nacionalnosti. Draža Marković i Boško Krunic su duplirali *srpsko* predsjedništvo SKJ bez obzira na njihova lična neslaganja. Ali, ja mislim da ćemo se Tadić i ja odmah složiti da takvo odlučivanje ne samo da nema nikakvog smisla, nego da to nanosi ogromnu štetu Jugoslaviji u cjelini i svakoj od tih regija posebno.

Ja ne znam da li se Veli Deva samo tako može otpisati. Ne zbog njegovih ličnih karakteristika – koje su irelevantne – nego treba se pitati gdje je on to rekao. On je to rekao na srpskom partijskom skupu. Po mom mišljenju, da je netko to mogao osporiti, to bi na tom mjestu bilo osporeno.

Ljuba Tadić: Oružje koje je prikupljano na Kosovu, prikupljano je kod svih i jednako. Ako su Albanci imali više oružja, oni su više stradali kao broj, a i Srbi i svi ostali bili su pretresani.

Zatim, prizrenski proces. Ljudi sada govore da nikakve rehabilitacije nije trebalo raditi, jer je sve to tačno bilo, postoje najnoviji podaci o tom tzv. prizrenskom procesu.

Branko Horvat: Čitao sam i te podatke. Ni prvi podaci ni drugi podaci ne izgledaju mi uvjerljivo.

Ljuba Tadić: Ali ja ne mogu verovati prvim podacima koji su bili plauzibilni za vreme Brionskog plenuma. U tom Brionskom plenumu ima svega i svačega, ne samo policije, nego i mnogih drugih stvari.

Branko Horvat: Ja na Brionski plenum gledam kao na prvu priliku u poslijeratnoj historiji Jugoslavije da se o policiji govori javno i sa nekim argumentima i nekim činjenicama – i u tom smislu to je izvanredno značajan plenum. Mogu ti reći da sam ja poslije Brionskog plenuma dobio uvid u svoj policijski dosje, i vidio sam kakve su svinjarije ljudi oko mene slali policiji i na osnovu čega me je Ranković htio hapsiti kao američkog špijuna. To je ogromna stvar bila u to vrijeme.

Ljuba Tadić: A ja ti mogu reći da je na Filozofski fakultet u to vreme na partijski sastanak došla Latinka Perović i rekla: »Drugovi, šta je? Što ne govorite, ceo narod, novine pišu...?« Do tada niko ništa nije govorio. Nešto je pokojni Vuko Pavićević rekao o običaju, a Veljko Korać je rekao: »Drugarice Perović, možete li vi nama garantovati da neće više biti tajne policije?« Ona je bila zbunjena i rekla: »Ne.« Samo se oružje promenilo. Dosjee imamo i danas.

Branko Horvat: Za ostvarenje demokracije nije dovoljno tražiti unaprijed garancije da neće biti tajne policije. Potrebno je nešto više građanske hrabrosti

i angažmana kao što ti sam najbolje znaš. Ljuba Tadić mi je prigovorio što Crnogorce tretiram kao naciju. To je njihov problem, a ne moj ili tvoj. Ja ih tretiram onako kako se oni sami tretiraju. Dovoljno je pogledati popis stanovništva. U tom pogledu dijelim mišljenje Batrića Jovanovića da su Crnogorci originalno Srbi koji su se uslijed historijskih okolnosti u toj mjeri diferencirali da danas traže nacionalnu autonomiju.*

I na kraju s Ljubinom intervencijom – obranom nacionalizma itd.

U ovoj zemlji su samo dva nacionalizma opasna, to su hrvatski i srpski. To što govore makedonski ili slovenski nacionalisti, to možete otpisati. Jedino što nas mora zabrinjavati i gdje kao intelektualci moramo odmah reagirati jeste svaka pojava nacionalizma u Hrvatskoj i Srbiji. To je za ovu zemlju opasno. To je moj stav. Sada tim nacionalizmima treba dodati i albanski.

Dobio sam sugestiju da pogledam kako se ti nacionalizmi u praksi odvijaju, i mogu da kažem da ja to ponekad i radim. I to na vrlo jednostavan način. Kad se radi o Srbima u Hrvatskoj, ja pitam svoju suprugu kako je tretiraju – jer ona je Srpkinja. I dok je dobro tretiraju, znam da je položaj srpske nacije u Hrvatskoj dobar.

Druga sugestija je bila da se vidi šta Srbi uče iz historije. I moj odgovor je da u Hrvatskoj uče malo iz srpske historije. Isto tako u Beogradu uče premalo hrvatske historije – u tom pogledu moja djeca dobila su skandalozno obrazovanje. I općenito iz srpske, i iz slovenske i općenito jugoslavenske historije uče premalo – i pogrešno! Isto tako i jezike uče premalo. I književnost uče premalo. Cijela stvar je u današnjoj školi deformirana. Slična stvar je bila i u Beogradu. Moja djeca su u školu išla ovdje u Beogradu i bio sam zaprepašten njihovim nepoznavanjem, recimo, prilika u Hrvatskoj i Sloveniji. I to je rezultat ove naše državnosti za koju se neke kolege ovdje toliko zalažu – za te državne narode koji treba da se brane nekakvim državnim okvirima. Toliko smo se zatvorili da više ne poznajemo jedan drugoga, niti možemo da se sporazumijevamo međusobno.

Glas iz publike: Ako se radi o srpskom narodu u Hrvatskoj, onda bi Srbin u Hrvatskoj trebalo da malo više zna istoriju i književnost svoga naroda nego istoriju i književnost drugih naroda, ako je već Jugoslavija ovakva kakva jeste.

Branko Horvat: Ja tu Jugoslaviju ovakva kakva jest ne prihvaćam, jer takva Jugoslavija se raspada.

Glas iz publike: Odgovorite na moje pitanje.

Branko Horvat: Ja odgovaram na vaše pitanje, ne uče ono što bi trebalo da uče. Hoće li Hrvati u Vojvodini učiti posebnu historiju? A šta da se radi u Bosni: tri razna programa historije? Mogu da dodam i ovo. Sjećam se argumentacije Stipe Šuvara (koji je inače apsolutno čist u pogledu naciona-

* Danas sam sklon da odgovor ovako preciziram: Crnogorci su u osnovi srpski (a možda djelomično i hrvatski) Slaveni, koji su pretrpjeli snažan ilirsko-albanski utjecaj i slabiji vlaško-rumunjski utjecaj). Na tu etnogenezu nadovezuje se onda i specifičan historijski razvoj koji stvara i crnogorsku državnost.

lizma) od prije nekoliko godina u vezi s *Prosvjetom* i tim društvima, da to nije potrebno, jer to nisu manjine itd. To su skolastičke besmislice. Ljudi imaju građanska prava, koja između ostalog uključuju i to da prave udruženja kakva god hoće i za svrhe kakve god hoće, dok je to u okviru zakona. I nikakav političar nema nikakvo pravo da tumači da Srbi ne smiju imati svoje udruženje *Prosvjeta*, a recimo Česi smiju imati svoje udruženje, jer je to manjina. O takvim besmislicama ne vrijedi razgovarati. No, u Hrvatskoj se te besmislice dešavaju. Ali, sada ne treba izvlačiti zaključak da i u Srbiji treba tako da se ponašamo. *Non sequitur*. Mi moramo to eliminirati u Hrvatskoj kao što i u Srbiji moramo eliminirati neke druge stvari.

Rekao bih još nešto o onom što je govorio Mihailo Marković – nadam se da ćemo mi imati prilike da raščistimo ova neslaganja – ali imam utisak da Mihailo kao filozof nedovoljno poznaje ekonomiju, kao što ja kao ekonomist ponekad pravim greške u svojim izletima u filozofiju. Bio je govor o tome da svatko ima pravo da brani neka svoja nacionalna prava. Očigledno je, kao što sam rekao, da Srbi imaju pravo da se bune ako im Stipe Šuvar osporava njihova udruženja u Hrvatskoj. I to su Srbi i uradili. Sad je u Jugoslavenskoj akademiji Čalić osnovao Odbor za praćenje problema Srba i situacije sa Srbima u Hrvatskoj. I to je u redu. Međutim, pitanje zaostajanja Srbije mislim da je sasvim pogrešno postavljeno, ne u tom smislu da Srbija ne zaostaje, jer to su podaci, to je statistika, nego u tom smislu da je to uopće relevantno pitanje. Relevantno je pitanje da *Jugoslavija* zaostaje. Pa zato što *Jugoslavija* zaostaje, između ostalog, zaostaje i Srbija. Tome treba dodati i neke srpske specijalitete kao što je Smederevo.

Mihailo Marković: Srbija zaostaje u okviru Jugoslavije, a ti govoriš o drugoj stvari.

Branko Horvat: Sad ću doći na to. Nedavno je Aleksander Bajt objavio u onoj svojoj redovnoj publikaciji *Privredna kretanja* jednu hipotetičku analizu – ne ulazim u pretpostavke s kojima je to radio, nego ću vam saopćiti samo rezultat. Rezultat je taj da bi *Jugoslavija* danas mogla da ima dvaput veći *per capita* proizvod, i tripud veću plaću *svaki* od nas bi mogao da nosi kući. I kad bi to bio slučaj, onda pitanje da li je neka republika 5 procenata ispod ili iznad – sasvim je irelevantno. Ovdje se radi o procentima 200 i 300 posto, a ne pet posto. To je jedan momenat.

Drugi momenat, razlog zašto Srbija zaostaje: primarni razlog jest republičko zatvaranje i naravno potpuno pogrešna ekonomska politika. Kad bismo mi imali jedinstveno jugoslavensko područje s mobilnošću kapitala, da se seli gdje daje najveću dobit, da ljudi mogu da se sele tamo gdje su najviše plaćeni itd. mi bismo davno bili izbrisali razlike koje se sad pojavljuju. Onog momenta kad zatvorite granice, onda mora u nekoj republici da se desi zaostajanje, a u drugoj republici napredovanje. I pokušaj da se to rješava – kao što se to čini – na administrativni način dovodi do još većeg zatvaranja i još većeg potenciranja položaja naših lokalnih i regionalnih oligarhija. (Tako

ti, Mihailo, ovim svojim pitanjem da Srbija zaostaje, u stvari, daješ direktnu podršku nacionalnoj oligarhiji Srbije da počne da zastupa te imaginarne interese i da Srbiju još više zatvori i nekakvim administrativnim mjerama traži promjene.) Točno je da postoji opterećenje fondom za Kosovo, i općenito za nerazvijene, ali problem nije u opterećenju. Problem je da je cijeli fond naopako postavljen. Kad mi tražimo pare od Međunarodne banke u Washingtonu, onda moramo cijelu knjigu dokumentacije poslati, po posebnoj metodologiji izračunati rentabilnost projekata, obavezati se kako ćemo to otplaćivati, itd. Ali, kad razvijene republike daju pare Kosovu, ili Makedoniji, ništa od toga se ne radi, pare se daju u fond, a fond to da u regionalnu banku, i oni to dijele kako god hoće, bez ikakve kontrole i bez ikakvog računa rentabiliteta. I koji je rezultat? Da su sve te tri republike na rubu bankrota.

Glas iz publike: Napravili ste omašku, Kosovo još nije republika.

Branko Horvat: Izvinjavam se. Htio sam da kažem: sve su tri regije (ali i protiv ovog izraza će netko protestirati) na rubu bankrota. Tako da rješenje nije u tome da se spriječi zaostajanje Srbije kad se cijela Jugoslavija u životnom standardu vratila petnaest godina unatrag. Rješenje je da svi mi krenemo naprijed, a u tom će slučaju zaostajanje Srbije automatski biti regulirano.

Mihailo Marković: U okviru Jugoslavije ne bi trebalo da bude zaostajanja nijedne republike, a druga je stvar što cela Jugoslavija zaostaje.

Branko Horvat: To je kondicional. A indikativ je da je Jugoslavija danas isparcelirana feudalnim granicama i da se u takvoj situaciji zaostajanje i diferenciranje ne da izbjeći.

2. Polemika u »Književnim novinama« *

Moj pokušaj da izazovem jugoslavenski razgovor o Kosovu nije sasvim uspio. U *Književnim novinama* reagirali su samo drugovi srpske nacionalnosti. Da li je stvar u tome što su zapadnije locirani Jugoslaveni toliko slabo obaviješteni o Kosovu da nemaju što reći? Ili se ćirilica već toliko teško čita da se nisu potrudili ni pročitati? Ili su im se moji stavovi činili toliko očiglednim da komentar nije bio potreban? Simptomatično je da Albanci nisu reagirali. Pretpostavljam da je to zato što oni koji se ne slažu (tj. nacionalistički orijentirani) nisu smjeli, a oni koji su se slagali smatrali su da nije oportuno da se eksponiraju.

Međutim, objavljene reakcije zavaravaju. Mi Jugoslaveni još smo uvijek nacija koja bježi od javnosti i rješava sve probleme u direktnim ličnim kontaktima. Tako sam i ja dobio mnogo pisama, neka su bila duža i od dvadesetak strana. Među korespondentima je, osim Srba, bilo i Albanaca, Makedonaca i Crnogoraca, a zastupani stavovi bili su mnogo interesantniji i autentičniji od onih koji se sreću u publikacijama. Vodio sam za mene izuzetno korisnu višemjesečnu razmjenu mišljenja sa svojim korespondentima. Sada je čini se ta diskusija završena, pa jedino preostaje da se odgovori komentatorima iz *Književnih novina*.

1. Zahvaljujem Milošu Mišoviću za korekciju pogreške koja je učinjena prilikom kolacioniranja citata. To što o zloupotrebama Udbe prema albanskim nastavnicima nije bilo riječi na jugoslavenskom, nego na srpskom partijskom plenumu samo pojačava zaključak da je u to vrijeme u tom pogledu u Srbiji postojalo jedinstveno mišljenje. Slažem se s Vašim tekstom osim u jednoj, dosta važnoj točki. Spominjete da je nekoliko novinara *Rilindje* organiziralo ilegalne organizacije. Točno. No Vi, družo Mišoviću, kao novinar iz svog iskustva znate koliko su kontrolirani novinarski tekstovi i profesorska predavanja. Ne čini li Vam se, nakon dubljeg razmišljanja, pomalo naivnim

* U *Književnim novinama* br. 730–732 (15. IV–15. V. 1987) objavio sam članak *Kosovsko pitanje*. Reagiralo je nekoliko drugova kojima sam ovim tekstom odgovorio u *Književnim novinama* br. 740 od 15. X. 1987.

zaključak da je nekoliko novinara i nastavnika indoktriniralo hiljade mladih ljudi koji su danas u zatvoru i druge hiljade koji nisu u zatvoru, a isto osjećaju (ne mogu da kažem »misle«, jer se ne radi o racionalnom ponašanju)? Koji su to novinari i učitelji formirali maspok u Hrvatskoj i današnja nacionalna previranja u Sloveniji? Kako to da permanentna kontraindoktrinacija cjelokupne državne strukture nije dala rezultate? Kad su jedanput stvoreni uvjeti za nacionalističku atmosferu, onda se naravno javljaju novinari i učitelji koji je dovode do hysterije. Zadatak je analize da otkrije kako su stvoreni ti uvjeti, *zašto je indoktrinacija uopće moguća*. Bio bi naivan i veoma opasan zaključak orijentirati se na hapšenje indoktrinatora u uvjerenju da se time problem rješava. Stvaranje mučenika obično je najefikasniji put da se nacionalizam dovede do usijanja.

II. Prof. dr. Rastislav Petrović tvrdi da Kuči nisu Albanci, navodi nekoliko srpskih imena i kaže: »Svi su pripadali bratstvu Drekalovića. Zamolio bih profesora Horvata... da nam prstom ili perom ukaže na neko od ovih imena da je albansko.« Evo odgovora, doktore Petroviću: Drekalovići. To je najveće kučko bratstvo, a osnovao ga je Albanac Dreka, što srpski znači Andrija. Čuveni kučki vojvoda Marko Miljanov, na osnovi narodne predaje, navodi nekoliko verzija o porijeklu Kuča i zaključuje: »... ova treća najviše priliči istini: da su Drekalovići od Đurđa Kastriota, a ostali Kuči od Mrjavčića i da su se ovi naselili u Kuče poslije prospine Mrjavčića, a oni poslije Kastriotove razure« (*Sabrana djela*, 3, s. 21). Na drugom mjestu Miljanov kaže: »Pošto je Dreka postâ vojvoda Kučima, upravlja je narodom više no druge vojvode, koje su Turci metalili... u svako selo po jednoga; jer Dreka postaviše Kuči na skupštinu, te stoga je imâ vlast ka vojvoda plemenski a ne seljanski« (s. 31). Novija historiografija ponešto je korigirala Miljanova. Lj. Kovačević navodi da su Kuči postali od starijeg, srpskog, i mlađeg, albanskog, stanovništva, koje se, većinom, doselilo nakon što su Kuči potpali pod Tursku. No i za vrijeme srpske vladavine u Kučima je bilo Albanaca. U XVII. vijeku Drekalovići su prešli na pravoslavlje i posrbili se i odatle ona srpska imena, ali je u plemenu još uvijek bilo mnogo Albanaca, pa je od dvojice vojvoda jedan biran od Albanaca (M. Miljanov, *Sabrana djela*, Titograd, 1967, ss. 222–23). Samo ime Kuč albanskog je porijekla i u sjevernoj Albaniji postoje dva sela s tim imenom. Postoji albanska predaja da Hoti, Kastrati i Klimenti vode porijeklo od Kuča. Također i predaja da Albanci upotrebljavaju riječ kuč kad govore o junaštvu, pa su prema tome Kučima ovo ime dali Albanci jer ih smatraju najvećim junacima u tom kraju. Na osnovi toga Kovačević zaključuje da se prvobitno vjerovatno Kuči zvalo jedno albansko bratstvo ili selo, pa se poslije ime proširilo na okolna albanska i srpska sela (ibid. ss. 223–24). Albanaca je bilo među Kučima ne samo u XVII. nego ih ima i danas u XX. vijeku, i žive u Zatrijepču (Bankeči), Kočima (Kočići) i jedan dio u Fundani (J. Erdeljanović, *Kučići, Bratonožići, Piperi*, Beograd (1907, 1981).

Možda ambicija dr. Petrovića da dijeli lekcije na osnovi nedovoljnog

poznavanja* problema može djelovati humoristički. Veoma je ozbiljno, međutim, ono što slijedi:

»Prof. Horvat nema pojma o historiji... a usudio se da piše o njoj. Mora da ga je na to naterala neka grdna nevolja, potreba i ko bi znao što drugo, kad se prihvatio pera da piše o nečemu... što mu nije znano i... na osnovu materijala iz kojih je birao ono što odgovara njegovoj unapred postavljenoj koncepciji... Bilo bi mi žao ako bi se pokazalo da je grešku koju je napravio kada su u pitanju Kuči napravio zbog toga, da bi albanskoj iredenti omogućio da se pozove na njegovo, u svetu dobro znano, ime kada pravi kartu Velike Albanije...«

Čemu ova insinucija, druže Petroviću?

III. Sa Zoranom Avramovićem slažem se i samo bih želio razjasniti jedan nesporazum. Kad ja inzistiram na tome da je pravi problem radikalno ubrzati privredni razvoj Kosova, onda se time ističe osnova *dugoročnog* rješenja kosovskog pitanja, a ne implicira se nikakav ekonomski determinizam. Radi se o nužnom, a ne dovoljnom uvjetu za rješenje. Poznato je da je npr. Baskija najrazvijeniji kraj Španjolske, a ipak ETA neprestano podmeće bombe. Zbog toga Avramović ne proturječi meni kad kaže da je pravi problem »radikalno zaustavljanje iseljavanja...« jer se i ja slažem, pa to i kažem, da je to *trenutačno* osnovni problem. No, ne može se prihvatiti nastavak rečenice »i uspostavljanje onog odnosa koji je poremećen preseljenjem 200.000 Srba i Crnogoraca«. U socijalističkoj zemlji ne radi se o proporcijama nego o ljudima. Svakom građaninu Jugoslavije valja omogućiti da neometano živi gdje hoće, a ne da bude maltretiran zbog svoje nacionalnosti. Proporcije su pritom irelevantne. Zašto se ne bi procent Srba povećao? Trebalo bi biti jasno da je zajednička jugoslavenska obaveza da se svakom iseljeniku koji to želi materijalno i moralno pomogne da se vrati na svoje ognjište. Dosljedno tome, nikoga se ne smije spriječiti da iseli kamo god to želi, uključivši i u inozemstvo i unutar toga uključivši i u Albaniju.

IV. Milorad Vučelić nije birao riječi, što i mene lišava obaveze da navlačim rukavice. Vučelić prvo postavlja pitanje zašto u Kosovu štite albanski,** crnogorski i općenito jugoslavenski intelektualci. I onda, a da nije svjestan toga, odmah sam odgovara u sljedećem odlomku koji nosi naslov »Predlozi Branka Horvata« u kojem mene zasipa uvredama, o čemu će još biti riječi. Kad sam ja odlučio da prekinem šutnju, žrtvujem nekoliko mjeseci svog redovnog naučnog rada i javim se ne u Zagrebu nego u Beogradu, prijatelji – Srbi i drugi – odgovarali su me od nauma, jer da »nisam svjestan što me

* Pogrešna ocjena: iz odgovora dr. Petrovića (*K.N.*, br. 742) saznao sam da se ne radi o nepoznavanju već o prešućivanju.

** Poslije sam od svojih korespondenata saznao da je bilo albanskih priloga, ali ih *Književne novine* nisu objavile.

čeka«. Kad je u *Borbi* objavljeno prvo »Pismo srpskom prijatelju« Tarasa Kermaunera, odmah se u istom listu javio netko tko je za mene anonimus u jugoslavenskoj kulturi i proglasio Kermaunera po kratkom postupku »lumpeninteligentom«. Ne branim Kermaunera. U sljedećim je pismima izrekao niz nepromišljenosti, zbog kojih vjerojatno sada žali, ali radi se o jednoj od istaknutih ličnosti jugoslavenske kulture u čiju se dobronamjernost i iskrenost ne može sumnjati. I bez obzira na sve to – lumpeninteligent! Od političkih funkcionara, Stane Dolanc je dao nekoliko nefrazerskih izjava o Kosovu, i odmah je u štampi dobio otvoreno pismo. Azem Vlasi je pokazao da nije spreman samo slušati nego da ima i vlastite kriterije političkog ocjenjivanja – i u trenutku su počele javne prozivke i insinuacije o dvije stolice. Dragiša Pavlović »olako« upozorava na nacionalizam štampe. Moram reći da je meni lično simpatično ovo pozivanje na red političara od strane građana. Nezgoda je jedino u tome što je veoma jednostrano i pogrešno usmjereno.

Ili što misli Vučelić o Petrovićevoj insinuaciji navedenoj u točki 2? Ili npr. o izjavi dr. Vujadina Milanovića, profesora Prištinskog univerziteta danog *Dugi*, (26. VI 1987, s. 21) koju je novinar Miško Kalezić zabilježio ovako: »Doktor Milanović na kraju nije zaboravio da ukaže i na proalbansku separatističku inodoktrinaciju i na širem jugoslavenskom prostoru, posebno skrećući pažnju na korene *antisrpske i antijugoslovenske* projekcije u obimnom tekstu *zagrebačkog* ekonomista Branka Horvata, objavljenom u *beogradskim 'Književnim novinama'*. Iznete ideje – rekao je Milanović – ne mogu se posmatrati kao neka sasvim insularna pojava – to je eho duge, duge politike i propagande koje vuku svoje *poreklo čak i od Austrougarske i Nemačke*« (kurziv moj). Lupi i ostane živ! – rekao bi narod. Ako profesor Milanović ovakvim umotvorinama časti svoje albanske kolege na Prištinskom univerzitetu, nije teško zamisliti reakciju studenata i nastavnika.

U atmosferi agresivne netolerantnosti ljudi šute, jer ne nalaze partnera za dijalog. Posebno tu netolerantnost osjećaju jugoslavenski orijentirani Albanci. Kad se na nekom srpskom zboru čuje nacionalističko harangiranje – što smo imali prilike vidjeti i na televiziji – onda je to reagiranje uvrijeđenih ljudi, a Albanska Sanije Veselji, koja to kritički iznosi na sjednici CK SKJ, obasuta je uvredama i prijetnjama. A kad neki albanski radnik napiše Kosovo-republika, onda ide u zatvor kao zakleti neprijatelj bratstva i jedinstva. Albanci nemaju pravo na frustracije, to pravo imaju samo Srbi. Usput da napomenem da je taj stav već eskalirao u općenito ponašanje: tvrdi se da nema simetrije u nacionalizmima; po Vučeliću ne može se srpski nacionalizam uspoređivati s maspokom. Pojedinci već idu i dalje, pa tvrde da se četnici ne mogu uspoređivati s ustašama. Izmišljena je već i terminologija: hrvatski (slovenski, makedonski, albanski) nacionalizam je agresivan dok je srpski nacionalizam defenzivan. No, da se vratimo Albancima.

Kad u nekom selu budu pretučeni srpski omladinci, onda je to gnjusni zločin. A kad budu pretučeni albanski omladinci, onda su to pojedinačni

slučajevi. Kad se na Kosovu polupaju prozori na srpskoj kući, onda to vodi u genocid. Kad se polupaju izlozi na albanskim radnjama u srpskim gradovima, ond je to revanšizam neidentificiranih lica.

Kad se na Kosovu desi neki incident, štampa to objavljuje iduće jutro – i to je dobro. Kad se u Beogradu ili Požarevcu dogode incidenti u obrnutom nacionalnom smjeru, to se prešućuje po više tjedana, pa i mjeseci – i to je veoma loše. Srpski ustanak je povijesna prekretnica, a Prizrenska liga – koju je Tucović usporedio sa srpskim ustankom – jest reakcionarna nacionalistička ujdurma. I tako dalje unedogled. Kako sad jugoslavenski orijentirani albanski rodoljubi da se uključe u dijalog? Za intelektualca nacionalistički ispad jest nacionalistički napad – nema opravdanog i neopravdanog nacionalizma. Zločin je zločin – ni u jednom krivičnom zakoniku ne postoji kategorija pojedinačnog zločina. A borba za nacionalnu emancipaciju jednako je vrijedna bez obzira o kojoj se naciji radi.

Što se tiče Crnogoraca, pretpostavljam da Vučelić nikad sebi nije postavio pitanje kako to da u Crnoj Gori nema međunacionalne netrpeljivosti koja se javlja na Kosovu, u Makedoniji i u tri srpske općine naseljene Albancima? I donekle srodno pitanje: kako to da Romi i Muslimani, koji predstavljaju značajne nacionalne manjine na Kosovu, ne sazivaju protestne zborove i ne odlaze u Saveznu skupštinu?

Međutim, iako se nedovoljna glasnost albanskih i šutnja ostalih jugoslavenskih intelektualaca može razumjeti, ne može se opravdati. Ocjena »nedovoljno« umjesto »šutnja« kod Albanaca odnosi se na činjenicu da je bilo javnih istupanja, kao što su ona Halita Trnavcija, Bajrama Ademija i drugih. U stvari, Trnavci je imenima i prezimenima prozvao svoju rođenu političku birokraciju u *Politici* kako to nijedan srpski intelektualac nije uradio ni u *Rilindji*, a kamoli u *Politici*. No, sve to naravno nije dovoljno. Ako kosovska tragedija potraje, a intelektualci se konstruktivno ne uključe u akciju, teško će se ogriješiti o interese svojih naroda, a posljedice mogu biti nesagledive.

Vučelić piše: »Horvat se... žali da nema dovoljno informacija. Neinformisan u vezi s Kosovom danas može biti samo neko ko ne želi da bude informisan ili kome je neinformisanost potrebna kao alibi za ćutanje ili *lažan i tobož objektivistički govor*.« Pozvan je u pomoć i filozof Kosik da se pokaže kako »nedostatak informacija spada u određenu vrstu politike, isto kao i *fraze i karijerizam*« (kurziv moj). Hvala na insinuacijama. No, da vidimo kako stoje stvari. O važnom *prizrenskom procesu* tek je nedavno *Intervju* objavio donekle potpunu, ali nekritičnu informaciju. O ključnom čovjeku pokrajine, Fadilu Hoxhi, tek partijska komisija treba utvrditi o čemu se radi. Mnoge pojedinosti o zbivanjima na Kosovu tek sada izlaze na vidjelo, a za mnoge još ne znamo. Ne postoji *nijedno* ozbiljno istraživanje geneze 1968. ili 1981. Ne znamo za proporcije pritiska: koliko je iseljavanje uvjetovano regionalnim zatvaranjem – što se dogodilo u svim republikama, osim u Sloveniji – a koliko je rezultat nacionalističkog maltretiranja. Zašto do sredine 60-ih nije bilo

iseljavanja? Ne postoji nijedno istraživanje javnog mnijenja; nijedna sociološka analiza međunacionalnih odnosa poput onih provedenih u Hrvatskoj i Sloveniji. Ne postoji nikakva socijalno-psihološka analiza zatvorenih i kažnjenih. U uvjetima velikih porodica, rođaćkih i plemenskih veza 6000 zatvorenih i kažnjenih vezani su neposredno i posredno za više od 100.000 ljudi. Što to znači? Da li je potrebna neka posebna indoktrinacija da se ti ljudi orijentiraju u neželjenom smjeru? Kakve su posljedice ogromne nezaposlenosti, naročito među mladima? I tako dalje. Sociolozima je poznato da se na prijelazu iz tradicionalnog u industrijsko društvo javljaju anomalije kad tradicionalna etika prestaje važiti, a nova etika još nije formirana. Pojave anomalije vidljive su širom Jugoslavije. One moraju biti naročito izražene na Kosovu, gdje se među ostalim žene još kupuju, a nekoliko hiljada ljudi čami u izolaciji zbog krvne osvete. Kad etičke norme popuste, javlja se kriminal koji se u poremećenim međunacionalnim odnosima prelijeva u nasilje prema drugoj naciji. Još nitko nije istražio procese koji se dešavaju kad se anomalija poklopi s formiranjem nacije u višenacionalnoj državi.

I kad Vučelić, usprkos svemu tome, smatra da znamo sve što treba znati, onda je to ignorantna arogancija neobično visokog stupnja, usporediva samo s onom nekih naših političara koji su doveli zemlju u ovu nezavidnu situaciju. Vučelić piše: »Srbija je po toj (tj. mojoj) logici paradoksalnosti uvek na dobitku – u ratu gubi ljudstvo, a u miru teritorije!« Očigledno, autoru nije jasno da je on danas građanin socijalističke Jugoslavije, a ne kraljevine Srbije. Srbija je dva puta – 1918. i 1943. – oružjem izraženom voljom svog naroda ušla u državu Jugoslaviju. Na taj način cjelokupni srpski narod ujedinjen je u zajedničkoj državi, što inače ne bi bilo moguće i što Makedonci, Slovenci i Albanci nisu uspjeli postići. Nije mi poznato da je Jugoslavija bilo kada bila spremna odreći se integriteta svojeg teritorija. Što to onda Srbija gubi?

Vučelić nastavlja: »Paradigmatičnost Horvatovom stanovištu je i u tome što on... ne može a da ne aktualizuje neku od oveštalih kominternističkih teza i ideja. Otuda kod Horvata u ovoj prilici već znamenita ideja federacije balkanskih naroda.« Za federaciju balkanskih naroda zalagale su se socijaldemokratske partije balkanskih zemalja davno prije no što je itko pomislio na stvaranje Kominterne. Prednjačila je upravo srpska socijaldemokracija, što joj služi na čast. Teško mi je pretpostaviti da Vučelić to ne zna. A ako zna, zašto meni – i Tucoviću – podmeće Kominternu?

Nepotrebno je da nastavljam. Treba li objašnjavati zašto nitko ne želi ulaziti u ovakvu vrstu dijaloga o Kosovu?

3. Odgovor Srpkinji iz Bosne*

Prvo pismo

Hvala na pismu. Ja razumijem Vaše emocije, ali emocije nisu pouzdan savjetnik u rješavanju problema. Upravo zato sam i napisao ovaj poziv za jugoslavenski razgovor koji je za mene lično bio veliki gubitak vremena, jer sam morao prostudirati zapletenu kosovsku historiju. Jedino se u razgovoru emocije mogu uravnotežiti argumentima. Alternativa je ono što se desilo 1941–45.

Predlažem da razmislite o sljedeća dva problema. Citirate Bogdanovića da je u XIV v. na Kosovu bilo svega 2% Albanaca. Podatak je dubiozan, jer se zasniva na turskom popisu koji nije rađen po metodi SZS. No, pretpostavimo da je točan. Tada će Vam albanski šovinist odgovoriti da je nekoliko stoljeća ranije procenat Srba na Kosovu bio točno nula, jer su tu živjeli Iliri, tj. preci Albanaca, a Slaveni su bili u ruskim stepama. Ovakvom argumentacijom brzo ćemo stići do pračovjeka – i to ne samo teorijski nego i sa svim praktičnim konzekvencama.

Za razliku od Bogdanovića, ja se zalažem za jedno sasvim drugačije viđenje svijeta. Za mene je Kosovo integralni dio Jugoslavije i stoga je jednako srpsko kao i albansko; ono je zajednička baština svih Jugoslavena – jednako kao što je to i moje Zagorje.

Drugi je problem implikacija onoga što ste naveli, naime da su Albanci, i narod i funkcionari, rođeni neprijatelji Jugoslavlje. Takav je stav direktna podrška albanskim šovinistima, koji nastupaju sa simetričnom tvrdnjom: da su Srbi (a vjerojatno i Jugoslaveni općenito) najveći neprijatelji Albanaca. Konzekvence su očigledne. Predlažem da razmislite o tome kako su Hrvati imali svoje ustaše, Srbi četnike, Slovenci bjelogardejce, a Albanci svoje baliste, odnosno na Kosovu vulnetare. Ti koljači i šovinisti nisu i ne mogu biti izjednačeni s narodima. Nadalje, kao Bosanci poznato Vam je da su se bosanski muslimani ponašali prema kršćanskoj (dakle srpskoj i hrvatskoj) raji jednako kao i albanski muslimani i optirali su za sultana, a ne za Srbiju ili Hrvatsku.

* Autorica pisma reagirala je na moj članak »Kosovsko pitanje« objavljen u *Književnim novinama*.

I to se, u odnosu prema Srbima, protegnulo djelomično i na razdoblje posljednjeg rata. Pa što iz toga slijedi? Da su Bosanci neprijatelji Srba? Jadna bi bila ova zemlja kad bi svatko svakome bio neprijatelj!

Naš današnji problem nije ni srednji vijek, ni nacionalni mitovi, ni šovinističko klanje poslije raspada Stare Jugoslavije. Naš je problem da očuvamo i razvijemo Novu Jugoslaviju. A u tom okviru, naš je problem da vratimo iseljene Srbe njihovim domovima, da svakom građaninu osiguramo život dostojan čovjeka ma gdje se on nastanio u ovoj našoj Jugoslaviji i da Albance – usprkos drugom jeziku, kulturi i historiji – integriramo u Jugoslaviju kao punopravne građane. Sve što pomaže rješavanju ovih problema, dobro je; sve što odmaže, loše je. Sami problemi nisu stručni nego politički. A stav prema njihovom rješavanju predstavlja test za razlikovanje patriota od nacionalšovinista.

Na kraju, niste na žalost u pravu kad umanjujete značenje srpskog nacionalizma. On se danas razvija na gotovo identičan način kao hrvatski maspok prije dvije decenije. I ako srpski intelektualci ne prekinu svoju šutnju i javno ne reaguju, čekaju nas vrlo neprijatni dani. Dok se druge zemlje pripremaju za XXI. stoljeće, mi se satiremo u izmjeničnim ciklusima nacionalnog šovinizma i birokratske represije.

Drugo pismo

Ima u Vašem pismu mnogo toga s čime se slažem. Ali isto tako ima i dosta toga što je rezultat nepotpunih ili pogrešnih informacija, čega vjerojatno niste svjesni. Ima i jedna nota isključivosti. Da pođemo redom.

1. Preko str. 13–14 prvog pisma nisam »olako« prešao. Naprotiv, smatram krajnje neumjesnim govoriti o Srbiji »svedenoj« na beogradski pašaluk i slično, o Hrvatskoj »svedenoj« na bansku Hrvatsku.

Smatram da je i Srbima i Hrvatima domovina cijela Jugoslavija, a ona je dobrano veća od bilo koje historijske Srbije ili Hrvatske.

2. Treba razlikovati predratnu KPJ pod utjecajem Kominterne i ratnu KPJ koja je (jedina) svenarodna partija. Nađite nekog starog partizana u kojega imate povjerenja, pa popričajte o NOB-u. Vidjet ćete tada koliko su Vaše interpretacije AVNOJ-a i ostalog pogrešne.

3. Moj stav o Ustavu 1974: Ja sam se pripremi tog fatalnog Ustava javno odupro još 1970. i 1972. Kao rezultat izgubio sam katedru i dospio sam na crne liste *Vjesnika* i *Politike*, i ostao sam na njima do danas.

4. *Nož* je odlična knjiga i treba da je pročitate. Problem s Vukom Draškovićem jest u tome što nije povukao nikakve pouke iz vlastite knjige, pa se danas ponaša tako kao da se sprema za reprizu *Noža*.

5. Točno je da su se u Hrvatskoj ugasili ćirilčni listovi. No, još prije je

likvidirana Matica hrvatska. Zamislite što bi se desilo da netko pokuša likvidirati Maticu srpsku?

6. Ćirilica nije srpsko pismo nego pismo svih Južnih Slavena, s jednim izuzetkom Slovenaca, a izmislili su je Makedonci ili Bugari. Zar ste zaboravili, među ostalim, bosančicu? Dalmatinci su ćirilicu zvali »arvackim« pismom. Najstariji spomenik hrvatskog ćirilskog pisma je Povaljska listina iz 1184. godine. Prvu ćirilsku štampariju osnovali su Crnogorci.

Čak je i Skender-beg u Kruji svoju diplomatsku korespondenciju obavljao ćirilicom. I naravno kulturna je sramota što se ćirilica ne njeguje.

7. Vlatko Maček je mnogo bolje prošao, no što se Vama čini. U Banovinu Hrvatsku bili su uključeni istočni Srijem, veći dio Hercegovine i dio Bosne, a nastavljali su se razgovori o pripojenju drugih krajeva. Prema tome, zaključuju maspokovci, Hrvatska je okljaštrena dok su komunisti proširili Srbiju na najveći teritorij u njezinoj historiji. Naime, prije ujedinjenja čitav je Srijem bio uključen u Slavoniju, a dio Sandžaka i cijela Metohija pripadali su kraljevini Crnoj Gori. Činjenice su nesporne, a interpretacija je besmislena.

8. Za vrijeme revolucije glasa se puškom. Imajući to na umu, granice pojedinih republika odlično su određene. No, u međuvremenu je prošlo nekoliko decenija i sada bi – u jednoj demokratskoj zemlji – granice trebalo odrediti referendumom ako se nekoj većoj grupi građana čine spornim. To vrijedi za Dalmaciju jednako kao za Kosovo.

9. Nacionalistički ispadi u Splitu veoma su ružan događaj i prije svega odaju primitivizam i nedostatak civiliziranosti. No, jednako je tako ružno i razbijanje šiptarskih radnji u Beogradu. Ne počinje li Vas zabrinjavati Vaša selektivnost u odabiranju ružnih događaja kod pojedinih naroda?

4. Odgovor makedonskom korespondentu

Ja sam poslije 1972. godine izgubio svaku iluziju o našim političkim ekipama. Ne očekujem od njih ništa dobro – s djelomičnim izuzetkom slovenskih političara – i svaki pokušaj nekakvog pozitivnog uticanja smatram beskorisnim gubljenjem vremena. Moj je članak o Kosovu bio upućen jugoslavenskim intelektualcima i značio je poziv na razgovor. Zbog teme odabrao sam srpski list kao mjesto razgovora. Test nisu baš sasvim položili, ali mnogobrojna pisma koja primam pokazuju da je od ovog pokušaja bilo koristi.

Zahvaljujem na upozorenjima u vezi s nekim nepreciznostima i nedorečenostima u formulacijama. Uzet ću Vaše primjedbe u obzir kod definitivne redakcije teksta kad budem pripremio knjigu o Kosovu. Međutim, varate se ako mislite da sam u pogledu Makedonaca bio površan. Pomno sam proučio sve meni pristupačne povijesne materijale – kao što znate, malo je ozbiljnih historijskih radova, a zahvaljujući ornosti naših historičara, jedna naučno pouzdana historija Makedonije još nije napisana – i ono što mi je izgledalo sporno raspravio sam sa svojim makedonskim prijateljima. Imao sam i osobnih razloga da o makedonskom narodu ozbiljno porazmislim. Mene su iz ustaškog zatvora u Slavonskoj Požegi oslobodile upravo makedonske brigade i jedna albanska* i to neposredno prije likvidacije. Da su Vaši Makedonci stigli samo dva dana kasnije, ne bih ja danas imao mogućnosti da s Vama raspravljam o makedonskom pitanju.

Da pokušam sada razjasniti nesporazume koji proističu iz Vašeg pisma.

1. Narod koji ima hiljadugodišnju historiju nije slučajno nastao. Ali, igrom historijskih slučajnosti može nestati, kao što se to desilo mnogobrojnim i mnogo većim narodima u historiji svijeta. A ako je formulacija suviše gruba, moglo bi se reći da se može desiti da mogućnosti za nacionalni razvoj budu toliko sužene da normalno konstituiranje nacije bude ugroženo.

2. Srpska i bugarska vlada dogovorile su se da Bugari okupiraju veliki dio vardarske Makedonije, a Srbi sjevernu Albaniju. Budući da su velike sile

* Slavonsku Požegu oslobodile su 21. aprila 1945. dvije makedonske divizije, 42. i 48. U sastavu 42. divizije borila se 7. albanska udarna brigada.

najurile srpsku vojsku iz Albanije, srpska se vlada našla oštećenom, pa je kao obeštećenje okupirala i »bugarski« dio Makedonije. Pretpostavljam da su ove historijske činjenice nesporne.

3. Zamislite za trenutak da su bugarski grabežljivci bili uspješni od srpskih i da su uspjeli okupirati cijelu vardarsku Makedoniju. Što bi danas bilo s makedonskom nacijom? Što bi bilo s normiranjem makedonskoga književnog jezika, s makedonskim univerzitetom, s makedonskom inteligencijom, s makedonskom kulturom? Pretpostavljam da ćete se složiti da bi se sve to svelo na nekoliko hiljada patriota u bugarskim zatvorima i nekoliko hiljada emigranata u Novoj Jugoslaviji! Naravno, još bi uvijek postojala mogućnost da se borba nastavi i da se u budućnosti ostvare takve radikalne političke promjene koje bi, makar i sa zakašnjenjem, dozvolile formiranje makedonske nacije. No, s vremenom vjerovatnost za tako nešto bila bi sve manja.

Ništa bolje Makedonci ne bi prošli da su sa svojom federativnom partijom i četiri poslanika ostali u sklopu turske republike. Nijednoj etničkoj grupi Turska dosad nije dala nikakvu autonomiju. Sjetite se tragične sudbine Armenaca.

4. Balkanski ratovi bili su oslobodilački ukoliko su balkanske države oslobađale pripadnike svojih naroda od otomanske vlasti, i bili su osvajački utoliko što su uspostavili okupatorski režim nad pripadnicima drugih naroda, u osnovi nad Makedoncima i Albancima. Nema spora o osvajačkim namjerama monarhističkih vojski i vladajućih buržoaskih krugova. Nema spora o tome da je kraljevska Jugoslavija ugnjetavala Makedonce (i Albance). Međutim, historijski događaji ne ocjenjuju se na osnovi intencija njihovih aktera. Historijski događaji dobivaju svoje pravo značenje samo u jednom dužem historijskom kontinuitetu. I u tom smislu jugoslavenska revolucija dala je ratovima Srbije i Crne Gore oslobodilački karakter. Govoreći političkim jezikom, srpski komunisti iskupili su grijeh srpske buržoazije. A osim toga hegemonija dvorske kamarile prije rata ne može se interpretirati kao hegemonija srpskog naroda. Srpski seljaci išli su u ratove da oslobađaju. Što su rezultate tih ratova iskoristile razbojničke grupe na vlasti, treba kao zaslugu pripisati isključivo njima. Ako se sadašnji političko-ekonomski kaos nastavi, bojim se da ćemo na sličan način morati braniti i jugoslavensku revoluciju.

5. Za vrijeme svojih boravaka u Bugarskoj i Grčkoj ja sam se posebno zanimalo za položaj Makedonaca. Ustanovio sam da se asimilacija brzo provodi, a animozitet prema makedonskoj *etničkoj posebnosti* ne postoji samo kod vladajućih krugova, nego i među širokim slojevima, uključujući – što me posebno iznenadilo – socijaliste i komuniste u Grčkoj. Stoga očekivati razvoj makedonske nacije u sklopu Bugarske ili Grčke spada u domenu patriotskih fantazija. Jedina mogućnost ujedinjenja makedonskog – i slično tome albanskog – naroda ostaje u balkanskoj federaciji. A budući da su današnji vladajući krugovi balkanskih zemalja preuzeli manire svojih

buržoasko-monarhističkih prethodnika – šanse za ostvarenje balkanske federacije su minimalne.

Zbog spomenutih razloga ja zaista žalim što makedonski intelektualci nisu smogli snage da razumom prevladaju emocije i da podrže općejugoslavensku proslavu oslobodilačkih tekovina balkanskih ratova. Ako želimo graditi sadašnju – i buduću – zajedničku državu, onda se moramo navići da i historiju smatramo zajedničkom.

5. Bujanska konferencija i njezina prehistorija

I.*

S velikom nelagodom pročitao sam članak pod gornjim naslovom našeg uvaženog modernog historičara Branka Petranovića, kojeg izuzetno cijenim. Razmišljajući o tom članku, moj je osjećaj nelagode sve više rastao, dok na kraju nisam zaključio da moram javno reagirati. U situaciji kakva je stvorena očigledno je da albanski intelektualci ne mogu reagirati. Ma kakve argumente iznijeli, bit će žestoko napadnuti ili kao nacionalni šovinsti ili kao nacionalni izdajice. A nitko ne voli takve etikete. Srećom, međutim, ova naša nemirna zemlja dovoljno je šarolika da se uvijek nađe netko sa strane tko može pokušati graditi mostove razumijevanja. Petranović u svom članku ne navodi neke važne nove historijske činjenice koje već ne bi bile poznate – sve smo to u posljednjih nekoliko godina više puta čitali u raznim publikacijama. Ono što je novo jest zahtjev: »Rukovodstvo Kosova je dužno da je (Bujansku rezoluciju) povuče, poništi i javno se distancira od ovoga akta u delu gde je reč o izjavljenoj separatističkoj želji.«

Za žaljenje je da jedan profesionalni historičar ne uspijeva kontrolirati svoje emocije i u jedan historiografski tekst ubacuje svoj lični politički stav kojemu tu nije mjesto. Na taj način postaje očigledno da je članak upravo i pisan s namjerom, a zatim i objavljen u dva naša vodeća dnevna lista, *Borbi* i *Politici*, s istom namjerom koju jugoslavenski Albanci općenito, a pokrajinsko političko vodstvo posebno, ne mogu drugačije interpretirati nego kao javno ponižavanje. Taj će članak velikoalbanski nacionalisti dočekati s likovnjem. Teško shvaćam kako jedan profesionalni historičar nije bio svjestan usluge koju je učinio nacional-šovinistima? Kad jedan srpski historičar

* Neposredno prije partijskog plenuma o Kosovu *Politika* od 30. maja do 2. juna (i *Borba* simultano) objavila je u nekoliko nastavaka članak Branka Petranovića o Bujanskoj konferenciji. Članak je bio pristran i činjenično netočan i mogao je nanijeti neprocjenjivu političku štetu. Zbog toga sam svoj komentar poslao *Politici* (i *Borbi*) uz ovo popratno pismo glavnom uredniku Živoradu Minoviću: »Molim Vas da objavite ovo moje reagiranje na članke dra Petranovića objavljene u Vašem listu. Meni je poznato da je moje ime u *Politici* na crnoj listi, no ukoliko bih ovo reagiranje objavio negdje drugdje, to bi moglo imati nepoželjnih političkih posljedica.« Kao što se moglo očekivati, tekst je ostao neobjavljen, što samo po sebi govori o kvaliteti jugoslavenskog dijaloga o Kosovu. Srećom, međutim, redakcija *Politike* ne predstavlja srpske intelektualce, pa sam odlučio da i ovaj tekst pošaljem na adresu Francuska 7. Slijedi originalni tekst s dodatkom od nekoliko rečenica i ispuštanjem jedne kao nepotrebne. Tekst je objavljen u *Književnim novinama* 15. X. 1987.

u *Borbi* i *Politici* traži da se Bujanska rezolucija poništi, ne bi trebalo čuditi ako uskoro jedan albanski historičar u *Rilindji* zatraži njezino legaliziranje. Dalji tok događanja nije potrebno opisivati. Međutim, historijski se događaji ne »ponišavaju« i ne »vaskrsavaju«. Oni su se zbili i njih treba proučavati i izvući pouke.

Ja nisam profesionalni historičar i ne namjeravam se upuštati u historio-grafsku analizu. Moja jedina kvalifikacija za ocjenjivanje ovog događaja iz *naše* narodnooslobodilačke borbe jest u tome što sam u historiji, koja se zove NOB, sam učestvovao. Gledajući kroz prizmu tog iskustva, moje viđenje Bujanske konferencije sasvim je različito od Petranovićevog i svodi se na svega nekoliko jednostavnih zapažanja:

1. Petranović piše: »Jedan separatistički akt je praktično poništen od strane CK KPJ, načelno i politički, neposredno pošto je bio i formulisan.«

Ta kategorička izjava jednostavno je suprotna historijskim činjenicama. Koliko je meni poznato, ne postoji partijski dokument u kojem je rezolucija ocijenjena kao separatistička i kao takva poništena. U pismu CK KPJ Oblasnom komitetu za Kosmet, koje naravno spominje i Petranović, kaže se naprotiv: »Rad oko oblasnog odbora u osnovi je pravilan, a proglašen je pravilan i lep. Mi vam, u vezi s tim, ukazujemo na to – kako treba da priđete nacionalnom pitanju.« Ističe se da odluke AVNOJ-a »omogućuju pravo na samoopredeljenje«. No, »to pravo može da se stekne, da se izvojuje samo borbom i u borbi protiv imperijalizma...« Slijedi zaključak: »Danas se, drugovi, radi ne o tome da se razgraniči Albanija i Jugoslavija – obe okupirane od Nemaca – nego da se obe, oružanom borbom, oslobode od njih. Zato svako postavljanje pitanja razgraničenja – u stvari pomaže Nemcima da podstiču jedan narod protiv drugoga.« Pretpostavljam da je očigledno (1) da samoopredjeljenje nije negirano nego naprotiv istaknuto; (2) da je uvjetovano borbom protiv okupatora i (3) da je odgođeno do vremena kad zemlja bude oslobođena. Svaki učesnik NOB-a zna da su ta tri stava imala status aksioma. Također je poznato da su oni dosljedno provedeni: granice republika i pokrajina povučene su tek nakon oslobođenja.

2. Na konferenciju je bio pozvan 61 učesnik (nije mi poznata nacionalna pripadnost onih koji nisu stigli), a stiglo ih je 49, od kojih je 41 bio Albanac, 1 Musliman te 7 Srba i Crnogoraca. Odnos Albanaca i nealbanaca je prema tome bio 80:20, a to je više nego odnos Albanaca u stanovništvu Kosova (65:35 prema popisu iz 1955). Nije mi poznato je li bilo manipuliranja nacionalnim sastavom; u meni poznatim dokumentima nema dokaza za to. Da je u tom pogledu bilo nekih nepravilnosti, nema sumnje da bi partijski komiteti odmah reagirali. Takvih dokumenata nema. Od Albanaca, 10 je bilo delegata Narodnooslobodilačke vojske Albanije. Bez tih 10 delegata odnos zastupljenih nacionalnosti bio je 60:40. U ono vrijeme ovakvo delegiranje smatralo se izuzetno pozitivnim, izrazom bratstva i jedinstva budućih socijalističkih nacija. Jugoslaveni Dušan Mugoša i Miladin Popović igrali su ključnu

ulogu u radu albanskog partijskog vodstva, i to je jednako smatrano pozitivnim. Ako mogu dodati svoj komentar: obje su činjenice zaista i bile izuzetno pozitivni rezultati revolucije. Nažalost kratkotrajni.

Mnogi Albanci u Bujanu čine mi se normalni. *Albance* je trebalo pokrenuti na otpor okupatoru – Srbe i Crnogorce pokrenuli su sami događaji – a to su mogli uraditi samo Albanci. Dolaskom Talijana politički položaj Albanaca znatno se poboljšao prema njihovom položaju u kraljevskoj Jugoslaviji: dobili su svoje škole, administraciju na svom jeziku, dozvolu da nose oružje i ujedinjenje s ostalim Albancima. Zbog toga su Kosovari talijansku okupaciju primili kao oslobođenje. Zadatak albanskih partizana bio je da uvjere svoj narod u iluzornost ovog oslobođenja. To je bio izuzetno složen zadatak i njemu je služila Bujanska konferencija i njezina rezolucija. Srbi i Crnogorci bili su zvjerski proganjeni i zato partizani nisu imali teškoća da s njima ubrzo nađu zajednički jezik. No, i usprkos tome četnici su se sasvim uspješno organizirali na istom teritoriju.

3. Kontroverzni odlomak rezolucije glasi: »Kosovo i Metohija je kraj koji je naseljen najvećim dijelom šiptarskim narodom, a koji kao i uvijek tako i danas – želi da se ujedini sa Šipnijom. Prema tome osjećamo za dužnost ukazati pravi put kojim treba da pođe šiptarski narod da bi ostvario svoje težnje. Jedini put da se Šiptari Kosova i Metohije ujedine sa Šipnijom jeste zajednička borba s ostalim narodima Jugoslavije protiv okupatora i njegovih slugu. Jer je to jedini put da se izvojuje sloboda, kada će svi narodi pa i Šiptari biti u mogućnosti da se izjasne o svojoj sudbini sa pravom na samoopredeljenje do otcepljenja.«

Da li je to separatizam i kontrarevolucija? Po mom mišljenju radi se o nedozvoljenom brkanju pojmova: sa stanovišta albanskih – i svih ostalih jugoslavenskih partizana – to je bio izraz patriotizma boraca za slobodu. Što u stvari sastavljači rezolucije kažu: (1) da se albanski narod želi ujediniti – što je nesumnjivo i vrijedi za sve narode, (2) priznavanjem legitimnosti ujedinjenja oni očekuju mobilizaciju naroda protiv okupatora (zbog istog razloga to je zahtijevao i Miladin Popović) jer (3) samo se borbom može ostvariti pravo na samoopredjeljenje. Jugoslavensko partijsko vodstvo apsolutno je prihvaćalo (1) i (3), ali se razilazilo s Popovićem i Bujancima u pogledu (2): proklamiranje ujedinjenja prije oslobođenja kršilo bi osnovni princip samoopredjeljenja putem borbe i donijelo bi politički mnogo više štete nego koristi. Po mom mišljenju to je bila realistična i stoga ispravna ocjena.

4. Rezolucijom se koriste Enver Hoxha i današnji iredentisti i to je razlog, piše Petranović, zašto je treba poništiti. Ovaj zaključak predstavlja i flagrantni *nonsequitur* i veliku političku naivnost. Marksizmom su se koristili različiti diktatori, recimo Staljin. Znači li to onda da marksizam treba »poništititi«, jer se razvio u staljinizam? Ili je možda Marx potajno bio staljinist? Poznato mi je da ima i takvih razmišljanja, ali ne nalazim vrijednim da ih komentiram. – A kad bismo Bujansku rezoluciju danas s velikom pompom poništiti, to bi

tek dalo hranu za nekoliko idućih generacija iredentista i albanskih vlastodržaca.

5. Što se desilo poslije Bujana? Albanski su komunisti disciplinirano primili uputstvo CK KPJ i pitanje samoopredjeljenja odgodili za poslije. Nisu, međutim, uspjeli mobilizirati svoj narod za borbu protiv okupatora. U stvari, u času oslobođenja – u kojem su učestvovala i dvije divizije Albanaca, ali iz Šipnije – izbila je masovna kontrarevolucija.

Osnovnu pretpostavku Bujanske rezolucije poništili su na taj način sami događaji. Zbog toga, kad su se nakon oslobođenja krojile granice, Oblasna narodna skupština u Prizrenu u julu 1945. g. donosi Rezoluciju o priključenju Srbiji. Time je problem pravno apsolviran: Bujanska rezolucija više nema nikakvih pravnih konzekvenci i dobija status historijskog događaja, kao recimo *pacta conventa*, koja su nekad potčinila Hrvate ugarskoj kruni. Nakon nekoliko godina napad Informbiroa ugrozio je samu egzistenciju revolucionarne Jugoslavije. Među jugoslavenskim Albancima bilo je najmanje *ibeovaca* u usporedbi s ostalim našim većim etničkim grupama. A zatim se Albanija ne razvija u socijalističku zemlju, nego u totalitarnu diktaturu. Na taj je način i historijska osnova Bujana poništena.

U tom je svjetlu zahtjev da se poništi Bujan logički apsurd, a politički on je krajnje neodmjeran. Ono malo albanskih partizana što je Kosovo dalo, vezani su na ovaj ili onaj način za Bujan. Oni i ljudi koji su odrastali pod njihovim utjecajem trebali bi biti uporište za konsolidaciju prilika na Kosovu. Umjesto toga zahtijeva se njihovo javno ponižavanje. A budući da je Bujan očigledno bio patriotska akcija, i svi jugoslavenski orijentirani Albanci shvatit će taj zahtjev kao uvredu. Zaista nema boljeg poklona za iredentu i nacionalni šovinizam!

Međutim, u ovoj, kao i u mnogim sličnim polemikama, ne radi se zapravo u Bujanu. Radi se o nečem mnogo fundamentalnijem, o problemu čija se eksplicitna formulacija brižljivo zaobilazi. Krajnje je vrijeme da se problem izvuče na svjetlo dana i da se suče argumenti. Radi se o pitanju: imaju li Albanci pravo na ujedinjenje ili ne?

U srpskoj i hrvatskoj prošlosti borba za nacionalno ujedinjenje imala je uvijek aureolu najvišeg stupnja rodoljublja. To vrijedi i za sve ostale narode. Otkud onda to da ono što za sebe smatramo svetim pravom, drugima ne priznajemo? Da ono što kod sebe smatramo izuzetnim rodoljubljem, kod Albanaca tretiramo kao separatizam i kontrarevoluciju? Gdje je tu gvozdena logika koja treba da važi za intelektualce? I kuda je ispario socijalizam?

Petranović navodi kako ustavi iz 1946. i 1963. – Zbog čega je zaboravljen ustav koji sada važi? Očigledno zato jer se ne uklapa u šemu! – ne priznaju pravo na samoopredjeljenje nacionalnim manjinama. To mi se ne čini naročito uvjerljivim argumentom jer se ustavi mogu mijenjati, a ovi naši pogotovo. Ipak, da bismo skratili raspravu, uzмимо to kao čvrstu polaznu točku. Onda bi trebalo odmah uočiti da Albanci ni etimološki nisu nacionalna *manjina*.

U Jugoslaviji su Albanci jednako brojni kao Slovenci, a više ih je od Makedonaca, Jugoslavena i Crnogoraca. U usporedbi sa svojim sunarodnjacima u Albaniji, jugoslavenski Albanci predstavljaju 66%. Prema tome ni u Jugoslaviji ni u Albaniji jugoslavenski Albanci nisu nikakva manjina. Osim toga, podsjećam na citirano pismo CK SKJ iz 1944. g. u kojem se Albancima pravo na samoopredjeljenje izričito priznaje. Ovdje valja upozoriti i na niz izjava najodgovornijih političkih ličnosti, Neškovića, Kardelja i drugih, danih 1944. i 1945. godini – dakle *poslije* Bujana – prema kojima bi uz određene uvjete najispravnije rješenje bilo prisajedinjenje Kosova Albaniji. Petranović ne navodi te izjave. Ako za njih ne zna, onda se kao profesionalni historičar nije smio prihvatiti analiziranja historijskih događaja koje nedovoljno poznaje. A ako za njih zna pa ih je prešutio, onda se postavlja pitanje: što se desilo s profesionalnom etikom?

Položaj albanskog etnosa u Jugoslaviji dosta je rijedak, ali ne i jedini slučaj u svijetu. Pogledajmo Švicarsku. Jesu li švicarski Nijemci, Talijani i Francuzi nacionalne manjine? Kad bi to bio slučaj, Švicarska bi se sastojala gotovo isključivo od nacionalnih manjina. To je naravno apsurd, i nijedan razuman čovjek neće prihvatiti tu vrstu logike. A ipak ima mnogo više smisla da se švicarske narodnosti nazivaju manjinama, nego da se tako tretiraju jugoslavenski Albanci. Jer švicarski Nijemci, Francuzi i Talijani predstavljaju svega nekoliko procenata u odnosu prema sunarodnjacima u Njemačkoj, Francuskoj i Italiji, a jugoslavenskih je Albanaca dvije trećine prema broju sunarodnjaka u Albaniji.

Logička dosljednost može se ostvariti samo na dva načina: (1) ili da se kaže da se zapravo ne misli na manjinu, nego na nešto drugo ili (2) da se Jugoslaveni tretiraju kao *jedan* južnoslavenski narod podijeljen na nekoliko plemena. Prvo je neozbiljno, a drugo predstavlja vladajuće shvaćanje iz doba ujedinjenja 1918, koje smo, nadam se, davno prevazišli.

Prema tome, primjenjujemo legalističke formulacije o manjinama na etničku grupu koja nije manjina. Ovdje treba upozoriti na konfuziju u postovjećivanju dvaju problema koji su veoma različiti. Jedno je pravo na ujedinjenje, a drugo je pravo na otcjepljenje. Da počnem s ovim potonjim.

Pravo na otcjepljenje ima dva aspekta: ideološki i međunarodnopravni. Prije rata (do 1937) Komunistička je partija po direktivama Kominterne naivno i neodgovorno propagirala *jednostrano* pravo na otcjepljenje. Takvo pravo nije nikad nigdje ostvareno i za njega nema nikakvih racionalnih argumenata. Što se pak tiče današnje međunarodnopravne doktrine, ona se za potrebe jednog novinskog članka može rezimirati ovako. Etničke grupe imaju *uvijek* pravo na *interno* samoopredjeljenje. Otcjepljenje dolazi u obzir samo onda ako su pripadnici dotične etničke grupe sistematski diskriminirani. Ako su tretirani kao punopravni građani, *nema* međunarodnopravne osnove za otcjepljenje. U tom slučaju postaje dominantan *princip državnog integriteta*. To se objašnjava prioritetnom vrijednošću koju svjetska zajednica pridaje

stabilnosti svjetskog pravnog poretka i mirnoj koegzistenciji, a za što je ključni preduvjet nepovredivost državnih granica. Taj je opći princip u Evropi i posebno garantiran Helsinškim sporazumom.

Kako u svjetlu ovih ograničenja Albanci mogu prići svom ujedinjenju? Mogu na dva načina koje bih, prema presedanima, nazvao srpsko-hrvatskim i norveškim. Srbi i Hrvati su svoje ujedinjenje ostvarili ujedinjenjem u Jugoslaviju. I danas dva milijuna Srba i milijun Hrvata žive i van svojih republika, ali svi oni žive u Jugoslaviji. Norvežani su dugo vremena živjeli u zajedničkoj državi sa Šveđanima dok se Karlstadskim dogovorom početkom ovog vijeka nisu odvojili u zasebnu državu. S obzirom na balkansku historiju, meni srpsko-hrvatsko rješenje izgleda vjerojatnijim. U osnovi tog rješenja jest ideja o balkanskoj federaciji koju su prije prvog svjetskog rata razvile socijaldemokratske partije na ovom području, a prije svega srpska socijaldemokracija. Međutim, očigledno je da ni jedno ni drugo rješenje ne dolaze u obzir u dogledno vrijeme te da bitno zavise od toga kako će se razvijati albanska država, što je dugoročan proces. Ono što se čini realističnim u dogledno vrijeme jest švicarsko rješenje. Osloncem na bivše kosovske partizane svih nacionalnosti i tradiciju koju su ostavili iza sebe, osloncem na jugoslavenski orijentirane Albance koji predstavljaju značajnu, ali uslijed nacionalističkih okršaja prigušenu, snagu i osloncem na – ova formulacija odražava sve apsurdne sadašnjeg trenutka – ostale jugoslavenski orijentirane Jugoslavene, Kosovo bi ubrzo moglo postati konstruktivnim elementom jugoslavenske federacije. U tom smjeru, a ne poništavanjem Bujana i sličnim akcijama, treba tražiti načine da se spriječi iredenta i da se konsolidira kosovska situacija.

* * *

Kao što je već napomenuto, *Politika* i *Borba* nisu objavile ovaj tekst pisan 16. juna. Nekoliko dana poslije političko rukovodstvo Kosova javno je »poništilo« Bujansku konferenciju, što je objavila cjelokupna jugoslavenska štampa, radio i televizija. Ni tri mjeseca poslije u paraćinskoj kasarni desio se težak zločin: bivši odličan srednjoškolac koji je pisao pjesme, član Partije i nesuđeni student prava, regrut Albanac Aziz Kelmendi ubio je na spavanju četvoricu svojih nealbanskih drugova – i zatim sebe. Uskoro su novine počele objavljivati imena pojedinaca koji su se u raznim gradovima solidarizirali s ubojicom. Jedva da je potreban još neki komentar.

II.

*Stvarnost suočavanja u vezi s kosovskim pitanjem**

Pročitavši polemički odgovor Branka Petranovića (KN 1. XI. 1987) došao sam do uvjerenja da se nas dvojica zaista bitno razilazimo. Budući da su ta

* Objavljeno u *Književnim novinama* 15. XI. 1987.

razmimoilaženja principijelna – i ne odnose se samo na nas dvojicu – bit će korisno da se jasno definišu i da se sučele argumenti.

1. Postavlja se osnovno principijelno pitanje: imaju li Albanci pravo na ujedinjenje ili ne? Mi, Hrvati i Srbi, u toku svoje historije smatrali smo postizavanje ujedinjenja svetom patriotskom obavezom. U borbama za ujedinjenje proliveno je mnogo krvi, a oni koji su pali smatraju se narodnim herojima. Priznajemo li mi isto pravo Albancima ili ne? To pitanje, druže Petranoviću, ne može se običi spominjanjem nekakvih monarhija. Na to pitanje odgovara se sa da ili ne. A kad se da načelni odgovor, onda se prelazi na razmatranje problema kako postići rješenje da ostvarenje prava jedne nacije ne nanese štetu ostvarivanju istih prava drugih nacija. Molim za kratak i precizan odgovor.

2. Ispričavam se što ću morati poučiti jednog historičara: za ocjenu smisla nekog historijskog događaja ključno je što su o njemu mislili oni koji su u njemu učestvovali. Jedino ako takvih svjedočenja nema, mogu se stvarati konstrukcije na osnovi pisanih dokumenata. O bujanskom problemu u svjetlu AVNOJ-a ta svjedočenja postoje i ona su izražena u izjavama članova rukovodstva narodnooslobodilačke borbe.

Dr. Petranović piše da je za njih znao, a ipak ih nije naveo. Nije ih citirao ni u svom odgovoru. Da čitalac ne bi ostao neobaviješten i u nedoumici, navest ću tri reprezentativna mišljenja, a ona naravno nisu jedina poznata.

Sreten Žujović, decembar 1944: »Što se tiče Kosova, ono je naše i nema nikakve diskusije o tome. Ako bi se Albanija organizirala na istim principima na kojima i mi, ne bismo imali ništa protiv da se naši Arnauti otcepe i pripadnu njoj.«

Edvard Kardelj, februar 1945: Uz određene međunarodne uvjete (koji nisu bili realizirani) »najpravičnije bi bilo da se Kosovo i Metohija prisajedine Albaniji, a da Albanija uđe u federaciju s Jugoslavijom.« Prema Dedijerovu svjedočenju, to je bilo i Titovo mišljenje.

Blagoje Nešković: »Pitanje odnosa gdje će pripasti Kosovo i Metohija – Albaniji ili Jugoslaviji – treba posmatrati tako da je danas demokratska i federativna Jugoslavija najjača demokratska sila na Balkanu, koja je jedina u stanju da omogući bolji život i suradnju i zadovolji sve težnje šiptarskog naroda, kao i ostalih naroda. Kada se u Albaniji postigne potpuna pobjeda pod rukovodstvom narodnooslobodilačkog pokreta, i izmene međunarodne prilike, onda se neće postavljati pitanje granica između Jugoslavije i Albanije.«

Treba li, druže Petranoviću, na osnovi Vaših interpretacija avnojskih odluka smatrati Tita, Neškovića, Kardelja i Žujovića separatistima?

3. Ja sam u svom članku, među ostalim, kategorički iznio nešto drugačijim riječima i duljim obrazloženjem ove tri tvrdnje:

(a) Integritet Jugoslavije ne može se dovesti u pitanje.

(b) Ujedinjenje u Jugoslaviju – versajsku i buržoasku, jer drugačija nije mogla biti – jest epohalni događaj historije naših naroda. Mogao bih dodati,

epohalni upravo zato što predstavlja realiziranje historijskih težnji za ujedinjenjem, nacionalnim i međunacionalnim.

(c) Kominternu je u odnosu prema Jugoslaviji odigrala reakcionarnu ulogu, jer se angažirala u razbijanju Jugoslavije.

Ova tri moja jasna stava dr. Petranović nadugačko i naširoko ponavlja u svom odgovoru. Što je svrha tog ponavljanja? Da se sugerira čitaocu kako se ja kao Hrvat zauzمام za dezintegraciju Jugoslavije, da je smatram sumnjivom tvorevinom i da, kao član Partije, na Kominternine postupke gledam kao na očinsku brigu za narodne interese (kao što mi to imputira Vučelić)? Ili dr. Petranović nije ni čitao moj članak o kosovskom pitanju, pa provaljuje otvorena vrata? Pretpostavljam da je ovo posljednje. No, intelektualac ne smije biti neobaviješten kad ulazi u javnu polemiku. Ipak, drago mi je da se barem u ta tri osnovna pitanja slažemo.

4. U svom odgovoru dr. Petranović ponovno pravi logičke lapsuse, i to uvijek dosljedno na štetu Albanaca. Navest ću samo jedan radi ilustracije. Dr. Petranović slaže se sa mnom da je među Kosovarima bilo najmanje informbiroovaca u Jugoslaviji. Ali odmah sugerira i objašnjenje da bi to moglo biti zato jer su »u tim godinama u kosovskom rukovodstvu ključne pozicije držali Srbi i Crnogorci«. Budući da je među Srbima bilo mnogo više informbiroovaca nego među Albancima, a Crnogorci su u tom pogledu bili apsolutni rekorderi, proizlazi da se Srbi i Crnogorci naopako ponašaju samo kod kuće, a na Kosovu uspješno brane jugoslavenske interese od pogibeljnih Albanaca! Kako bi se izbjegli nesporazumi, moram odmah dodati da crnogorski informbiroovski rekord nipošto ne znači nedostatak patriotizma kod te nacije. Ako je ikoja nacija patriotska i jugoslavenska u ovoj zemlji, onda su to Crnogorci. Izbacili su okupatora iz zemlje prije no što su se drugi narodi i pokrenuli. Nadam se da sam bio jasan.

5. Na kraju ono u čemu se Petranović i ja bitno razlikujemo i iz čega proizlazi sve ostalo. *Za mene su kosovski Albanci Jugoslaveni kao i svi drugi jugoslavenski narodi. Za Petranovića, oni su tuđinci, nacionalna manjina, koju on suprotstavlja »slovenskom življu«.* A meni sugerira da Albance treba da mjerim prema *svim ostalim* narodima Jugoslavije. Ako ne uzmemo u obzir rasističko stanovište – a pretpostavljam da ga možemo ignorirati – onda kakva je to razlika između Albanaca i Slavena u ovoj našoj zajedničkoj državi Jugoslaviji, druže Petranoviću?

6. Dr. Petranović završava odgovor ovim sudbonosnim pitanjem:

»Doktore Horvat, da li znate za neki sličan primer, gde su pripadnici naroda bili izloženi takvom nasilju kao što je to slučaj, u poslednje dve decenije, sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu?«

Ovo pitanje s Bujanskom konferencijom, o kojoj raspravljamo, očigledno nema nikakve veze. Ipak odgovaram. Na svoju i našu civilizacijsku sramotu moram reći da sličan primjer znam. Primjer je nažalost još mnogo gori. Radi se o pljački, nasiljima i ubijanju Albanaca, uključivši žena, djece i staraca,

nakon što je Kosovo osvojila srpska i crnogorska vojska. O tome je kao ratni dopisnik izvještavao poznati nam ruski socijalist Lav Trocki. O tome je pisao i naš domaći, srpski socijalist Dimitrije Tucović. Postoje i drugi izvori. Nasilja su se nastavila i poslije 1918. g. Čitava sela su spaljivana. A što je tek našim Albancima pripremio predratni Srpski kulturni klub i uvaženi akademik Vasa Čubrilović u staroj kraljevini, što je ona donekle i ostvarila! Čudim se, doktore Petranoviću, da Vi kao profesionalni historičar ne znate za te događaje i ne poznajete odgovarajuće izvore. Ili možda ipak znate i poznajete? I što uopće za historijsku nauku ili našu današnju politiku slijedi iz toga što traženi primjer postoji ili ne postoji?

PRILOG II.*

* Dodatak drugom izdanju

1. *Peticija studenata*

Predsedništvu SFRJ, Beograd
Predsedništvu SR Srbije, Beograd
Predsedništvu SAP Kosovo, Priština

Predlažemo pokretanje *Inicijative za preispitivanje pravosudne politike u SAP Kosovo* u odnosu na suđenja koja su u toku učesnicima demonstracija i licima koja su na drugi način izražavala svoje političke stavove na Kosovu u toku marta, aprila i maja 1981. godine. Razlozi za pokretanje ove inicijative su sledeći:

(1) U najvećem broju slučajeva radi se o isključivo političkim inkriminacijama, za koje u načelu ne može biti nadležan sud.

(2) Masovni broj osuđenih lica u prvom stepenu (do sada oko 220) i neuobičajena visina izrečenih kazni (od 1 do 15 godina zatvora) ukazuju na izrazitu sudsku arbitrarnost u funkciji trenutnih političkih interesa, čime se neposredno dovodi u pitanje načelo nezavisnosti sudskih organa.

(3) Zaštita zakonskih prava optuženih, pa tako i sama objektivnost ovih sudskih procesa u najvećem broju slučajeva su dovedeni u pitanje zbog vođenja isključivo kolektivnih, a ne individualnih postupaka; neuobičajeno kratkog trajanja postupaka; dokazane krivice u celosti i u svim slučajevima bez izuzetka; potpune neobaveštenosti šire javnosti o toku postupaka.

(4) Izrazito diskriminativan pristup u krivičnom gonjenju, kojim su obuhvaćeni većinom mladi ljudi, albanske nacionalnosti, uglavnom učenici i studenti, stvara situaciju u kojoj se najveća politička odgovornost i kaznene posledice sa institucionalno odgovornih prenose upravo na one koji imaju najmanju političku moć i najslabiju institucionalnu zaštitu.

U situaciji korišćenja nacionalno-ekonomskog momenta kao ključa za raspolaganje društvenom moći i dohotkom, te jačanja republičkih i pokrajinskih etatizama, nužno je moralo doći do nacionalističkih zastranjivanja, prvenstveno među odgovornim ljudima u Savezu komunista. Stoga začuđuje razlika u vrstama kazni koje su izrečene s jedne strane rukovodiocima u SK Kosova, a s druge strane mladim ljudima odraslim u takvoj klimi i godinama indoktriniranim idejom o nacionalnoj emancipaciji, koja jeste jedna od bitnih pretpostavki ljudske emancipacije, ali ako se ne shvati kao najviši ili jedini oblik emancipacije. Pitanje je da li se ovakvim sudskim procesima uopšte postiže zakonom utvrđena svrha kažnjavanja.

Ovim se, naravno, ne predlaže nikakvo suđenje bivšem političkom vrhu

SAP Kosovo, već zahvatanje problema u njegovim socijalno-ekonomskim korenima i njegovo razrešavanje demokratskim sredstvima. Očekujemo da će se predlog o pokretanju ove inicijative prihvatiti, između ostalog, i u interesu očuvanja ljudskih prava i razvoja demokratskih odnosa u jugoslovenskom društvu.

Beograd – Zagreb – Ljubljana
oktobra 1981

Dole potpisani studenti*
Univerziteta u Beogradu
Sveučilišta u Zagrebu i
Univerze v Ljubljani

2. Pismo Albanca iz Gnjilana, 27. V. 1988.

Poštovani dr. prof. Branko Horvat, Ekonomski fakultet
Zagreb

Da od uvijek se našlo pošteni ljudi koji su dobro govorili za male i siromašne ali poštene narode. Povodom objavljivanja vaše knjige o krizi na Kosovu, i članak objavljen u »Rilindju« 3. Aprila 1988 godine. Slobodno možemo reći da albanski narod u Jugoslaviju i pored večite borbe za oslobođenje nije doživeo potpunu slobodu i danas, pogotovo delovi van Kosova. Međutim prvi put u dugoj Istoriji 1945 godine data su prava odnosno krvljom izvojevali kao svi ostali narodi i narodnosti Jugoslavije, ali dugo vrijeme je vladala linija stare srpske buržuazije i ideja Vase Čubrilovića za istrebljenje arbanase«.

Mismo na delu pokazali da nismo »divlji narod«, jer od oslobođenja a pogotovo od »Brionskog« Plenuma postigli smo ono što retko koji narod Evrope za takav kratak period mogao da postigne. No nekima to nije prijao a i danas to ne odgovara, mismo većito zahvaljujemo srpskim komunistima i ostalim humanistima koji su nas kao prvi komšije uvek pomogli nas, a i mi smo se trudili da im sa dobrom uzvratimo i to ćemo uvijek činiti. No kako da se sada odbranimo od te silne napada svakodnevno preko razne pseudo naučnike« unitariste, do otvorene ratne huškaše koji traže oružje protiv malog albanskog naroda koji tek u ovu slobodu otvorio je oči progledao svet. Da nesreća je naša 1981. godine studentske demonstracije, ali koje se parole danas javno ističu razne opozicione grupe sa Beogradskog podzemlja, svašta nepada na našu bedu, šta još moramo da ispaštamo da ubedimo svet da mi nismo tako »crni« kao što se o nama piše i govori. To mi nemamo smelosti da to javno kažemo jer za svaki napad na nas mi ako hoćemo da jedemo tu koru« kruha moramo da šutimo, u protivno nas čeka ulica. Trpeti moramo ali svako trpljenje ima i svog kraja. Mi albanci nismo krivi i iseljavanje srba sa Kosova, to nemožemo nikada prihvatiti, to dobro znaju svi pametni ljudi, ali mi se nemožemo pomiriti što progresivne snage u Srbiju šute. Dali su albanci krivi što su pasivni krajevi južne istočne i zapadne Srbije još otdavno se iselili po Beogradu i druga razvijene krajeve republike.

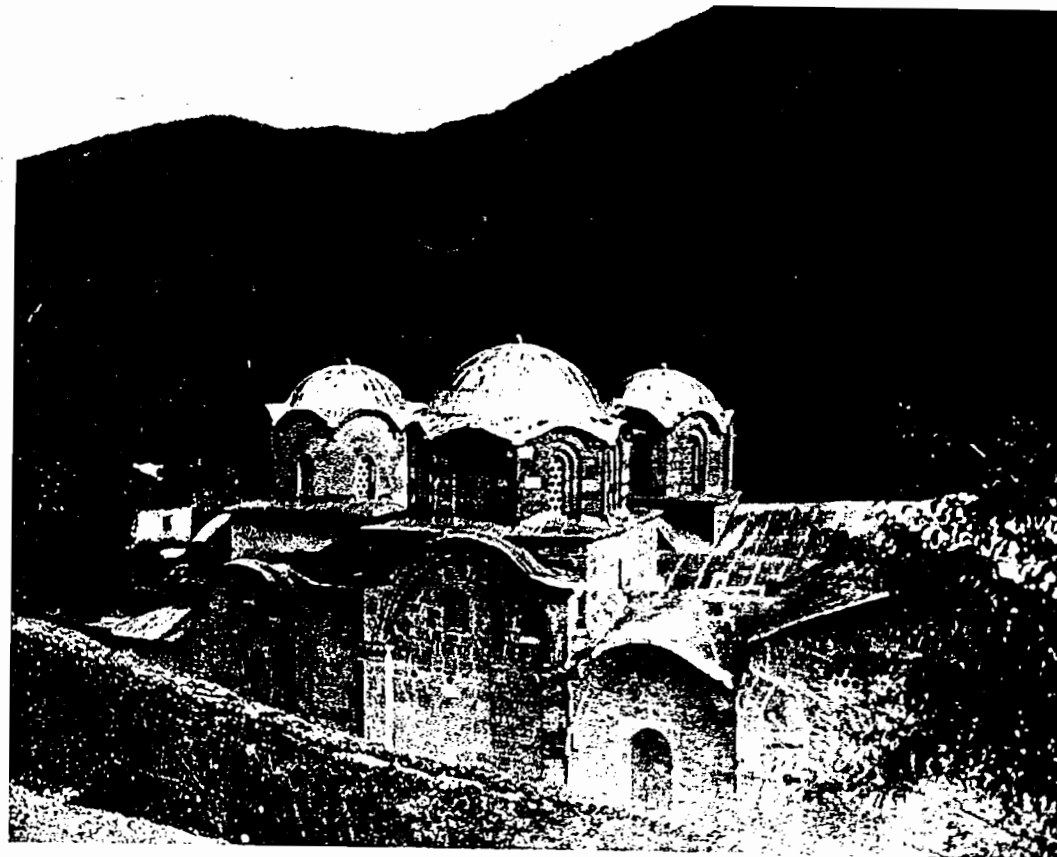
Poštovani Branko iz sveg srca vam hvala što ste podigli glas i javno dali doprinos i to ogromni za pravednu stvar sviju naroda na Kosovo, Mi ćemo svim svojim snagama se boriti da nikome se ništa zlo ne dešava na Kosovu ali

* Ukupno 116.

mi nemamo snage da ekonomske teškoće sami rešavati i zato i zaustavljanja srba i crnogoraca s Kosova. Istorija nije politika i ne može dnevno dase prilagodi. Progresivne snage na Kosovu ne traže otvaranje rane, nego lečenje, to nemože se sa borbom protiv albanskog naroda.

Dragi družo profesore puno pozdrava i hvala za sve što ste činili i vjerujemo i dalje na vašu pomoć.

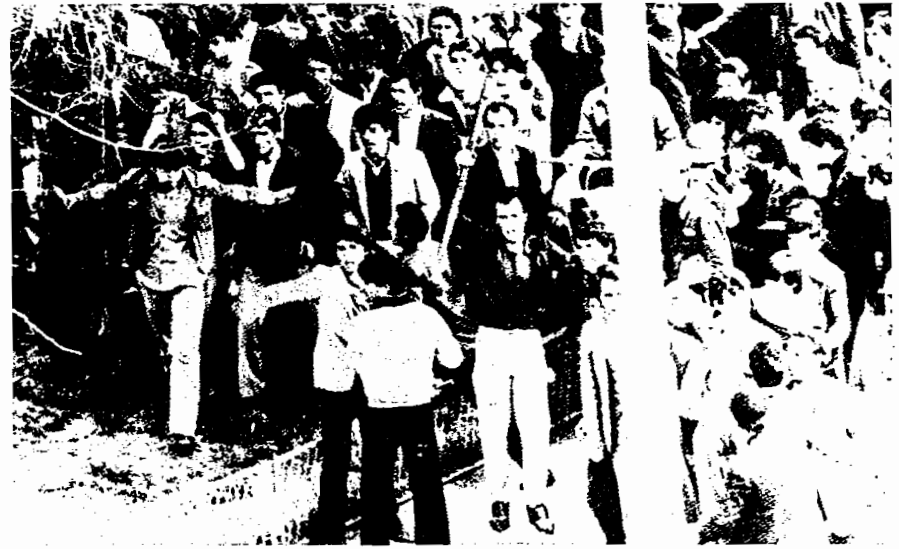
Togur Mali Gnjilane

Kompleks Pečke patrijaršije sačinjavaju četiri crkve: iz XIII. st. sv. Apostola, te iz XIV. stoljeća sv. Dimitrija, Bogorodice Odigatrije i sv. Nikole.

Ulica u Peći početkom ovog stoljeća.

Demonstranti u Prištini, april 1981.

STATUTI I LËVIZJES REVOLUCIONARE TE BASHKIMIT TE SHQIPTARËVE

pjesa e përcaktueshme

I

Qëllimi i parë dhe i fundit i lëvizjes sonë është sigurimi i të drejtës për vetëvendosje deri në shkëputje për viset e baruara në shumicë prej Shqiptarësh, që gjinden ende nën administrimin e Jugosllavisë, d.m.th. qëllimi i parë dhe i fundit i lëvizjes sonë është çlirimi i krabinave Shqiptare, t'anksueme prej Jugosllavisë dhe bashkimi i këtyre krabinave në një të vetë - Shqipnië.

II

Lëvizja jonë, për më mbështetje qëllimin e përcaktuar, ka në përdor të gjitha mënyrat dhe mjetet që i vijnë përdorë - prej atyne politiko-propagandistike - mjete paqësore e - deri të lufta e armatosun dhe kryengritja e përgjithshme popullore - mjete jopaqësore.

III

Në realizimin e të drejtës së patjetërsueshme të popullit Shqiptar, për çlirim dhe bashkim, lëvizja jonë ka në prap, në mirëdijs të madhe, çdo ndihmë e përkrahje të sinqertë, materiale dhe morale - prej këdo dhe kujdo që t'i vijë e t'i afrohet.

IV

Lëvizja jonë nuk drejton aktivitetin dhe lutën e vet kundër Jugosllavisë dhe sistemit të saj shoqëro-ekonomik - si tanjë - por aktiviteti dhe lufta e saj do të vazhdojë, do të shkojë deri në ato shkallë, sa t'i çlirojë dhe t'i bashkojë me Shqipnië krabinat Shqiptare - t'anksueme prej Jugosllavisë.

V

Lëvizja jonë ka "Programin" dhe "Statutin" e vet.

pjesa organizative

VI

Antar i lëvizjes Revolucionare të Bashkimit të Shqiptarëve mund të jetë çdokush, që - tue vë interesin e përgjithshëm përpara interesit personal - përpiqet e lufton me aish e shpirt, që përkrah, përzervë - në çdo kohë e kudo që të gjindet - si përnacionalist - tue flijue jetën e vet - si materialist, si moralist - qeshkëjen e çlirimit dhe të bashkimit të Shqiptarëve.

VII

Në krye të lëvizjes qëndron Komiteti Revolucionar i Bashkimit të Shqiptarëve. Zgjedhimi i tij bëhet në këqim - me pëlliq të njizashëm t'antërve tjerë.

VIII

Komiteti Revolucionar i lëvizjes koordinon dhe drejton aktivitetin e mbart lëvizjes. E këndon dhe shkakton të gjitha organet dhe të gjithë përgjegjësit e lëvizjes. Vundimet e tij marrin në shumicë votash dhe janë të detyrueshme për të gjithë antarët e lëvizjes - ku do që të gjinden.

IX

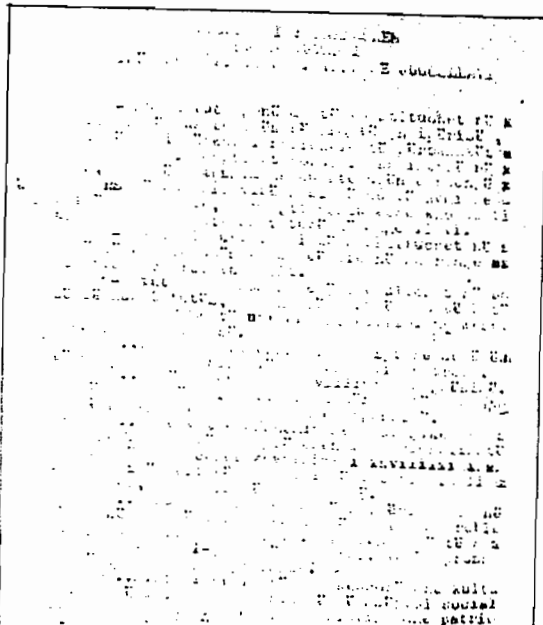
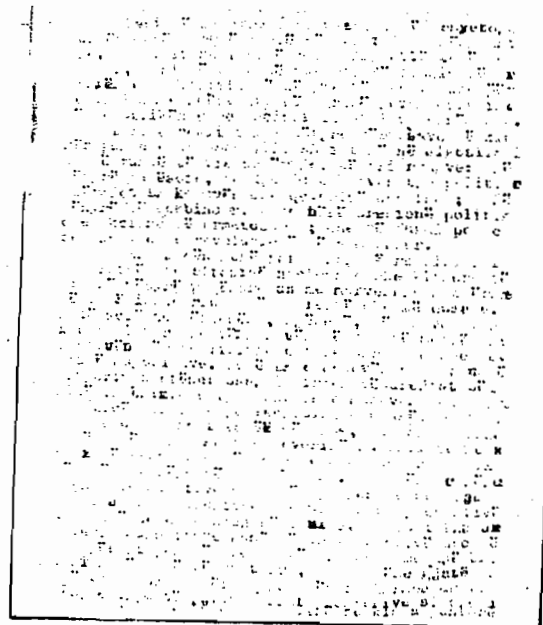
Votën Komiteti Revolucionar i lëvizjes në Bashkimit të Shqiptarëve ka të drejtë e plotë tue nënshkruar "Programin" ose "Statutin" e lëvizjes.

X

At që trashkon - në një mënyrë ose në një tjetër - si vetëveten e detyron në vdekje. Komiteti Revolucionar i lëvizjes, konsideron dhe vërteton tradhtinë e barmë, njëkrahit marrë me këdo për zbehitjen e denimit të popullit.

conDccc

Statut iredentističke organizacije »Revolucionarni pokret za ujedinjenje Albanaca«, koji u prvom članu predviđa ujedinjenje svih krajeva nastanjenih Albancima s »majkom Albanijom.«

Program »Marksističko-lenjinističke partije Albanaca u Jugoslaviji« koji predviđa »tri faze oslobađanja do oružane revolucije« i stvaranje društvenog uređenja po ustavu Albanije.

Transparent s mitinga u Nišu 24. septembra 1988.

Zgrada Narodne i univerzitetske biblioteke Kosova u Prištini.

3. Dva pisma*

Zagreb, 8. 6. 1988.

Udruženje književnika Makedonije
Ul. Goce Delčeva
SKOPJE

Poštovani drugovi,

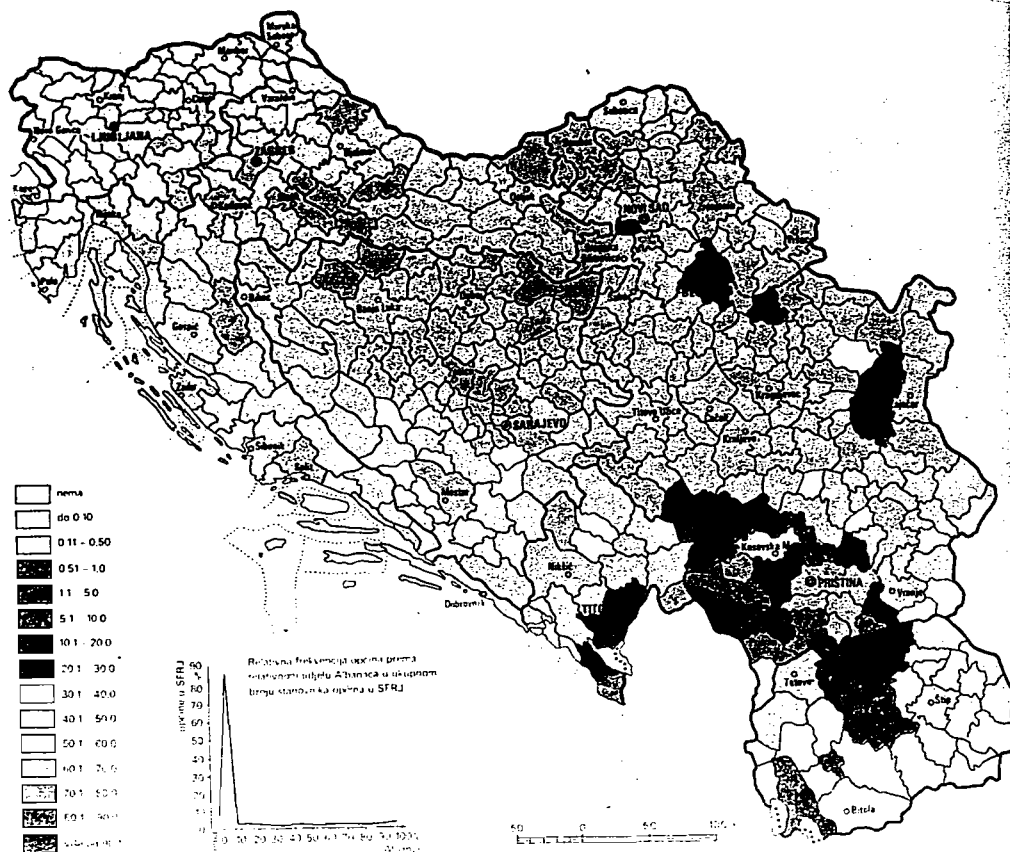
Na nedavnom simpoziju o Kosovu u Splitu pojavila se zamisao za koju sam preuzeo na sebe da predložim realizaciju. Radi se o sljedećem.

Godine 1908. u Bitolju albanski su intelektualci održali kongres na kojem je prihvaćen alfabet koji se danas upotrebljava u albanskom književnom jeziku. Budući da se taj događaj dogodio na teritoriju Makedonije, predlažem da u cilju njegovanja dobrih uzajamnih odnosa među jugoslavenskim intelektualcima, budete inicijatori komemorativnog simpozija povodom 80-godišnjice događaja. Društvo književnika Makedonije predložilo bi Društvu književnika Kosova da zajednički organiziraju općejugoslavenski simpozij u Bitolju.

Pretpostavljam da je nepotrebno obrazlagati što bi taj gest značio u sadašnjoj situaciji međunacionalnih tenzija.

Uz pozdrav,

Branko Horvat

* Učtivo je potvrđeno da je pismo primljeno i poslije toga – nije se desilo ništa! No, zato je u Bitolju povedena kampanja za skidanje spomen-ploče sa zgrade u kojoj je bio održan kongres, a koja je tamo postavljena 1968! Reagirane makedonske kulturne javnosti spriječilo je ovaj barbarski čin.

Zagreb, 8. 06. 1988.

Dr Božidar Čolaković
Predsjednik
Savezna konferencija SSRNJ
Novi Beograd

Poštovani družo Čolakoviću,

Na nedavnom simpoziju u Splitu o Kosovu bilo je govora o tome da se ispravi određena diskriminacija prema jugoslavenskim Albancima. U prvoj Enciklopediji Jugoslavije nisu bili registrirani značajni događaji i ličnosti albanskog naroda u Jugoslaviji. To je velikim dijelom ispravljeno u drugom izdanju Enciklopedije. Ali je malo ili ništa urađeno da se albanskim jubilejima da jugoslavensko značenje, kao što se to radi kad su u pitanju ostali naši narodi. Upozoravam na sljedeća tri jubileja koji dopijevaju ove i naredne godine.

Godine 1908. održan je u Bitolju kongres na kojem je prihvaćen alfabet koji Albanci i danas upotrebljavaju.

Godine 1689. umro je u Prištini barski te zatim skopski nadbiskup Pjetër Bogdani. Bogdani je tvorac albanskoga književnog jezika i za Albance ima jednako značenje kao Primož Trubar za Slovence. Osim toga Bogdani okuplja narod za borbu protiv Turaka, a u Prištini se sa četama Albanaca i Makedonaca priključio generalu Piccolominiu u borbama s Turcima.

Naredne godine proslavlja se 600-godišnjica kosovske bitke u kojoj su pored Srba učestvovali redosljedom brojčane zastupljenosti i Albanci, Bošnjaci i Hrvati.

Predlažem da SSRNJ ovlasti poštansku upravu da navedena tri događaja komemorira odgovarajućim poštanskim markama.*

Branko Horvat
Profesor univerziteta

* Nakon šest mjeseci stigao je odgovor da je za obilježavanje jubileja kosovske bitke predviđeno izdavanje poštanske marke (ne kaže se kakve) a da za obilježavanje druga dva događaja nije bilo nikakve inicijative. »Međutim, i da je bilo inicijative o ova dva događaja, oni ne bi bili prihvaćeni jer njihovo uključivanje u Kalendar nije u skladu sa stavovima Savezne konferencije SSRNJ o obeležavanju značajnih događaja i ličnosti iz historije naroda i narodnosti Jugoslavije. Dr. Ljubiša Stokić.« Oba događaja ušla su u *Enciklopediju Jugoslavije*, ali ne mogu ući u stavove Savezne konferencije!

4. Može li se problem Kosova riješiti ekonomskim mjerama?*

Na pitanje iz naslova, koje je postavila redakcija, treba nedvosmisleno i kategorički odgovoriti: Ne može! Nekoliko televizora ili automobila više ne mogu zadovoljiti nacionalne aspiracije. Umjesto obrazlaganja, navest ću jedan strani primjer. Autonomna pokrajina Baskija u Španjolskoj *najbogatija* je pokrajina te zemlje. A ipak permanentno djeluje teroristička organizacija ETA, koja ne bi mogla djelovati da nema određenu podršku među stanovništvom. Prema tome ne radi se o ekonomskoj nerazvijenosti, nego o političkoj autonomiji koja se smatra defektnom.

No, iako se kosovski problem ne može riješiti samo ekonomskim mjerama, ne može se riješiti ni bez njih. One su apsolutno neophodne. Evo o čemu se radi. Na Kosovu je daleko najveća nezaposlenost u zemlji. Nezaposlenost stvara demoralizaciju, frustracije – koje ubrzo postaju nacionalističke – i revolt. U posljednjih dvadesetak godina Srbija je relativno zaostala u svom razvoju nekoliko procenata. Od toga je napravljeno veliko pitanje – i to s pravom. Kosovo je zaostalo znatno više, pa je danas raspon dohotka po stanovniku između Kosova i Slovenije 1:7. Taj raspon odgovara razlici u razvijenosti između Sjeverne Afrike i Zapadne Evrope. Takve ekstremne razlike stvaraju teškoće i u međunarodnim ekonomskim odnosima, a pogotovo unutar jedne zemlje. Čak i da nema pritiska, svatko tko bi mogao iseljavao bi se s Kosova.

Prvi uvjet za ubravanje razvoja jest zapošljavanje nezaposlenih. To je moguće ili investicijama u nova radna mjesta ili migracijom radne snage u druge krajeve. Migracija je moguća samo u vrlo ograničenom obimu, jer nezaposlenost vlada i u drugim krajevima i nitko nije spreman da povećava vlastitu nezaposlenost prijemom radne snage sa strane. Ni veće investicije ne dolaze u obzir, jer u uvjetima kad su gubici veći od akumulacije u cijeloj zemlji, investicijskih sredstava jednostavno nema. Dolazimo do očiglednog zaključka: da bi se ubrzao privredni razvoj Kosova treba prethodno ubrzati razvoj Jugoslavije.

* Tekst je napisan na zahtjev redakcije *Stava*, omladinskog dvotjednika iz Novog Sada. Nakon poznatih događaja u Novom Sadu, redakcija ga nije smjela objaviti.

Upozorava se na enormno visok natalitet na Kosovu, koji bi trebalo znatno smanjiti. No, i kad bismo *odmah* smanjili natalitet čak na nulu, efekti u pogledu zaposlenosti osjetili bi se tek nakon jedne generacije. A u međuvremenu? Zanimljivo je da je natalitet na Kosovu veći nego u Albaniji. Zašto? Zato što su u Albaniji žene zaposlene, a na Kosovu aktivnost žena ne samo da je nekoliko puta manja od one u Albaniji, nego se stalno smanjuje. U uvjetima velike nezaposlenosti prioritet u zapošljavanju imaju muškaci. Žena ostaje kod kuće. Nezaposlena žena rađa, jer tako opravdava svoju egzistenciju. Obrazovana i zaposlena žena ne rađa, jer za to nema vremena, a sama osigurava svoju egzistenciju. Statistički podaci pokazuju da su razlike u fertilitetu tih dviju kategorija žena drastične. Prema tome puna zaposlenost (uz dodatno obrazovanje žene) automatski će bitno smanjiti natalitet. Međutim, u uvjetima ekonomske krize puna zaposlenost nije moguća. I krug se ponovno zatvara.

Jednako kao u ekonomici i u politici ima *circulus vitiosus*. Da navedem pojednostavljeno shematski karakteristične događaje. Prije rata Albanci su bili diskriminirana nacionalna manjina. Država im nije otvarala škole, nije priznavala jezik, oduzimala im je zemlju i pripremala masovno iseljavanje. Nakon okupacije Talijani su postupili točno obrnuto: otvarali su albanske škole, uveli su albanski u administraciju, privilegirali su Albance u odnosu prema Srbima i stvorili su privid ujedinjavanja formiranjem marionetske Velike Albanije. Zbog toga su Kosovari dočekali Talijane kao osloboditelje i najmanje su od svih naših naroda učestvovali u NOB-u (za razliku od svojih sunarodnjaka u Albaniji). Neposredno nakon oslobođenja buknuo je čak otvorena kontra-revolucija u Drenici.

Kosovo je na taj način u Novu Jugoslaviju ušlo s velikom hipotekom. To je omogućilo Rankovićevoj policiji – koja ni u drugim krajevima zemlje nije imala previše obzira kao što to pokazuju dachauski procesi u Sloveniji i Goli otok u Hrvatskoj – da bude brutalna i da maltretira stanovništvo. Pad Rankovića 1966. Kosovari su dočekali kao novo oslobođenje. U nastaloj euforiji javljaju se svakakva pretjerivanja u primjeni jezika, zapošljavanju, isticanju političke autonomnosti. Ekstremni elementi stavljali su srpskom stanovništvu na znanje da to nije njihova zemlja i da trebaju seliti u Srbiju. Nacionalni antagonizmi su rasli. Kosovo, koje nije bilo integrirano u jugoslavensku kulturu i koje je prema Jugoslaviji imalo osjećaj inferiornosti – a slavenski su se šovinisti pobrinuli da taj osjećaj bude što jači – počelo se zatvarati prema Jugoslaviji i otvarati prema Albaniji u usporedbi s kojom su se Kosovari osjećali kulturno ravnopravni.* Na taj je način postignut određen stupanj nacionalističke indoktrinacije. Kao i uvijek na Balkanu, nagomilane frustracije eksplodirale su u nacionalizmu, u demonstracijama 1981.

* Sami Albanci doživljavaju taj proces obrnuto, naime kao zatvaranje Jugoslavije prema njima. Albanci govore srpsko-hrvatski i prevode iz književnosti svih jugoslavenskih naroda. Albanska književnost gotovo se i ne prevodi, a o jeziku da i ne govorimo.

Nacionalna i nacionalistička pobuna godine 1981. bila je djelomično sasvim neprihvatljiva. Kao opravdano može se smatrati negodovanje zbog ekstremnog ekonomskog zaostajanja i nezaposlenosti. Albanci su, u usporedbi sa Slavenima, bili relativno manje zaposleni i više nezaposleni. Tu su i frustracije zbog teškoća u komuniciranju sa Slavenima. Od Albanca se očekuje da zna srpsko-hrvatski i makedonski, od Slavena se ne očekuje da nauči albanski. Nove generacije Kosovaca znaju bitno manje albanski nego starije generacije, pa je prema tome i trend negativan. U javnim raspravama i na poslu Srbo-Hrvati (Cvijićev termin) nisu spremni da uzmu u obzir teškoće u izražavanju zbog nedovoljnog znanja jezika, nego bezobzirno iskorištavaju svoju jezičnu prednost. Slavenski pritisak osjeća se od himne – koja govori o Slavenima, a ne o svim građanima Jugoslavije – pa dalje. Kosovo se tretira kao zaostala sredina – a ono to i jest, kao što je Jugoslavija zaostala u odnosu prema Zapadnoj Evropi. Ali to se onda – svjesno ili nesvjesno – pretvara u superiorno ponašanje prema Albancima, što vrijeđa nacionalni ponos. Ime Šiptar se u nekim sredinama upotrebljavalo i kao ime naroda i kao naziv za ljude koji obavljaju nekvalificirane fizičke poslove. Paradoksalno je da se i prema Srbima doseljenim s Kosova npr. u Beograd, slično postupalo, pa su ih zbog manjkavog obrazovanja i navika koje odudaraju od sredine podrugljivo nazivali – i nazivaju – Šiptarima. To agresivno ispoljavanje superiornosti u odnosu prema Albancima ponekad poprima obilježja rasizma.

Međutim, pobuna je bila i neopravdana. Kosovo je imalo tako veliku stvarnu autonomiju da je mnoge probleme moglo samo riješiti. Zatvaranje prema Jugoslaviji pokrajina je sama odabrala. Kulturni izolacionizam također. Dobivena sredstva za privredni razvoj mogla su se mnogo efikasnije iskoristiti.

Albanske nacionalne vrijednosti dokazuju se upornim radom, a ne šovinističkim ispadima. U uređenoj državi moguće su mirne demonstracije i zborovanje; nije dozvoljivo razbijačko ponašanje rulje. U uslovima političke autonomije odgovornost za nacionalne antagonizme uvijek snosi većinski narod. Na Kosovu su to Albanci – kao što su u Jugoslaviji Slaveni.

Nakon 1981. politički je primitivizam pridonio da stvari krenu u svakom pogledu na gore. Umjesto da se odvoji razložno negodovanje od nacionalnog šovinizma, sve je to strpano u jednu vreću i nazvano kontrarevolucijom. Time je umrtvljena obrambena sposobnost albanskog stanovništva, a šovinisti su samo dobili podršku.

Država je žestoko reagirala i pohapsila nekoliko hiljada mladih ljudi. Za neku nesmotrenu riječ ide se u zatvor. Sumnjivi studenti ne mogu se upisati na univerzitet. Sve kulturne veze s Albanijom su prekinute. Strah se uvukao u narod.

Stanovništvo je odgovorilo pasivnim otporom i bojkotom. Kriminalni elementi iskoristili su šansu, pa su u svoje akcije uveli selektivnost: biraju svoje žrtve među Slavenima. Šovinisti se javljaju s prijetnjama i ucjenama. Namet-

nuta nacionalna solidarnost otežava sprečavanje i otkrivanje kriminala. Slaveni se počinju osjećati veoma nesigurno, a bojkot sredine osjećaju kao veliki pritisak. Počinju masovna iseljavanja. Njih bi i inače bilo zbog ekstremnog siromaštva pokrajine. Ali pritisak pojačava iseljavanja, a neodgovorni novinari i političari pobrinuli su se da sva iseljavanja proglašaju rezultatom pritiska. Regionalna štampa i inače postaje sve više huškačka, a razuman objektivni razgovor onemogućen je.

Srpska i jugoslavenska javnost alarmirane su. Na Kosovu je uvedena vrsta izvanustavnog režima. Zabranjene su kupoprodaje nekretnina. To pogađa i Srbe koji iseljavaju, a ne mogu prodati svoju imovinu, pa ona propada. Zamrla je javna politička rasprava. Određen broj ljudi, naročito prosvjetnih radnika, izgubio je radna mjesta na Kosovu i u Makedoniji. Poznat mi je slučaj jednog nastavnika koji je g. 1987. partijski kažnjen, jer je učestvovao u Prištini na skupu historičara u povodu jubileja Skender-bega – godine 1968! Srbi osjećaju pritisak i egzistencijsku nesigurnost, Albanci osjećaju represiju i političku nesigurnost i jedni drugima predbacuju da su krivi za to stanje.

Albanski šovinisti dobivaju dobre saveznike u srpskim šovinizima samo što se prvi moraju skrivati dok potonji djeluju sasvim javno. Na razgovorima srpskih i albanskih književnika u Beogradu pjesnik Komnenić izjavljuje: »Gospodo, mi smo u ratu... Što se mene tiče, ništa vam ne vjerujem... Među nama sloge nema niti pomirenja može biti«. Albanski šovinisti govore to isto, samo što se to ne objavljuje u novinama nego u ilegalnim lecima.

Taj ispad sam po sebi nije ni posebno interesantan niti posebno zabrinjava. Egzaltirani ljudi svašta lupetaju. Ono što, međutim, zabrinjava jest odsustvo reakcije beogradskih službenih i intelektualnih krugova.

U izvanrednom izdanju *Duge* novinari Dautović i Vučelić kao moto za zbirku članaka o Kosovu navode stihove pjesnika koji se odnose na fresku Simonide u Gračanici:

»Arbanas ti je nožem izbo oči«!

Znači na Kosovu živi narod koji srpskim svetiteljima kopa oči. I u jednom od narednih brojeva *Duge* spominje se taj bezočni nasrtaj. S malo više znanja o historiji naše (ne) kulture moralo bi se znati da nisu samo na Kosovu nego i po Makedoniji ikonama probodene oči, jer je taj prah pomiješan s mlijekom služio nerotkinjama... Takvih primjera ima mnogo, ali ograničavam se na svega dva kao ilustrativna. Ne navodim albanske citate. Njih, naime, nema, jer albanski šovinisti ne mogu objavljivati svoje ispade. Ista asimetrija vrijedi i za novine. Slično ni jednonacionalni skupovi na albanskoj strani nisu policijski mogući. I jedno i drugo i treće upotrebljavaju albanski šovinisti kao krunski dokaz diskriminacije: Albanci ne smiju ono što smiju Srbi. Jednonacionalne zborove jedan dio štampe prikazuje kao da se Jugoslavija okreće protiv albanskog naroda. Prema tome valja se boriti za nacionalno oslobođenje,

poručuju albanski šovinisti na lecima koji se pojavljuju s vremena na vrijeme. Rješenje naravno nije u tome da se svi šovinizmi omoguće, nego da se jednako eliminiiraju.

Međunacionalni odnosi sve su gori. Već se počinje spominjati oružje i to javno. Srpski šovinisti traže oružje izvikivanjem na zborovima, albanski šovinisti pozivaju na oružje u lecima. A na Balkanu govor o oružju nikad nije metaforičan. Političari svojim uobičajenim birokratskim metodama jedva uspijevaju zadržati eksplozivnu eskalaciju. Intelektualci na obje strane potpuno su zakazali. Razgovor književnika bio je pun fiasko. Gdje je rješenje?

Kad poduzeće zbog nagomilanih gubitaka više nije u stanju normalno poslovati, suspendira se samoupravljanje i uvodi sanacijska uprava. Kad su se prije neku godinu u Americi južne države suprotstavile integraciji crnačke djece u školama, intervenirala je federacija policijom, sudovima, školskim autobusima i na druge načine. Budući da su se i republika i pokrajina pokazale nesposobnima da riješe problem – ustav u tome nije bio nikakva zapreka – trebala bi i kod nas intervenirati federacija. Trebalo bi uvesti privremenu saveznu (ne vojnu!) upravu na čelu s guvernerom koga bi imenovala Federacija. Zbog poremećenih međunacionalnih odnosa, koji a priori dovode u sumnju objektivnost albanskih i srpskih kadrova – odatle neprestane prozivke – guverner, njegovi upravni činovnici i suci morali bi biti pripadnici drugih jugoslavenskih nacionalnosti. Zadatak Civilne uprave bio bi da sprovede jugoslavenski program za Kosovo te da osigura red i primjenu zakona, tako da se na Kosovu ponovno uspostavi osobna sigurnost i građanske slobode kao preduvjet za izgradnju međusobnog povjerenja. Iseljavanja pod pritiskom bi tako prestala. Civilna uprava bi također morala ostvariti bitne pomake u zapošljavanju, tako da se stanovništvu pokrajine otvore određene perspektive i povjerenje u budućnost. Time bi bio otvoren proces vraćanja iseljenika i migracija koje povećavaju miješanost stanovništva, što je inače karakteristično za sve ostale krajeve zemlje. A to bi pospjese otvaranje pokrajine prema Jugoslaviji. Naravno, savezna uprava dolazi samo onda u obzir ako bi se stanovništvo referendumom izjasnilo da je prihvaća.*

Ima malo sumnje da bi većina – možda i velika većina – stanovništva pokrajine podržala takvu saveznu intervenciju i to bi bila garancija njezinog uspjeha. Međutim, ovaj projekt ima i jedan krupan nedostatak: on nije izvediv, jer više ne postoji federacija koja bi ga mogla provesti. U posljednjih dvadesetak godina, otprilike od 1968. na dalje, Federacija je uspješno razgrađivana tako da od njezine akcione sposobnosti nije ostalo ništa. I tu bismo morali početi ispočetka.

I dok su stariji temeljito zatrovali svoje odnose, pa sad ne znaju kako da se izvuku iz rusvaja koji su sami stvorili, postavlja se pitanje što je s novim

* Nekoliko mjeseci nakon što su pisani ovi reci u Sovjetskom Savezu uvedena je savezna uprava za sporno područje Nagorni Karabah. Samo bez referenduma.

generacijama? Kad su 1981. godine počela hapšenja mladih ljudi na Kosovu, više od stotinu studenata i drugih mladih ljudi Ljubljane, Zagreba i Beograda (gdje su potpisnici imali posla i s policijom) poslalo je saveznom, republičkim i pokrajinskim organima protestnu peticiju. Peticija ne znači mnogo, ali je ipak simboličan gest solidarnosti s tuđim brigama. Ostaje mi zagonetnim zašto u sedam godina koje su slijedile nigdje u zemlji nijedna omladinska organizacija ili grupa nije našla za shodno da inicira neku akciju. Da pozove mlade Kosovce i Kosovare na zajednički razgovor o izgradnji akcionog plana kako da se netrpeljivosti prevaziđu i Kosovo čvrsto integrira u Jugoslaviju. No, mogućnost takve inicijative još uvijek postoji...

Zagreb, 5. 9. 1988.

Branko Horvat

5. Razgovor s Aleksandrom Tijanićem*

Knjiga profesora dra Branka Horvata o Kosovu (izdavač »Globe« Zagreb) još nije ni štampana, a već su se pojavile tri porazne kritike. Time je vrhunski ekonomista Horvat postao apsolutnom medijskom zvezdom početka 1988. godine obelodanivši svoja dva predloga: »Za godinu dana iz krize Jugoslavije« i, uslovno rečeno. »Za 10 godina iz krize na Kosovu«. Na oba predloga ili sudbinu nekih njegovih ranijih angažmana – politički vrh šuti, jer je sigurno da sve greške može sam da napravi; samo je deo javnog mnjenja žestoko reagovao.

Naime, Horvatova knjiga o Kosovu, kako se zna, prva je knjiga nekog autora iz »zapadnog« dela federacije o zbivanjima u pokrajini. Nekoliko odlomaka toga teksta, štampanog u feljtonima, prnelo je glas o »antisrpskoj knjizi« ili bar o studiji koja vodi računa samo o albanskoj strani problema. Međutim, čitajući Horvatove tekstove, i kritike na njegov račun, nemoguće je identifikovati tačke nesporazuma. Radi se, naprosto, o Horvatovom maniru da i najteže sudove izriče mirnim tonom, trudeći se da u atmosferu koju diktiraju ne najpametniji već najglasniji unese »klice« razuma.

Pretpostavljam da je redakcija »Starta«, predlažući mi razgovor s Horvatom, želela da hladan i analitički um intelektualnog Horvatovog tipa suprotstavi emotivnom liku i metodi čoveka koji se rodio i živio na Kosovu. Naravno, moje lično iskustvo o Kosovu, zemlji koja je tako blizu Srbije, a tako daleko od boga, ipak predstavlja ograničavajući faktor; dok Horvat, koji Kosovo poznaje, kako kažu njegovi kritičari, isključivo kroz »manastirske turističke ture« slobodnije o njemu razmišlja, i to je »dugoročna projekcija i kategorija«.

Naravno, njegov način izlaganja nastanka i njegovi predlozi za eventualno razrešenje »kosovskog gibanja«, koji je lišen patetike, omogućava dijalog, pa valja očekivati da ova knjiga negde između srpskih i albanskih autora napravi tako neophodnu ravnotežu. Budući da sam ubeđen kako je na Kosovu danas sve u začetku – država, privreda, javno mnjenje, civilizacija, pravda, bratstvo-jedinstvo, i, možda, početak kraja ovakve Jugoslavije kakva je danas – savr-

*Objavljeno u dvotjedniku *Start* br. 497 i 498 od 6. i 20. februara 1988.

šeno mi je jasna psihologija kosovskih Slovena koji sebe vide kao »taoce« pogrešne državne politike. Stoga oni pristaju, čak podstiču, sopstvenu segregaciju čuvajući svoja etnički čista naselja, zahtevajući etnički čiste fabrike – ulažući pri tome od dela svojih sredstava u takozvane »čvrste objekte« u pokrajini. Verujem da je u tom, psihološkom, delu Horvatova teorija nešto slabija, jer se oslanja na takozvana »posredovana iskustva« koja su, po pravilu ponderisana osećanjem ličnog nezadovoljstva ili straha.

Pa ipak, pripreme za razgovor sa profesorom Horvatom traju manje nego sam put do njega. Naime, on živi u zagrebačkom naselju Gornji Lukšić, za koje pravi Zagrepčani nikad nisu čuli. Koliko poznajem taj grad, njegova je kuća poslednja pre obronka Sljemena, i odmah iza nje počinje šuma; nema telefona, nema autobusa, nema smoga, nema posetilaca. Razgovarati sa drom Horvatom – to je kao i ići u partizane.

TIJANIĆ: Professore, vi ste ekonomista svetskog ugleda, mada vam naši oficijelni krugovi to ne priznaju. Na opšte iznenađenje, napisali ste knjigu o Kosovu; sada se čini da, nakon političara, čije su greške prouzrokovale kosovska gibanja, zatim policajaca, koji nisu uspeali da ih umire, na red dolaze ekonomisti, koji su u ovoj zemlji na jednako lošem glasu kao i dva pomenuta zanimanja.

HORVAT: Ozbiljno sam počeo razmišljati o Kosovu tek kad sam na Ekonomijadi, održanoj neposredno poslije demonstracija 1981. pokušao da razgovaram s kosovskim studentima, da od njih neposredno čujem šta se to dešava? Njihov vođa puta, docent, kome sam zaboravio ime, nije dozvolio razgovor. Činjenica da jedan profesor iz Zagreba ne može razgovarati sa studentima ekonomije iz Prištine natjerala me da se pozabavim Kosovom.

TIJANIĆ: Vi ste, dakle, tek posle sopstvenog neugodnog iskustva sa docentom iz Prištine »otkrili« Kosovo. Zašto ne ranije? Bilo je mnogo ozbiljnijih povoda za vašu knjigu.

HORVAT: Očekivao sam da će sličnu knjigu uraditi netko tko je za to pozvan, a to znači historičari, politolozi, netko tko živi na Kosovu. Čekao sam iz godine u godinu i kad se nitko nije javio, onda sam, kao jugoslavenski intelektualac, osjetio potrebu za dijalogom, bez pretenzija da se neka pitanja konačno razriješe. Jednostavno, poželio sam da isprovociram dijalog iz kojega bih i ja nešto više naučio o Kosovu. To nije išlo. Nije mi onda preostalo ništa drugo nego da zbilja prostudiram to pitanje. Izgledalo je, na početku, da će dva mjeseca biti sasvim dovoljna. Ispostavilo se, međutim, da je za proučavanje stotinjak naslova bilo neophodno uložiti šest mjeseci rada.

TIJANIĆ: Nikada u svojim tekstovima nisam upotrebio izraz »kontrarevolucija« za ofanzivu militantnog albanskog šovinizma na Kosovu, ali mi se ipak čini da je taj separatistički pokret, u biti, ipak kontrarevolucionaran, ako se složimo da je ovo što imamo danas u Jugoslaviji – revolucija! Zašto vi tvrdite da nije posredi kontrarevolucija?

HORVAT: Na Kosovu o kontrarevoluciji, koja znači restauraciju starog

poretka, uopće nije bilo govora. S druge strane, dosljednost bi zahtijevala, ako je na Kosovu bila kontrarevolucija, da i maspok u Hrvatskoj tako nazovemo. Ispalo bi, znači, da ovo društvo ide iz kontrarevolucije u kontrarevoluciju, što je besmislica.

TIJANIĆ: Moram reći da me niste ubedili.

HORVAT: Ako baš hoćete objašnjenje, jedna jedina albanska buna ima elemente kontrarevolucije. To je ona pobuna početkom 1944. koja je dovela do vojne uprave na Kosovu. Tu se zaista radilo o restauraciji starog poretka. Tada nitko nije izašao s parolom o ujedinjavanju s Albanijom, niti s kakvim nacionalističkim programom, nego se baš radilo o pokliču: »Nećemo komuniste« i »Hoćemo naše staro patrijarhalno društvo.« To jest bila kontrarevolucija. Ali, ovo iz 1968. i 1981. bilo je nešto sasvim drugo.

TIJANIĆ: Ipak smatram da je zahtev za uvođenjem staljinizma, zatim obnova sistema »jednakih stomaka«, vraćanje istorije natrag?

HORVAT: To nisu bili zahtjevi demonstiranata na Kosovu. Moramo strogo razlikovati nekoliko ilegalnih grupa, koje su imale nemoguće ekstremističke zahtjeve – a Evropa je prepuna takvih ekstremnih grupa – od matice demonstiranata. Neopravdano je gledišta ekstremista poistovećivati s narodnim sentimentima. To je nedozvoljivo. Osim toga, među tim grupama ima i onih koje sebe nazivaju »marksistima-lenjinistima«. Takvih marksista i lenjinista ima danas i u Zagrebu i u Beogradu, mada ne smiju baš glasno da afirmiraju svoje staljinističke pozicije. No, sve to još nije kontrarevolucija. Stvari moram situirati u njihov okvir.

TIJANIĆ: U kakav biste okvir stavili sopstveni stav da su uvodni stihovi jugoslovenske himne »Hej, Sloveni«, uvredljivi za naše neslovene? Šta ćete sa uvređenošću mnogih kojima će smetati što se u svojoj zemlji i u svojoj himni ne mogu zvati Slovenima?

HORVAT: Ne treba mijenjati himnu kao himnu nego u njoj treba mijenjati ono što jest uvredljivo za naše građane neslavene, a to je sam početak himne. Prema tome, svatko tko pjeva himnu »Hej, Slaveni«, zna da se himna na njega ne odnosi ako on nije Slaven. A to je, priznat ćete, besmislica. Postoje dvije, mogućnosti: da se himna u cjelini promijeni, što je u Jugoslaviji nemoguće, mada je ona pjesma »Jugoslavija« postala izuzetno popularna i vjerovatno bi mogla funkcionirati kao himna. Ako se to ne uradi, može se, umjesto »Hej, Slaveni«, staviti »Hej, Jugoslaveni«, pa se time rješava problem.

TIJANIĆ: Iz dosad objavljenih delova teksta vaše knjige, očito je da vi, suprotno zvaničnoj nauci, smatrate kako Jugoslavija nije, pre svega, federacija Južnih Slovena već neka vrsta mini balkanske federacije.

HORVAT: Ova zemlja je nastala kao država Južnih Slavena. Međutim, ne svojom voljom, u njoj su se našli i narodi koji nisu Slaveni. Prema tome, kad su oni već tu, ne može ovo biti zemlja Južnih Slavena nego i država onih naroda koji su se tu našli. Budući da su Mađari manjina, oni nisu problem i mogu biti tretirani kao nacionalna manjina. Međutim, s Albancima je drukčije. Ako 40

postotaka neke nacije živi u nekoj drugoj državi, onda to ne može biti nacionalna manjina. Nju treba tretirati kao narod. U tom smislu Jugoslavija je, na neki način, postala balkanska federacija. Indikativno je i kako se Jugoslavija razvijala; 1918. priznata su samo tri »plemena«, kako su se onda nazivali narodi – Slovenci, Srbi i Hrvati. Zatim su 1943. dodane još dvije nacije: Makedonci i Crnogorci. Bošnjaci, koji su otkriveni nekoliko godina kasnije kao Muslimani, tada još ne postoje kao narod. Ako bismo, danas, kao novu naciju dodali i Albance, to ne bi bilo ništa posebno novo. Jednostavno, s jedne strane to je historijski proces sazrijevanja nacije, a s druge sazrijevanja nas Jugoslavena kao modernih građana, koji i drugima priznaju ista prava što ih svojataju za sebe.

TIJANIĆ: Vaša mi teorija izgleda kontroverzna. Naime, Jugoslavija obezbeđuje rast albanske nacije i njenu ravnopravnost, ali to, po vama, ne znači i odricanje od ujedinjenja sa Albanijom...

HORVAT: Ako su svi građani Jugoslavije ravnopravni, onda ono što vrijedi za Srbe i Hrvate, vrijedi i za Albance. Poznato je da se Srbi i Hrvati nikad nisu odrekli ideje o ujedinjenju, te da se ljudi što su se za takvu ideju borili kroz historiju slave kao nacionalni heroji. Ako to vrijedi za historiju Srba i Hrvata vrijedi i za historiju Albanaca. Međutim, od vremena početnih ideja o Velikoj Srbiji i Velikoj Hrvatskoj, tokom historijskog iskustva, konačno je postalo jasno da to nije put nacionalnog ujedinjenja i da put ujedinjenja vodi kroz višenacionalnu Jugoslaviju. U tom je smislu jugoslavenska ideja, koja je, možda, najrazvijenija bila u Hrvatskoj, uz brojne pristalice u Sloveniji i Srbiji, bila osnovica koja je omogućila ne samo ujedinjenje u Jugoslaviji nego i ujedinjenje svih Srba u istoj državi i ujedinjenja Hrvata u jednoj istoj državi. Da nije bilo Jugoslavije, ni Srbi ni Hrvati ne bi danas bili ujedinjeni u jednoj državi. Mislim da je lekcija historije potpuno jasna. Ako Albanci žele ujedinjenje (ja to ne mogu tvrditi jer nisam Albanac, a nema ispitivanja javnog mnjenja, pa pitanje postavimo kondicionalno), ako, dakle, naši Albanci žele ujedinjenje s Albanijom, a priznat im je status ravnopravnosti, onda to ujedinjenje može biti obavljeno samo na način na koji su to uradile i druge jugoslavenske nacije: putem ujedinjenja u Jugoslaviju. Je li to moguće s današnjom državom Albanijom ili ne – to sami Albanci treba da riješe. Naravno, to ujedinjenje ne može biti izvedeno silom, vojnički, jer se ni Srbi ni Hrvati nisu ujedinjavali silom. Oni su se slobodnom voljom naroda ujedinili dva puta. Na isti će se način i Albanci morati odlučiti. S jedne strane, Albanci u Albaniji, a, s druge, morat će i Jugoslaveni u Jugoslaviji biti s tim suglasni.

TIJANIĆ: Naravno da ima Albanaca na Kosovu koji žele ujedinjenje sa Albanijom. Gledano iz kosmosa, i meni je ta težnja razumljiva. Ali, gledano iz zemaljske perspektive, ne verujem da se o tome može mirno čak ni razgovarati, a kamoli dobiti saglasnost članica jugoslovenske federacije...

HORVAT: Zato što se pitanje ujedinjenja dosad postavljalo kao rezultat akcija separatizma, a to onda nije prihvatljivo čak ni sa stanovišta međuna-

rodnog prava. Ideja ujedinjenja o kojoj ja govorim nešto je sasvim drugo. Mi smo tu situaciju, kao gotovu stvar, imali odmah poslije oslobođenja, i da nije bilo Staljina, do ujedinjavanja bi došlo.

TIJANIĆ: Slažem se da je suština vaše verzije ujedinjavanja, kroz Jugoslaviju, nešto drugo. Ipak, ubeden sam da nema tog centralnog komiteta srpske partije ili srpske skupštine koji će se, u ime srpske nacije, složiti sa Kosovom kao republikom ili sa Kosovom kao elementom nekakve redizajnirane albanske države.

HORVAT: Zašto bi današnji srpski komunisti bili ispod političke i civilizacijske razine koju su postigli nekadašnji srpski socijalisti?

TIJANIĆ: Jer onda nije bilo Jugoslavije i jer je bio drugačiji status Albanaca u tadašnjoj Srbiji.

HORVAT: Utoliko je tada bilo teže! Jer, onda je bila samo Srbija, a danas imamo Jugoslaviju. Dakle, državu koja omogućava ono što Srbija nikada nije mogla. Naime, Tucovićevo mišljenje u suštini je bilo da oslobađanje Kosova nije bilo oslobađanje već osvajanje. Prema tome da Srbija nema pravo na prisajedinjenje Kosova. Tucović je imao ekstremno mišljenje u ono vrijeme, ali se danas uopće ne postavlja pitanje osvajanja Kosova. Kosovo jest dio Jugoslavije, i taj je problem definitivno riješen. Da li je Kosovo u Srbiji, ili izvan nje, sasvim je sporedan problem. Zapravo, to je isti problem kao pitanje da li je istočna Bosna u Bosni i Hercegovini ili u Srbiji? Ako jedanput konstatiramo da je to u redu, onda moramo dopustiti i takvu mogućnost. Ja ne kažem nužnost, jer Albanci mogu odlučiti da ostanu u Srbiji, ali takvu mogućnost moramo dozvoliti. U tom pogledu, ne vidim zašto bi srpski komunisti dozvolili da padnu ispod onoga do čega su već došli srpski socijalisti!

TIJANIĆ: Zato što ni istorijske okolnosti nisu iste. Ono je bio početak veka, a ovo je kraj milenijuma, kad se države i nacije ne stvaraju po istim principima.

HORVAT: Historijska situacija bolja je nego što je tada bila. Čini se da ja kao Hrvat imam više povjerenja u progresivne socijalističke snage srpskoga naroda nego vi kao Srbin...

TIJANIĆ: To vi kažete, a istovremeno postavljate teoriju po kojoj o svim promenama treba da odlučuju Albanci, doduše uz saglasnost drugih članica federacije. Kosovo je teritorija koja sa jednakim pravom pripada i srpskom narodu; ono nije ni albansko niti srpsko.

HORVAT: Naravno, ono je jugoslavensko. Pretpostavljam da obojica govorimo o tome da Kosovo ostane u okvirima Jugoslavije?

TIJANIĆ: Da, ali se uspostavljaju četiri mogućnosti: Kosovo kao deo Jugoslavije u Srbiji; Kosovo kao deo Jugoslavije van Srbije; Kosovo sa Albanijom kao deo Jugoslavije; Kosovo van Jugoslavije. Ali, koliko znam, vi negirate pravo na otcepljenje naših Albanaca.

HORVAT: Točno! Sve dok se mi ponašamo onako kako nalaže međuna-

rodno pravo. Iz istog razloga ne dolazi u obzir ni otcjepljenje bilo kojega drugog dijela Jugoslavije. Situacija je opet potpuno simetrična.

TIJANIĆ: Dobro, ali ako Kosovo postane republika, nosi li ta promena statusa i pravo na otcjepljenje?

HORVAT: Ne! Nema ga više ni u našem Ustavu, a pravo na otcjepljenje nije priznato ni međunarodnim pravom.

TIJANIĆ: To je jasno. Međutim, iz vaše je knjige vidljivo kako smatrate da Kosovo, kao republika, unutar Jugoslavije može biti jedno od rešenja kosovskog problema...

HORVAT: Nesumnjivo.

TIJANIĆ: Uza sve uvažavanje moram primetiti da previdate potrese koji bi se u federaciji dogodili i koji bi, pretpostavljam, doveli u pitanje opstanak Jugoslavije.

HORVAT: U današnjim uvjetima takvo rješenje nije realno, ali su za nerealnost takvog rješenja isto tako odgovorni i Albanci i Srbi. No, zamislite da se sadašnje stanje promijeni, da se nekako civilizira stanje na Kosovu, da dođe do opuštenosti, da nestane pritiska, da se atmosfera normalizira – zašto, dakle, u takvoj situaciji ne bi bio moguć referendum?

TIJANIĆ: Zašto referendum samo na Kosovu i zašto samo »albanski referendum«?

HORVAT: Dobro, može i s Vojvođanima.

TIJANIĆ: Mislio sam: zašto referendum takve vrste samo u Srbiji?

HORVAT: Može bilo gdje u zemlji. No, sad se spominje referendum u vezi s promjenama Ustava. A to je besmislica! Ne može se u višenacionalnoj državi o Ustavu odlučivati referendumom. Može se samo konsenzusom, i nikako drukčije. Ali, referendum za pojedine dijelove zemlje sasvim je moguć. Moguće je pitati jednu općinu ili regiju – hoće li da administrativno bude ovdje ili ondje. Čak i jedno mjesto, jedan grad može rješavati kojoj se općini želi priključiti.

TIJANIĆ: Možda uprošćavam, ali znači li to da se, recimo, Dalmacija može referendumom pripojiti Sloveniji?

HORVAT: Sasvim! Mada primjer nije sasvim logičan jer oni nisu teritorijalno povezani. Uzmite bolji primjer: Hercegovina Crnoj Gori! Čista je historijska slučajnost što južni dio Hercegovine nije u Crnoj Gori. Naime, Crnogorci su već bili oslobodili Bileću pa su ih Austrijanci istjerali.

TIJANIĆ: Verovatno znate da je za većinu Srba Kosovo pravi Jerusolim, historijska metafora i uvek nešto više od »administrativne teritorije«.

HORVAT: To je historijski fakat!

TIJANIĆ: Ali, to naglašavam zato što bi za Srbe odlazak Kosova iz njihove republike, makar samo do Jugoslavije, proizveo traumatski šok i pitanje: da li je Jugoslavija zaista ona zemlja o kojoj su i Srbi sanjali, ako se u njoj »gube« historijske teritorije?

HORVAT: Pozvat ću se ponovo na Tucovića. Kako to da je on bio spreman

da se odrekne osvajanja Kosova, a danas, kad se uopće ne postavlja takvo pitanje – Kosovo je, naime, tu, nitko se ničega neće odreći i nitko nikud neće ići, već se radi o pukom administrativnom uređenju, a Tucovićeви nasljednici to ne dozvoljavaju. Što ako, u tom slučaju, Albanci na Kosovu kažu: »E, a mi nećemo u Srbiju!« Onda ćemo vječito imati ovakvu situaciju. Znači, moraju postojati progresivne snage, i u jednom i u drugom narodu, da zajednički pronađu *modus vivendi*. Onaj dodatak o Kosovu – »konstitutivni element federacije« – bio je takav modus, ali je, očigledno, imao kratak rok trajanja. Sad uviđamo kako je postao izvorom neprestanih nesporazuma.

TIJANIĆ: Pored ostalog, vi govorite o balkanskoj federaciji kao o realnoj opciji, dok meni ona izgleda kao klasična utopija. Ona je manje realna, manje moguća čak i od projekcije jedne evropske države.

HORVAT: Takva se evropska država stvara: Zapadna Evropa neusporedivo je integriranija od Balkana. Ali, tko nas tjera da se vječito ponašamo balkanski? Očigledno je da Albanija neće moći još dugo da opstane s režimom kakav je stvorio Enver Hoxha. Taj tip režima popucao je svuda u Evropi, sad se tamo javljaju prvi otpori, priča se o sabotazama i diverzijama. Hoće li to biti manje ili više katastrofalna eksplozija, ostaje da se vidi. U svakom slučaju, Albanija se mora mijenjati. Egzistencijski interesi države Albanije nalažu da ona nađe drugačije forme suradnje sa svojim susjedima. S Grcima se ne može bog zna šta uraditi. Grci i dalje pretendiraju na južni dio Albanije. S Jugoslavijom već postoji tradicija ratne suradnje i politika otvorenih granica, kao nakon oslobođenja. Prema tome, njihov je interes okretanje prema Jugoslaviji. Kod nas postoji brojni albanski narod koji je jako zainteresiran za takvo približavanje. Mislim da se u narednih deset godina može predvidjeti neka vrsta konfederacije s Albanijom.

TIJANIĆ: Ako sam dobro čuo, rekli ste: deset godina!

HORVAT: Odlično ste čuli! A sad uzmite Bugarsku; ona je do Gorbačova bila pod šakom Rusije. Čitava im je zemlja pokrivena parolama na ruskom jeziku, a spomenici ruskim carevima nalaze se u Sofiji, a ne u Rusiji. Bugarskom narodu naizgled ne smeta ta količina servilnosti, ali sada, nakon promjena, valja očekivati i njihovu reakciju. Ta reakcija može biti uzrok otvaranja prema Jugoslaviji. Ne bih se iznenadio, uz uvjet koji ću objasniti, ako za desetak godina postane aktualna i konfederacija s Bugarskom. Taj uvjet jest da mi riješimo danas naše probleme u kući, da ponovo u evropskim okvirima postanemo onakva Jugoslavija kakva je bila poratnih dana.

TIJANIĆ: Polovina sadašnje Jugoslavije nekada je živela u istoj državi sa Austrijom. Ima li ikakvih izgleda za tu vrstu konfederacije, koja se čini privlačnijom od albanske i bugarske opcije?

HORVAT: Nema!

TIJANIĆ: Negde sam naišao na vašu tvrdnju kako se talas albanskog nacionalizma mogao »konstruktivnije iskoristiti«. Zar vam se ne čini da neki raniji eksperimenti tog tipa nisu dali dobre rezultate?

HORVAT: Riječ je o nečem drugom. Albancima je trebalo omogućiti da imaju svoje škole i univerzitet. To je urađeno. Ali, istovremeno je trebalo omogućiti najtalentiranijim mladim Albancima da dobiju najbolje moguće obrazovanje, a ja do danas nisam uspio da obrazujem nijednog ekonomista Albanca. Godinama sam to pokušavao, ali nije išlo. Kad sam prije dvadesetak godina osnovao Jugoslavenski institut za ekonomska istraživanja, na njemu su školovani stručnjaci iz svih krajeva zemlje, osim s Kosova. Onda sam 1965. išao na Kosovo, pronašao dvojicu kandidata, pa je federacija samo trebala da dodijeli dvije stipendije. Zamislite, federacija nije imala sredstava!

TIJANIĆ: Zašto Kosovo nije samo stipendiralo svoje kadrove?

HORVAT: Tako ste mogli da me pitate i zašto se Kosovo ne ponaša kao Slovenija. Jednostavno, ne ponaša se! Da smo šezdesetih godina iškolovali nekoliko generacija najtalentiranijih Albanaca koji bi upoznali Jugoslaviju živeći četiri-pet godina na studijama u Ljubljani, Beogradu, Zagrebu, da smo na Kosovo stvorili uvjerenje i uvjete da njihova privreda stiže ostale, i da smo uveli dvojezičnost u čitavoj zemlji, danas bismo imali sasvim drugu situaciju.

TIJANIĆ: Govorite o dvojezičnosti u zemlji koja se koristi bar sa pet jezika.

HORVAT: Evo na što mislim. U Zagrebu, po nekim podacima, živi oko 70 tisuća Slovenaca. Oni se uopće ne čuju, oni su se asimilirali, nestali. Možda ćete reći: da su htjeli da ostanu Slovenci, ostali bi u Sloveniji. Ali, zamislite da u Zagrebu postoje škole u kojima ima mogućnosti da djeca uče slovenski jezik! Kakve bi to povratne utjecaje imalo na današnje diskusije o slovenskom nacionalizmu. Ista stvar vrijedi i za Albance i za Makedonce. Ako u Zagrebu živi nekoliko tisuća Albanaca, zašto ovdje ne bi radile škole i na albanskom? To bi na Kosovu imalo takav efekat koji bi se teško mogao precijeniti. A Hrvatima ništa ne bi smetalo!

TIJANIĆ: Kad smo već kod dece i škola, verujem da pratite vruće diskusije oko nataliteta Albanaca. Smatra se da je to prvorazredno političko pitanje, jer se, po nekim autorima, separatisti služe velikim brojevima kako bi istakli pravo na »životni prostor«. Deca tako postaju taoci nacionalnih ideologija, a država se najdirektnije meša u ložnicu. Je li to zaista taktika separatista ili pitanje drugog porekla?

HORVAT: Otprilike devet desetina razlika u natalitetu može se objasniti dvama faktorima: obrazovanjem žena i njihovom zaposlenošću. Mi na Kosovu imamo pojavu koju nećete naći nigdje u Evropi: aktivnost žena na početku našeg razvojnog razdoblja, znači oko pedeset i druge godine, bila je dvostruko veća nego što je danas. Drugim riječima, tih su godina Kosovo, Bosna i Makedonija imali gotovo isti postotak aktivnih žena. Od tada su Bosna i Makedonija povećali postotak, što je u skladu s privrednim razvojem, a Kosovo je palo na samo 15 postotaka, što je znatno manje od polovice postotka aktivnih žena u NR Albaniji. Sve dok imate ženu u kući, plus patrijarhalni, plemenski mentalitet koji određuje da je žena tu da rađa, žena opravdava svoju egzistenciju time što neprestano rađa. Osim toga, mi na

Kosovu kao da imamo neki afrički rezervat, jer se svuda u Evropi, uključujući i Albaniju, veličina obitelji smanjuje; na Kosovu se povećava. Mislim da se povećava ne samo zbog nataliteta nego i zato što, zbog nezaposlenosti, obitelj preuzima funkciju socijalnog osiguranja. Prema tome, ne bih na ovo pitanje odgovorio poput »stručnjaka« koji kažu: razvijte ih ekonomski pa će problem sâm od sebe nestati. Onda se kaže da nema razvoja preko noći, pa je natalitet, dakle, nerješiv problem.

TIJANIĆ: Mislite li da bi pitanje nataliteta izazivalo toliko žuči i varnica da se istim tempom kao Albanci množe Slovenci, Srbi ili Hrvati?

HORVAT: Očigledno, ne bi! To je Albancima još jedna indikacija da su oni »tuđi«, a ne »naši«.

TIJANIĆ: Međutim, ni mene ne ostavljaju ravnodušnim prognoze po kojima će, ubrzo posle kraja veka, Albanci biti najbrojnija jugoslovenska nacija.

HORVAT: A, takve mogućnosti nema, jer se njihov natalitet ipak relativno brzo smanjuje. Albanci, i kod nas i u Albaniji, nacija su otprilike veličine poput Hrvata. Tu će se negdje zaustaviti.

TIJANIĆ: Neobična je vaša hipoteza po kojoj kosovska kriza može na Jugoslaviju imati i pozitivan efekat...

HORVAT: Možda to neobično zvuči, ali je i ova zemlja neobična. Dobra je stvar što će se zbog Kosova početi razmišljati o konsekvencijama ovakve politike državnosti i suverenosti. Svima će, nadam se, postati jasno da dalje ovako ne ide i da to nije ni u čijem interesu. Jer, ako je, recimo, Srbija država, Srbi na Kosovu, naravno, spadaju u Srbiju, ali su onda Kosovari manjina, i to ne u Jugoslaviji nego u Srbiji. Tada nema ni govora o tome da su oni jugoslavenski građani nego su srpska manjina. Istovremeno, čuju se prijedlozi da bi u Hrvatskoj trebalo formirati vijeća naroda, jer u njoj žive i Srbi. Onda bi takvo vijeće trebalo formirati i u Srbiji, i na što bi ova država sličila? Konsekvencije su nemoguće. Kosovo je to jasno pokazalo, jer, dok se govori o Hrvatima i Srbima, svi znaju da tu ima izvjesnih antagonizama, ali, na koncu, svi znaju i to da smo praktično isti narod, da govorimo istim jezikom. Na Kosovu je problem složeniji, jer je u pitanju drugi jezik, druga kultura, drugi narod.

TIJANIĆ: Moram vam reći kako u Srbiji raste uvjerenje da do kosovske eksplozije verovatno ne bi ni došlo da je Srbija funkcionisala kao jedinstvena država.

HORVAT: U tom biste slučaju vjerovatno tamo imali »Crvene brigade«! Mislim da sama činjenica što se na Kosovu zna da mišljenje sadašnjeg vrha Srbije o Kosovu ne dijele potpuno ostali vrhovi u Jugoslaviji, čini Kosovo mirnijim. Da toga nema, bilo bi neusporedivo gore.

TIJANIĆ: Ovakav je vaš stav na drugoj strani od oficijelnih političkih ocena. Javnost smatra da je, posle petogodišnjeg oklevanja, ipak postignut konsenzus o Kosovu i da je taj problem »jugoslaviziran«.

HORVAT: Nije riječ o podizanju problema na jugoslavenski nivo, jer to neki u Srbiji tumače kao – slanje savezne policije na Kosovo.

TIJANIĆ: Ima i drugačijih mišljenja. Govorim o planovima za zajednička ulaganja i o kampanji za odlazak stručnjaka u tu pokrajinu.

HORVAT: Teško će se podacima o broju frižidera ili povremenim ulaganjima i gostovanjima na Kosovu raznih stručnjaka izmijeniti ljudi koji su jako nacionalno usmjereni...

TIJANIĆ: Dugogodišnje jugoslovensko zanemarivanje »paketa vrućih srpskih pitanja«, uključujući i Kosovo, sad se čitavoj zemlji vraća kao bumerang preteći posledicama teorije po kojoj je »jaka Jugoslavija moguća samo uz slabu Srbiju«. Ne vidim da ste se, u do sada objavljenim tekstovima, bavili učinkom te teorije na i ovako traumatiziranu svest Srba.

HORVAT: O toj teoriji zaista se mnogo govori, ipak se ne mogu locirati krugovi iz kojih je potekla. Koliko se sjećam, jednom je prilikom Lazar Koliševski nešto o tome govorio. Što se mene tiče, ta je teorija besmislica jer je snažna Jugoslavija moguća samo ako je svaki njen dio jak. Postoji li nezadovoljstvo u bilo kom dijelu Jugoslavije, to slabi čitavu zemlju. A što se tiče Srbije, ona je naša najveća republika i potrebna nam je što jača Srbija, Srbija koja brzo ekonomski napreduje i čiji narod svojim slobodarskim tradicijama pridonosi demokratskom razvitku cijele zemlje.

TIJANIĆ: Ne znam da li ste to uočili, ali je na Kosovu, u uslovima zakržljale javnosti, odsustva demokratskog prostora za dijalog i drugačije mišljenje, na delu bio povratak na stari begovski sistem, ovaj put zaogrnut socijalističkom ikonografijom, po kome je odlučivanje i pravo na inicijativu preneto na nacionalne prvake.

HORVAT: Mogli ste takav begovski sistem nazvati i staljinističkim. To je identična subordinacija i identičan izvor: civilizacijski primitivizam koji nije ni u kakvoj vezi sa socijalizmom ili komunizmom. To ujedno pokazuje prave korijene ovih lenjinista-marksista na Kosovu. Zapravo, njih treba shvatiti kao poluinteligente kojima je glava prepuna izmiješanih teorija i koji su izrasli u sredini koja nasljeđuje begovske tradicije što su podudarne sa staljinističkim sistemom.

TIJANIĆ: Postoji još jedna malo uočena specifičnost Kosova. Naime, kosovski rukovodioci, Albanci, sačuvali su, gotovo netaknutu, čitavu ekipu još iz ratnih dana, pa preko 1948. i sredine šezdesetih, kad su definitivno preuzeli upravljanje Kosovom od, do tada, neprikosnovanih srpskih i crnogorskih lidera.

HORVAT: Rukovodioci Albanci ostali su netaknuti u prvom redu jer nikome nisu bili opasni. Kosovo nije pretendiralo da daje svoje ocjene o socijalizmu, razvoju zemlje, Avnoju, nego se ponašalo, da upotrijebim tu riječ – snishodljivo. Kao da su sve vrijeme stavljali do znanja: »mi upravljamo ovom teritorijom, ali slušamo šta vi iz centra kažete«. Takva ih je pozicija sačuvala.

Vjerujem da bi u potpunom sastavu ostali i dalje da nije došlo do eksplozije 1981. Tko bi mogao da ih smijeni?

TIJANIĆ: Moram vam reći kako među slovenskim življem na Kosovu nisu retki glasovi da je Tito morao da predvidi razvoj događaja na Kosovu i spreči njihovu eskalaciju. Takve priče, priznavali mi to ili ne stvaraju u kosovskoj javnosti izvesnu »srpsku hipoteku« pokojnom Predsedniku. Čak je i jedna od tačaka optužbe današnjim neoficijelnim »srpskim liderima« iz Kosova Polja, koji su predloženi za isključivanje iz Partije, i »optuživanje Tita za previđanje kosovske zavere«.

HORVAT: Tito i Kardelj nesumnjivo su odgovorni za sadašnju jugoslavensku situaciju, za Ustav iz 1974., a, pored toga, Kardelj je odgovoran i za sadašnje stanje jugoslavenske privrede. Nikad se politička kriza ne rađa sama od sebe. Ona je uvijek rezultat političkih pogrešaka. Ta konstatacija, naravno, ni u čemu ne umanjuje historijske zasluge ove dvojice političkih vođa u stvaranju nove Jugoslavije. Posebno je Tito bio državnik svjetskog formata, najveći koga je Jugoslavija dosad imala. No, u posljednjim godinama života činio je pogreške – nitko nije bezgrešan. Ali, nije predmet ovog razgovora da o tome dalje razglabamo. Međutim, u odnosu na nacionalne interese Srbije, Hrvatske, Slovenije, Kosova i ostalih obojica su apsolutno čisti. Možda njihova odgovornost može biti što kao lideri nisu imali dovoljno osjetljivosti za specifičnosti Kosova, jer taj kraj nisu ni poznavali. Naročito Kardelj, kome je sve to, s njegovim slovenskim mentalitetom, bilo nerazumljivo. Međutim, oni se nisu ni pobrinuli da dobiju prave savjetnike koji bi im pomogli da situaciju bolje shvate. No, o nekakvom namjernom slabljenju Srbije i korištenju Albanaca u tu svrhu ne može biti ni govora. To je mit bez ikakva osnova.

TIJANIĆ: Ako već tako govorite o jugoslovenskim liderima, onda se s punim pravom postavlja pitanje odgovornosti srpskih političara koji su previđali, pretpostavljam namerno, brojna upozorenja o simptomima sukoba dva naroda na Kosovu. Ako se dobro sećam, vi ste u jednoj rečenici čak i pomenuli Dobricu Ćosića i njegov istup na plenumu srpskih komunista.

HORVAT: Spomenuo sam Ćosića, ali i nekolicinu drugih srpskih komunista. Moje je mišljenje da je njegova tadašnja ocjena o Kosovu bila pogrešna. Ali, ljudi mogu o tome različito suditi. Međutim, on je tih godina napravio nešto što je svaki političar dužan da uradi: uočio je pojavu i na nju je reagirao. Poslije toga trebalo je otvoriti diskusiju koja bi raščistila neke stvari. Ako je Ćosić bio u krivu, a ja vjerujem da jest, onda bi se raspravom utvrdilo pravo stanje stvari, jer ono ipak nije bilo onakvo kakvim ga je tada predstavljalo rukovodstvo CK Srbije. Prema tome, nesumnjiva je odgovornost političkih foruma Srbije i Jugoslavije za kosovska zbivanja. Međutim, mi znamo i zašto je do šutnje nekih foruma i nekih političara došlo: mi smo ipak prilično nedemokratska država, pa ništa što viši vrh nije odobrio, niži rukovodioci neće sami pokrenuti. Oni znaju da od poštovanja takvog principa zavisi njihova karijera.

TIJANIĆ: Onda je razumljiv farsični odlazak iz politike Fadila Hoxhe (Hodže), koji nije otišao zbog onoga što se na Kosovu dešava posljednjih godina već zbog pritiska srpskog javnog mnjenja.

HORVAT: Odgovornost Fadil Hoxhe jest u samoizolaciji Kosova, koja traje petnaestak godina. Prema tome, neozbiljne su i, ako hoćete, i uvredljive priče o tome kako je on ideolog pokreta koji treba da napravi štetu Jugoslaviji. Taj čovjek ipak ima izuzetnu biografiju: njegov je brat obješen, on je borac od 1941, bio je komandant, kažu uspješan. Objašnjenje za njegov odlazak mnogo je jednostavnije; on, kao političar, nije zadovoljio na mjestu na kojem je bio, i dozvolio je gafove koji se na Kosovu nisu smjeli dogoditi. To su sasvim dovoljni razlozi za odlazak iz politike.

TIJANIĆ: Izvesno je da će vaše objašnjenje izazvati dosta reakcija autora koji dokazuju konzistentnost separatističkog delanja Hoxhe još od Bujanske konferencije, koja u jednom svom zaključku govori o težnji kosovskih Albanaca za ujedinjenjem sa Albanijom. Ovi autori insistiraju da Bujane treba izbrisati kao istorijski fakat. Koliko znam, vi zastupate suprotno mišljenje?

HORVAT: Prije svega, ne mislim da je bilo što loše u Bujanskoj konferenciji. Kad bi postojala mogućnost da se ona antihistorijski briše, što je besmislica za svakog civiliziranog čovjeka, nema potrebe za tim. Jer, u vrijeme kad se ta konferencija održavala, ne samo istaknuti komunistički prvaci već je i zadnji borac u brigadi govorio kako su naši Albanci Albanci, da trebaju koristiti svoju zastavu, komande moraju biti na albanskom. To je bio aksiom narodno-oslobodilačke borbe. Međutim, valja reći da to nitko nije interpretirao sa stanovišta ovih naših današnjih razjedinjenosti, sa suverenim državama, nacionalnim proletarijatima, nego su svi, u to vrijeme, razmišljali u okviru jednog socijalističkog pokreta. Mislilo se: ako dođe do ujedinjenja Kosova i Albanije, bit će to na socijalističkoj osnovi, a ne na osnovi nekakvog državnog separatizma koji će izraditi dva različita državna organizma, koji čak mogu biti neprijateljski nastrojani jedan prema drugom. Da ste vi u to vrijeme rekli kako će za četiri godine Albanija i Jugoslavija zatvoriti granice i da će doći do pucanja i podmetanja bombi zbog Informbiroa, strijeljali bi vas zbog kontra-revolucionarne djelatnosti, jer ne bi bili kadri da shvate o čemu uopće govorite. Možda su organizatori Bujana pokušavali da tu stvar oko ujedinjenja malo ubrzaju, da iskoriste situaciju, da nekako obavežu jugoslavensku stranu da to ima na umu. To je sasvim moguće, ali mi ne izgleda naročito subverzivno. Međutim, čim su delegati Bujana dobili reakciju jugoslavenskog političkog centra, da se pitanje ujedinjenja i granica ne smije pokretati za vrijeme rata, jer ima negativne posljedice, oni su se vrlo disciplinirano ponašali, prihvatili su kritiku i nisu inzistirali na toj bujanskoj odrednici.

TIJANIĆ: Pa ipak se njeno psihološko dejstvo na kosovske Albance ne može zanemariti. Čak ima tvrđenja da je taj stav iz Bujana neprestani izvor separatističkih impulsa u čitavom posleratnom periodu...

HORVAT: Navodim u svojoj knjizi »Kosovsko pitanje« niz naših najmjero-

avanih političara, od Tita i Kardelja pa naniže, koji su smatrali kako je najnormalnija stvar da se Kosovo i Albanija ujedine, a cijela Albanija postane federalna jedinica Jugoslavije. Takvo je bilo njihovo mišljenje u tim godinama. Možete vi reći kako je to bilo naivno, romantično, štetno – jer su to iskoristili separatisti, i to primam. Takav je način argumentiranja sasvim moguć. Ali, reći kako su zastupnici takvih stavova u to vrijeme bili antijugoslavenski orijentirani ili separatistički nastrojani, po mom sudu, apsolutno je netočno.

TIJANIĆ: Ako dobro razumem dosadašnji tok razgovora, po vama je legitimno pravo kosovskih Albanaca na razmišljanje o životu u jednoj državi sa Albanijom? Je li to tačno?

HORVAT: Da! Uz jednu dopunu. Mislim da je pravo svakoga građanina da u svoja građanska prava uvrsti i pripadnost naciji. Kad dozvolimo pravo nacionalne opredijeljenosti, ono legitimno implicira težnju za nacionalnim ujedinjenjem. Dopuna koju sam spomenuo jest slijedeća. Težnja za nacionalnim ujedinjenjem ne može ići nauštrb nečijih drugih nacionalnih težnji. Treba naći formu rješavanja tog sukoba koja u najmanjoj mjeri oštećuje neku od strana, odnosno: u najvećoj mjeri zadovoljava jednu i drugu stranu. Prema tome, razmišljanja o ujedinjenju Albanaca treba usmjeriti na rješavanje problema: kako tim ujedinjenjem ne naškoditi Jugoslaviji? Odgovor je jednostavan. Albanci to moraju uraditi poput drugih jugoslavenskih naroda. Srbi ne bi bili kadri da se ujedine u jednu državu da nije Jugoslavije, jer i danas dva milijuna Srba živi izvan Republike Srbije. Ista stvar vrijedi i za Hrvate. Možda nešto manje za Slovence, ali oni su i najviše historijski stradali jer se etnički teritorij Slovenaca prepолоvio.

TIJANIĆ: Još uvek, u vašim objašnjenjima, ne vidim praktičnu korist ujedinjenja Kosova sa Albanijom...

HORVAT: Kad je riječ o nacionalnim sentimentima, onda kategorija »praktične koristi« ne igra nikakvu ulogu. Uzmite vojvođanske Srbe. Kakva je praktična korist za njih bila ujedinjenje sa tada nepismenom Srbijom? Što se Vuku desilo kad je došao na dvor kneza Miloša? A ipak je išao tamo! Jednostavno, ne vrijedi o tome diskutirati, to su sentimentali koji inteligentan političar mora uzeti u obzir. S druge strane, ja nisam sreo ni jednog intelektualca Albanca koji bi inzistirao na ujedinjenju Kosova s Albanijom. Svi kažu: »Možda bi to bilo dobro, ali to ne ide.« Prema tome, o toj stvari moramo zajednički razmišljati. Ako to zaista ne ide, svi ćemo to uvidjeti. Zašto bi Srbi uvidjeli nemogućnost ujedinjenja Kosova s Albanijom, a Albanci s Kosova to ne bi mogli uvidjeti? Ili obrnuto?

TIJANIĆ: Kažete da kosovski intelektualci razmišljaju o ujedinjenju. Pošto nema referendum, nema istraživanja, možete li bar pretpostaviti koliki procenat albanske inteligencije razmišlja o tome?

HORVAT: Ne bih rekao da je u pitanju većina. Možda veći dio razmišlja o republici, ali o ujedinjenju – rijetko tko.

TIJANIĆ: Zar i vi mislite da Kosovo danas nije dovoljno »republika«?

HORVAT: U stvari, Kosovo je više od republike, ako uspoređujemo njegovu poziciju s položajem članica njemačke federacije ili Sjedinjenih Američkih Država.

TIJANIĆ: Onda je takav status Kosova rezultat ustavnog i političkog ustrojstva Jugoslavije?

HORVAT: Mi smo ustavom od 1974, a u praktičnoj politici još od ranije, počeli avnojevsku Jugoslaviju pretvarati u konfederaciju, gdje svaka članica ima suverenitet, svoju državu, jedino što nema vojsku, ali znate da se i o tome razmišlja, pa je ova teritorijalna obrana na pola puta dotle. Onda smo proklamirali načelo da svaki narod ima svoju državu. E, ako svaki narod u Jugoslaviji ima svoju državu, i Albanci hoće svoju. Nisu oni krivi što žive u Jugoslaviji.

TIJANIĆ: Hoće svoju državu bez obzira na to što jedna Albanija, kao država, već postoji u susjedstvu?

HORVAT: To je druga priča. Oni koji su u Albaniji neka brinu svoju brigu, naši Albanci brinu svoju brigu ovdje u Jugoslaviji. To što će, možda, biti dvije albanske države, rezultat je našeg fenomenalnog Ustava iz 1974. Nije to albanska zasluga, već je ovdje stvorena situacija koja ih gura tome. Kad tome dodate besmislene rasprave oko toga koji jezik treba da je na prvom, a koji na drugom mjestu, treba li zastava ovakva ili onakva, onda sve to iritira nacionalne osjećaje, a naročito iritira nacionalne osjećaje nacije koja se tek stvara, koja još ima kompleks inferiornosti, uvjerenje da zaostaje, da je svi zakidaju i pritiskaju, da joj nedostaju stručnjaci iz vlastitog naroda...

TIJANIĆ: Vama se ne čini logičnim da srpskohrvatski jezik u državi Srbiji bude na prvom mestu preko čitave teritorije?

HORVAT: Čini mi se normalnim da ga bude na cijeloj teritoriji, a da li će biti prvi ili drugi, to je potpuno irelevantno. Redosljed nije važan, osim što ima strašnu simboličku težinu koja govori: »Ja sam ovdje gazda, i ti moraš da slušaš.«

TIJANIĆ: Ali, takvu simboličku vrednost za Srbe na Kosovu ima i činjenica da ponekad dobijaju sudske pozive ili dokumenta samo na albanskom jeziku. No, vratimo se postojećem ustavu. Šta će biti s nama ako se sadašnje tendencije »separativnih državnosti« nastave?

HORVAT: Prva konzekvencija takve tendencije bit će težnja da se Srbi, u što većem broju, okupe u Srbiji, Hrvati u Hrvatskoj, i to bi dovelo do podjele Bosne i Hercegovine. Vi znate da ima budala koje tu podjelu i danas traže. Pristajanje na cijepanje BiH značilo bi unošenje elementa permanentne nestabilnosti u Jugoslaviju. Bosanci bi normalno oštro reagirali na takvu podjelu, pa u toj situaciji više ne bi bilo razumnog rješenja. Prema tome, za nas je bilo tragično ovo što se dešavalo od hrvatskog maspoka pa 1974. godine; tim putem jednostavno nikamo nećemo stići. A sad zamislite obrnutu situaciju, u kojoj suverenost i državnost idu u ropotarnicu historije, gdje im je i mjesto, te da svaki građanin Jugoslavije ima ista građanska prava, ne formalna, nego

stvarna, da ih zaista može ostvariti. U tom slučaju, naravno, i nacionalnost je jedno od njegovih prava: ta nacionalnost nije teritorijalizirana, građanin sobom nosi to svoje pravo gdje god bio u Jugoslaviji. Prema tome, njegova država više nije Srbija ili Kosovo ili Hrvatska nego Jugoslavija. Kad kroz takvu prizmu gledate problem, on nestaje, postaje pseudoproblem, pa se sve svodi na to da Jugoslaviju podijelimo tako da bude u skladu s tradicijom, historijom i željama ljudi koji tu žive.

TIJANIĆ: Šta to, konkretno, znači za naše Albance?

HORVAT: Znači da moraju biti integrirani u Jugoslaviju kao apsolutno ravnopravni jugoslavenski građani. Pod tom – apsolutnom – ravnopravnošću ne podrazumijevam pravno-formalne propise, nego njihov osjećaj.

TIJANIĆ: Da li ta integriranost podrazumeva i samoupravu u okviru neke nove »albanske republike«?

HORVAT: U ovakvim, ustavnim i političkim, uvjetima vjerovatno – da!

TIJANIĆ: Ponovo ću vam postaviti pitanje: da li republika znači i pravo na otcjepljenje iz Jugoslavije?

HORVAT: Jasno i glasno – ne! Vrijeme je da se riješimo ideologiziranja i metafizike, te da se uklopimo u evropsku civilizaciju. Današnje međunarodno pravo, gotovo jedinstveno, ima ovakvo gledanje. Ako jedan narod ili manjina ima odgovarajući tretman u nekoj državi, znači zagarantirana nacionalna i građanska prava u punom iznosu, bez diskriminacije, govori se o takozvanom »pravu na domovinu«, ako to postoji, onda je s međunarodnog gledišta, važniji interes očuvanja integriteta države, jer on znači i stabilnost međunarodnog poretka, nego parcijalni interes otcjepljenja. To je jedino razumno gledište koje se može prihvatiti. Prema tome, dok mi naše Albance primamo kao naše, otcjepljenje ne dolazi u obzir. Ako bi neki trendovi doveli do njihove stvarne diskriminacije, onda bi tek postalo aktualno pitanje otcjepljenja.

TIJANIĆ: Moram vam reći kako ste to izrekli tonom koji upozorava na postojanje takvih trendova...

HORVAT: Trenutno, da: dugoročno ne! Dugoročno ne zato što postoji Jugoslavija. U ovakvoj zemlji nikad ne može doći do prevlasti jedne negativne tendencije. Recimo, prave se razne konstrukcije i priče o mogućnostima da Jugoslavija dobije vojnu diktaturu. To nije moguće. Mi imamo problema da se složimo oko nekih pametnih i korisnih stvari, ali ovakav stupanj razdijeljenosti onemogućava dominaciju jednog staljinizma, jednog nacionalizma, dakle negativnog jednog, pa što god to bilo. Zato dugoročno, mislim da u Jugoslaviji (a ovdje je dugoročno sve preko tri godine) nema nikakve opasnosti da dode do bilo kakve diskriminacije Albanaca ili bilo koga.

TIJANIĆ: Kad smo već kod diskriminacije, interesuje me da li se slažete kako su građani Sloveni imali pravo na samoorganizovanje otpora u situaciji kad se država na Kosovu raspala?

HORVAT: Išao bih još dalje pa bih pitao: tko je taj u državi koji mi može reći

da se ja ne smijem kao građanin organizirati ako to ostaje u okvirima zakona? To je građansko pravo koje suvremena civilizacija prima kao nešto što se samo po sebi razumije. Međutim s obzirom na naša balkanska iskustva, smatram kako je organiziranje na nacionalnim principima najgore moguće organiziranje. Jedna od konzekvencija autoritarnog političkog sistema u Jugoslaviji upravo je organiziranje po nacionalnom principu, umjesto po građanskom, dakle: na osnovu nekih ideja, programa.

TIJANIĆ: Imam utisak da ste malo zapostavili značaj kosovskih nemira iz 1968, a oni su, držim, veoma značajni za dalje produbljivanje kosovske krize.

HORVAT: Glavna parola u tim demonstracijama koje su izbile samo dvije godine nakon Brionskog plenuma bila je: »Hoćemo univerzitet.« U to je vrijeme uveden albanski jezik u škole, osnovan Albanološki institut, i sad su htjeli navrat-nanos da dobiju univerzitet. Ima indikacija da je, pored ove glavne parole, istaknut i zahtjev: »Hoćemo ustav« i »Hoćemo republiku«. U to vrijeme ustav se vezivao za postojanje republike. Onda su naši mudri političari našli rješenje da se Kosovu dozvoli postojanje ustava, ali ne i republika. Demonstranti, naravno, nisu znali da je i to moguće, ali je, eto, kod nas i to moguće. Ekstremističke parole koje su se čule prilikom demonstracija, pretpostavljam da su dolazile sa strane od članova tajnih organizacija koje još nisu bile otkrivene.

TIJANIĆ: Te sam demonstracije gledao svojim očima. Zar vi zaista verujete da je toliku masu pokrenuo zahtev za univerzitetom?

HORVAT: Ta godina, 1968, pokrenula je studente u čitavoj Evropi. To se uostalom, dogodilo samo nekoliko mjeseci poslije beogradskih studentskih nemira.

TIJANIĆ: Ne bih rado ta dva »gibanja« dovodio u bilo kakvu vezu!

HORVAT: Naprotiv, ja bih baš to uradio. Doduše, parole su u Beogradu, koji je imao univerzitet, bile socijalne, dok su na Kosovu one bile nacionalne. Tražen je univerzitet, dakle: vlastita kultura: tražen je ustav, dakle: vlastita uprava. Međutim, nije bilo riječi o ujedinjenju s Albanijom. Budući da se sve to dešavalo samo dvije godine poslije Brionskog plenuma – a njega su Albanci dočekali kao vrstu oslobođenja, olakšanja – mislim da je razumljivo da, kao i u svakom oslobođenju, ljudi imaju pretjerana, nerealna očekivanja i zapadaju u euforična stanja. Svi su oni očekivali da će se situacija već sutra izmijeniti nabolje.

TIJANIĆ: Pominjete »oslobođenje« nakon Brionskog plenuma. Znači li to da je šef policije Ranković držao Kosovo u nekoj vrsti okupacije, i to privatne?

HORVAT: Ranković je stvorio uvjete da se zaoštre odnosi između narodâ i, mada nije baš sve radio na svoju ruku, jest odgovoran. Znae, jedno je pitanje socioloških odgovora na zbivanja, a drugo je pitanje lične odgovornosti. Po mom mišljenju, Ranković nije bio dorastao zahtjevima pozicije koju je imao. Zato je i pravio greške.

TIJANIĆ: Da, dosta se govori o greškama prema albanskim kadrovima i,

naročito, o nasilnoj akciji skupljanja oružja kada je prikupljeno oružje bilo dovoljno za opremanje čitave divizije vojnika. Međutim, ako se ne varam, vi ste izrazili zadovoljstvo što je oružje skupljano, jer bi 1981. inače bila neuporedivo krvavija ...

HORVAT: Napisao sam tu rečenicu, ali me znanci s Kosova korigiraju tvrdeći kako sad ima oružja više nego ranije i da je ta akcija bila preforsirana jer su glavne količine naoružanja prikupljene poslije oslobođenja.

TIJANIĆ: Ipak ste naglasili kako je ova, albanska, »buna« iz 1981. »civiliziranija nego ranije«. Ne mogu se složiti sa takvom tvrdnjom, jer vi niste videli zapaljene automobile i kuće, avione, koji u niskom letu nadleću Prištinu, presretanje policijskog konvoja sa oružjem i otimanje stotinak automatskih pušaka, niste videli tenkove po ulicama, nekoliko mrtvih u samom centru Prištine, niste osetili strah koji »zatrpava« grad u kome se za prevlast bore policajci protiv demonstranata.

HORVAT: Iako se ona može braniti. Izbacio sam tu tvrdnju iz svoje knjige.

TIJANIĆ: Moram vam reći kako su vaše tvrdnje, u većem delu srpskog javnog mnjenja, protumačene kao vođenje računa o osećanjima Albanaca na račun osećanja Srba i Crnogoraca ...

HORVAT: Meni je potpuno jasno da je položaj Srba na Kosovu na granici izdržljivosti. Ali jasno mi je i to da Albanci nisu kadri da sami riješe svoj problem, ako ova ogromna većina Slavena – nas ipak ima 90 posto u ovoj zemlji! – nema nikakvog interesa i osjećaja, pa se sve rješava sukobima. Potrebna je dobra volja na obje strane, a rekao bih da je na srpskoj strani ona ponekad izostala.

TIJANIĆ: Mislim da biste ovakvu tvrdnju morali i da argumentujete ...

HORVAT: Naravno. Do 1966. mislim da je jasno o čemu se radi, jer su na pozicijama u upravi i politici, uglavnom, bili Slaveni. To što su ti Slaveni bili Srbi i Crnogorci potpuno je irelevantno, s istim posljedicama mogli su to biti Hrvati i Slovenci. Na takvu situaciju nismo reagirali jer smo, ipak, Albance smatrali za tuđe. Smatrali smo da su manjini dovoljna manjinska prava. Međutim, Albanaca je skoro dva milijuna, to je jedno, a drugo, njihova simbioza sa slavenskim elementom tako je snažna da se oni ne osjećaju tuđincima. Odnosno, smatraju status tuđinca nepravednim. Umjesto da inteligentno usmjerimo taj nesvjesni osjećaj njihove ravnopravnosti unutar Jugoslavije, da prihvatimo to uvjerenje da su na svome, i nađemo institucionalne forme da razvijamo takav osjećaj, mi ga potiskujemo, na taj način stvaramo otpor i dajemo mogućnost ekstremnim elementima i kriminalcima da, čak, osvajaju podršku u albanskom narodu.

TIJANIĆ: Mislim da se prebacivanje Srbima kako oni, u većoj meri nego ostali, imaju »nečistu nacionalnu savest« zbog odnosa prema Albaniji i drugima danas vraća u jačanju »malosrpskog« nacionalizma po kome je »Srbija sama sebi dovoljna« ...

HORVAT: Ne bih to nazvao »nečistom nacionalnom savješću« nego, jedno-

stavno, imperijalističkim kolonijalističkim zahvatom mlade države, koja se tek osposobila za nekakvo osvajanje. Mi je, s današnjeg stanovišta i iz općeg civilizacijskog kuta gledanja, možemo kritizirati, ali ne smije se zaboraviti da, istovremeno, postoje srpski socijalisti koji su takvo ponašanje podvrgli kritici. Njihovim se stavovima – da, pored Tucovića, spomenem i Kostu Novakovića – ne može apsolutno ništa prigovoriti. Ja bih te ljude uzeo kao reprezentante Srba, a ne Pašićevu družinu, iako je, naravno, Pašić bio na vlasti. U tom smislu, kad je nastala polemika jesu li balkanski ratovi osvajački ili oslobodilački, onda odgovaram ovako: za kralja i Pašića to su bili osvajački ratovi, ali po svojim historijskim konzekvencijama bili su to oslobodilački ratovi, jer prevagu, u historijskom smislu, i krajnje konzekvencije tih ratova, izveli su socijalisti, a ne pašićevci. Drugim riječima, NOB je dao finalni pečat tim ratovima. Ja sam pokušavao uvjeriti svoje makedonske prijatelje, da je, kojim slučajem, bila obrnuta situacija između Srba i Bugara u drugom balkanskom ratu, tj. da su Bugari imali bolju vojsku i vještije vođe, te da su osvojili Makedoniju, ništa ne bi bilo od makedonske nacije. Imali bismo par hiljada Makedonaca u bugarskim zatvorima, i to bi bilo sve. Ovako imamo jednu naciju koja je dobila svoj jezik, svoju kulturu, književnost, univerzitet. Kad to uzmete kao rezultat balkanskog rata, onda je, nezavisno od postupaka i intencija zavojevača u tim malim balkanskim državama, historijski rezultat nešto što se mora pozdraviti.

TIJANIĆ: Ipak se, i pored, kako kažete, »istorijskog ishoda«, danas aktuelizira referat akademika Vase Čubrilovića u Srpskom kulturnom krugu, po kojem su Albanci većiti fitilj ispod Jugoslavije. Taj se referat uzima kao krunski dokaz »osvajačke« prirode Srba...

HORVAT: Čubrilović nije srpska nacija, i to nije grijeh koji ide na račun srpske nacije nego srpskih vlastodržaca. Pa i Hrvati su za vrijeme drugoga rata imali Pavelića, ali to nije predstavnik hrvatske nacije. Kao što hrvatsku naciju predstavljaju hrvatski partizani, tako za mene Čubrilović i kraljevska vlada ne predstavljaju srpsku naciju. Osim toga, pretpostavljam da se i Čubrilović promijenio. Da smo za vrijeme stare Jugoslavije na Kosovu otvarali albanske škole i napravili albansko sveučilište, za vrijeme rata na toj bismo teritoriji imali oslobodilački pokret kakav bi se samo mogao poželjeti. Umjesto toga, imali smo čubrilovićevsku ideologiju koja je pripremila kolaboraciju kosovskih Albanaca s fašistima. Moram da dodam kako je Kosta Novaković još 1913. postavio pitanje zašto Srbi nisu imali drukčiji pristup Albancima, pa, umjesto da ih osvajaju, da im pomažu u pravljenju vlastite države...

TIJANIĆ: Čubrilović i njegova teorija o iseljavanju Albanaca iz Jugoslavije nikad u praksi nisu imali značajnog uspjeha. Istini za volju, možda pre zahvaljujući sticaju okolnosti, a manje nedostatku njihove »dobre volje«. Ali je zato, nešto docnije, iseljeno nekoliko stotina hiljada Nemaca iz Vojvodine, i to posle pobjede revolucije. Mislite li da ova dva slučaja iseljavanja nemaju sličnosti?

HORVAT: Oni su dijametralno suprotni. Vojvođanski kulturbundaši bili su dio agresije na Jugoslaviju, oni su se tako osjećali, tako su se i ponašali. Kad je agresor potučen, bilo je razumljivo da svi koji su aktivno sudjelovali – a praktično je to bila ogromna većina naših Nijemaca, moraju da odu. Naravno, moram da napravim ogradu i kažem kako je bilo Nijemaca koji su bili ispravni i da mi, vjerovatno, u onim danima nismo vodili o tome računa, pa su i ti ljudi stradali. Međutim, Albanci su bili naši saveznici, oni su oslobodili Miladina Popovića iz logora na zahtjev i po direktivi jugoslavenske Partije, oni su sudjelovali u oslobađanju naše zemlje. Mi ih kao saveznike moramo i tretirati. To što se kosovski dio Albanaca drukčije ponašao – moramo pripisati predratnim greškama prema njima.

TIJANIĆ: Ipak je, po mom mišljenju, osnovno pitanje: koliko Jugoslavena danas smatra da su Albanci zaista »istorijski nepouzdan« element i koliko Albanaca Jugoslaviju prima kao svoju definitivnu domovinu.

HORVAT: Sasvim sigurno, u Hrvatskoj i Sloveniji ne prevladava mišljenje o »nepouzdanim« Albancima. Međutim, takva sam mišljenja sretao u Srbiji. Možda čovjek može reći kako Hrvati i Slovenci nemaju iskustva zajedničkog života s Albancima, pa je njihovo mišljenje manje vrijedno. Ali, može se, isto tako, reći kako mišljenje jedne od suprotstavljenih strana ne može biti objektivno. Ipak smatram kako reprezentativni uzorak Jugoslavena, sasvim sigurno, ne polazi od stava da su Albanci »nepouzdan«. Jedna stvar trebalo bi da bude jasna: ako budemo Albance tretirali kao »tuđe«, oni će se okretati na drugu, »svoju«, stranu i neće biti pouzdani; ako ih uključimo među »naše«, oni se ni po čemu neće razlikovati od drugih jugoslavenskih naroda.

TIJANIĆ: Zanimljivo je da, uprkos čestom mišljenju kako je kosovski problem »nerješiv«, iz vas provejava optimizam. Ima li on nekakve osnove, ili je to vaš način gledanja na problem?

HORVAT: Jesam optimist, ali najprije moramo riješiti jugoslavenske probleme, dakle: osigurati izlaz iz ekonomske krize. Da bismo to napravili, moramo uvesti radikalne inovacije u naš politički sistem. Kad to jednom uradimo, onda možemo ostvariti inteligentnu saveznu politiku koja će omogućiti rješenje kosovskog problema, zatim integraciju Kosova u Jugoslaviju, njegovo privredno uzdizanje i smanjivanje nezaposlenosti. Dok imate toliko mladih s visokim obrazovanjem bez posla, nema rješenja. Što ti momci rade? Stalno razmišljaju kako su nacionalno potisnuti, kako je ipak preko granice bolje jer bili »Albanci ovakvi ili onakvi, tamo bar svi rade«, svi su tamo siromašni, »ali jednaki«.

TIJANIĆ: Niste pomenuli razvoj apsolutno nedostajućeg prostora za bilo kakav dijalog na Kosovu. Da li je tamo među intelektualcima, moguća rasprava poput one koja traje u Sloveniji?

HORVAT: Ako bi takav dijalog pao na pamet nekom kosovskom intelektualcu, on bi se sutradan našao u zatvoru. Ta različitost jedna je od naših karakteristika, ali i razlog frustriranosti albanskih intelektualaca koji znaju da

se ne mogu ponašati ili pisati kao njihove kolege u Sloveniji. Onda se takva situacija dovodi do konstrukcije: »ako su Slovenci Slaveni, i tako se ponašaju, mi se ne možemo tako ponašati jer nismo Slaveni«. To ih, kako sam već rekao, iznova uvjerava kako su »tuđi«. Prva je pretpostavka da to njih pogađa zato što su Albanci i zato što, kao Albanci, nemaju svoju republiku. Dakle, napravimo svoju republiku, pa ćemo »imati« sve što imaju Slovenci i Hrvati. Situacija im natura takvo objašnjenje.

TIJANIĆ: Vi ste svojom knjigom »Kosovsko pitanje« htjeli dijalog, i siguran sam da ćete ga dobiti u dovoljnim količinama nakon ovog našeg razgovora. Možda se, za kraj, može izvući neko naravoučenje iz čitave priče?

HORVAT: Put u budućnost vodi kroz nužnost da federacija zaista postane federacija i to istinski demokratska i da se svaki problem Jugoslavije počne rješavati kao jugoslavenski problem.

6. Razgovor s Vetonom Surroiem*

Pitanje: Iz onoga što je do sada objavljeno, iz vaše knjige proizlazi da je jedan od glavnih problema nacionalni problem, problem nacionalne samobitnosti i federativno uređenje. Počeli ste od Bujana u Novoj Jugoslaviji. Ovde se primećuju dva stava: vaš i onaj koji je prezentovao Branko Petranović i ostali. Može li da stoji konstatacija da je pogrešni deo u Rezoluciji o Bujanu samo greška u koracima, greška u vremenu, odnosno da je to trebalo da se učini nešto kasnije?

Odgovor: Ne bih tako rekao, mislim da treba da se vratimo tom vremenu. To se desilo krajem 1943. godine. Nacionalnooslobodilačka borba još nije pobjedila, Hitler je bio pred Moskvom, mi smo imali problema s Istrom, Italija je kapitulirala, a saveznici nisu bili toliko spremni da nam daju Istru. Na jugu smo imali problema s Grcima zbog Makedonije, tako da je rukovodstvo narodnooslobodilačke borbe trebalo biti izvanredno pažljivo i vešto zbog takvih političkih momenata. Međutim, ljudi koji su se okupili u Bujanu naravno ove stvari nisu znali, njihov glavni problem bio je da mobilišu ljude i da organizuju ustanak na Kosovu, a ja pretpostavljam, kao rodoljubi bili su mišljenja da se ujedine u okviru jedne države gde bi procvetala albanska kultura, privreda i tako redom. Na taj način kompenzirala bi se vremenska distanca u kojoj je Albanija bitno zaostajala. Dakle ove perspektive bile su sasvim različite. Ja ne bih rekao da su oni pogrešili. Oni su sa svoje strane delovali onako kako su sami videli problem. Međutim, kada su iz političkog centra dobili neka kritička upozorenja da njihova delatnost nije u redu i da to može da zasmeta i da napokon treba sačekati završetak rata da bi se ti problemi postavili, oni su veoma disciplinovano sve to uvažili. Kada se stvari ovako postave, onda se vidi da tu nije bilo nikakve greške oko Bujanske konferencije. Tada niko nije ni video nešto loše ili zlonamerno u ovoj konferenciji. Sve u vezi sa Bujanskom konferencijom dobilo je druge razmere koje nikada ranije nije imala, samo u nekoliko poslednjih godina kada je izbilo na videlo nacionalna netrpeljivost, šovinizam i ostale negativne pojave. Nakon

* Objavljeno u dnevniku *Rilindja* 3. aprila 1988. Uključen je i odlomak koji je bio ispušten prilikom skraćivanja. Prijevod s albanskog.

toga aktualizovao se ne samo Bujan, nego su se i mnoge druge stvari obojile šovinističkim tonom.

Pitanje: Đilas je u pismu 1944. isticao da je sa Bujanom sve u redu, i da onaj deo iz Rezolucije ne treba sada postavljati kao problem. Dakle, postojalo je pravo da se pita, ali drugi su smatrali da ovo pravo nije uopšte postojalo...

Odgovor: Jasno se vidi da je Petranović jednostavno prećutkivao relevantne činjenice, nije prišao objektivno analizi nego je nameravao da argumentuje tezu koja je došla iz jednog političkog centra i koju on kao naučni i istorijski radnik nije trebalo da usvoji. On je morao da analizira tu tezu, međutim, to uopšte nije učinio, on je prećutao one momente koji govore protiv ove teze i pružio je sasvim iskrivljenu sliku Bujana, a što je apsolutno neprihvatljivo za jednog istoričara.

Pitanje: Borba je skoro pri kraju, održava se Konferencija u Prizrenu u cilju ujedinjenja sa federativnom Srbijom i na ovoj Konferenciji učestvuju ljudi u svojstvu organizatora koji su učestvovali i na Konferenciji u Bujanu. Dolazi 1956. ili period prizrenskog procesa, isti ovi ljudi stavljaju se pod prismotru, isto se to može uočiti i danas, oni su još uvek pod policijskom prismotrom. O čemu to govori, ukoliko su ljudi koji su opredeljeni za Jugoslaviju bili pod policijskom prismotrom?

Odgovor: Vidite, stvari mogu da se postave sasvim drugačije i da se postavi pitanje: a ko nije bio pod policijskom prismotrom? I ja sam bio pod policijskom prismotrom kao naučni radnik, i mnogi drugi. Dakle, činjenica da su Kosovari bili pod takvom vrstom prismotre ne treba da znači da su se razlikovali od drugih. Takvo je bilo to vreme. Naravno, to je bilo pogrešno i zbog toga smo imali Brionski plenum.

Pitanje: Šta mislite da li je ovaj period bio najupečatljiviji na Kosovu?

Odgovor: Moguće je da su sve ove pojave bile izraženije na Kosovu i to iz raznih razloga. Sada, kada su objavljena dokumenta u vezi sa akcijom prikupljanja oružja i o nekim drugim stvarima jasno se vidi da je policija tamo intenzivnije radila nego u drugim krajevima. Ja bih ovo obrazložio time što je to zaostali i nerazvijeni kraj u odnosu na ostale. To je posledica kraja ili regiona bez demokratskih tradicija i upravo se to zato i desilo na Kosovu.

Pitanje: Da li može da se govori o nacionalnom nepoverenju, nepoverenju prema jednom delu rukovodstva ili pak o nepoverenju prema narodnosti? Mnogi misle da je zaostajanje u tom periodu i uzrok nedostatka investicija u ovom kraju Jugoslavije. Investiranje na Kosovu počinje uglavnom od kraja šezdesetih godina...

Odgovor: To je istina a ja tu činjenicu nisam sasvim analizirao. Međutim, veoma je simptomatično da nijedan od mojih saradnika u Saveznom ekonomskom institutu nije postavio ovaj problem. Desilo se da je Kosovo u prvom petogodišnjem planu posle oslobođenja nekako zaboravljeno. Prvi petogodišnji plan bio je plan obnove i izgradnje zemlje, postavljanje onih fundamentalnih kapaciteta koji su trebali biti nosioci razvoja i nekako je prirodno da

autori ovog plana kao orijentir i kao nosioce odrede: Sloveniju, Hrvatsku, Srbiju, pa i Vojvodinu su preskočili zato što se graničila sa Mađarskom a na granici su bili ruski tenkovi. Prema tome, nije Kosovo usamljeno. Međutim, Bosna i Hercegovina je bila izuzetak s obzirom da je bila centralna republika, pa se po toj liniji investiralo i gradilo ono što treba i ono što ne treba. Bosna i Hercegovina se u to vreme relativno brzo razvijala. U vezi sa tim ja ne bih izvlačio neke zaključke jer sam i ranije rekao da nisam studiozno razmotrio ovaj problem. Sve to sam uzeo u razmatranje nedavno i mislim da nije to namerno. Pre bih rekao da je u tim burnim vremenima koja su bila prepuna napetosti i grča Kosovo jednostavno bilo zaboravljeno. Jedan od razloga je i to da vi jednostavno niste imali ekonomiste. Vi praktično ni danas nemate ekonomiste. Samo onda kad su vaši političari počeli da postavljaju problem razvoja, pitanje ubrzanog razvoja Kosova, onda su i počele investicije na Kosovu. Dakle iz svega toga proizilazi da niko neće brinuti našu brigu ukoliko se za to sami ne pobrinemo. Najpre se sam treba brinuti o sebi.

Pitanje: Ovih dana uz objavljivanje referata Vase Čubrilovića mogu da se ponove i neke interpretacije da se nepoverenje prema Albancima koje je vladalo pre rata kod nekih produžilo i posle rata. Na primer, akcija prikupljanja oružja pedesetih godina i predbrionski tekst Udbe, prema kojoj su nacionalne manjine predodređene za neprijateljsku aktivnost...

Odgovor: Tradicija prikupljanja oružja na Kosovu i naravno maltretiranja koja idu uz ovakve akcije traje već 150 godina. Ono što treba osuditi je činjenica da nova Jugoslavija nije Turska i zbog toga je trebala drugačije delovati. Međutim, ljudi koji su ovako postupali imali su veoma nizak nivo kulture i nisu daleko gledali. Ni policija na Kosovu nije bila na nekoj većoj civilizovanoj razini od sredine u kojoj su radili. Zato se i dalje brutalno radilo. U tome treba tražiti jedan od razloga zašto naša federacija ne funkcionise onako kako bi trebalo, jer kada je reč o ovakvim problemima, to je trebalo proglasiti jugoslovenskim problemom, jugoslovenska javnost je morala da obrati više pažnju na to. Međutim s druge strane, kad se malo vratimo unatrag, pre 1966, u to vreme javnost nije ni postojala, policija je kontrolisala sve.

Ja sam u svojoj knjizi istakao da je istovremeno kada se sve to dešavalo na Kosovu onaj notorni Ćeća Stefanović (ministar unutrašnjih poslova) dao nalog da se nadziru od strane policije Akademije nauka i Univerziteta. To je moglo da padne na pamet samo jednom ludom policajcu, da ocenjuje ko je istaknutiji od akademika ili sposobniji od univerzitetskih profesora, ko je za socijalizam, a ko je protiv njega. Dakle, to je trebalo da vidi Ćeća Stefanović! To su takve ordinarne gluposti o kojima ne možemo uopšte da razgovaramo. Međutim, pošto se to desilo i u drugim krajevima zemlje onda nije teško razumeti šta se dešavalo na samom Kosovu i iz tog razloga na Kosovu su ovakve pojave bile mnogo izraženije i mnogo brutalnije nego u drugim sredinama. Na sve ove pojave ako ne u organizovanom smislu postojala je tiha

i rastuća ogorčenost i otpor. Mislim da o staroj Jugoslaviji ne treba ni govoriti. To je bila zemlja sa mnogo kontradikcija u kojoj se upotrebljavala sila i teror o kojima sada ne vredi ni govoriti. Takođe mislim da ne zaslužuje da se raspravlja ni o referatu Vase Čubrilovića. To je jednostavno fašistički referat i Čubrilović se poziva na Hitlera i Staljina. Oni nisu nikakav standard i mjerilo za upoređivanje. Posle oslobođenja stvorila se druga situacija i odbacile su se ideje koje su propovedale osvetu Albancima koji su saradivali sa okupatorom. Naprotiv, Kosovu je data autonomija, pravo na jezik i ostalo.

Pitanje: Čubrilović i danas ne odustaje od nekih teza, i prema njemu Jugoslavija je zemlja Južnih Slavena i da Albanci oslanjajući se na Jugoslaviju mogu da nađu rešenje u balkanskoj konfederaciji negde u XXI veku, to je on izjavio u intervjuju datom »Borbi« prošle godine, iz toga se može shvatiti da postoji jedan tuđi element u jugoslovenskoj zajednici...

Odgovor: Ja nisam pročitao taj intervju, ali znam nešto drugo. Blizu devedeset odsto stanovništva Jugoslavije su Slaveni dok onih 10% ostalih su uglavnom Albanci (8%) a 2% su Mađari i Turci. To je činjenica.

Pošto je to činjenica, onda ljudi koji su pripadnici one većinske etničke zajednice ponekad zaboravljaju da nisu sami, oni zaboravljaju da ovde žive i drugi. To nije namerno ili iz nekih rasističkih pobuda, nekih drugih pobuda, nego iz prostog razloga što je ta većina toliko velika da uopšte ne brine o drugima. To ne pogađa samo Albance kao neslavene nego i Slovence koji jesu Slaveni ali koji govore drugi jezik. Zato Slovence stalno iritira to što se od njih očekuje da poznaju srpskohrvatski a što se od Srba i Hrvata ne očekuje da znaju slovenački. To je jedna od sadašnjih tendencija, gotovo separatistička, oko »Nove revije« u Sloveniji. Treba reći da su ove pojave koje se rađaju ne zato da bi nekoga maltretirale ili da bi ga eliminisale iz društvenog života. Dakle, potrebno je da državno rukovodstvo pametno i inteligentno pazi u vezi sa ovim pojavama i preuzima potrebne mere kako bi sprečilo stihiju ovakvog ponašanja. Međutim, to je izostalo, nije tako postupano, naprotiv: 1974. uz ovakvo konfederativno uređenje uslovilo je zatvaranje u okviru regiona tako da su ljudi još manje znali za ono što se dešava u susednom regionu, a posebno za Kosovo se takoreći ništa nije znalo. U stvari ni istoričari ne znaju istoriju Kosova. Ja sam to otkrio kada sam radio na ovoj problematici i kad su mi ustrebala neka dokumenta onda sam naišao na vremenske periode koji uopšte nisu ispitani.

Tako je Kosovo ostalo područje koje se nije u potpunosti ujedinilo sa Jugoslavijom, u tom aspektu ono je ostalo tuđe. Ja sam to isticao u diskusijama oko Himne. Za ljude koji ne primećuju da osim Slavena ima i drugih u ovoj zemlji, oni nisu uopšte primetili da »Hej, Slaveni« može da bude uvredljivo.

Dakle, to je sada zadatak štampe i obaveza intelektualaca da probude ovu svest, da nisu svi Slaveni u ovoj zemlji i da moramo pripaziti na nacionalna osećanja kod ostalih etničkih grupa. Treba da naglasimo to da sam ja postao

svestan toga, tek kada sam započeo istraživanja u vezi sa Albancima i kada sam otkrio da je Jugoslavija sada po nekim opredeljenjima i istorijskim činjenicama postala balkanska federacija, i da nije samo država Južnih Slavena. Međutim, sve to treba proširiti u javnost da ljudi budu svesni toga. Jedan od uslova i načina da se to postigne jest i to da se istorija u srednjim školama bolje organizuje i da ljudi nauče šta se desilo na Kosovu, na primer od Prizrenske lige pa naovamo.

To kažem zato što postoje slojevi u ljudskoj svesti za koje ni sami nismo svesni, koje su rezultat istorijskog razvoja, tradicije, usmenog predanja, istorijskih događaja tako da se u ljudskim glavama stvorila velika zbrka, zato je sada potrebno određeno vreme i akcija kako bi se to postepeno sredilo i kako bi činjenice zauzele svoje mesto. U protivnom, velika je sramota da se za nacionalne manjine kaže da predstavljaju špijunske baze, jer kada bi bilo tako onda bi Amerika bila prepuna špijunskih baza. Ali to apsolutno nije tačno, naravno ukoliko pretpostavimo da se nacionalne manjine tretiraju korektno i ako se prema njima tako ponašamo, ali sa Albancima to često nije bio slučaj, dakle odnosi nisu bili korektni.

Pitanje: A kako stvari stoje sada?

Odgovor: Pa, i sada. Iako je sada situacija sasvim drugačija, zato što smo sada sasvim blizu onog korektnog odnosa, međutim, to nije bio slučaj u periodu pre Brionskog plenuma.

Pitanje: Vi niste pominjali nacionalne manjine, zato što tvrdite da ne može da se smatra 40% jednog naroda koji živi van svoje matične domovine kao narodnost ili manjina.

Odgovor: To je stvar u koju sam ja sasvim siguran nakon što sam prostudirao vrlo obiman materijal i razgovarao sa mnogim ljudima. Sada sam ja sasvim siguran i jasno mi je da Albance treba tretirati kao jedan od jugoslovenskih naroda.

Pitanje: Pitanje republike ima negativni predznak i Vi dobro znate da se ide u zatvor za to. Da li bi onda rešenje bilo da se Kosovo izjednači u nekakvom konfederalizmu?

Odgovor: Konfederalizam uopće ne dolazi u obzir. To bi značilo propast Jugoslavije.

Pitanje: Ali u sadašnjim uslovima Kosovo kao republika značilo bi za zemlju još jedan korak ka konfederalizmu?

Odgovor: Otprilike tako. I zato to sada ne dolazi u obzir.

Pitanje: Kada bi se ostvarila parola o Kosovu kao republici, šta bi to značilo za Srbe i Crnogorce koji tamo žive ili pak za Albance u Makedoniji i Crnoj Gori... Ako dobro shvaćam, Vaš stav o republici nije za ostvarivanje nacionalne države.

Odgovor: Ne radi se uopće o tome da ja volim republike. Naprotiv, ja sam poznat kao kritičar republičkog zastranjivanja. Meni su u Hrvatskoj za vrijeme maspoka i još mnogo godina kasnije zbog toga lijepili etiketu unitari-

sta. No kao teoretičar socijalizma ja znam da svaka zemlja mora biti decentralizirana, čak i kad je jednonacionalna, mora se dati puna sloboda lokalnim tradicijama i inicijativama. Pogotovo to vrijedi kad se radi o različitom jeziku i različitoj kulturi. I kao što je Bosna i Hercegovina zajednička administrativna jedinica Srba, Muslimana i Hrvata – suludo bi bilo cijepati je na te tri nacije i pripajati je drugim republikama – tako je i Kosovo zajednička domovina Albanaca i Srba (kao i Muslimana, Crnogoraca, Roma i Turaka, koji predstavljaju male etničke skupine). Iz istog razloga autonomno Kosovo, bilo kao pokrajina bilo kao republika, ne može značiti okupljanje svih teritorija na kojima žive Albanci. I kao što milion Hrvata i dva miliona Srba živi van odgovarajućih republika, tako i nekoliko stotina hiljada Albanaca živi u Makedoniji i Crnoj Gori. Svi mi živimo u zajedničkoj Jugoslaviji koja je za sve jednako domovina. Albanska nacija sastoji se od Albanaca koji žive u cijeloj Jugoslaviji, a ne samo na Kosovu. I obrnuto: oni koji nisu Albanci isto su tako u svojoj kući na Kosovu kao bilo gdje drugdje.

Pitanje: Vi ste u tom okviru objasnili da ne postoji opasnost od otcjepljenja Albanaca od Jugoslavije.

Odgovor: Ne. Ali ona će se pojaviti ako se budemo neadekvatno ponašali prema Kosovu. U tom pogledu iskustva predratne Jugoslavije treba da budu poučna. No ako Kosovo bude integrirano u Jugoslaviju, ne silom nego na način da se Kosovari zaista osjećaju kao kod svoje kuće, onda po prirodi stvari nema opasnosti od otcjepljenja.

Pitanje: Mislim da je veoma interesantno, i vi ste to veoma interesantno postavili a radi se o Ustavu iz 1974. koji je dao sve prednosti nacionalnog identiteta u pokrajini. Zašto neki ljudi u datom momentu, ostavimo po strani ko je i kako organizovao sve to, vide u republici svoju korist kada su sve privilegije imali i u pokrajini?

Odgovor: Iz veoma jednostavnog razloga, rekao bih da je to simbolika. Iz razloga koje nosi simboličnost republike. Republika je suverena tako da onaj ko je na čelu republike on je kao monarh, dok je pokrajina deo jedne republike, dakle, i kada si na čelu nisi najznačajniji. Tako da je sujeta, želja za vlašću i slični motivi odigrala važnu ulogu u svemu tome.

Pitanje: Međutim, one ličnosti iz birokratskih struktura pokrajine imali su de facto svu vlast u to doba.

Odgovor: Oni su imali vlast ali ono što bi dobili bila bi nijansa više. Ljudska sujeta, politička ambicija ne poznaje nikakve granice. Na Kosovu je bio jedan drugi moment, stoga ta mlada nacija koja se tek afirmisala, koja je izašla iz mraka nepismenosti i koja je dobila univerzitet sada je zahtevala sva obeležja suvereniteta. Oni su bili strašno osetljivi dok se jugoslavenska sredina prema njima odnosila ne baš inteligentno. Na primer pitanje zastave, to je sasvim periferni problem, sada je to postalo glavni problem. Ta zastava je postojala, ona se nosila i u partizanima, ona je trebala i treba da se upotrebjava i kraj. Umesto toga ljude su zbog zastave zatvarali i osuđivali. Sve je to

jedan veliki broj mladih ljudi uvredilo, ponizilo. A znamo da mladi ljudi jedne mlade nacije predstavljaju najeksplozivniji deo te zajednice a to se može videti iz paraćinskog slučaja. Ovaj mladić da je na Kosovu naišao na inteligentnije ljude ne bi možda nikada učinio ono što je učinio.*

Pitanje: Gledajući ustavne promene u istorijskom kontekstu mogu se videti neostvarena osnovna načela ekonomskog uređenja sa tržištem. Zašto to ne može da se vidi povezano sa tržištem, integracijom tržišta i posredstvom tog procesa rešavanja kosovskog problema?

Odgovor: Kada budemo definitivno sredili ekonomske prilike, kada budemo stvorili jedinstveno tržište i kada budemo imali onaj protok robe i kapitala na čitavoj teritoriji, onda će ovi procesi imati svoje izvanredne rezultate na Kosovu. Onda će ponovo doći do izvanredno brzog razvoja. Tako da ja smatram da je ova komponenta veoma bitna ali naravno ona nije jedina.

Pitanje: Dakle šta zatim?

Odgovor: Zatim treba prevazići ono osećanje da su Kosovari jedna tuđa manjina za državu Južnih Slavena. To je osnovni problem koji ne može da se eliminiše samo ekonomskim razvojem. To mora da se eliminiše kulturnom integracijom a ta kulturna integracija podrazumeva i mnoge probleme u vezi sa jezikom. Meni kažu da u Zagrebu živi deset hiljada Albanaca. Međutim, nema nijedne albanske škole. Dakle, na toj vrsti kulturne integracije ja bih stavio poseban akcenat.

Pitanje: Posle 1968. koja se prema nekima uzima kao osnovna tačka opredeljenja na Kosovu je preduzeta pozitivna aktivnost, to znači da ljudi koji su tražili u to vreme republiku nisu izbačeni iz društvenog i javnog života nego su angažovani u iznalaženju veće autonomije Kosova. Šta mislite u vezi sa tim problemom, da li je on izazvao 1981?

Odgovor: Javno razmatranje problema nikada nije kontraproduktivno, samo je prikriivanje diskutabilnih problema kontraproduktivno. U to smo imali prilike da se često uveravamo u toku naše istorije. To je jedan od razloga zbog kojih sam ja radio na ovako delikatnoj knjizi; zato što se zbog toga šalju ljudi u zatvor, ja sam namerno započeo diskusiju. Kada se to jednom postavi kao predmet diskusije onda se vidi da je to jednostavno kao i druge stvari i da se o tome može racionalno dogovoriti i rešiti. Tokom vremena dok sve to prikriivate, postoje ilegalne grupe. Ukoliko želimo da se oslobodimo tih ilegalnih grupa onda stvari moramo postaviti onako da se o njima javno možemo izjašnjavati, odnosno, moramo omogućiti svakome da o tome da

* U vezi s ovom konstatacijom novinar D. Damjanović obaveštava čitaoce beogradskih *Novosti* (15. IV. 1988) ovako: »Šta ovom tvrdnjom za zločinca Keljmendija govori Horvat? Po njemu ispada da se u Jugoslavenskoj narodnoj armiji (Podvukao B. H.) postupa 'neinteligentno' i da je zločinac Keljmendi žrtva zbog toga 'što se sa njim nije inteligentnije postupalo'... I ovakva tvrdnja Horvata dobro je već svima poznata. Dolazi iz prepoznatljivih kuhinja kojima smeta JNA i sve što je jugoslovensko.« Poslao sam demanti koji redakcija, usprkos zakonskim odredbama, nije objavila. Predao sam Damjanovića sudu. Rasprava još nije zakazana. Motiv ove odvratne klevete vidi se jasno iz početnog dijela Damjanovićeveog teksta: »Ono što zaprepašćuje... je zalaganje Horvata za referendum, javni (podvukao B. H.) dijalog o 'Kosovu-republici'...«

svoje mišljenje. Ono što se tiče Jugoslavije uopšte, važi i tiče se kako Srbije tako i Kosova. To znači da mi moramo ići pravcem demokratizacije javnog života, u protivnom nema rešenja.

Pitanje: Na kom nivou bi trebalo danas razvijati dijalog za rešavanje nastale situacije?

Odgovor: Ja mislim da bi značajnu ulogu odigrao jedan broj intelektualaca. Ja sam predložio zagrebačkim studentima da oni budu neka vrsta katalizatora, neka pozovu srpske i albanske studente na jedan otvoreni razgovor, neka to bude početak upoznavanja ideja i mišljenja. Kada ljudi sednu za isti sto onda proizilazi da veliki broj problema nije bio poznat, ne zato što ne postoji razumevanje nego zato što jednostavno nisu znali šta pojedinačno misle o tome. Zato mislim da postoji mogućnost za takav dijalog. Uzmimo naprimer književnike (jedan skup albanskih i srpskih književnika) to je veoma dobra stvar. Zatim, studije na drugim univerzitetima. Kada jedan mladi čovek živi četiri ili pet godina u drugoj sredini a zatim se vrati u svoju, on ima sasvim drugačije stavove. Ne samo zato što je naučio jezik sredine nego zato što on počinje da razume tu sredinu. Takve akcije mogu se bilo gde inicirati ne samo u privredi, prirodno, i zbog toga što su to pravi putevi. Prema mom mišljenju jedan od mogućih scenarija bi bio i ovaj: na Kosovu bi trebalo od strane Albanaca da se da jedna potpuna garancija za sigurnost onih koji nisu Albanci. Isti problem koji imaju Albanci imaju i oni koji nisu Albanci za život na Kosovu. I oni se osećaju kao da su u nekom moru koje baš nije blagonaklono. Ovde su Albanci morali da naprave veliki zaokret kako bi se u Jugoslaviji stvorilo uverenje da su se Kosovari oštro distancirali od šovinističkih i kriminalističkih elemenata koji naravno ne mogu biti u interesu Kosovara, naprotiv oni samo štete samom Kosovu. Ovakve efikasne ograde do sada nije bilo, umesto toga bilo je mnogo ćutanja i zatvaranja u sebe. Demonstranti nisu bili problem samo po sebi. Problem je u tome da su događaji posle demonstracija eskalirali u veliki šovinizam, da ne kažem opšti.

Ovom prilikom Albanci su dobili ljagu. I druge sredine u Jugoslaviji gledaju na Albance sa izvesnom skepsom i smatraju da se oni nisu u dovoljnoj meri distancirali. Meni ovo izgleda slično sa situacijom u Hrvatskoj za vreme maspoka koji je bio svojevrsni kulturni skandal za Hrvatsku, nešto neverovatno. U to vreme ja sam na svakom mestu napadao ta zbivanja i taj trend i mislim da su Hrvati na kraju uspeli da to prevaziđu i danas u Jugoslaviji nema neke predstave o šovinizmu ili hrvatskom nacionalizmu. Slično je trebalo da se desi i na Kosovu.

Ja mislim da je to preduslov za rešenje kosovskog problema.

Pitanje: To bi bilo idealno. Ali kako da se to ostvari u uslovima kada se otvaraju problemi koji su sasvim neosnovani i puni predrasuda kao što su na primer nacionalni simboli, natalitet, Prizrenska liga i istorija do danas. Kako da se to prevaziđe kada dijalog nije zadovoljavajući ni kvalitativno ni kvantitativno.

Odgovor: U prvom redu vi na Kosovu niste bili dovoljno aktivni. Niste se pojavljivali u jugoslovenskoj štampi, niste učestvovali na skupovima. Ja znam naravno da na Kosovu ima malo albanskih intelektualaca. Ljudi su donekad bili nepismeni i sada se ne mogu u jednom trenutku stvoriti intelektualne ekipe koje bi se obraćale javnosti i koje bi bile prisutne u razgovorima, skupovima koji se održavaju u zemlji. Bez sumnje da je sve to tačno. Međutim i pored toga bilo je isuviše malo aktivnosti u tom pravcu, bilo je isuviše malo pozitivnih kretanja u tom pogledu. Isuviše ste se odvojili od Jugoslavije, okupili ste se oko svojih problema i čovek stiče utisak da vas je Jugoslavija nekako zaboravila.

Pitanje: Kako vidite rukovodstva u ovom procesu i u kontekstu kosovskog problema?

Odgovor: Znači, Jugoslavija je na početku započela dosta jedinstveno, tu se često nije pravila razlika ko je šta po nacionalnoj pripadnosti. U Hrvatskoj nije postojala apsolutno nikakva razlika između Srba i Hrvata. Pre rata pravila se razlika ko je bio pravoslavne a ko katoličke vere, međutim, posle rata kada crkva nije imala onu ulogu koju je ranije imala, i ta stvar se zaboravila. Ali to je trajalo do onog trenutka, kada je počela tendencija nacionalnih republika i nacionalnih kapitala, nacionalnog suvereniteta i svih onih nacionalnih atributa koji su bili do tada neiživljeni. Ja nisam sasvim siguran da li smo to mogli prevazići jednim skokom, možda bismo mogli polovično da je kod nas ranije došlo do demokratizacije. Međutim u atmosferi bez demokratije nacija je postala zamena demokratije. Sada smo stigli do krajnosti. A sada treba da iznađemo načine da sve to rešimo. I način kojim ćemo se izvući je veoma interesantan upravo po onim konstelacijama koje su dovele do toga, u stvari to je jugoslovensko šarenilo. U Jugoslaviji nijedna negativna pojava ne zauzima čitav prostor zato što su veoma različiti regioni, tako da nikada ne može da se desi da istovremeno sva područja budu zahvaćena nacionalizmom, militarizmom ili staljinizmom. Tako da i u ovakvim situacijama imamo neke republike koje su van tog procesa i u tim mestima štampa i intelektualci mogu da imaju svoj kritički stav. Tako da imamo jednu interesantnu situaciju u Beogradu, ja to primećujem, poznajem ljude za koje sam siguran da se ne slažu sa ovakvim porastom nacionalizma a koji istovremeno čute, taj porast nacionalizma je za njih stran, on im smeta i oni su u biti osramoćeni zato što se to dešava i zato se javno ne izjašnjavaju. Pritisak je veoma jak. Ali to je trenutna situacija, to znam zato što je ista situacija bila i u Zagrebu, zato što su moji prijatelji za koje sigurno znam da nisu bili nacionalisti ćutali i nisu se borili, oni su se povukli u sebe i čekali da se situacija promeni. Ja predviđam da će posle izvesnog vremena ono malo kritike koja dolazi iz drugih republika stvoriti atmosferu da se može uspostaviti neki dijalog i da prođe ona nacionalna temperatura a kasnije se može normalnije razgovarati.

Pitanje: Vi ste veliki optimista i uvek govorite o jednom periodu koji je sasvim blizu nas.

Odgovor: Ja sam čvrsto uveren da ključno rešenje jugoslovenskih problema, Kosovska situacija, zavisi od jugoslovenske situacije jer je ona manji deo ukupnih problema. A početak raspleta svega toga možemo očekivati ove godine.

Veoma je teško predvideti scenario kako će se to odvijati ali ima isuviše mnogo indikacija u svim krajevima zemlje, da ljudi više ne mogu tolerisati takvu situaciju i jasno stavljaju do znanja šta očekuju da se desi pogotovo u vezi sa ustavnim promenama. Ja verujem da postoji šansa da se ove godine iznađe rešenje. A kada dođe do raspleta onda se sve razvija veoma brzo.

Pitanje: I na kraju da li mislite da će posle objavljivanja vaše knjige doći do racionalnijih pristupa ovoj problematici.

Odgovor: Ja sam u to siguran. I to iz više razloga. Prvo, ljudi u Jugoslaviji, dakle svi oni koje interesuje ovaj problem moći će da nađu informacije koje su im nedostajale i oni će moći da zauzmu stav umesto što su do sada bili bez informacija i sve su to uzimali sa izvesnom dozom skepse: političarima oni ne veruju, imaju neku vrstu osećanja da na Kosovu Albanci se nisu ponašali korektno prema Srbima, počela je da se stvara antialbanska atmosfera. Sada će imati jednu osnovu sa informacijama iz jednog izvora za koji niko ne može da kaže da je jednostran na ovaj ili onaj način. Ja pretpostavljam da će knjiga omogućiti hladnokrvnije razmatranje i racionalniji stav. Posle jedne godine ja mislim da će se osetiti pravi efekti ove knjige i da ćemo imati drugačiju situaciju.

1. Odnosi u SR Srbiji:

Pitanje: Da li ste analizirali »Plavu knjigu«?

Odgovor: Plavu knjigu? Ne, a šta je to?

Pitanje: To je inicijativa iz 1977. godine Draže Markovića i Ivana Stambolića.

Odgovor: Da, to sam pročitao, pročitao sam neke izvode... približno znam o čemu se radi. Postavili su tada pitanje neodrživog ustavnog položaja republike Srbije. Iz političkog oportunizma to pitanje tada nije bilo riješeno i to je dovelo do ozbiljnih posljedica.

Pitanje: Međutim, posle deset godina isti problem se postavio uz nove formulacije. Šta mislite o ustavnim promenama u SR Srbiji u okviru rešavanja kosovskog problema?

Odgovor: U sadašnjoj situaciji to je veoma komplikovan problem, zato što je atmosfera tako usijana da nije moguć nikakav racionalan dijalog. Kada bi situacija bila normalna, ja sam to tvrdio, onda bismo referendumom odluči-

vali o nekim problemima na Kosovu i Vojvodini, uz nekoliko alternativa i tako bi se rešio problem. Međutim, u uvjetima emotivne polarizacije, referendum ne dolazi u obzir, a oligarhijska pogađanja ne mogu dovesti ni do kakvih trajnih rešenja.

Pitanje: Pošto se nalazimo u periodu ustavnih promena, do sada su lansirane mnoge teze da je ustavni položaj Srbije taj koji je uglavnom izazvao kosovsku krizu. Šta vi mislite o tome?

Odgovor: Ove dve stvari nemaju nikakve međusobne veze. Ja se sećam kada se to desilo, to je bilo 1968. godine kada je Dobrica Ćosić postavio pitanje na CK SK Srbije šta se to dešava na Kosovu? Ja se sećam da on to nije postavio kako treba i da je kod njega bilo primjesa srpskog nacionalizma, ali sada je sve to irelevantno. On je postavio pitanje. Međutim, umesto da se to razjasni da se raspravi, oni su izbacili Dobricu Ćosića iz CK i SKJ. Srbija je mogla da o tome raspravlja, ali to nije učinila. Zašto se nije iskoristila prilika da se o tome razgovara mogu da vam odgovore oni koji su tada bili na vlasti.

2. Poteškoće sa recenzentom:

»Ja sam insistirao kod izdavačke kuće da mi obezbede recenzenta po mogućnosti da to bude Srbin sa Kosova koji bi otkrio svaku eventualnu grešku u mojoj knjizi, naravno koja je učinjena bez namere, u neznanju, to bi mi bila garancija da nemam nikakvih greški u radu. Izdavač nije uspio da nađe recenzenta. Zahtevao sam da eventualni recenzent bude politolog ili partijski funkcioner sa iskustvom o unutrašnjim događajima za koje javnost još uvek nije upoznata. Ja sam lično predložio Mitu Miljkovića, on je stavio do znanja izdavaču da bi to vrlo rado učinio, ali se plaši zbog svoje egzistencije.«

3. Odnosi sa Albanijom:

Pitanje: Jedan od scenarija koje ste najavili jeste i eventualna konfederacija sa Albanijom u sledećih deset godina.

Odgovor: Ovo je sasvim moguće. Samo to ne zavisi jedino od nas, nego i od toga što će se desiti i kako će se razvijati sama Albanija.

Pitanje: Procesi u Albaniji nisu bili tako optimistički u pogledu ove teze?

Odgovor: Ne trenutno, isuviše je rano. Enver Hodža tek što je otišao, sve je to tamo još uvek cementirano, tvrdokorno. Međutim iz sadašnjeg otvaranja prema svetu, a to su morali da učine jer suprotno nisu mogli da opstanu, mogu se roditi svi mogući uticaji. To se može desiti i veoma brzo ukoliko se Kosovo ubrzano stabilizuje i ukoliko se otvore granice, to je sasvim moguće.

Pitanje: Međutim, spoljna politika Jugoslavije, za razliku od ekstremne kada su se jugoslovensko-albanski odnosi razvijali uglavnom na relaciji Albanija–Kosovo, sada je svesnija i pažljivija kada su u pitanju odnosi između dve zemlje.

Odgovor: To je istina, i to je zbog iskustva iz 1981. godine, međutim, to je takođe trenutna situacija. Zatim, mnogo zavisi i od toga ko je u vladi zadužen za spoljnu politiku. Sada imamo ministra za spoljne poslove Jugoslavije koji je zaista ozbiljan čovek, koji će umeti da vodi ovu politiku: drugačije u odnosu na onu koja je vođena u prošlosti. Osim toga, ovi integracioni procesi u Evropi primorace nas da preduzmemo nešto. Ne možemo se više izolovati, opstajati samo u balkanskim okvirima, nekako se moramo tvoriti, a onda će ljudi početi »da misle drugačije«, a suština je u tome: kada razmatraš problem sa druge perspektive, omogućava se rešenje tog istog problema koji ranije nisu mogli rešiti«.

4. Situacija u Makedoniji:

Pitanje: Da li mislite da problemi koji se sada otvaraju u Makedoniji u vezi sa pozicijom albanske narodnosti u njoj predstavljaju obrazac za budući period?

Odgovor: Ne bih rekao. Vi treba da razumete i Makedonci. Oni su slični Kosovarima u pogledu formiranja nacije. Oni su, kao i Kosovari, dobili svoj književni jezik posle 1945. godine. Zaostajanje u formiranju nacije, u sticanju konačnog književnog jezika, osetljivost na ta pitanja i ostalo. Sada oni imaju svoju republiku i to je jedina republika gde žive Makedonci. Dakle to je sve što imaju i sada su oni strahovito osetljivi na to pitanje i zato preteruju, greše i čine stvari koje su sasvim neprihvatljive, koje su nezakonite i neustavne ili kako već želite. Dakle, to nije teško shvatiti zašto se to u Makedoniji dešava, ali to ne znači da treba podržavati i usvajati takvu politiku, takve stvari se moraju kritikovati i te greške se moraju ispraviti«.

5. Inicijativa deseterice mladih:

Pitanje: Prema nekim predviđanjima ovogodišnje kosovsko proleće ponovo može da bude veoma vruće, zborovi na Kosovu polju i tako dalje. Kako na ovakvim zborovima očuvati racionalni dijalog?

Odgovor: Ja se neprestano pitam zašto vi ne uspevate mobilizirati omladinu da bi ona izgradila most razumevanja. Neka se okupe i stariji i neka pozivaju da se ujedinite i zblizite. Morate pronaći mogućnosti da se dođe do

srpske omladine i predložite formiranje organizacije koja će isključivo za cilj imati zblizavanje dve etničke grupe, zajedništvo i zajedničko življenje. Vrlo je teško raditi sa onima koji su već zatrovani. Ne mogu verovati da je nemoguće raditi sa mladima.

Pitanje: Polarizacija je međutim uzela dosta maha...

Odgovor: Ja mislim da deset Albanaca i da uzmemo, recimo, deset Srba, mladića ili studenata koji uživaju autoritet u svojoj sredini, koji su pametni, radnici, poštenu i da oni pristanu da formiraju društvo za poboljšanje odnosa između dve nacije, to bi zaista imalo velikog odjeka. To se ne bi desilo preko noći... ne znam da li je to baš realno, ali ja sam se vratio svojoj mladosti kada su besnele ustaše. Tu nije došlo samo do protivljenja i podele nego je došlo i do krvoprolića, tako da znam kako smo mi prošli. Ja sam imao svoju grupu koja je radila sa partizanima, koja je sa partizanima pravila planove i koordinacije, pa ne znam zašto tako i danas ne bi moglo«.

7. Ozbiljan uređivački promašaj Tanjuga*

Agencija Tanjug objavila je u Beogradu 5. aprila nepotpisani tekst pod naslovom »Horvat nudi 'scenarij' i za Kosovo«? Tekst se odnosi na intervju koji sam za *Rilindju* dao novinaru Vetonu Surroiu.

Pisac ovog teksta očigledno nije imao hrabrosti da svoje reakcionarne stavove potpiše punim imenom i prezimenom, pa je umjesto toga podmetnuo Tanjug da bi se dao privid službenog stava.

Zadatak je novinske agencije da pruža objektivne vijesti, a komentare prepušta novinarima i čitaocima. U ovom tekstu obavještavanja nema, ali se zato želi utjecati na neobavještenog čitaoca. Nadalje, ako se već ulazi u komentar, treba navesti argumente. Tanjugov anonimac nema argumenata, ali se zato bavi insinucijama i postavlja tendenciozna pitanja: »Pošto je nedavno ponudio 'recept' kako da Jugoslavija za godinu dana izađe iz ekonomske krize, profesor... Branko Horvat sada nudi svoj 'scenarij' i za političko rješenje krize na Kosovu. Taj intervju... koji je prištinska *Rilindja*... objavila... izaziva pažnju prije svega zbog sljedećih triju stvari. Prvo, otkud to da se poznati ekonomski teoretičar sada bavi i nuđenjem političkih recepata? Drugi, otkud i kako to da Horvat u biti prihvaća parolu kosovskih separatista »Kosovo republika«? I na kraju, zašto Horvat svojim čudnim idejama o nekakvoj 'konfederaciji' s Albanijom... potkopava... napore da se odnosi s tom susjednom zemljom normaliziraju?... Otkud to da se Horvat, poznati teoretičar ekonomist, bavi sada ovom delikatnom kosovskom političkom problematikom? I drugo, otkud njegov sugovornik iz *Rilindje* postavlja upravo u ovom trenutku onako sugestivna pitanja da bi plasirao ovako grubo sročena... razmišljanja profesora Horvata?»

Na sva ova pitanja evo kratkih i preciznih odgovora:

1. Intelektualac se ne bavi »nuđenjem« – time se bave piljarice – nego radi svoj posao. Na zahtjev nadležnog državnog organa Republike Hrvatske i dviju novinskih redakcija dao sam svoje *stručno* mišljenje o mogućnostima izlaska iz krize. Očigledno je da za to nije trebalo tražiti dozvolu ni Tanjuga ni bilo koga drugog. A što se tiče roka od godine dana, odgovorne i kompetentne

vlade drugih zemalja uspijevale su drastično smanjiti inflaciju i izvući zemlju iz stagnacije u rokovima od jedne ili dvije godine. Primjer: vlada susjedne Turske.

2. Jednako tako ne »nudim« nikakav scenarij za Kosovo. Na molbu jednog od najuglednijih novinara Kosova pristao sam da dam intervju. Bio sam prijatno iznenađen otvorenošću, obrazovanjem i inteligencijom novinara. Šteta je što takvih intervjuova i rasprava nije bilo mnogo više i davno prije. Očigledno je da kosovski novinari ne moraju pitati ni Tanjug ni bilo koga drugog kad odluče da intervjuiraju neku ličnost izvan SAP Kosova i SR Srbije.

3. Svi jugoslavenski građani, bez obzira na profesiju, imaju pravo da učestvuju u raspravama o bilo kojem unutrašnjopolitičkom ili vanjskopolitičkom problemu zemlje. Za to im nije potrebna nikakva dozvola. Budući da je kosovska kriza najdelikatniji jugoslavenski politički problem danas, nije samo pravo nego i *dužnost* svakog jugoslavenskog patriota da se angažira na njegovom rješavanju.

4. Kao naučni radnik ne bavim se prihvaćanjem parola niti je traženje republike za Kosovo neki separatizam. U monarhističkoj Jugoslaviji traženje republike za svoju naciju vodilo je na robiju i čovjek je mogao biti optužen za veleizdaju. Jedna od najdragocjenijih tekovina jugoslavenske revolucije jest federativno uređenje države zasnovano na velikoj kulturno-političkoj autonomiji republika. U toj socijalističkoj Jugoslaviji Albanci su jednako dobri Jugoslaveni kao i Srbi, Slovenci, Hrvati i ostale naše etničke skupine. I kao što zahtjev za srpskom republikom i sređivanjem ustavnog položaja te republike nije nikakav separatizam, tako to nije ni zahtjev za kosovskom republikom. Ja se u pogledu tog zahtjeva nisam opredijelio, jer to ne mogu buduću da nisam ni Srbin ni Albanac i ne živim na Kosovu. Međutim, očigledno je da nitko ni pod kakvim izgovorima ne može zabraniti raspravu o tom pitanju, kao i to da problem može biti riješen jedino *demokratskom* raspravom u kojoj učestvuju svi zainteresirani. Pri tom osnovni kriterij za rješenje mogu biti jedino dugoročni interesi Jugoslavije, jer je to zemlja u kojoj svi živimo.

5. »Čudne« ideje o konfederaciji ili federaciji s Albanijom (i Bugarskom) predstavljaju najbolje tradicije jugoslavenskog (i balkanskog) socijalističkog pokreta od srpskih socijalista Dimitrija Tucovića i Koste Novakovića pa do Josipa Broza i Edvarda Kardelja.

6. Pretpostavljam da je neprihvatljiv tekst o kojem raspravljam zbog nedovoljne budnosti promakao redakciji Tanjuga, i da ne predstavlja njezin stav. Ako je pretpostavka točna, očekujem da će se redakcija Tanjuga od njega ograditi. Ako to ne učini i tekst treba smatrati službenim stavom redakcije, onda valja dodati i ovo: Tanjug, kao što samo ime kazuje, osnovali smo kao *jugoslavensku* agenciju. Prema tome Tanjug se mora rukovoditi isključivo jugoslavenskim interesima i mora kritički reagirati na svaki parcijalni interes. Ako je potpao pod utjecaj trenutačne političke klime u sredini u kojoj je

* Obavljeno u *Slobodnoj Dalmaciji* 17. aprila i u *Mladini* 6. maja 1988.

slučajno lociran, Tanjug je iznevjerio svoju misiju. A u ovom konkretnom slučaju to znači suodgovornost za dalje produblјavanje kosovske krize. Nadam se da se to ipak nije dogodilo.*

Zagreb, 11. 04. 1988.

Prof. dr. Branko Horvat

8. Skorašnji diskurs o Kosovu*

Promatrajući godinama pasivno – kao i drugi jugoslavenski intelektualci – kosovsku dramu, koja se polako pretvarala u tempiranu bombu, zaključio sam kako je krajnje vrijeme da se povede općejugoslavenski razgovor o tom problemu. Taj sam razgovor prije nešto više od godinu dana i počeo uz dvije popratne konstatacije:

»Na taj način javlja se sasvim realna opasnost da, uslijed nesposobnosti Federacije, Kosovo posluži kao detonator nove nacionalističke eksplozije« (*Kosovsko pitanje*, s. 11). Kad sam »odlučio da prekinem šutnju i žrtvujem nekoliko mjeseci svog naučnog rada... prijatelji – Srbi i drugi – odgovarali su me od nauma, jer da nisam svjestan što me čeka« (ibid, s. 162). Danas se uočena opasnost nažalost ostvaruje, a ja sam dočekao što je imalo da se dočeka. No, to sam iskustvo već jedanput prošao – za vrijeme hrvatskog maspoka 1967–1972. Niti je sada civiliziranost veća, niti je veća inventivnost u metodama diskvalifikacije; jedino se promijenila nacija u čije se ime to čini.

Nedavno me tjednik *Danas* prozvao zašto na napade ne reagiram. Odgovor je jednostavan: napadi su bili objavljeni u beogradskoj štampi, pa je bilo normalno da se tu i reagira. Nakon nekog vremena ispostavilo se da kategorija normalnog više ne egzistira. Beogradska štampa nije objavila čak ni demantije ordinarnih laži ignorirajući postojeći zakon o štampi. Jedini izuzetak od redakcija kojima sam se obratio jesu *Književne novine*, koje su prije objavljivale moje napise i polemičke odgovore o Kosovu. No, njih nisam želio više opterećivati. Nadalje, interpolirao se i Tanjug, agencija kojoj je zadatak da donosi vijesti. Vijesti nije bilo, ali je bilo naturanja lokalne politike. Izdavač knjige *Globus* podvrgnut je raznim pritiscima, materijalnim i drugim. *Politika* odbija da objavi knjižarske oglase *Globusa*. U međuvremenu novinar *Rilindje* Veton Surroi partijski je kažnjen što je na svoju inicijativu počeo razgovor o Kosovu izvan nadležnog pašaluka i to na albanskom (!). D. Kočović zloupotrijebio je govornicu nedavno održane Prve konferencije SKJ rekavši, prema *Borbi* od 31. V. 1988: »U sklopu podrške separatistima nalazi se i knjiga Branka Horvata koja spada u sam vrh specijalnog rata protiv

* Redakcija Tanjuga nije se ogradila. Prema tome radi se o službenom stavu – i o suodgovornosti.

* Objavljeno u *Danasu* 19. jula i *Mladini* 29. jula 1988.

Jugoslavije. Ona je krivično delo, pa autor i oni koji su mu pomogli u tom poslu trebalo bi da budu krivično gonjeni«(!). Taj Kočović ima čini se donekle i pravo: iz pisma jednog advokata s Kosova doznajem da bi takva, jugoslaven-ski orijentirana knjiga jednom albanskom autoru donijela nagradu od pet godina robije. Nedavno sam prisustvovao jednom naučnom skupu u Beogradu. Organizator, dekan fakulteta, pozvan je na odgovornost jer me doveo. Opravdavao se da je poziv bio poslan prije no što je objavljen intervju u *Rilindji*. Svoju lojalnost dokazao je time što mi nije nadoknadio putne troškove...

Čini se da je vrijeme da se o tim pojavama obavijesti jugoslavenska javnost.

Kako štampa obavještava građane

Ja sam do sada objavio po dva napisa o Kosovu – prvo u Beogradu, a zatim u Zagrebu – s apelom da se povede jugoslavenski razgovor o tom delikatnom problemu. Odjek na ova četiri napisa na *srpsko-hrvatskom* bio je neznatan. No, kada je početkom aprila novinar Veton Surroi objavio razgovor sa mnogom u prištinskoj *Rilindji* na *albanskom*, došlo je do eksplozije – ne rasprava nego – žuč u Beogradu. Iako mi Srbo-Hrvati (kako nas je nazivao Cvijić) ne znamo albanski, a moj razgovor nije objavljen na srpsko-hrvatskom, to nije smetalo da se gotovo iz dana u dan u žutoj štampi vodi histerična huškačka kampanja.

Stvorena je tako situacija koja podsjeća na staljinističke metode: najpogrdnijim izrazima i najgorim insinuiranjima napada se tekst koji čitaocima nije pristupačan! Ja sam dovoljno dugo živio u Beogradu da znam da određen broj oktroiranih urednika, šovinističkih novinara i drugih piskarala ne predstavljaju slobodarski Beograd. No, ta družina može napraviti ogromnu štetu izazivajući antisrpsko raspoloženje u zemlji.

Beogradski prijatelji prikupili su mi isječke iz ovih novina: *Politika*, *Ekspres politika*, *Duga*, *Večernje novosti*, *Borba* i *Četvrti jul*. U tim listovima objavljuvani su iz dana u dan u razdoblju od 12. aprila pa do 20. maja ovi naslovi krupnim slovima: »Horvatom propali izlet – Povodom neobjavljene (sic!) knjige o Kosovu«; »Razbijanje Jugoslavije po Horvatomom konceptu«; »Horvatom stavovi namjenjeni mladim čitaocima 'Rilindje' (poslije demantirano); »Hroma logika velikog ekonomiste«; »Ponovo 'Kosovo-republika'«; »Podrška idejama separatista«; »Kako 'Rilindja' i dr Branko Horvat dolivaju ulje na vatru međunacionalnih odnosa na Kosovu«; »Novo dolivanje mržnje«; »Traži se izjašnjavanje o *Rilindji* i *Zëri i rinisë*«; »Intervju s Horvatom je štetan«; »O promašajima dra Horvata«; »Horvatom intervju podrija napore za stabilizaciju na Kosovu«; »Žalostan istup«; »Horvatom alhemija«; »Nesh-

vatljivo razumevanje za zločinca«; »Rušilačke parole«; »Intervju s Horvatom propust s političkim posledicama«; »Kako se obogatio profesor Branko Horvat«; »Profesor kao lopov«; »Nije prihvaćena ponuda Branka Horvata da se nametne svojim viđenjem kosovske problematike«.*

U demokratskom društvu općenito, a u socijalističkom posebno, važi kao aksiom da se o svakom političkom problemu – od civilnog služenja vojnog roka do administrativne autonomije neke etničke skupine – može i *mora* javno raspravljati, jer se samo tako mogu postići stvarna i trajna rješenja. Gornji naslovi pokazuju kako žuta štampa ne daje nijedan argument i ne traži nikakvu raspravu, nego zahtijeva – linč. Osim toga posljednjih nekoliko navedenih članaka, koji su direktno usmjereni na političku denuncijaciju i moralnu diskvalifikaciju, zasnovani su na ordinarnim lažima. Poslani demantiji nisu objavljeni, pa su listovi i autori predani sudu. Posljednji naslov odnosi se na upravo završen naučni skup u Splitu; organizator ga je pročitao na završnoj sjednici, a prisutni su ga s indignacijom odbili kao pokušaj da se diskreditira skup. Dotični dopisnik *Politike* nije se nigdje mogao pronaći.

U štampi su se javili i neki intelektualci. Da razmotrimo rezoniranje dvojice takvih egzemplara.

Filozof Miladin Životić u NIN-u, 1. maja 1988, s. 55:

»Izlazak iz krize ovo društvo neće naći ako se autoritarnoj vlasti i njenim projektima 'reforme društva' suprotstavljaju takvi kontraprojekti u kojima se ispoljavaju ambicije intelektualca da preuzme na sebe ulogu onoga ko zna lek za sve naše rane, ko kao ekspert i mudrac nameće vlastite programe, ko traži da bude prihvaćen kao nosilac nepogrešivih znanja, kao onaj ko je pronašao arhimedovsku tačku iz koje može da razreši sva protivrečja društva u kojem živimo. Tako nekomunikacijsko društvo stvara dva tipa ljudi, dve večno zaraćene grupe pretendencata na apsolutno znanje: one koji odozgo oktroišu i nameću svoje programe i one koji im se suprotstavljaju sa istim mentalitetom i istim ambicijama. Najbolji primer takova mišljenja i suočavanja ideja preko gvozdene zavese koja blokira stvarne, otvorene komunikacije, jeste 'projekat' rešenja problema Kosova koji nam je nedavno ponudio Branko Horvat.

* Da je Dimitrije Tucović kojim slučajem još živ, on bi ponovio svoje ocjene iz 1910–1914: »Mi se sa tom štampom ne želimo upuštati u prepirku o arnautskom pokretu i njegovim uzrocima, jer se u nje ne može naći ni najskromnija mera poznavanja stvari, a o kulturnom stanju i težnjama toga naroda govori se obično napamet.« »Naša štampa, u pogubnoj utakmici da pomogne jednu rđavo upućenu i rđavo izvođenu politiku, mesecima [je] rasprostirala o arbanskom narodu tendenciozna mišljenja.« »Beogradsko novinarstvo je i vrlo nevaljalo i vrlo reakcionarno. Bilo 'opoziciono' ili 'neutralno' ono služi vladi... utire put za uvođenje reakcije, priprema duhove da lakše prime gušenje slobode.« »Novinari te žute (buržoaske, rekao bi Tucović) štampe jesu »trgovci javne reči, novinarski najamnici, karijeristi bez savesti i avanturisti bez časti... Neka čitaoci obrate pažnju na tu sramnu ulogu beogradskog novinarstva.« *A Radničke novine*, kad bi postojale, vjerovatno bi ponovile svoju ocjenu iz 1914: »Ove izveštaje donosi... *Politika*, organ naših šovinista i provokatora« (*Srbija i Albanci*, ss. 111–12, 11, 117). Tucovićevi socijaldemokrati nisu mogli znati da je ta *Politika* donedavna bila najbolji jugoslavenski dnevni list...

Ljudski um egzistira samo u okvirima otvorenih, slobodnih komunikacija. Naše društvo kao celina može opstati samo ako se borba za demokraciju i slobodu vodi kao borba za slobodu svih. Onaj ko slobodu hoće za sebe na štetu drugih, onaj kome ne smeta, na primer, stanje u koje je srpski narod zapao, naročito posle Ustava 1974. godine koji je Srbiju razbio kao pravno konstituisanu republiku, nije istinski zagovornik demokratije i slobode ni za svoj narod. Sloboda je nedeljiva. Ili ćemo je imati svi ili je neće imati niko.«

Književnik Radomir Smiljanić pod naslovom »Horvatovo rasturanje Srbije i SFRJ« u *Politici* od 13. aprila piše (zbog ograničenog prostora moram citate skratiti, iako bi taj nepismeni »književni« tekst vrijedilo u cjelini pročitati): »'Medijska zvezda' dr Branko Horvat ne posustaje u svojim naporima da bude u centru pažnje! ... Dr Horvat je vrlo široke ruke kada se razbacuje 'idejama', on to (ne na svoj račun razume se) razdeljuje i kapom i šakom, a razdeljuje jer to nije njegovo – poklanja već dokazano fašistoidnim separatistima celo celcato Kosovo... Neki maliciozni Srbi bi se na primer možda i s pravom mogli upitati koliko li bi doktor Horvat bio široke ruke kada bi poklanjao svoje narodsko (... postoje i druge mogućnosti referenduma 'dilem' nam naše Jugoslavije – od Dalmacije i Like, do Banije i Istre i sl.)... Međutim, ovo kada se uzme u obzir i dodatna ideja dr Horvata o 'balkanskoj federaciji' ... nije baš sasvim skeč, 'u tom ludilu ima sistema' ... A sistem je u tome što za tzv. zonu A 'Sever' treba proširiti 'Afriku' tj. 'zonu B' ('Jug'), jer privilegovano razvijeni 'preduzetništvo Severa' može od prostorno ... većeg 'Juga' ... još više grabiti! ... stradalnički narodi 'Juga' isuviše su patili i trpeli, ne će biti baš tako lako ponovo im nametnuti jaram 'arijevskih' moćnika 'zone A'. Igra s Kosovom i NR Albanijom isuviše je providna ...«

Anonimna pisma

Kakve efekte pisanje neodgovornih novinara i intelektualaca ima na čitaoce vidi se vjerovatno najjasnije iz anonimnih pisama. Navodim isječke iz četiri takva pisma.

Anonimno pismo br. 1, poštanski žig Beograd

»Zar se ti nađe tako uman da komadaš Srbiju i Jugoslaviju. Nije čudo, znamo ko si i šta si, a sad si potanko dokazao da si Pavelićev istomišljenik. Ustaša si i izlapeli i zagriženi Hrvat separatista. Zar Hrvatska nema pokrajine i treba li ih dati Italiji ili to se tebi dopada da se to radi sa Srbijom. Zapamti, Srbija je stvarala Jugoslaviju inače bi ti danas zaboravio svoj hrvatski jezik i bio bi sluga švabi. Za takve kao što si ti samo da bude tuđa sluga. Srbija je

bila i biće stub Jugoslavije. U njoj je i ovoga rata ponikao pokret otpora, ona je primila i čuvala Tita, kad si ti i tvoji istomišljenici klicali nacistima na zagrebačkom trgu i grlu se sa fašistima. Kad dođeš u Beograd bićeš dobro počašćen.«

Pismo br. 2, poštanski žig Beograd

»Čoveku zdravog razuma jasna je Vaša namera iz Intervjua da se JUG PRETVORI U KOLONIJU SEVERA i da za ostvarenje toga cilja dobijete bezrezervnu podršku kontrarevolucije na Kosovu.

»1. Predlažemo da odmah vratite ZLATO, DUKATE, POKRADENO TREPČANSKO SREBRO ili DEVIZE kojima kontrarevolucija u velikim količinama raspolaže (bilo da su Vam predati ili uplaćeni na vaše devizne račune u inostranim bankama) koje ste primili za intervju i obećane 'naučne' usluge.«

Pismo br. 3, poštanski žig Sombor

»Druže Smiljaniću u Vašem članku »Horvatovo rasturanje Srbije i SFRJ« u *Politici* od 13. IV. o. g. odličan je i pošten sadržaj. Samo ipak jedno niste uočili, kao mi ostali građani Jugoslavije da iz usta Horvata Branka govori stopostotni fašista pristalica Hitlera, Musolinija i Pavelića. Iz usta Horvata govori ustaša i jedan deo hrvatskoga naroda koji je izvršio stravični pokolj nad sedamstotina hiljada nevinih Srba, goloruke djece, žena, starica i staraca. Prema tome Horvatu Branku i njemu slični Hrvati i Albanci mogu posle ovoga lajanja da očekuju kame pod grlo. Umesto da se on i njemu slični zavuku u mišije rupe on podmeće glavu pod srpski nož koji je kroz celu našu istoriju bio i ostao mnogo opasniji od svih drugih noževa ali samo za pravdu i istinu. Ne brinite Vi Radomire nas je Srba i Crnogoraca 10,000.000 i smrvićemo ih u svako doba.

Živela naša Jugoslavija, a čast poštenim Jugoslovenima bez obzira na nacionalnost i veru.

Dole Horvat i njegovi istomišljenici, i smrt fašistima za večita vremena.
građani Jugoslavije«

Pismo je adresirano i na CK KP Srbije.

Pismo br. 4, poštanski žig Banjaluka

»Ti si neprijatelj br. 1 naše domovine. Pošto pišeš da Kosovo treba da bude republika i ti ćeš biti izdajnik naših naroda. Bićeš ubijen bilo na Fakultetu, stanu ili ulici ...«

Zaključci koji se nameću

Na nedavnim razgovorima srpskih i albanskih književnika Jovan Deretić počeo je svoje izlaganje karakterističnom tvrdnjom:

»Srbi su stvorili prvu Jugoslaviju. Bez njih te Jugoslavije i Jugoslavije kao države ne bi ni bilo« (*Književne novine*, 1. maja 1988).

Istu tvrdnju ponavlja i pisac anonimnog pisma br. 1. Ta se tvrdnja neprekidno ponavlja u nekim listovima kao i na zborovima na Kosovu. Čak i da je to tačno, civilizirano ponašanje zahtijevalo bi da se ne ističe.

Međutim, ta je tvrdnja činjenično neistinita, što znači da se Jugoslavija nekim ljudima priviđa kao plemenska prćija kojom mogu raspolagati po slobodnom nahođenju. Kad je književnik Smiljanić objavio svoju paskvilu, anonimci iz pisma br. 2 odmah su preuzeli Smiljanićevu »ideju« kako je »namera iz intervjua da se jug pretvori u koloniju severa.« A anonimac br. 3 pisao je Smiljaniću pohvalivši ga i uvjeravajući ga kako će srpski nož već srediti stvari!

Na već spomenutim razgovorima pjesnik Milan Komnenić obratio se svojim kosovskim kolegama ovim riječima:

»Gospodo, mi smo u ratu... Što se mene tiče, ništa vam ne verujem. Nemojmo se čuditi što nasilje već sutra može da rodi novo nasilje... Među nama sloge nema, niti pomirenja može biti... Ako bude morao u ponor, srpski narod će, kao pre pola veka, za sobom povući ceo svet, koji je prema njegovoj sudbini toliko ravnodušan...« (*NIN*, 1. maja 1988, ss. 34–35).

NIN su, koliko mi je poznato, jedine novine koje su imale hrabrosti da prenesu ovaj dio Komnenićevog izlaganja u potpunosti i s ovim komentarom: »Čuo se aplauz. Jeza se nije čula...« Društvo književnika nije se ogradilo od ovog sumanutog izljeva. Štampa je ostala bez komentara. Politički forumi nisu našli za shodno da ga podvrgnu kritici...

Kakvim se to poslovima bave neki beogradski književnici? Zar nisu ništa naučili iz tragične skorašnje historije ove zemlje? Zar zaista nisu u stanju da izvedu potrebne pouke iz bratoubilačkog klanja 1941–1944? I gdje su srpski intelektualci kada ne reagiraju na ovakve pojave u svojoj sredini?

Anonimac br. 1 također mi prijeti kada dođem u Beograd. Ta je prijetnja zaista i ostvarena prilikom mog predavanja o izlasku iz krize na Tribini Studentskog kulturnog centra u Beogradu 26. aprila. Grupa nacionalista pod vodstvom Vojislava Šešelja, za koga je rečeno da je »najveći sin srpskog naroda«, pokušala je provokacijama spriječiti predavanje, a mene su obasuli

uvredama (već neizostavno »ustaša« iz anonimnih pisama). Provokacije nacionalista osujetili su prisutni Beograđani. Ima neke ironije u tome što sam tog Šešelja nekada branio na javnim tribinama od političkog proganjanja i nezakonitog hapšenja. Iz napada Šešelja doznao sam i za ideju da se falsificiraju anonimna pisma. Kad sam se vratio kući, takvo me jedno pismo već čekalo.

Filozof Miladin Životić u istom se dahu i izjašnjava za »slobodu svih« i meni zamjerava što sam u toj i o toj slobodi uopće počeo razgovor! Ja sam zbog beskrupuloznog, politički motiviranog izbacivanja Životića i njegovih kolega s Beogradskog univerziteta bezbroj puta javno protestirao. Slučaj je htio da sam to posljednji put uradio (v. *Danas*, 3. maja 1988) istih dana kad je on objavio u *NIN*-u (1. maja) gore citirane stavove. Jesu li i ti moji protesti »najbolji primer takova mišljenja i suočavanja ideja preko gvozdene zavese koja blokira stvarne, otvorene komunikacije«? Ili se pak taj filozofski zaključak ne odnosi na »nas«, nego vrijedi jedino kad se radi o »tuđem« plemenu?

Riječ »pleme« nisam slučajno upotrijebio. Ako se malo pobliže pogleda uzorak stavova koji su ovdje navedeni – od jednog filozofa i tri književnika preko žute štampe do pisaca anonimnih pisama i nacionalističkih provokatora – opaža se jedan te isti plemenski mentalitet potpuno slijep za sve što je »tuđe«. Razlike u shvaćanjima odnose se samo na razlike u intenzitetu i stupnju civiliziranosti. U filozofskoj varijanti govori se o otvorenim komunikacijama – u korist svoga plemena; u književnoj varijanti govori se o »njima« kao fašistoidnima, a o »nama« kao dragocjenim primjercima ljudske rase i iznosi se imbecilna ideja o eksploataciji »juga« kao motivu za federativno rješenje; u primitivnoj varijanti anonimaca govori se o noževima kao prikladnom rješenju. Na to se nastavlja pjesnik Komnenić sa svojim vizijama rata i ponora. I tako se krug zatvara. Do moderne nacionalne svijesti ovaj mentalitet još nije stigao. A dotle se drugi narodi spremaju za XXI. vijek...

Plemenski je mentalitet dopunjen etatičkim ingredijentom koji je došao do izražaja u Tanjugovom zaprepaštenju što se jedan »nenadležan« građanin usudio razmišljati o jednom državnom problemu. Pleme ne podnosi demokraciju. A o nekakvom socijalizmu, naravno, ne može biti ni govora.

Efekte djelovanja žute štampe vide se iz mnogobrojnih pisama, pa čak i nekih zborova izmanipuliranih građana. Vjerovatno je najizrazitiji slučaj Udruženja boraca, »koje je prvo reagiralo« protestirajući što je omladinski list *Zëri i rinisë* objavio moj intervju. Međutim, niti je taj list bilo što objavio, niti sam mu ja dao intervju, niti sam štoviše uopće znao da takav list postoji. Očigledno je da su izmanipulirani borci protestirali protiv nečega što nisu – ni čitali! Jednako tako ni drugi građani nisu čitali moj tekst – jer taj na srpsko-hrvatskom nije bio objavljen – nego su čitali novinske naslove!

Dalju analizu ostavljam socijalnim psiholozima i – psihijatrima. U međuvremenu ostaje da razmislimo o političkim posljedicama. U svojoj sedmoj godini kosovska se drama i dalje produbljuje. Kriminal je stavljen pod kontrolu, ali je nacionalna netrpeljivost porasla do krajnjih granica. Gornji

pregled jednomjesečnog diskursa o Kosovu dobrim dijelom objašnjava kako je do toga došlo.

Prije dvije godine na moju je inicijativu osnovan Jugoslavenski fond za stipendiranje studenata ekonomije. Fond se alimentira iz mojih autorskih honorara, ali to ide veoma sporo. Nadam se, međutim, da će se od sudskih presuda za klevete sakupiti dovoljno sredstava da Fond počne normalno funkcionirati. Na taj će način žuta štampa i nacionalni šovinisti morati protiv svoje volje učiniti nešto korisno za ovu zemlju.

9. *Kosovski antibarbarus**

Smatramo za svoju dužnost i vrlo jaku potrebu da većinu naših čitalaca bar unekoliko i bliže upoznamo s Arnautima, s tim plemenitim i karakternim narodom, sa kojima mi bratimstvo i družbe želimo i s kojima Srbinu srpsko prijateljstvo preporučujemo.

»Bratimstvo,« br. 3/1900, Beograd

Svojom »*Istinom o Kosovu*« list *Duga* u dva izvanredna izdanja iz jula i augusta ove godine bavi se mojom knjigom *Kosovsko pitanje*. Moram priznati da sam se već na samom početku čitanja počeo nelagodno osjećati. Naime, Dautović i Vučelić, kao priređivači zbirke, uzimaju kao moto ove stihove Milana Rakića o Simonidi iz Gračanice:

Iskopaše ti oči, lepa sliko!
Večeri jedne na kamenoj ploči
Znajući da ga tad ne vidi niko,
Arbanas ti je nožem izbo oči!

Dakle, ne neki vjerski fanatik, agresivni primitivac, objesni silnik, nekulturni zulumčar, kriminalac ili netko od tog soja, nego upravo *Arbanas*. *Arbanas* je ime za pripadnika jednog naroda. Proizlazi da *Arbanasi* kopaju oči srpskim svecima!?

Da ne bude nikakve sumnje u tu interpretaciju, Dautović i Vučelić odmah u uvodu ističu svoje viđenje

»permanentnog prisustva agresivnog albanskog nacionalizma i separatizma na jugoslavenskom tlu«.

Dakle, Albanci su permanentno angažirani u neakvim antijugoslavenskim akcijama. Radi se u stvari o »starim i novim izlivima albanskog

* Objavljeno u *Dugi* (3. septembra 1988). Uključen je i jedan odlomak i nekoliko rečenica koji su bili ispušteni prilikom skraćivanja.

nacionalizma i separatizma « što predstavlja »njegovu razbijačku, antijugoslavensku vokaciju«.

Budući da ja takvo mišljenje, prirodno, ne dijelim, moj je pristup rezultirao »jednom u svakom pogledu problematičnom knjigom, *naučno nezasnova- nom, s politički* dubioznim pogledima i sudovima autora«. S tom knjigom »ozbiljna struka (predstavljena Dautovićem i Vučelićem, B.H.) ne može uspostaviti plodonosan dijalog« (s. 5, sva podvlačenja moja).

Prošle godine novine su objavile vijest da su u jednom srpskom gradu albanskom dječaku bile izbodene oči. Sad bi nam još jedino trebalo da jedan albanski Milan Rakić napiše pjesmu sa stihom

Srbin ti je nožem izbo oči!

i da dva albanska novinara takve stihove uzmu kao moto naredne istine o Kosovu! Zar Dautoviću i Vučeliću zaista nije jasno što rade?

Kontrast postaje upravo groteskan kad predstavnike civilizacijski više rase obavijestimo malo o kulturnoj historiji kraja o kojem donose svoje besprizivne sudove. Naime, oči Simonidi nisu iskopali objesni albanski zulumčari. Čak su i oni imali poštovanja za srpske svetitelje. Oči je iskopao neki pobožni siromašak, jer se prah fresaka svetitelja smatrao čudotvornim, a prah s očiju iscjeljivao je vid! (Informacija Shkëlzëna Maliqia). Ta priča ima i nastavak. I bogobojazni Srbi dijelili su vjerovanja svojih albanskih komšija, pa su se i oni služili svetiteljskim prahom.

S navedenog »idejno-političkog« polazišta priređivači onda biraju svoje sugovornike koji svoju knjigu ocjenjuju »kao ispolitiziranu i pseudonaučnu tvorevinu« (podvukli priređivači).

Usprkos tom agresivnom poistovjećivanju pogleda svojih suradnika s vlastitim nacionalnim šovinizmom, ne pada mi na pamet da tu kategoričku tvrdnju priređivača prihvatim kao pretpostavku. Razgovarat ću isključivo na bazi argumenata. Svaki autor odgovara za svoju nauku i za svoj nacionalizam ili jugoslavenstvo. Upozoravam jedino na činjenicu da je Kosovo *jugoslaven- ski* problem, a priređivači su izabrali za vjesnike prave istine autore iz *samo jedne nacionalne sredine*. Radi se, kako je primijetio Željko Krušelj, o »etnički čistoj istini«. Iako su tri četvrtine stanovnika Kosova Albanci, njih – u skladu s koncepcijom da kopaju oči i imaju razbijačku vokaciju – među sugovornicima nema. Niti se itko bavi njihovom historijom.

Radi štednje papira i čitaočeva vremena, u tekstu koji slijedi neće biti analizirani a) prilozi koji su već jedanput bili objavljeni, b) prilozi, odnosno stavovi u kojima je normalna argumentacija zamijenjena iskrivljavanjima, etiketiranjem i šovinstičkim ispadima i c) prilozi koji daju objektivni pregled činjenica, pa se jedino s njima mogu složiti. U takav prilog spada npr.

demografski tekst Dragane Avramov. Drugarica Avramov dolazi u stvari do identičnih zaključaka kao i ja u odgovarajućem poglavlju knjige. Začuđuje jedino zašto to slaganje nije onda i konstatirano. Treba li to interpretirati kao prešutni sporazum da se moja knjiga može samo napadati, ali ne i braniti?

Moto na početku ovog teksta uzet je iz časopisa *Bratimstvo-Vlaznija*, koji je izlazio u Beogradu 1900–1904, a glavni i odgovorni urednik bio mu je prof. Atanasije M. Popović. Uzeo sam taj moto, jer točno izražava namjeru moje knjige. Uzeo sam ga i zato da istaknem kako čovjek ne mora biti socijalist, pa da umije cijeniti tuđu naciju. Dovoljno je da bude civiliziran ili, po narodnu, čestit.

Metodološka i opća pitanja

Sima Ćirković iznosi nekoliko primjedaba koje imaju djelomično metodološki karakter; pa ćemo njima i početi.

»Zaključak da je tu reč o sukobu historijskog i etičkog principa u rešavanju nacionalnog pitanja potpuno je neosnovan i pretpostavlja kao realnost ono o čemu sanjaju iredentisti. Problem treba rešavati tamo gde se on i začeo. Treba se svesno i odlučno odreći nacionalne države kao ideala i suprotstaviti mu ideal civiliziranog složenog, ravnopravnog zajedničkog života« (s. 7).

Ako se radi o kantijanskom pristupu, tj. da proklamirana norma vrijedi za sve – Srbe i Albance – jednako, ja s izraženim stavom mogu samo simpatizirati. Štoviše, mislim da je onaj koji je prvi izmislio da se Jugoslavija organizira kao skup suverenih nacionalnih država podmetnuo pod jugoslavensku federaciju bombu neusporedivo jače razorne snage no što su bile smušene nacionalističke ideje Kominterne prije rata ili napad Kominforma poslije rata. Očigledno budućnost Jugoslavije leži u radikalnoj demokratizaciji, a ne u supstituciji demokracije nacionalnim državama kojima upravljaju suprotstavljene nacionalne oligarhije.

Međutim, Ćirković brka želje i stvarnost. Želje su ono što je upravo rečeno i za što sam se i ja lično zauzeo. Stvarnost je da jedna strana spominje Nemanjiće kad Albanci još nisu imali svoju državu, a druga strana odgovara da su Albanci danas većinski narod. Što je to nego sukob historijskog i etničkog principa?

Ćirković mi zatim predbacuje što iz *Istorije naroda Jugoslavije* (1953) preuzimam shvaćanje da su preci Albanaca dardanski Iliri. A odakle ću nego iz knjige o historiji Jugoslavije? I znači li onaj uskličnik iza godine da je teza »zastarjela« i da se kod nas, slično kao u Sovjetskom Savezu, historiografski zaključci mijenjaju svakih deset godina zajedno s političkom klimom? Po

mom mišljenju potpuno je irelevantno jesu li Albanci Iliri, Tračani, Paleobalkanci ili neka mješavina. Prema bilo kojoj hipotezi bili su ovdje – oni ili njihovi pređci – prije Slavena s time da je i taj zaključak potpuno irelevantan za naš *današnji* problem. I umjesto da raspravljam o hipotezama koje nisu ni relevantne niti sam ja za tu raspravu kvalificiran, izabrao sam onu koja mi se činila da će izazvati najmanje nesporazuma. I svejedno sam nastradao. Jugoslavija je sumnjiva čak i kad se radi samo o historiji.

Ćirković zatim govori o ilirskoj ideologiji, kojom se Albanci koriste da bi opravdali albanizaciju Kosova. Točno! – Propušta, međutim, spomenuti antiilirsku aktivnost srpske nauke – dakle ne neupućenih – kojom se opravdava srbizacija Kosova. Ove je godine SANU izdala knjigu *Iliri i Albanci*. Kupio sam tu knjigu naivno vjerujući da ću dobiti informacije o posljednjim rezultatima nauke. Umjesto toga – osim nekih izuzetaka – osnovna preokupacija radova u toj knjizi jest dokazivanje da albanski historičari nemaju pravo kad tvrde da su preci Albanaca Iliri. Na što nalikuje takva nauka? Tko i koju ideologiju bagatelizira? Jedan od autora te knjige je i – Ćirković!

Na kraju te ilirske epizode Ćirković navodi da su se Slaveni trajno naselili još u VII. vijeku i postavlja pitanje zašto bi se Kosovo i Albanija slavenizirali u vrijeme bugarske i srpske srednjovjekovne vladavine od IX. vijeka dalje. Odgovor glasi: dolaskom Slavena i osnivanjem njihovih sklavinja niti je cjelokupno autohtono stanovništvo istrijebljeno, niti asimilirano, niti pokoreno. Starosjedioci nastavljaju živjeti u dodiru s osvajačima ili izvan njihova domašaja u mnogobrojnim teritorijalnim džepovima pa i u čitavim izoliranim područjima. Međusobna akulturacija nastavlja se stoljećima, a naročito je jaka u vrijeme jakih državnih tvorevina.

Ćirković prigovara dijelu teksta o simbiozi i dobrom susjedstvu, pa za njega kaže da »ima otprilike onu ulogu koju imaju historijski primeri prijateljstva i zajedništva u govorima naših političara« (s. 7). Točno! Zato bih zamolio kolegu Ćirkovića da mi navede desetak iscrpnijih studija o simbiozi Slavena i Ilira te posebno Albanaca i njihovih slavenskih susjeda kako bih mogao poboljšati to poglavlje. Nema takvih studija? Ni jedna jedina? Na osnovi čega onda očekujete, kolega Ćirkoviću, da ću se ja upustiti u ta istraživanja? Mene nikada ne bi palo na pamet da od kolega historičara tražim da umjesto mene provedu fundamentalna ekonomska istraživanja. Osim toga, zar nije simptomatično da upravo studija o prijateljstvu i suradnji nema!

Na kraju mi Ćirković preporučuje da pročitam Ostrogorskog, neku dobru historiju Osmanskog Carstva i *Istoriju Crne Gore*. (Čudim se što je zaboravio spomenuti trotomnu historiju makedonskog naroda. A Jirečekova *Istorija Srba*? Što je sa Smičiklasom i Klaićem? Itd. Neozbiljno je to nabranjanje.) Otkud kolega Ćirković zna da ja taj domaći zadatak nisam već odavno obavio? Jugoslavenski intelektualac mora valjda poznavati historije svojih (ne samo svog) naroda i tla na kojem živi i bez obzira na kosovske probleme? Pretpostavljam da ga je prevarila citirana literatura na kraju knjige, gdje tih

naslova nema. Nema ni mnogo drugih naslova. Samo početnik u nauci navodi sve ono što je pročitao. Afirmirani naučni radnik nema potrebe za takvom afirmacijom. Ako malo pažljivije pogleda knjigu, vidjet će da se ja koristim takvim načinom citiranja da je zapravo popis literature citirana literatura. Istu pogrešku u pogledu literature čini i Branko Petranović koji meni, s aktivnim partijskim stažom dužim od četiri decenije, savjetuje da pročitam materijale Petog kongresa SKJ i sjednica CK? Umjesto mentorskih savjeta o đlačkoj literaturi očekivao sam barem neki napor da se ukaže gdje i što nije činjenično točno, što i kako se može bolje obraditi i to sasvim konkretno. Ćirković naročito ističe: »Mimoišao je baš sve (koje?) historijsko-geografske i historijske studije o Kosovu... a najteže je oprostiti što se nije upoznao sa obimnim dvojezičnim zbornikom *Kosovo nekad i sad*« (s. 6). Nije potrebno opraštati: da je pažljivije čitao – što bi inače trebalo resiti naučnog radnika – kolega Ćirković bi utvrdio kako je ta knjiga obilno korištena, citirana i uvrštena u popis literature!

Ćedomir Popov piše »(Horvatova) ograđenja o naučni metod česta su i teška... Horvatova metodologija zasnovana je, naime, na sledećoj nameri: 'Pokušao sam sebe zamisliti kao Albanca i studenta Prištinskog univerziteta i zapitati sebe kako bih postupio'. Ta pozicija... – pozicija studenta – demonstranta iz 1981. koji uzvikuje parolu Kosovo-republika, a ne pozicija naučnika, koji bez predubeđenja traga za naučnom istinom – uslovila je i rezultate Horvatovih istraživanja« (s. 8). Popov očigledno nikad nije čuo za empatiju i njezinu ulogu u društvenim istraživanjima. Ali, ta je ignorancija sitan nedostatak prema prijeveri koju je pripremio svojim čitaocima. *Gedankenexperiment*, koji spominje ne odnosi se ni na kakvu naučnu istinu, pogotovo ne na istraživanja u cijeloj knjizi. On je odgovorio isključivo na jedno jedino pitanje: što bi mladi Kosovari mogli uraditi – budući da su većinski narod na njima je ta odgovornost – da se eliminira šikaniranje Srba i prevladaju nacionalni antagonizmi? To je akcioni zadatak, vrijednosno fundiran, koji ne zavisi od toga što misli Popov, nego od motivacije Kosovara uz dana društvena ograničenja. Drugim riječima, treba navući na sebe njihovu kožu da bi se dobio odgovor na pitanje. A u tome se i sastoji empatija.

Popov također piše: »(Horvat) opširno citira jedno svedočenje o tome kako u Prištini za vreme albanskog ustanka protiv Turske 1912. nije bilo nasilja i pljački. I tu mu se omaklo ono što je u celoj knjizi pomno preskakao. Nepažljivo skraćujući navod, on je u njemu prevideo onu rečenicu: 'Da more Arnauta uđe u varoš i vlast otme, a da se ništa ne ukrade i nikome zlo desi, to čudo do sada nije bilo?!'« Popov laže – izvinjavam se zbog upotrebe ovog preciznog narodnog izraza – ništa nije ispušteno, citat je potpun. To čitalac sam može provjeriti na s. 32. moje knjige (s. 44 u ovom izdanju).

Na istoj razini naučne kompetencije i ljudskog poštenja napisan je i ostatak Popovljeva teksta, pa je stoga daljna analiza suvišna.

Branko Petranović zamjera na uspoređenju podijeljenih država u Evropi

i Aziji »kao reakciji na prigovor o dve albanske države (jedna u okviru Jugoslavije i druga izvan Jugoslavije)« (s. 12). Zamjerka je opravdana. Ne zato što ne bi postojala mogućnost da uz dvije ili tri Njemačke, Grčke, Koreje itd. postoje i dvije Albanije, nego u tom smislu da se u sklopu Jugoslavije obrazuju suverene države. Meni je, priznajem, promaklo da ovako formulirana usporedba implicira konfederaciju, koju inače smatram neprihvatljivom. Federativna Jugoslavija jest, zapravo trebala bi biti jedinstvena država, a ne državni savez šest suverenih država i dvije poludržave. Budući da nijedna federalna jedinica ne bi smjela biti država, to onda važi i za Kosovo. Kako bih izbjegao nove nesporazume, moram odmah dodati da te federalne jedinice koje nemaju državnost (tj. vlastitu vojsku, vanjske poslove, novac, itd) odnosno suverenost (nisu subjekti međunarodnog prava) moraju uživati najširu moguću političku samoupravu uz puna – mnogo potpunija nego danas – demokratska prava za sve stanovnike koji žive na teritorijima tih federalnih jedinica.

Donekle sličnu grešku u rezoniranju čini i Radošin Rajović kad piše: »O mogućnosti istupanja autonomnih jedinica iz Republike Srbije apsurdno je govoriti jednako kao kad bi se govorilo o mogućnosti istupanja autonomne Sardinije ili Sicilije iz Italije, ili autonomne Katalonije ili Andaluzije iz Španije ili autonomne Škotske ili Velsa iz Velike Britanije« (s. 31). Rajovićeva greška je očigledna: Italija, Španjolska i Britanija jesu suverene države, članice Ujedinjenih nacija; Srbija (Hrvatska itd) to nisu. Ako je nešto apsurdno, onda je to uspoređivanje neusporedivog.

Nisam siguran je li održiv Rajovićev pokušaj da iz distinkcije između federalizma (principa) i federacije (države) izvede da su pokrajine elementi federalizma, ali nisu konstitutivni elementi federacije. Da li je moguć federalizam koji nije realiziran u federaciji? I da li je moguća federacija bez federalizma? Umjesto skolastičkog cijepanja pojmova, čini mi se mnogo plodnijim da se pojave nazovu pravim imenom. U ovom slučaju radi se o političkom kompromisu uvjetovanom nedemokratskom praksom regionalnih oligarhija. Po logici stvari to rješenje mora biti permanentan izvor sukoba dok god se bitno ne promijeni politički sistem i njegovo praktično funkcioniranje. O tome sam pisao u knjizi i drugdje, pa neću ponavljati.

U jednoj prijašnjoj polemici pitao sam Branka Petranovića zašto nije spreman priznati Albancima prava koja inače zahtijeva za svoju vlastitu naciju. Nije odgovorio. Ne odgovara ni sada. Ali zato piše: »Horvat svojim pisanjem razjaruje strasti pitajući jesu li Albanci »naši« ili »tuđi«...? Stvarno neuobičajena pitanja, pa i štetna, cinizmom nabijena!« (s. 11). Međutim, radi se o jezgri kosovskog problema. Ako su Albanci »naši«, onda imaju sva nacionalna prava kao i Srbi i Hrvati, onda će se čvrsto usidriti u Jugoslaviji, onda je Jugoslavija njihova država, a njihovi nacionalisti, separatisti i iredentisti nemaju nikakvih šansi. Drugim riječima tada Kosovsko pitanje prestaje biti pitanje. Ako su Albanci »tuđi«, onda naravno ne mogu pretendirati na ista

nacionalna prava i onda će se okrenuti onima koji ih smatraju svojim – dakle, preko granice – a domaći šovinisti dobivaju šansu manje ili više trajne destabilizacije pokrajine. Podsjetio bih Petranovića na primjer Makedonije. Jovan Cvijić nekada je pisao da je makedonsko etničko pitanje »jedno od najtežih i najzapletenijih«, a za skopsku i tetovsku oblast tvrdio je da su južna Srbija. U godini nakon ilindenskog ustanka (1904), politička su ubojstva u Makedoniji, prema engleskoj *Plavoj knjizi*, dostigla broj od 100 na mjesec. Poslije prvog svjetskog rata praskale su bombe po Makedoniji, ginuli su srpski činovnici i oficiri, pa je čak i jugoslavenski kralj poginuo od makedonske ruke. Nešto kao »antijugoslavenska vokacija«. Institut za nacionalnu istoriju navodi da je za pacifikaciju Makedonije bilo upotrijebljeno 70 posto kraljevskih žandarskih efektiva (12.000 žandara od ukupno 17.000).

Danas su Makedonci jedan od bedema Jugoslavije. Otkud ta ogromna promjena u ponašanju! Ostavljam Petranoviću da sam nađe odgovor. Teško mi je vjerovati da historičar Petranovićeva ranga sve to ne razumije. Ne radi se dakle o nerazumijevanju nego o stavu. O stavu koji je u osnovi etički, ali ima neposredne političke posljedice. Naime Petranović zahtijeva za svoju naciju ono što ne dozvoljava drugoj naciji. I to je upravo cinizam. Petranović je u tome sasvim otvoren: »Ono što Horvat traži ne može se Albancima dati, jer onda ne bi bilo više Jugoslavije. I trebalo bi, doktore Horvat, već jednom prekinuti te spekulacije« (s. 11). U toj prijeteći intoniranoj izjavi Petranović čini dvije simptomatične greške: 1) ja ništa za Albance ili bilo koga drugog ne tražim, nego iznosim logiku situacije, a Petranović tu logiku ne želi prihvatiti i očigledno misli da joj se silom može oduprijeti i 2) vrijednosne preferencije Petranovića i egzistencija Jugoslavije dvije su savršeno različite stvari; svoditi jedno na drugo bilo bi djetinjasto kad ne bi bilo opasno.

Historijske činjenice

Uravnoteženi prikaz historije kosovskih Srba 1878–1912. Mihaila Vojvodića veoma je koristan iako – osim pojedinosti – ne donosi nešto što već otprije nije poznato. Šteta što Vojvodić nije ni pokušao obraditi najinteresantniju problematiku za našu temu: tj. nije komparativno analizirao položaj kaurse raje na Kosovu i u Bosni. Da su vladajući muslimani maltretirali kršćane to znamo iz srednje škole. No, jesu li se i u čemu razlikovali albanski muslimani od bosanskih, to bi bilo od interesa utvrditi. Slažem se s Vojvodićem da kosovsko pitanje postoji od 1878, ali sasvim nevjerovatno zvuči njegov zaključak da je to pitanje riješeno 1912!?! Znači, problem ne postoji, a ovo što se danas dešava pred našim očima samo je priviđenje iz nečije mašte. Osebnost shvaćanje historijskih događaja! Posebno genocida iz 1912. Vojvodić

me uvjerio da ću – ako nađem vremena za drugo izdanje *Kosovskog pitanja* – morati proširiti svoj prikaz historije Kosovaca na posebno poglavlje. Zbog osnovnog zadatka knjige, nastojao sam je što manje opteretiti historijom. Historija u mojoj knjizi ima sasvim podređenu ulogu da objasni sadašnju situaciju. Budući da se o srpskoj historiji stalno piše, a o albanskoj malo ili nikako (moje poglavlje o formiranju albanske nacije *prvi* je srpsko-hrvatski tekst o toj temi) ja sam izostavio poznato, a uključio nepoznato. Osim toga novija kosovska historija marginalna je za Srbe, a centralna za Albance: srpski ustanci izbili su u Šumadiji, a albanski na Kosovu; formiranju srpske države i srpske nacije Kosovo je pridonijelo samo marginalno; naprotiv za Albance doprinos je ključan. Činjenica što na Kosovu danas živi nekoliko puta više Albanaca nego Slavena jest relevantna, ali nije bitna za ovo razmatranje. Znajući sve to, a ne proučivši albanske izvore koji nisu prevedeni, bojao sam se da ne upadnem u slavensku neobjektivnost i pišem o onom što mi je blisko i za što postoji pristupačna literatura. To se inače desilo velikoj većini meni poznatih autora, počevši od poznate knjige Dimitrija Bogdanovića pa do *Dugine* zbirke. Na moje iznenađenje kritika je upravo obrnuta: premalo o nama kršćanskim Slavenima koje su vjekovima ugnjetavali muslimanski Albanci. Taj utisak može se lako ispraviti dodavanjem jednog poglavlja, otprilike onako kako je uradio Vojvodić.

No, Vojvodić ostavlja čudan utisak kad piše: »Postoje ozbiljni dokazi da je Austro-Ugarska uticala na to da se ta ideja autonomije razvije, a što uostalom potvrđuje i činjenica da će je ona zastupati u svim kriznim trenucima za Tursku« (s. 14). Ako se u tekstu »Austro-Ugarska« zamijeni »Rusijom«, onda je ovaj stav primjenjiv i na srpske ustankē. Što to onda treba značiti? Da ti ustanci nisu bili patriotski i progresivni, jer ih je pomagala jedna imperijalistička sila?

Također, što da se kaže o historijskoj objektivnosti kad Vojvodić piše: »...pošto je Srbija oslobodila južnu Srbiju, koju je *napustilo* nekoliko desetina hiljada Albanaca« (s. 16). Zašto su ti ljudi *napustili* svoje domove? Zato što im je nova vlast platila zemlju po horentno visokim cijenama? Historičari, naravno, znaju da su bili nasilno izbačeni, ponekad uz krvoprolića, i prognani preko granice. Šest decenija poslije historičar Vaso Čubrilović otvoreno hvali i ističe kao primjer tu državničku mudrost tadašnje srpske vlade, koja je očistila svoj etnički teritorij. A što se tada u stvari desilo?

Turci naseljavaju prognane Albance uz srpsku granicu i naoružavaju ih. Ti muhadžiri onda iskaljuju svoje ogorčenje na srpskom stanovništvu na Kosovu i tako dobrano pridonose da život Kosovaca postaje sve nesnosniji. Istodobno se osvećuju vlastima koje su ih prognale – provaljuju preko granice, pljačkaju i ubijaju. Prapočetak kosovskog pitanja.

Petranović zamjerava: »Prihvatiti kao gole činjenice impresionističke ocene Trockoga o lumpenproleterskoj srpskoj štampi samo zato što se radi o jednoj svetski poznatoj ličnosti ipak prelazi granice dopuštenog« (s. 13).

Srbin Tucović davao je još gore ocjene o pogromaškoj štampi za vrijeme balkanskih ratova, a on je o tome sigurno bio dobro obaviješten. Takve su i ocjene drugih srpskih socijalista. Koju godinu prije ta je štampa bjesomučno napala i jednog Jovana Cvijića – samo zato što je napisao da Makedonci nisu Srbi. Teško mi je vjerovati da Petranović sve to ne zna. A ako zna, zašto pokušava zabašuriti? Pogromaške epizode (dijela) beogradske štampe javljale su se i poslije. Posljednji put baš u vrijeme kad Petranović piše svoj članak (v. prethodni prilog).

Opisujući situaciju nakon prvog svjetskog rata, Branislav Gligorijević navodi kako su na osnovi odluke Antante srpske trupe zaposjele sjevernu Albaniju s time da tu ostanu dok se ne riješi međunarodni status Albanije. Učvršćivanjem Italije u Albaniji, Jugoslavija je dobila neželjenog agresivnog susjeda, pa je Pašićeva vlada podupirala prototalijanski raspoložene Albance, pružala podršku suparničkoj vladi osnovanoj u Ljušnju 1920. i s pomoću ustanka Mirdita pokušala stvoriti tampon-državu u sjevernoj Albaniji. Zatim je Jugoslavija podržavala reakcionarnog Ahmeda Zogua. Njega je na kratko vrijeme smijenio demokratski reformator Fan Noli, kojeg je podržavala Italija. Jugoslavija je zatim pomogla Zoguu da sa svojim pristalicama i ruskim bjelogardijcima s jugoslavenskog teritorija prodre u Albaniju, sruši vladu Fan Nolja i uspostavi reakcionarnu diktaturu koja je trajala do pada Albanije 1939. »... (J)ugoslovenska je vlada sve to činila vodeći pre svega računa o svojim nacionalnim interesima...« (s. 21). Moje viđenje događaja prilično je drugačije. Italija je poznatim tajnim Londonskim sporazumom iz 1915. dobila za svoje učešće u ratu teritorije u Albaniji i Jugoslaviji, pa je nakon rata tu okupaciju pokušala i ostvariti. Na taj način stvarni nacionalni interesi Jugoslavije i Albanije bili su u to vrijeme identični. Ono što su nama diktirali vitalni nacionalni interesi bilo je koncentriranje svih raspoloživih vojnih efektivna radi istjerivanja Talijana iz Zadra, Rijeke, s otoka i iz Istre – dokle stignemo. Budući da su mnogo slabije organizirani i opremljeni Albanci sami istjerali Talijane iz Valone, očigledno je da smo i mi tako nešto mogli učiniti. Osim toga zbog istih nacionalnih interesa morali smo pružiti svu materijalnu i diplomatsku podršku Albancima da istjeraju Talijane, organiziraju efikasnu vladu, dobiju međunarodno priznanje i uđu u Ligu naroda (kao što smo to uostalom uradili u toku i poslije drugog svjetskog rata pod vladom maršala Tita).

Dodajem, kako ne bi trebalo steći pogrešan utisak da je sve to bilo jednostavno uraditi. Nije. Jugoslavija još nije postojala, tek se stvarala. Vojska je bila umorna, a municije nije bilo. Pregovori na Mirovnoj konferenciji u Parizu bili su teški s tendencijom marginalizacije malih naroda. Jovan Cvijić još je 1914. u jednom poluslužbenom dokumentu odredio etničku granicu prema Italiji na Soči. Ali, Pašić se nije baš pretrgnuo da to ostvari, nego je npr. pokušao od Bugarske oteti Vidin i Cvijić je zbog toga i drugih sličnih iskustava prekinuo s Pašićem, kojeg je nazivao »ugursuzom«, a njegovu vladu iz 1917.

»predstavicima najcrnje korupcije«. Cvijićeva etnička granica bila je prisutna u političkim natezanjima u Parizu, ali jadransko pitanje nije nikad izašlo pred Teritorijalnu komisiju, jer je Italija uložila svoj veto i tražila da njega rješava samo politički organ konferencije (Savjet četvorice).

No, s druge strane Amerika – koja je ušla u rat poslije – nije bila vezana tajnim Londonskim ugovorom. A upravo njezin predsjednik Wilson inzistirao je na etničkim granicama. Wilson, bivši univerzitetski profesor, formirao je komitete stručnjaka koji su mu davali relativno točne informacije.

Kad se sve takve i slične epizode uzmu u obzir, ipak se sve svodi na konstataciju da Srbija nije bila samo jedna od mnogih malih nacija, nego da se radilo o vojnički uspješnom savezniku i slavom ovjenčanom narodu koji je pri stvaranju ujedinjene države mogao energično postavljati principijelne zahtjeve i očekivati podršku svjetske javnosti. Ujedinjenje je u cijeloj zemlji dočekano s oduševljenjem. Nije teško bilo mobilizirati dobrovoljce, posebno iz Primorja i Dalmacije. A osim toga, vojska koja je probila solunski front i čiji su značajni segment bili jugoslavenski dobrovoljci, mogla je učiniti barem ono što su učinili Albanci, istjerati Talijane.

A što smo mi, tj. Pašićeva vlada, stvarno učinili? Ostavili smo Talijanima velike dijelove nacionalnog teritorija, pri čemu D'Annunzijeva riječka avantura spada u najsravnije epizode međuratne prošlosti. A svu smo energiju uložili da razbijemo albansku državu, osvojimo njezinu svjevernu teritoriju, odnosno da stvorimo vazalnu državu Mirdita (kao i u pokušaje da se domognemo dijelova današnje Mađarske i Rumunije). Nakon što je Albaniji zagarantirana nezavisnost, Grčka i Jugoslavija *prisiljene* su povući svoje jedinice. Potkraj 1920. Grčka, Jugoslavija i Italija – zanimljiva kombinacija! – pokušavaju spriječiti prijem Albanije u Ligu naroda (računajući i dalje na podjelu njezinog teritorija) ali bez uspjeha. Svim tim manipulacijama nismo postigli ništa. Orijehtirali smo se onda na reakcionarnog feudalca Zogua. U međuvremenu smo zbog nedozvoljene intervencije u Albaniji bili optuženi i osuđeni pred Ligm naroda, a u albanskim udžbenicima historije zaradili smo poglavlje o podršci izdajnicima njihove zemlje. Da li je vlada, kako tvrdi Gligorijević, zaista vodila računa o našim nacionalnim interesima ili o nečem sasvim drugom? Da li se Italija učvrstila u Albaniji ili upravo u Jugoslaviji?

Gligorijević navodi i neke zanimljive podatke o kriminalitetu među Albancima, ali ne izvodi sve zaključke koji su mogući. Pred kraj bivše Jugoslavije Albanci su u stanovništvu učestvovali s gotovo 5 posto, a među osuđenim kriminalcima bilo ih je nešto više od 2 posto (s. 23). Prema tome među Albancima bilo je dva puta manje kriminalaca, nego među ostalim Jugoslavenima. Zanimljiva je i struktura krivičnih djela. Na prvom su mjestu, kao što bismo i očekivali za društvo s jakim plemenskim ostacima, djela protiv ličnosti. Godine 1938. ta djela učestvuju s 2,78 posto, što znači da su još uvijek znatno ispod učešća u stanovništvu. U djelima protiv opstanka države i njezinog uređenja Albanci su zastupljeni 4 puta manje, a u djelima protiv

morala 20 puta manje nego drugi Jugoslaveni. Čini se da se ti trendovi nastavljaju, jer je na nedavnom savjetovanju u Splitu Ferid Muhić izvijestio da je i danas na Kosovu kriminalitet manji od jugoslavenskog prosjeka.

Ako se prosjek kriminaliteta uzme kao standard, proizlazi da su prije rata Albanci bili etnička grupa koja ne napada državu i ne bavi se kriminalom. Pa što su nam onda toliko smetali?

Osebujna... istička logika

Iznijet ću svega nekoliko primjera one logike koja je za mene uvijek bila nerazumljiva kad je riječ o intelektualcima.

Tako Petranović piše: »Objektivan pisac ne bi nikada srpskom društvu u predratnom periodu u celini pripisivao ondašnju politiku nacionalne neravnopravnosti na Kosovu i u Makedoniji« (s. 12). Naravno! Niti ja to radim, niti mi to pada na pamet, kao što mi ne pada na pamet ni da Petranovića poistovjetim sa srpskim narodom. Pa čemu onda Petranović to ističe?

Nakon eventualne administrativne samostalnosti Kosova »moglo (bi se) normalno očekivati« da se u toj federalnoj jedinici »nađu Albanci iz Ulcinja, Tuzi, Plava i Gusinja, Rožaja, zapadne Makedonije i Skoplja, Preševa i Bujanovca, Medvedje. Tako bi počela nestajati Jugoslavija« (s. 13). Hrvatska ima republiku, dakle administrativnu samostalnost; da li bi se onda »moglo normalno očekivati« da se u Hrvatskoj nađu Bunjevci iz Subotice, Hrvati iz zapadnog Srijema, dijelovi Bosne i Hercegovine? A što je s »normalnim očekivanjima« u pogledu srpske republike? Da budu uklopljeni i Srbi iz Hrvatske i Bosne, da vojvođanska autonomija bude eliminirana, a Crna Gora apsorbirana? Izvjesno je da kod nacionalnih šovinista albanske, hrvatske i srpske narodnosti ima ovakvih shvaćanja. Ali zašto ih Petranović pripisuje samo Albancima? I zašto bi ono što kod drugih naroda predstavlja male šovinističke grupe – koje postoje u svim narodima svijeta – kod Albanaca bila dominantna pojava? Jesu li Albanci hereditarno antijugoslavenski opterećeni, kako je to mislio uvaženi akademik Vasa Čubrilović!?

Petranović piše: »Horvat je opterećen predrasudama o Srbima, Balkanu, Balkancima. Gotovo do tačke fatalizma. Ne može se samo Srbima pripisivati da su vojnici, korupcionaši, strani ugnjetači, žandari...« (s. 13). Ja tako nešto, naravno, nisam nikada napisao. To je napisao Petranović. Otkud Petranoviću ta mazohistička potreba da stalno izmišlja autora u čije bi ime mogao grditi vlastiti narod? Za vrijeme balkanskih ratova srpska je vojska ubijala muslimane, dakle Albance i Turke. To isto radili su Grci (koji su se još posebno, više no Srbi i Bugari, okomili i na Makedonce) i Bugari koji su svi također Balkanci. (Ali, to nisu radili ilindenski ustanici, koji su se devet godina prije bratimili s muslimanima, a u ustanku su učestvovali i Albanci i pripadnici

drugih naroda Makedonije. Nisu ubijali pripadnike drugog naroda ni kosovski ustanici 1912. A o jugoslavenskom NOB-u da i ne govorimo. Očigledno se narodnooslobodilačke borbe i osvajanja bitno razlikuju). Hrvati to nisu radili, jer nisu imali prilike. Čim im se pružila prilika i oni su pokazali da hrvatski ustaše ni po čemu ne zaostaju za srpskim četnicima. Pri tom ni četnici ni ustaše nisu *predstavnic* srpske odnosno hrvatske nacije – kao što ni balisti ne predstavljaju Albance – ali jesu *pripadnici* svojih nacija.

Što iz ovih činjenica slijedi? Slijedi, pretpostavljam, zdravorazumski zaključak da je komponenta balkanskog primitivizma zajednička za sve nerazvijene zemlje bez demokratskih tradicija – kod naših naroda još uvijek veoma prisutna i da bi jugoslavenski intelektualci morali o tome veoma odgovorno voditi računa. Oni koji ne mogu pamtit i historiju – pisao je George Santayana – osuđeni su da je ponavljaju.

Nadalje, Petranović komentira da 40 posto Albanaca, koji žive izvan države Albanije ne predstavljaju narod »kao da su oni ikada živeli u sastavu Albanije kao države, koja jednostavno nije ni postojala kad su se oni našli u Srbiji« (s. 13).

Primijenimo tu logiku na nerazvijene zemlje Afrike, čiji narodi nisu nikada živjeli u sastavu svojih država, jer ih nisu ni imali, nego u sastavu engleske, francuske itd. imperije. Rđavo bi se proveo Branko Petranović u sjedištu Ujedinjenih naroda zastupajući takva gledišta.

»Zašto bi nekome... smetalo – nastavlja Petranović – to što je Jugoslavija država etnički srodnih naroda?« Zaista, zašto? A zašto Petranoviću smeta da Jugoslavija bude ujedno i država etnički nesrodnih naroda?

Venceslavu Glišiću postavio bih svega jedno pitanje:

Kako to da se Albanci u Albaniji bore protiv fašističkih okupatora i oslobađaju svoju zemlju i djelomično Kosovo, a Albanci na Kosovu kolaboriraju i završavaju dreničkom kontrarevolucijom? Radi li se o dva različita naroda od kojih je jedan – Kosovari – hereditarno opterećen kontrarevolucijom?

Glišić piše: »Više od svake druge nauke, moralna je obaveza istoriografije da istinito piše o svom narodu, pa makar mu ta istina bila i nekad neprijatna« (s. 28). Apsolutno se slažem. Ali, onda primjenjujući načelo koje je sam proklamirao, Glišić pedantno opisuje zločine isključivo *albanskih* kvislinga; o zločinima pripadnika srpske nacionalnosti – od pokolja u Bistražinu 1941. pa do četničkih kosovskih korpusa koje su uništili srpski partizani 1944. – *nema ni riječi!* Smatra li to Glišić sebe Albancem, pa je zato riješio da o svom narodu tako istinito piše?

I jedno pitanje Radošinu Radojčinu: Zar samo zbog toga što je prije pola stoljeća u Beogradu postojalo profašističko Studentsko udruženje »Besa« – što je meni naravno poznato – ključni element albanskog viteškog kodeksa, besa, ne može biti upotrijebljen za formiranje progresivnog udruženja pola stoljeća poslije u Prištini? Ili mislite da su Albanci po prirodi reakcionarni, pa će to biti

i svaka nova besa? Kome u ovom slučaju treba prigovoriti za cinizam? Radojčin očigledno ne zna da je 1907, u SAD osnovano udruženje »Besa« kojem je predsjedao Fan Noli, veliki demokrat, humanist, pisac i reformator albanskog naroda. Nije li ta »Besa« primjereniji uzor od one beogradske? Ta »Besa« još postoji, prijateljski je raspoložena prema Jugoslaviji, pa su njezini članovi čak učestvovali u Titovoj štafeti.

Na kraju i jedan simptomatičan propust B. Gligorijevića. On piše: »Inače, navođenje paušalnih podataka iz knjige Fadilja Hodže i drugih o stradanjima na desetine hiljada Albanaca ne vodi ničemu.« I zatim: »Za Horvata je i tu najveći autoritet Fadilj Hodža...« (s. 23). Međutim, ja se ne pozivam ni na kakvu knjigu Fadila Hoxhe, niti mi je takva knjiga poznata. Citira se *expressis verbis* rad Hajredina Hoxhe, baziran na njegovoj disertaciji, a objavljen u knjizi *Albanci*. Knjigu je uredio Janez Stanič i ona je prošla stručnu historio-grafsku recenziju! Čini se da su za Gligorijevića svi Albanci jednaki – kao što su za nekog rasista svi crnci crni – pa je onda malo važno da li se neko zove Fadil ili Hajredin. Ili možda nije u pitanju samo nesolidnost i arogantnost nespojiva s naučnim radom, nego se radi o podvaljivanju kakvim se služi žuta štampa? A povrh svega, govoriti o stradanjima Albanaca »ne vodi ničemu«; treba očigledno isticati samo stradanja vlastitog plemena...

Zaključci?

Pitanjem: Što smo anda čineći? – počinjao bi svoje sjednice Korajčev, gradonačelnik Auvergne alias Slavonske Požege, gdje sam ja prije pola stoljeća kao srednjoškolac počeo čitati historijske knjižurine ne sluteći ništa o zloko-bnim problemima Kosova. Načelnikovo pitanje može dobro poslužiti i kao uvod u zaključke.

Osnovna impresija koju čovjek stječe čitajući specijalno izdanje *Duge* jest kako većina autora smatra da su Albanci zločesti ljudi. Otkad se pamti oni samo maltretiraju Srbe. Ali, budući da ja baš nisam oduševljen takvim mišljenjem – jer još nisam naišao na loš narod bilo gdje u svijetu – onda ti isti autori smatraju da i ja moram biti zločest. Nauke tu nema mnogo. Ono malo što je ostalo apsorbirala je historija. Napori da se pomogne rješavanju *sada* aktualne kosovske drame kao da su nekud isparili. A dobra volja također. Ljudska patnja kao da je dobrodošla da se srede neki drugi računi.

Zatim niz autora upada u, za intelektualce nevjerojatnu, metodološku grešku. Oni, naime, ne razlikuju utvrđivanje činjenica od objašnjenja, a ovo od pravdanja i od vrijednosne ljestvice autora. Objašnjenje da je neka činjenično utvrđena akcija osveta ogorčenog čovjeka ne znači da je ta osveta opravdana ili čak preporučljiva. Čini se da su te distinkcije za većinu mojih sugovornika suviše suptilne. Oni rezoniraju: ili si sa Srbima – a onda moraš

opravdati sve što Srbi rade ma kakve bile činjenice – ili ne opravdavaš, a onda si protiv Srba. Za naučno objašnjenje u ovoj shemi nema mjesta; traži se jedino opredjeljenje za koju si stranu. Posebno nije dozvoljeno da se obje strane smatraju jednako vrijednima. No, dok drugi na taj način obično rezoniraju implicitno, Branislav Gligorijević je i sasvim eksplicitan. Na jedno pitanje Petranovića da li postoje činjenice, ja sam svojevremeno odgovorio prosto navodeći činjenice. To nabranjanje činjenica, koje nitko nije osporio, Gligorijević interpretira ovako: »Ovim riječima Horvat nam otkriva i ključ kosovske drame danas: ona je u zločinima i nasiljima nad Albancima u prošlosti. Njima se, na neki način, *opravdavaju* stradanja Srba i Crnogoraca na Kosovu, a u ovoj našoj uzavreloj, politizovanoj atmosferi u međunacionalnim odnosima, neko će to shvatiti i kao poziv na osvetu ili pravdanje budućih nasilja nad Srbima, jer dugovi još nisu vraćeni...« (s. 20, podvlačenje moje). Prema tome ni činjenice se ne smiju iznijeti, jer »neko će to shvatiti...«

Taj zaključak nije samo metodološki pogrešan, nego i – između te dvije sfere postoji dosta čvrsta pozitivna korelacija – pragmatično-politički pogrešan. Činjenice se znaju i ako se javno ne rasprave, prenose se sakrivenim kanalima uslijed čega bivaju čudovišno deformirane. A na onoga tko ih pokušava zabašuriti pada odium nepovjerenja i mržnje. Stoga je prikrivanje činjenica loša politika. Pretpostavljam da se i Gligorijević slaže da istraživanje i rasvjetljavanje Jasenovca nije nikakav poziv na osvetu. Naprotiv, skrivanje Jasenovca bilo bi veoma, veoma opasno. Sakrivati činjenice znači stavljati poklopac na lonac s vodom koja ključa. Rezultat je eksplozija. Stoga upravo u »uzavreloj atmosferi« treba pokazati da smo spremni otvoreno raspraviti o svim negativnim pojavama naše prošlosti i sadašnjosti *bez obzira* na to kojoj naciji pripadali počinioci. Time ćemo steći povjerenje javnosti, što je nužan preduvjet za prevladavanje sukobljenosti. Ukratko, naučna je istina jedina garancija da se potpuno ostvare srpski i jugoslavenski interesi.

A politički će efekt biti maksimalan ako tamne strane balkanskih ratova i bivše kraljevine budu osvjetljavali upravo srpski intelektualci, a tamne strane kosovske stvarnosti upravo albanski intelektualci. Ta je praksa, mutatis mutandis, dala izvanredne rezultate za vrijeme NOB-a. U *Duginoj* zbirci urađeno je obrnuto. Danas se općenito proširila ta obrnuta praksa, specijalizacija u traženju negativnosti tuđe nacije i u glorifikaciji vlastite. Takvo smo ponašanje nekada nazivali nacionalizmom.

Pretpostavljam da je i nepismenom čovjeku jasno da današnji Srbi ne mogu biti odgovorni za zločine Pašićevih četnika i žandara, ni današnji Albanci za zločine nekadašnjih muslimanskih zulumčara pa bi pozivanje na osvetu u to ime – o čemu govori Gligorijević – bio slučaj za psihijatre. Ali svi – zaista svi – odgovorni smo za ono što se danas dešava nezavisno od toga što samo neki od nas imaju državne i političke funkcije. I zbog te odgovornosti dužni smo pronalaziti ono što nas povezuje, što omogućava civiliziran zajednički život u Jugoslaviji. Zbog toga Sima Ćirković griješi kad apstraktne

principe neutralnosti nauke – koje i ja naravno potpisujem – prenosi tamo gdje im nije mjesto, pa ističe da se instrumentaliziranju znanja opire »i kad treba da posluži najplemenitijim ciljevima« (s. 7).

Ćirković brka kognitivnu nezavisnost nauke od vrijednosne angažiranosti naučnih radnika. Nauka ne smije biti »partijna« – kako su nam nekada popovali primitivni boljševički ideolozi – jer onda prestaje biti nauka. Jedini kriterij nauke jest istina. No, naučni radnik ne može pobjeći od vrijednosnog opredjeljenja. Čak i kad ga pokuša zabašuriti, pokazuje sasvim određenu vrijednosnu poziciju. Zbog toga serozni naučni radnik svoje vrijednosno opredjeljenje čini eksplicitnim.

Ja sam svoju knjigu pisao sa stajališta jednog socijalista i u interesu Jugoslavije. Te dvije stvari obično idu zajedno – barem tako dugo dok Jugoslavija nastoji biti socijalistička. Moje sugovornike prva komponenta, čini se, uopće ne zanima. U svakom slučaju socijalizam ne spominju. Shvaćanja srpskih socijalista – Tucovića, Lapčevića, Popovića, Novakovića – koja i ja dijelim, neki od njih nazivaju utopijama, sanjarijama. Balkanska federacija ili konfederacija jest nešto *po sebi* nepoželjno.

A što se tiče druge komponente, umjesto Jugoslavije stalno se spominje Srbija. Ako se Jugoslavija uopće spominje, onda je to netolerantno inzistiranje na vlastitim preferencijama. Svako odstupanje predstavlja »rušenje Jugoslavije«. Ja sam u historiji tražio elemente simbioze, ono što nas spaja, kako bih došao do osnove za civilizirani život u zajedničkoj državi danas. Većinu mojih sugovornika to očigledno ne zanima. Oni ističu sukobljavanja i civilizacijsku misiju svoje nacije. Nauka tu nema što reći, osim da izvede vjerojatne konzekvence tih dvaju vrijednosnih stavova. Čini se prilično očiglednim da kad je riječ o drugom od tih dvaju stavova kosovsko pitanje nema rješenja.

U *Duginoj* reklami kaže se da »već sada posmatračići kažu da je specijalni broj *Duge*, po polemičkom obimu i žestini, u našoj štampi uporediv samo sa Krležinim *Antibarbarusom*«. Bit će da stvarno ima neke sličnosti. Na primjer: devetnaest autora okomilo se na mene kao nekad disciplinirani članovi Partije na Krležu. Nijedan partijac tada nije ustao u Krležinu obranu, jer je to zabranjivala partijska disciplina, a to nije uradio nijedan od *Duginih* autora. Krleža je imao velikih neprijatnosti. Vrijeme je pokazalo da je Krleža imao pravo. Izražavam nadu da će vrijeme pokazati da je i ovaj, četvrti elemenat sličnosti prisutan.

No, ima i razlika. Krleža je čerečio svoje ovnove u svim mogućim varijacijama na desecima stranica štampanog teksta. Meni takav postupak izgleda i neukusan – što vjerojatno odražava različitost temperamenta naučnog radnika u usporedbi s književnikom – i nepotreban – jer je za argumentiran odgovor dovoljno i mnogo manje stranica.

Ima još jedna značajnija razlika. Neki *Dugini* tekstovi jednostavno su pokradeni. O tome Kosta Čavoški, urednik časopisa *Theoria* odakle su određeni tekstovi ukradeni, piše uredniku *Duge*: »Ovaj vaš izdavački čin, po

mногоčemu gusarski, izaziva brojne nedoumice zbog niza moralno i pravno nedopustivih propusta i prestupa«. Čavoški zatim navodi te moralno nedopustive prijestupe te među ostalim piše: »Razgovor koji ste preneli bio je posvećen *Knjizi o Kosovu* Dimitrija Bogdanovića... Vi ste, međutim, na takav način skratili ovu raspravu da neupućeni čitalac stiče utisak kao da je ona *isključivo* bila posvećena osporavanju izlaganja Branka Horvata, što jednostavno nije tačno. Samo uvodno izlaganje Branka Horvata nije, međutim navedeno, a njegove potonje replike su skraćivane.« Pretpostavljam da je to dovoljna ilustracija kako su Dautović i Vučelić skalupili svoju istinu o Kosovu... A *Duga* je odbila objaviti pismo Čavoškoga!

Na taj način dobrim je dijelom upropaštena prilika da se sučele argumenti. Ima dosta epizoda iz naše prošlosti koje nisu poznate ili nisu dovoljno obrađene. Definitivan odgovor na kosovsko pitanje još nije nađen. Pojedini autori iz *Duginog* izbora neosporno su kvalificirani da uđu u naučnu polemiku o tim pitanjima. Što to nisu uradili, razlog je uskogrudo provincijsko nacionalističko stanovište, koje nije daleko od plemenskog mentaliteta i koje im onemogućava objektivni pristup problemima. A posebno im onemogućuje da Kosovo vide kao dio Jugoslavije.

Zagreb, 15. 8. 1988.

Branko Horvat

Literatura

- Apostolski Mihailo i dr, *Istorija na makedonskiot narod*, knjiga 2, Nova Makedonija, Skopje, 1969.
- Avramov Dragana, »Aktuelni demografski problemi Kosova«, *Istina o Kosovu*, op. cit, 62–63.
- Banac Ivo, *The National Question in Yugoslavia*, Cornell Un. Press, 1984.
- Bartl Peter, »Kosova and Macedonia as Reflected in Ecelesiastical Reports, *Studies in Kosova*, op. cit, 23–40.
- Bataković Dušan, »Osnove arbanaške prevlasti na Kosovu i Metohiji 1878–1903«, *Ideje*, 5–6, 1937, 34–44.
- Bataković Dušan (ur.), *Savremenici o Kosovu i Metohiji*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1988.
- Bilandžić Dušan, *Jugoslavija poslije Tita*, Globus, Zagreb, 1986.
- Bizzi Marin, *Iskušenja na putu po crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610*, Opštinski arhiv, Budva, 1985.
- Bobi Gani, »Paralogizmi iskrivljenog diskursa o Kosovu«, *Thema*, 8–9/1987, 209–15.
- Bogavac Dušan, *Istine bez distance*, vlastita naklada, Beograd, 1986.
- Bogdanović Dimitrije: (a) *Knjiga o Kosovu*, SANU, Beograd, 1986.
(b) *Razgovori o Kosovu*, vlastita naklada, Beograd, 1986.
- Borski Lano, »*Les Albanais du Kosovo*«, La Federation balkanique, 15. I. 1930, 17–19.
- Bovan Vladimir, *Jastrebov u Prizrenu*, Jedinstvo, Priština, 1983.
- Božić Ivan, *Nemirno Pomorje XV veka*, SKZ, Beograd, 1979.
- Božić Ivan et al, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1972.
- Bulatović Ljiljana, »Traganje za istinom«, *Intervju*, Beograd, 4. IX. 1987.
- Cana Zekeria, *Shpalime historike*, Rilindja, Priština, 1983.
- Cana Zekeria, »L'insurrection generale albanaise de l'an 1912«, *Recherches albanologiques*, 1, Priština 1985.
- Cana Zekeria, »Attitude de la social-democratie serbe face à l'indépendance nationale albanaise«, *Recherches albanologiques*, 3, Priština, 1988.
- Carević Mićo, »Evolucija shvatanja i razvoja autonomije u Jugoslaviji«, *Marksističke teme*, br. 2, 1986, 29–41.
- Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of Balkan Wars*, Sofia, A. Paskaleff.
- Contarini C, *Storia della guerra di Leopoldo Primo imperadore e de principi collegati il Turco dall'anno 1683 fino alfa pace*, Venecija, 1710.
- »Convention reglementant l'emigration de la population Turque de la region de la Serbie du Sud en Yugoslavie«, *Gjurmime albanologjike-Seria e shkencave historike*, XII, 1982, 251–58.

- Cvijić Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1966.
- Cvijić Jovan, *Sabrana dela*, knjige 1–4, SANU, Beograd, 1987.
- Čubrilović Vaso, »Iseljavanje Arnauta«, Vojno istorijski institut JNA, Arhiv bivše jugoslavenske vojske, br. 2, fasc. 4, kutija 69.
- Čubrilović Vaso, »Manjinski problem u novoj Jugoslaviji«, Beograd, 3. XII. 1944.
- Čirković Sima i dr, *Istorija Crne Gore*, knjiga 2, tom II, Titograd, 1970.
- Čorić Petar, »Ljudima se ne može oduzeti sećanje«, *Duga*, 1982.
- Ćosić Dobrica, *Stvarno i moguće*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1982.
- Dadić Žarko, *Povijest Egzaktnih znanosti u Hrvata*, SNL, Zagreb, 1982.
- Dautović Sava, Vučelić Milorad, ur, *Istina o Kosovu*, Duga, vanredno izdanje, Beograd, juli 1988.
- Dedijer Jevto, *Nova Srbija*, SKZ, Beograd, 1913.
- Dedijer Vladimir, *Jugoslavensko-albanski odnosi*, Borba, Beograd, 1949.
- Dedijer Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, tom III, Rad, Beograd, 1984.
- Degan Vladimir-Đuro, »Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije, Prilozi, VIII, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1972.
- Dehn Paul, *Die Völker Südeuropas und ihre politischen Probleme*, Halle, 1909.
- Doklad na Karnegievata Komisija, prijevod s francuskog, Al. Paskalev, Sofija, 1914.
- Domi Mahir, »Problemes de l'histoire de la formation de la langue albanaise«, *Recherches albanologiques*, 2, Priština, 1987.
- Ducellier Alain, »Genesis and Failure of the Albanian State in the Fourteenth and Fifteenth Century«, *Studies in Kosovo*, op. cit, 2–33.
- Đaković Spasoje, *Sukobi na Kosovu*, Narodna knjiga, Beograd, 1984.
- Đuričić Milutin, »Čuvari Bese«, *Politika*, 11. VIII. 1987, s. 20.
- Dželetović-Ivanov Pavle, 21. SS-divizija Skenderbeg, Nova knjiga, Beograd, 1987.
- Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1, 4, 7, 8, Leksikografski zavod, Zagreb, 1955, 1960, 1968, 1971.
- Erdeljanović Jovan, *Kuči, Bratonožići, Piperi*, Slovo Ljubve, Beograd (1907), 1981.
- Folić Milutin, »Kosovo u nacionalnoj politici KPJ između dva rata«, referat na znanstvenom skupu *Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma*, Zagreb, 10. i 11. III. 1988.
- Freundlich Leo, *Albaniens Golgatha*, J. Roller, Wien, 1913.
- Garašanin Milutin i dr, *Iliiri i Albanci*, SANU, Beograd, 1988.
- Gerba H., *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, Mitteilungen des K. K. Kriegs-Archiv, Beč, 1888.
- Gječovi Shtjefën Konstantin, *Kanon Leke Dukadžinija*, Stvarnost, Zagreb, 1986.
- Gjergji-Gashi Gjergj, *Albanski mučenici u razdoblju 1846–1848*, Rkt Župni ured, Peč, 1988.
- Godišnjak Arhiva Kosova*, XXI–XXII, 1986.
- Grafenauer Bogo et al, red., *Historija naroda Jugoslavije*, sv. I, II, Školska knjiga, Zagreb, 1953, 1959.
- Hadri Ali, *Narodno-oslobodilački odbori na Kosovu*, Zavod za istoriju Kosova, Priština 1975.
- Hadri Ali, »KPJ na Kosovu (1919–1941)«, *Studije*, knjiga 2, ANUK, Priština, 1983.
- Hadžibegić Hamid i dr, *Oblast Brankovića*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1972.
- Hasani Sinan, *Kosovo: Istine i zablude*, CIP, Zagreb, 1986.
- Hodža Fadilj, »Kako smo se pripremali za Bujan«, *Borba*, 20. VI–25. VI. 1987.
- Honore Tony, »Pravo na pobunu«, *Theoria*, 1–2/1987, 15–30.
- Horvat Branko, *Jugoslavenska privreda 1965–1983*, Cankarjeva založba, Zagreb, 1984.
- Horvat Branko, *Jugoslavensko društvo u krizi*, Globus, Zagreb, 1985.
- Horvat Josip, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, sv. I, II, A. Velzek, Zagreb, 1939, 1942.
- Hoxha Hajredin, *Afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji*, Rilindja, Priština, 1984.
- Hudelist Darko, *Kosovo*, CIP, Zagreb, 1989.
- Imamović Mustafa, »Istorijski korišteni albanske spoljne politike«, *Ideje*, 5–6, 1987, 54–66.
- Institut za nacionalna istorija, *Istorija makedonskoga naroda*, Prosvetno delo, Skopje, 1975.
- Jevtić Miroljub, »Srpsko-albanski odnosi u delu Viktora Berara«, *Ideje*, 5–6/1987, 45–53.
- Jireček Konstantin, *Istorija Srba*, sv. I, II, priredio J. Radonjić, Naučna knjiga, Beograd, 1952.
- Jovanović Batrić, *Kosovo. Inflacija. Socijalne razlike*, Partizanska knjiga, Beograd, 1985.
- Jovanović Batrić, *Crnogorci o sebi*, Narodna knjiga, Beograd, 1986.
- Jovanović Jagoš, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Narodna knjiga, Cetinje, 1948.
- Jovičević Pavle, Miljković Mita, *Borba pečkih komunista između dva rata 1918–1941*, BIGZ, Beograd.
- Kaćić Miošić Andrija, *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, (1759), L. Hartman, Zagreb, sedmo izdanje.
- Kadare Ismail, *Eschyle ou l'éternel perdant*, Fayard, Paris, 1988.
- Karan Milenko, »Krvna osveta kod Albanaca na Kosovu kao društveni problem«, *Ideje*, 5–6, 1987, 186–92.
- Karan Milenko, »Današnje Kosovo viđeno 'iznutra'«, šapirografirani referat podnesen skupu Čovjek i sistem u Zagrebu, 1987.
- Kardelj Edvard, *Borba za priznanje i nezavisnost Nove Jugoslavije*, Radnička štampa, Beograd, 1980.
- Katardžiev Ivan, *Makedonsko nacionalno pitanje 1919–1930*, Globus, Zagreb, 1983.
- Katičić Radoslav, »Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit. Die Balkanprovinzen«, *Recherches albanologiques*, 1, Priština, 1985.
- Katunarić Vjeran, »Sistem moći, socijalna struktura i nacionalno pitanje«, *Revija za sociologiju*, 1986, 75–89.
- Kešetović Muhamed, *Kontrarevolucija na Kosovu*, Zadruga, Beograd, 1984.
- Kešetović Muhamed, *Drama na Kosovu*, Naučna knjiga, Beograd, 1988.
- Kosovska bitka*, Litera, Beograd, 1988.
- Kostić Petar, »Moja autobiografija«, *Južni pregled* 8–9, 1934.
- Krasniqi Mark, *Gjurme e gjurmene*, Institut Albanologjik, Priština, 1979.
- Krizman Bogdan, »Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine«, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1977, 77–90.
- Krstić Đorđe, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Bosanska pošta, Sarajevo, 1928.
- Krstić Kruno, *Rječnik govora zadarskih Arbanasa*, Mjesna zajednica Arbanasi, Zadar, 1987.
- Kujundžić Nedjeljko et al, ur, *Osnovni problemi visokoškolske pedagogije*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.
- Kulišić Spiro, *O etnogenezi Crnogoraca*, Pobjeda, Titograd, 1980.
- Lapčević D, *Istorija socijalizma u Srbiji*, Slovo Ljubve, Beograd, (1922), 1979.

Lee Michele, »The Two Albanias«, *New Left Review*, 1983, 62–91.
 Lerotić Zvonko, *Načela federalizma višenacionalne države*, Globus, Zagreb, 1985.
 Logoreci Anton, *The Albanians*, Westview Press, Boulder, Col, 1977.
 Lopusina Marko, »Ljudi bez domovine«, *Intervju*, 24. IV. 1987.
 Lord B. Albert, »The Battle of Kosovo in Albanian and Serbocroatian Oral Epic Songs«, *Studies in Kosovo*, op. cit., 65–84.
Ljetopis popa Dukljanina, Matica Hrvatska, Zagreb, 1950.
 Maletić Mihailo, ur, *Kosovo*, Kultura, Beograd, 1973.
 Maliqi Shkëlzen, »Ljudi nisu Mungosi«, *Borba*, 28. X. 1988.
 Marković Draža, *Dnevničke zabeleške*, Rad, Beograd, 1987.
 Marković Ivan, *Dukljansko-barska Metropolija*, Scholz, Zagreb, 1902.
 Marković Miodrag, »Snovi i'grijesi' Miladina Popovića«, *Borba*, 26. VI. do 13. VII. 1987.
 Marks K.-Engeljs F, *Sočinenija*, tom 9, 12, 22, Moskva, 1957–62.
 Marmullaku Ramadan, *Albania and the Albanians*, Hurst & Co, London, 1975.
 Marojević Miodrag, »Koreni nacionalizma u APK i njena opsesnutost jugoslavenskim sindromom«, *Ideje*, 5–6, 1987, 134–54.
 Mihačević Lovro, *Po Albaniji*, Matica hrvatska, Zagreb, 1911.
 Mihajlović Živorad, *Pokošene kosovske istine*, Vega, Beograd, 1986.
 Mihajek Vlado, »Katastrofalni rezultati«, *Mladina*, 7, 24. II. 1989, 16–18.
 Milatović Arso, »Poznajemo li Albance«, *Borba*, 25. april do 13. maj 1988.
 Milošević Branislav, »Nacionalizam i demokratija«, *NIN*, 28. VIII. 1987.
 Milošević Milan, »Političke, socijalne i druge napetosti«, *NIN*, 20. IX. 1987.
 Mišović Miloš, »Ko je tražio republiku«, *Intervju* br. 149–152, 13. II–27. III. 1987.
 Milošević D. Slobodan, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Narodna knjiga, Beograd, 1981.
 Miljanov Marko, *Sabrana djela*, sv. I–V, Grafički zavod, Titograd, 1967.
 Miljković Mita, »Kosmet moje mladosti (1937–1947)«, 1–14, *NIN*, 19. VII–18. X. 1987.
 Musachio G, *Historia e genealogia della casa Musachia*, Berlin, 1872.
 Novaković Kosta, »Četiri meseca u Srednjoj Albaniji«, *Borba*, knjiga 7, 1914.
 Nušić Branislav, *Kosovo*, Prosveta, Beograd, 1986, (prvo izdanje: Matica srpska, Novi Sad, 1902).
 Njegoš, Petar II. Petrović, *Gorski vijenac*, CANU, Titograd, 1985.
 Obradović Dositej, *Život i priključenija (1783)*, Rad, Beograd, 1981.
 Obradović Milovan, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*, Institut za istoriju Kosova, Priština, 1981.
 Očić Časlav, *Nacionalna ravnopravnost i regionalni razvoj*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1986.
 Osnivački kongres KP Srbije, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1972.
 Pavlović Dragiša, *Pitanjem na odgovore*, BIGZ, Beograd, 1986.
 Perazić Gavro, »International Aspects of Albanian Interference in Kosovo Events«, *Socialist Thought and Practice*, 10, 1981, 58–72.
 Peruničić Branko, *Svedočanstvo o Kosovu*, Naučna knjiga, Beograd, 1988.
 Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Nolit, Beograd, 1980.
 Petrić Ernest, *Pravica do samoodločbe*, Založba obzorja, Maribor, 1983.
 Petrović Ruža, »Iseljavanje Srba i Crnogoraca sa Kosova«, *Pogledi*, 2/1938, 543–50.
 Pipa Arshi, Repishti Sami (ur.), *Studies on Kosovo*, Columbia Univ. Press, New York, 1984.

Pipa Arshi, »Serbocroatian and Albanian Frontier Epic Cycles«, *Studies in Kosova* u Pipa-Repishti, op. cit., 85–102.
 Pipa Arshi, Repishti Sami, »For a Solution of the Kosova Crisis«, referat podnesen Evropskom parlamentu u Strasbourgu, 20. I. 1988. *Dielli*, 25. VII. 1988.
 Pleterski Janko, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Komunist, Beograd, 1985.
 Pljaku Panajot, *Nasilje nad albanskom revolucijom*, Rilindja, Priština, 1984.
 Pollo Stefanaq et al, *Histoire de l'Albanie*, Horvath, Roanne, 1974.
 Popović Janičije, *Život Srba na Kosovu 1812–1912*. Književne novine, Beograd, 1987.
 Radić Vladimir, *Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa*, Pariz, 1931.
 Radojević Danilo, »Smisao sporova nekih historičara oko izvora stare crnogorske istorije«, *Ars*, 1/1987, 41–46.
 Rajović Radošin, *Autonomija Kosova*, Ekonomika, Beograd, 1985.
 Rakić Milan, *Konzulska pisma 1905–1911*, Prosveta, Beograd, 1985.
 Redžepagić Jašar, *Razvoj prosvete i školstva albanske narodnosti na teritoriji današnje Jugoslavije do 1958. godine*, Zajednica naučnih ustanova Kosmeta, Priština, 1968.
 Redžepagić Jašar, »Školstvo i prosveta u Kosovskoj Mitrovici i okolini od druge polovine XIX stoleća do 1975. godine«, *Studije*, knjiga 1, ANUK, Priština, 1980.
 Redžepagić Jašar, »Učešće i doprinos prosvetnih radnika Kosova u Narodnooslobodilačkom ratu«, *Studije*, knjiga 2, ANUK, Priština, 1983.
 Rexha Ali, *Zora*, Globus, Zagreb, 1987.
 Rotković Radoslav, *Sazdanje Cetinja*, Leksikogr. zavod Crne Gore, Titograd, 1984.
 Saliu Kurtesh, *Nastanak, razvoj, položaj i aspekti autonomnosti socijalističke autonomne pokrajine Kosova u Socijalističkoj Jugoslaviji*, Zavod za udžbenike, Priština, 1985.
 Savezna konferencija SSRNJ, *Šta i kako dalje na Kosovu*, Narodna knjiga, Beograd, 1985.
 Sirotković Hodimir, »Razvitak ideje federalizma u jugoslavenskim zemljama do ustava od 1946. godine« u: *Ustavna reforma*, Centar za aktuelni polit. studij, Zagreb, 1971.
Srbija i Albanci, KRT, Ljubljana, 1989.
 Srkulj Stjepan, *Hrvatska povijest*, Hrv. izdavački bibl. zavod. Zagreb, 1937.
 Stanić Janez, ur, *Albanci*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1984.
 Stanojević Gligor, Vasić Milan, *Istorija Crne Gore*, knjiga 3, tom 1, Pobjeda, Titograd, 1975.
 Stipčević Aleksandar, *Iliri*, Školska knjiga, Zagreb, 1974.
 Stojanov Petar, *Makedonija vo vremeto na balkanskite i prvata svetska vojna (1912–1918)*, Institut za nacionalna istorija, Skopje, 1969.
 SUBNOR, Đakovica, »Smisao i karakter kampanje dezinformacija o NOP-u Đakovica«, šapirografirano, januar, 1988.
 Schmaus Alois, »O kosovskoj tradiciji kod Arnauta«, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, 1936, 73–90.
 Šoškić Vlajko, »Minobacač kao tradicija«, *Borba*, 1. VII. 1982.
 Šufflay Milan, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925.
 Tadić Ljubo, *Da li je nacionalizam naša sudbina*, Beograd, 1986.
 Taipi Taip, *Albanci na sremskom frontu*, Narodna armija, Beograd, 1981.
 Tarle J. V. i dr, *Istorija novoga veka*, deo II, Prosveta, Beograd, 1949.
 Tijanić Aleksandar, »Zašto to radimo?«, *Danas*, 15. IX. 1987.
 Todorovski Grigor, *Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod (1913–1917)*. Institut za nacionalna istorija, Skopje, 1981.
 Tomašević Radovan, »Cincari«, *Borba*, 11–22. juli 1988.
 Tomić Jaša, *Rat na Kosovu i Staroj Srbiji*, (Novi Sad, 1913), Prosveta, Niš, 1988.

Tomić N. Jovan, *O Arnautima u staroj Srbiji i Sandžaku*, Gece Kona, Beograd, 1913.
 Trifković Stevan, »Istina o Bujanskoj konferenciji«, *Borba*, 20. II–28. II. 1989.
 Trifunovski Jovan, *Albansko stanovništvo u Makedoniji*, Književne novine, Beograd, 182.
 Trnavci Halit, »Moja ispovest o Kosovu«, *Politika*, 31. VII–11. IX. 1987.
 Trotsky Leon, *The Balkan Wars*, Monad, New York, 1980.
 Tucović Dimitrije, *Izabrani spisi*, knjiga II, Prosveta, Beograd, 1950 (*Srbija i Arbanija*, Beograd, 1914).
 Urošević Atanasije, *Etnički procesi na Kosovu tokom turske vladavine*, SANU Beograd, 1987.
 Vasić Dragiša, *Dva meseca u jugoslavenskom Sibiru*, Gece Kona, Beograd, 1921.
 Vidmar Josip, *O slovenstvu i jugoslavenstvu*, Globus, Zagreb, 1986.
 Vitomirović Dragan, »Šta je istina o iseljavanju Albanaca u Tursku?«, *Borba*, 20–24. VI. 1988.
 Vlajčić Gordana, *Revolucija i nacionalno pitanje*, CKD, Zagreb, 1984.
 Vojvodić Mihailo, »Kosovsko pitanje 1878–1912«, *Istine o Kosovu*, Duga, op. cit, 14–19.
 Vukanović Tatomir, *Srbi na Kosovu*, sv. I, II, III, Nova Jugoslavija, Vranje, 1986.
 Vuković Ilija, *Stranputice Hajrudina Hodže*, Nova Knjiga, Beograd, 1985.
 Vuković Ilija, »Lukavstvo velikoalbanskog uma«, *Duga*, ljeto 1987.
 Zlatar Pero, *Enver Hodža*, Rad, Beograd, 1986.
 Zogović Radovan, *Na poprištu*, Kultura, Beograd, 1947.

Kazalo imena

A

Aćin, Zdenka 205
 Ademi, Bajram 217
 Ajtić, Predrag 85, 133
 Aleši, Andrija 33, 123
 Ali, Gjergj Elez (Đerđelez Alija) 121, 122
 Ali-paša, Mehmed 32
 Ali-paša, Tepelana 34, 37
 Alija Mehmet 75
 Andrić, Ivo 36, 73
 Apis, pukovnik 44
 Apostolski, Mihailo 43
 Arsenije III, pečki patrijarh 103
 Arsenije IV, pečki patrijarh 103
 Asen, Jovan 120
 Ataturk, Kemal 32
 Avramov, Dragana 183, 184, 295
 Avramović, Zoran 215
 Avramović, konzul 47–49

B

Babunić, ban 119
 Bajt, Aleksander 211
 Bakač-Erdödy, Toma, ban 107
 Bakali, M. 164
 Balša II 117, 118
 Balša III 118, 120
 Banac, Ivo 30, 69, 129
 Bartl, Peter 47, 54, 100
 Bataković, Dušan 47, 58
 Beaconsfield, lord 41
 Bebler, Aleš 88
 Bejta, Azem 63
 Beriša, Mehmeta 171
 Binjak, Ramo 75
 Bismarck, O. E. von 41
 Bitić (tj. Bytyqi Hysny), Husnija 11, 69, 169
 Bitlisi, J. 120
 Bizzi (Bici), Marin 53
 Bobi, Gani 161

Baçari, Marko 33
 Bodin, car 23, 118
 Bogavac, Dušan 138
 Bogdani, Ivan 103
 Bogdani, Pjetër 99, 103, 178, 242
 Bogdanović, Dimitrije 18, 19, 40, 98, 102, 105, 106, 219, 300, 308
 Boletini, Isa 43, 44, 48, 61
 Borshi, Lano 63
 Božić, Ivan 39, 69, 100, 119, 124
 Branković, Lazar, despot 120
 Branković, Jerina 120
 Branković, Vuk 23
 Brovina, Qamil 78
 Broz-Tito, J. 82, 83, 85, 86, 95, 125, 130, 135, 143, 163, 164, 198, 200, 231, 259, 261, 283, 289, 301, 305
 Bubulina, Laskarina 33
 Bulatović, Ljiljana 92

C

Caldaris 88
 Cana, Zekeria 11, 14, 75
 Carević, Mićo 132
 Crispi, Francesco 33
 Crnojević, Ivan 37, 117, 120
 Crnojević, Đurađ 121
 Crnojević, Staniša (»Skender-beg«), 121
 Crnojević, Stefanica 115, 121
 Curri, Bajram 24, 43, 61, 63, 130
 Čvijić, Jovan 23, 37, 58, 60, 61, 101, 102, 105, 107, 109, 110, 114, 119, 170, 177, 198, 245, 286, 299, 301, 302
 Czartoryski, Adam 196

Č

Čalić, Dušan 211
 Čanak, Rade 153
 Čavoški, Kosta 307, 308

Čolaković, dr. Božidar 242
Čubrilović, Vaso 71–73, 78, 233, 239, 266,
271, 272, 300, 303

Ć

Ćirković, Sima 31, 114, 121, 295–297, 306,
307
Ćorić, Petar 151
Ćosić, Dobrica 138, 148, 259, 279
Ćuprić (Köprülü), Mustafa, veliki vezir 103,
122

D

Dadić, Žarko 123
Dalmatinac, Juraj 123
Danilo, iguman 124
Danilo, knez 111
Damjanović, D. 275
Damjanović, Pero 143
Dautović, Sava 48, 77, 246, 293, 294, 308
Davidović, Ljubo 63
Dedijer, Jevto 101, 102
Dedijer, Vladimir 86, 93, 130, 231
Defar, župnik 13
Degan, Vladimir-Đuro 13, 68, 104
Demači, Adem 140
Deretić, Jovan 290
Derviš-paša 42
Desančić, Mihajlo Polit 196
Deva, Veli 91, 151, 164, 209
Deva, Xhafer 76
Dioklecijan, car 115
Dizdarević, Nijaz 82–84
Dukagjini, Lekë 114, 117, 121, 191
Dobruna, Ahmet 151
Doçi, Preng 38
Doda, Preng Bib 38, 60
Dolanc, Stane 164, 216
Dolašević, S. 164
Dožić, mitropolit 59
Drašković, Vuk 220
Drekalović, kučko bratstvo 112, 113, 214
Ducellier, Alain 28, 29, 118
Dukagjin, velmoža 29
Dukljanin, pop 115, 118
Duraku, Emin 76, 121
Durham, Mary Edith 123
Dušan, car 23, 25, 119, 120

Đ

Đaković, Spasoje 40, 70, 77, 82, 84, 85, 89,
95, 138, 139, 140, 142, 171

Derda, Josip 125
Đilas, Milovan 86, 89, 90, 270
Đonbalaj, Suljeman 11
Đurađ II, Stracimirović 118
Đuričić, Milutin 125

DŽ

Dželetović-Ivanov, Pavle 80

E

Ekmečić, Milorad 106
Engels, Fridrich 41
Erdeljanović, Jovan 100, 111–113, 152, 214
Evrem, Keman 32

F

Faruk, kralj 32
Ferović, Abedin 160
Filipović, Radisav 11
Folić, Milutin 71, 198
Franko, Ivan 151
Frashëri, Abdyl 39, 40, 42
Frashëri, Naim 38
Freundlich, Leo 59

G

Gafurri, Nazmi 70
Galica, Shota 63
Galović, Špiro 162
Garašanin, Milutin 26, 32, 34
Garibaldi, Giuseppe 33
Gazulli, Gjon 33, 123
Gjeçovi, Shtjefën Konstantin 70
Gjergji-Gashi, Gjeraj 32, 53, 54
Gjika, Elena 33
Gjorgje I (Đurađ), župan 117, 118
Gligorijević, Branislav 301, 302, 305, 306
Glišić, Venceslav 304
Gorbačov, Mihail 20, 255
Gradašćević, Husein 35
Grafenauer, Bogo 26, 29, 107, 117
Gramsci, Antonio 33

H

Hadri, Ali 46, 86
Hadžibegić, Hamid 99¹
Hasan-paša, 107

Hasani, Sinan 19, 34, 69, 70, 85, 91, 94, 120,
125, 139, 140, 143, 170
Hitler, Adolf 141, 143, 269, 272, 289
Hodžić, Alija 14
Horvat, Branko 149, 151, 206, 208–212,
214–218, 232, 239, 241, 242, 248–268,
275, 282, 284–289, 297, 303, 305, 306,
308
Horvat, Josip 98
Hosca, Qamil 78
Hoxha, Enver 125, 140, 141, 168, 200, 227,
255, 279
Hoxha, Fadil 82, 85, 86, 133, 152, 164, 217,
260, 305
Hoxha, Hajredin 59, 63, 65, 68, 79, 94, 160,
305
Hoxha, Mehmed 85, 86
Hrnjica, Halil 122
Hrnjica, Mujo 122
Hubner, Miroslav 196
Hudelist, Darko 95

I

Imamović, Mustafa 36
Islami, Hivzi 181, 182, 184
Ivaštinović, J. 13

J

Jakšić, Božidar 11
Janković, Đorđe 169
Janković, general 58
Janjić, Dušan 161
Jashar-paša, Gjinoli 124
Jastrebov, ruski konzul 46
Jašanica 164
Jašari, Kačuša 164
Jelena, sveta 35, 120
Jerotić, Vladeta 160
Jireček, Konstantin 32, 115, 296
Jovanović, Batrić 210
Jovanović, Jagoš 100, 124
Jovičević, Pavle 64, 76, 81, 82, 85, 86
Jović, Borisav 164
Jubani, Zef 38
Jurišić, kapetan 56

K

Kačić-Miošić, fra Andrija 120, 144, 199
Kadare, Ismail 33
Kadriu, Hoxha 130
Kalezić, Miško 216

Kállay, Benjamin 144
Karadorđe, (Đorđe Petrović) 71, 113
Karadorđević, kralj Aleksandar I 23, 141
Karadorđević, kralj Petar I 59, 77
Karadžić, Vuk Stefanović 119, 261
Karan, Milenko 150, 153, 162
Karavelov, Ljuben 197
Kardelj, Edvard 86, 88, 89, 229, 231, 259, 283
Karlo, kralj anžujski 29
Kastriot, Đurd 112, 214
Kastrioti, Gjergj (v. Skenderberg)
Kastrioti, Ivan 118, 120
Kastrioti, Marija 121
Katarina II, carica 124
Katunarić, Vjeran 186, 187
Kelmendi, Ali 121
Kelmendi, Aziz 173, 230, 275
Kermanuer, Taras 216
Kesedžija, Musa 121
Kešetović, M. 150
Klaić, Vjekoslav 296
Klaudije II, car 26
Klement XI, papa 32
Kočopar, knez dukljanski 115
Kočović, D. 285, 286
Koliševski, Lazar 258
Komnen, monah 124
Komnenić, Milan 246, 290, 291
Komnenija, kćerka župnika Stefana Prvovjen-
čanog 120
Komnin, Golem Arijanit 120
Komnin, Angelina 120
Komnin, Andronika 120
Komnin, Gojsava 120
Konstantin, Filozof 118
Konstantin, Porfirogenet 114, 118
Kopernik, Nikola 33
Kopitar, Jernej 119
Korać, Veljko 209
Korajčev 305
Korvin, Matijaš, kralj 123
Kosanović, Milenko 149
Kosik, Karel 217
Kostić, Đorđe 124
Kostić, Petar 51
Kovačević, Lj. 113, 214
Kovačević 206, 207
Kövér, Gustav 68
Kraigher, Sergej 164
Kraljević, Marko 23, 120
Krašnica, Abdulah 78
Krasniqi, Bajram 176
Krasniqi, Mark 124
Krešimir, kralj 25
Kristoforidhi, Konstantin 38
Krizman, Bogdan 36, 73, 74
Kreža, Miroslav 306

Kroja, Mustafa 75
Krstić, Kruno 65–67, 123, 124
Krstić, V. 164
Krunić, Boško 164, 209
Krušelj, Željko 294
Kujundžić, Nedjeljko 137
Kulišić, Špiro 114, 118

L

Lađević, P. 13
Lapčević, Dragiša 25, 62, 196, 197, 307
Lazar, knez 23, 118, 120, 121
Lazarević, Stefan despot 118
Lenjin, Vladimir Ilijič 63, 205
Lerotić, Zvonko 145
Lijepa Nora, klimentinka 122
Logoreci, Anton 41, 120
Lopušina, Marko 194
Lord, B. Albert 121, 122

M

Maček, Vlatko 221
Mahmud-beg 122
Mahmud-paša, Bushati 37
Maletić, Mihailo 34, 35, 42, 59
Mali, Togur 240
Maliq-beg, Gjinolli 536
Maliqi, Shkëlzen 95, 161, 294
Marelj 164
Marinković, Luka 48
Marinković, Stevan 152
Marjanović 148
Marković, Draža 133, 163, 164, 209, 278
Marković, Mihailo 211, 212
Marković, Simo 129
Marković, Sv. 196, 198, 199
Marković, Žika 77
Marmullaku, Ramadan 42
Maroević, Anton 54, 55
Marović 121
Martinac, pop 106
Marx, Karl 41, 227
Matvejević, Predrag 9
May, Karl 168
Mazreku, Matej 47
Mazreku, Pjetër 100
Mehmed II Osvajač 117, 120, 121
Mehmet V, sultan 43
Mićunović, Dragoljub 205, 206
Mihačević, Lovro 31
Mihailović, Draža 64, 75
Mihajlo, dukljanski 118
Mihajlović, Kosta 208

Miheljak, Vlado 138
Miklošič, Franc 119
Milanović, Vujadin 216
Miletić, Svezozar 196
Milica, kneginja 23
Miličević, potpuk. 56
Miloš, Obrenović, knez 34, 71, 261
Milošević, Branislav 148
Milošević, D. Slobodan 75, 76
Milošević, Milan 152, 161, 162
Milošević, Slobodan 164
Milutin, kralj 23, 58
Milutinović, Ivan 85
Miljanov, Marko 100
Miljanović, vojvoda Marko 38, 100, 111–114, 199, 214
Miljković, Mita 64, 67, 74, 79, 86, 90, 197, 278
Minović, Živorad 225
Mišović, Miloš 212
Mitko, T. 42
Morina, Rahman 96, 149
Mrnjavčić 112
Mugoša, Dušan 226
Mussolini, Benito 289
Mustafa-paša, Bušatlija 34, 35, 37
Mustajbeg, lički 121
Mutić, Mitar 165
Muzaka II (Musachio) Teodor 120

N

Naser, Gamal Abdel 32
Nešković, Blagoje 86, 229, 231
Nikač, Branko 11
Nikola, knjaz 41
Nikola, kralj 44
Nimani, Dj. 164
Noli, Fan 34, 37, 63, 197, 301, 305
Novaković, Kosta 59, 60, 62, 69, 266, 283, 307
Novaković, Stojan 48
Nuredin-kan, tatarski 103
Nušić, Branislav 35, 57, 102, 104, 113

NJ

Njegoš, Petar II Petrović 120, 199

O

Obilić, Miloš 120, 121, 201
Obradović, Dositej 111
Obradović, Milovan 63, 65, 67, 73

Očić, Časlav 136
Ostrogorski 296

P

Pajković, Đoko 89, 170
Papazoglu, F. 26
Pašić, Nikola 65, 266, 301, 302, 306
Pavao, sveti 32
Pavelić, Ante 266, 288, 289
Pavičević, Vuko 209
Pavlović, Dragiša 216
Pećanac, Kosta 75
Pelagić, Vasa 196
Perić, Živojin 104
Perović, Latinka 209
Peruničić, Branko 47–50, 53, 102, 161
Petranović, Branko 56, 225–233, 269, 270, 297–301, 303, 304, 306
Petrić, Ernest 146
Petrosjan, armenski pisac 20
Petrović, A. 59
Petrović, Benja Novakov 111
Petrović, Rastislav 214–216
Petrović, Ruža 157
Petrović, Vasilije mitropolit 120
Piccolomini, austr. general 103, 124, 242
Pijade, Moša 88, 142
Pipa, Arshi 39, 43, 109, 122, 123, 178
Pleterski, Janko 189, 193, 195
Poka, Lanas 11
Pollo, Stefan 42, 115
Poluža, Šaban 77
Popov, Čedomir 297
Popović, Atanasije M. 295
Popović, Janičije 44, 53
Popović, Koča 15
Popović, Miladin 77, 78, 81, 84, 226, 227, 307
Popović, Janičije 44
Popović, Nikola 44
Popović, 207
Prishtina, Hasan 43, 63, 130
Progon, prvi knez sjev. Albanije 120
Proklo, monah janinski 124
Protić, Stojan 129
Puhovski, Žarko 14
Pusić, Eugen 9
Puska, Aslan 183
Puto 120

Q

Qemal, Ismail 43, 44, 45
Qosja, Rexhep 169, 188

R

Radić, Strjepan 129, 198
Radić, Vladimir 59
Radojčić, Đ. 114
Radojčin, Radošin 304, 305
Radojević, Danilo 11
Radosavljević, Dj. 164
Rajović, Radošin 40, 69, 76, 83, 86, 128, 129, 137, 297
Rakić, Milan 48, 50–52, 293, 294
Ranković, Aleksandar 83, 84, 86, 89, 91, 209, 244, 264
Raspasari, Tomo (vikar klimentski), 103
Redžepagić, Jašar 69
Renieris, Marko 34
Resnja, Nijazi 32, 43
Repishti, S. 178
Reufi, Kadrija 96, 138, 148
Ristić, Jovan 71
Ristić, Mihajlo 71
Rizman, Rudi 14
Rotković, Radoslav 117, 121

S

Safet-paša 46
Saliu, Kurtesh 82, 159, 160, 174
Samuilo, car 23
Sandanski, Jane 61
Santayana, George 304
Sarić, Nikola 158
Savić, Spaso 67
Sedaj, Engjëll 173
Sekulović, Miloš 138, 148
Shaqiri, Ismet 82
Simeon, srpski namjesnik 120
Simić, Sveta 51
Simonida, gračanička 246, 293, 294
Širotković, Hodimir 198
Skenderbeg, Gjergj Kastrioti 30, 118, 120, 121, 168, 169, 201, 221
Skok, Petar 28
Smičiklas, Tadija 296
Smiljanić, Radomir 288, 290
Smole, Jože 164
Spalajković, konzul 51
Srkulj, Stjepan 118
Staljin, Josif Visarionovič 88, 89, 129, 141, 143, 195, 205, 227, 253, 272
Stambolić, Ivan 278
Stanić, Janez 59, 94, 305
Stanojević, Gligor 121
Starčević, Ante 196
Stefanović, Čeća 91, 93, 271
Stijović, Miraš 75

Kazalo pojmova

Stipčević, Aleksandar 119
 Stojadinović 69, 73, 74
 Stojanov Petar 56, 61, 62
 Stojanović, Sveta 208
 Stojšić, Dj. 164
 Strokić, Ljubiša 242
 Stratigo, Vinçenc 33
 Suma, Mëhill 103
 Supek, Rudi 9
 Supilo, Fran 198
 Surroi, Veton 13, 269, 282, 285, 286

Š

Šanto, Vasilj 121
 Šćepanović, Milija 11, 74, 75, 76
 Šešelj, Vojislav 290, 291
 Šetinc, Franc 14
 Široka, K. 164
 Šolević, 177
 Šoškić, Vlajko 148
 Šotra, Jovo 138, 148
 Šubić, Nikola ban 119
 Šufflay, Milan 29, 109, 113, 115–119, 124
 Šuvar, Stipe 210, 211

T

Tadić, Ljubo 132, 208–210
 Tahsini, Hoxha 32
 Tale, Bud Alina (Budalina Tale) 121
 Tankosić 44
 Tarle, J. V. 45
 Tereza, majka (Bojaxhiu G.) 33
 Tijanić, Aleksandar 13, 161, 171, 249–268
 Tkalac, Imbro 196
 Todorović, Vojin 82
 Tomašević, Radovan 38, 43
 Tomeo, Leonik 33
 Tomić, Jaša 102, 114, 122
 Tomislav, kralj 25
 Tomović, Milorad 11, 125
 Topija, Jelena 121
 Topija, Karlo Musakija 121
 Toptani, S. 38
 Trifković, Stevan 83
 Trifunović 164
 Trnavci, Halit 24, 70, 114, 217
 Trnavci, Ibrahim 78, 151
 Trocki, Lev 13, 56, 60, 174, 205, 233, 300, 301
 Trubar, Primož 242
 Tucović, Dimitrije 9, 13, 15, 35, 38, 42, 56, 57, 59–62, 113, 199, 218, 233, 253, 254, 266, 283, 287, 307

U

Uroš I, Stefan 35
 Uroš, car 23, 120
 Urošević, Atanasije 100–102

V

Vasa, Pashko 38
 Vasić, Dragiša 63, 64, 92
 Veqilharxhi, Naum 38
 Veselji, Sanija 216
 Vidmar, Josip 172, 174
 Vitezović, Pavao Ritter 103, 119
 Vitomirović, Dragan 94
 Vlajčić, Gordana 62
 Vllasi, Azem 164, 216
 Voca, Adem 77
 Vojvodić, Mihailo 48, 299, 300
 Vonko 124
 Vrbošić, Josip 14
 Vrhovec, Josip 164
 Vučelić, Milorad 215–218, 232, 246, 293, 294, 308
 Vukanović, Tatomir 24, 99, 135
 Vukčić, Stjepan 124
 Vukmanović – Tempo, Svetozar 76, 85, 86
 Vukmirović, Boro 76
 Vuković, Đordije 160
 Vuković, Ilija 159, 160
 Vukotić, Ivan 73
 Vulikić, Predrag 11

W

Wertheimer, Alica 11
 Wilson, Thomas Woodrow 25, 36, 195, 302

Z

Zasela, Ismail 171, 172
 Zeka, Haxhi Mulla 42, 43
 Zlatanović, Radoslav 87
 Zmajević, nadbiskup Vicko 33, 123, 173
 Zogović, Radovan 81
 Zogu, kralj Ahmet 34, 63, 130, 168, 301
 Zrinski, Nikola 120

Ž

Životić, Miladin 287, 291
 Žujović, Sreten 86, 231

albanski jezik 34, 38, 39, 62, 69, 74, 83, 84, 92–94, 103, 138, 174–180, 188
 – alfabet 24, 38, 69, 179, 241
 – pravopis 103, 264
 – književni 280
 albanske škole 74, 94, 171, 174, 256, 275
 – u »Hrvatskoj« (inicijativa) 256, 275
 – prva škola na Kosovu 69
 albanski nacionalizam 140–144, 157, 176, 194, 255
 – velikoalbanski 225
 – priznanje albanske nacije 43, 251, 252
 – formiranje moderne albanske nacije 24, 37–46, 52, 53
 – nacionalni ideolozi 37, 38
 albanski nacionalno-oslobodilački pokret 35, 36, 63, 246
 – na Kosovu 52, 63, 246
 albanski narodni preporod 38, 70, 201
 albanska manjina (narodnost) 25, 68, 78, 119, 142, 194
 albanski parlamentarni klub »Džemijet« 68
 albansko običajno pravo 70
 albanizacija (Kosova) 30, 94–97, 244, 245, 296
 albanološki institut 93, 264
 – ukidanje 93
 amnestija Albanije 43
 – dekret 63
 aneksija Albanije 34–36, 73
 – podjela albanskog teritorija 34, 35, 38, 44, 73, 88
 anonimna pisma 288–289
 anomija – u Jugoslaviji 151, 218
 – na Kosovu 150–152, 218
 – kršenje zakonitosti i ustavnosti 148–152
 – birokratizirana administracija 150, 151, 157, 158
 – neuređeni katastri 151
 – neažurnost sudova 151
 – maltretiranja državne birokracije 191
 antialbanstvo 161–168, 174, 190, 239, 245, 246, 278
 antifašistički otpor u Albaniji 76–78
 antihrvatstvo 144
 antijugoslavenstvo 87, 144, 170, 216, 261
 antisrpstvo 144, 216, 249, 286
 antiilirstvo srpske nauke 286
 antiseparatizam 161
 austrijski ultimatum Srbiji (1913) 45
 AVNOJ 83–86, 119, 130, 135, 142, 144, 188, 198, 205, 220, 226, 231
 – drugo zasjedanje 83–86, 119, 144
 – treće zasjedanje 130
 – avnojska Jugoslavija (federacija) 135, 189, 198, 262
 balisti (vulnetari) 92, 219
 balkanske države 131, 196, 223
 balkanska federacija 41, 62, 63, 82, 129, 170, 190, 196–201, 208, 223, 224, 252, 255, 288
 – konfederacija 129, 190, 196, 197, 272, 273
 balkanski interesi 81
 balkanska kriza 106
 balkanske migracije 105–108
 – dinarska 105
 – kosovo-metohijska 106
 – južna (vardarska) 106
 – nove struje 106
 balkanski narodi 33, 34, 41, 62, 73, 104, 109, 170, 196
 – plemena 109
 – atavizmi 72
 balkanski pakt (1953) 94
 – dogovor s Turskom 94
 – intervencija političkog vodstva Jug. (1955) 94
 balkanski paradoksi 207
 balkanski ratovi 24, 34, 46, 56, 71, 129, 131, 174, 195, 223, 224, 266, 300, 301
 balkanski saveznici 44–46
 – teror balkanskih saveznika 56, 57
 – rat protiv Turske 44, 195
 – Carnegijeva komisija 57, 58

- balkanska tradicija 17, 33, 171
 – balkansko klanje 59
 – balkansko ponašanje 255
 Balšići (država) 117–120, 124
 begovski sistem na Kosovu (povratak) 258
 besa 51, 101, 110, 111, 122, 124, 186, 191, 304, 305
 – sa Srbima 51
 – fisova 124
 – profašističko studentsko udruženje »Besa« (Beograd) 304
 – udruženje »Besa« u SAD 304
 – »udruženje kosovska besa« (inicijativa) 191, 192
 Bizant 116–120
 boljševizam 144, 205
 bosanska nacija 144
 – bošnjaci 35, 37, 40, 41, 122, 144, 252
 – bosančica (pismo) 221
 – bogumili 144
 bugarska država 255, 265
 – velika Bugarska 197
 bugarska okupacija Makedonije 195, 266
 – represalije 56
 bugarsko otvaranje prema Jugoslaviji 255
 bratstvo i jedinstvo 82, 87, 89, 124, 125, 168, 174, 181, 200, 249
 – balkanskih naroda 82, 87
 – Slavena i Albanaca 125
 bujanska konferencija 80–87, 131, 133, 225–232, 260, 269, 270
 – (ne)legalnost 83, 85
 – albanska shvaćanja 82, 83, 260, 261
 – jugoslavenska 82, 83, 260, 261
 – srpska 260
 bujanska rezolucija 130, 225–230, 260, 269, 270
 – kao separatistički akt 225, 226, 260
 – zahtjev za poništenje 225–228, 260
 – poništenje 226, 230
 – kontroverzni odlomak 227, 260
 civilna uprava na Kosovu 247
 Crna Gora – povijest 115, 147
 – kneževina Duklja (Zeta) 115, 118, 119
 – borba za oslobođenje od Turaka (1481) 116
 crnogorska država 35, 110–112, 115
 – državnost 110
 crnogorski narod 41, 100, 109–118, 252, 254, 275
 – plemena 100, 110–115, 214
 – plemenska organizacija 100, 109, 110, 152
 – običaji 110, 111, 152
 crnogorski nacionalizam 18, 110
 crnogorska opsada Skadra 35, 36
 crnogorska zvjerstva nad Albancima 56
 – asimilacija Albanaca 100, 112
 crnogorsko-albanski odnosi 109–118
 – zajedništvo 115–118, 121
 – crnogorsko-albanska država 115–118
 – srodnost običaja 110–112
 – viteški kodeks časti 111, 124, 191
 – azil (utok) 124, 125
 – data riječ (besa) 111
 – porodične loze 111
 – bratimljenja i kumstva 111, 112
 – zajedničke pljačkaške družine 100
 crnogorske migracije 100, 107
 četnici 51, 61, 62, 64, 74, 77, 216, 304
 – historija 59
 – akcije i zločini 72–74
 četničke formacije 75, 76, 92, 304
 čifčije (kmetovi) 100, 101
 čitlučki režim 105
 – počifličivanje Srba 100, 101
 degradacija skupštinskog rada 138
 deklaracija o ciljevima NOF Srbije (1944) 86
 demografska analiza 11, 181–184
 – fertilitet 181–183, 243
 – učešće žena u zapošljavanju 182–186, 244, 256
 demografska eksplozija 181–184
 – natalitet Albanaca 181–184, 244, 256, 257, 275
 – natalitet Srba i Crnogoraca 182, 257, 276
 – mortalitet 182
 demografska politika 182–184
 – kontrola 181
 – planiranje obitelji 183, 184
 demokratizacija jugoslavenskog društva 131–135, 158, 192, 207, 276, 277
 – radikalna 158, 277, 295
 demokratski javni politički razgovor 147, 258, 277, 283
 – demokratska intervencija javnosti 152
 – (ne)demokratsko rješavanje političkih pitanja 133–135
 dezintegracija jugoslavenske federacije 129–135, 210, 247
 diskriminacija i šikaniranje Albanaca na Kosovu 90–94, 264, 265
 – diskriminacija Albanaca u Jugoslaviji 172, 173, 243–245, 271, 272
 – u Makedoniji 176, 177
 diskriminacija i šikaniranje Srba i Crnogoraca na Kosovu 206–209, 232
 Drekalovići (v. pleme Kuči)
 Društvo naroda 36
 društveni proizvod 135–137
 – po stanovniku 135–137
 – mogućnost rasta 211
 državna tajna 135
 državnost republika 132, 262
 – sukob s federacijom 132
 Dušanovo carstvo 117–120
 – odnos prema Albancima 119, 120
 ekonomska emigracija 134, 148
 – masovna 148
 – emigranti povratnici iz Albanije 80
 – asimilacija jugoslavenske ekonomske emigracije 176
 ekonomska kriza 19, 135, 149, 243, 244
 ekonomska politika jug. države 250, 259
 – pogrešna 148, 211, 259
 ekonomska nerazvijenost Kosova 243–248
 ekstremno zaostajanje 245
 etničke grupe 144, 145, 148, 152, 153, 168, 181, 201, 275, 283
 etnička bliskost 113–115
 – Crnogoraca i Albanaca 109–115
 etnička čistoća 29,
 – etnički čisto Kosovo 78, 181, 194,
 – etnički čista sela 171, 250
 – etnički čiste fabrike 250
 – etnički čista istina 294
 etnička homogenost 156
 etnički identitet 119, 146
 etničke razlike 31, 107, 108, 168
 etnička simbioza 27–30, 107, 109, 110, 117–121
 – mješanje 107–110, 115–118
 etnički sastav stanovništva 104
 – vjerski 104
 etničko-vjersko-socijalni sukobi 50, 107, 108, 168
 etnicitet 144
 etnonimi 119, 144, 173
 – fluidnost 119, 173
 etnogeneza Albanaca 27
 etnogeneza Crnogoraca 209
 evropska država (federacija) 255
 fabriciranje budućih nacional-šovinista 177
 fašizacija Jugoslavije 72
 – Kosova 77
 fašizacija Evrope 73
 federacija 145
 – Jugoslavija kao fed. balkanskih naroda 170, 193–196, 198, 218, 251, 252, 273
 – južnih Slavena 41, 63, 119, 141, 170, 187, 251, 252, 261, 267, 272–275, 283
 federalna Albanska republika 85
 federalna Srbija 85
 federacija Jugoslavije i Albanije 85, 298
 federativni princip 205
 fond za Kosovo 212
 frustracije Albanaca (na Kosovu) 168–174, 216, 243–248
 – kompleks inferiornosti 168, 188, 190, 244, 245, 262
 – zbog himne 169, 170, 245, 251, 272
 – zbog zastave 169–171, 262, 274
 – zbog jezika 174, 176, 262
 geneza kosovskog problema 23–27, 243–48
 genocid 19, 20, 193, 299
 građanski rat 147
 goli otok 78, 244
 – kosovski Albanci 79
 grčka aneksija južne Albanije 36
 – grčke pretenzije na južnu Albaniju 255
 grčki nacionalisti 39
 Hatišerif iz Djulhane 54
 homogenizacija jugoslavenskog društva 134
 huškanja i širenje neistina na Kosovu 159–162, 246
 – klevete 159, 160
 – glasine 159, 160
 – kampanje 161
 helsinški sporazum 230
 historija Jugoslavije 168, 199
 – hrvatska 252
 – srpska 252
 – kosovskih Srba (1878–1912), 299–303
 – naša (građanska) historiografija 59
 historičari – srpski 109, 117, 225, 295, 296
 – albanski 109, 117, 244, 246, 296
 Hrvatska 186–189
 – velika 189
 – crvena 118, 119
 Hrvati 106, 107, 118, 119, 122, 187, 188, 252, 256, 257, 261, 262, 304
 hrvatsko-albanski dodiri 118, 119
 – ban Albanije 119
 ideološki fanatizam 19
 – fanatici 141
 – mesije 131
 ideološki dogmatizam 19
 ilegalne grupe 149, 213, 251, 275
 – ekstremne 138, 251
 ilegalne političke organizacije na Kosovu 138, 143, 149, 213, 264
 – revolucionarni pokret ujedinjenja Albanaca 140
 ilegalna teroristička aktivnost 139
 ilirska federacija 37
 – ideologija 296
 ilirski pokret 38, 196
 – hrvatski 196
 indoktrinacija 214, 218
 – proalbanska 194, 214, 216, 244, 245

- integracija Albanaca u Jugoslaviju 18, 181, 186–188, 206, 220, 244–248, 262, 263, 267, 272, 275,
 integracija Evrope 280
 ireidenta na Kosovu 72, 83, 94–96, 176, 181, 182, 215, 227–260
 – iredentisti 140, 227–230
 iredentizam 140, 147, 170, 194, 215
 – propaganda iz Albanije, 96, 181, 182
 – zahtjevi 141, 147
 iseljavanje sa Kosova pod pritiskom
 – Srba i Crnogoraca 18, 100, 105, 136, 148, 156–159, 215, 239, 243–246
 – Srba 47, 48, 52
 – Albanaca 66, 67, 94, 103, 123, 136, 156–159, 243, 244, 265, 266
 istrebljivanje Albanaca 56–68, 232–233, 239, 299,
 islam 144
 – panislamizam 40
 islamizacija 30–32, 98, 103, 119, 144
 – Albanaca 54, 98, 100, 103, 119
 – Srba i Crnogoraca 30, 98, 100–104, 119
 Islamske države 144
 istočno pitanje 98, 196
 istočna kriza 38, 47
 interministarska konferencija u Beogradu (1935) 67, 70
 – plan o iseljenu Albanaca 70
 inicijativa za dijalog jugoslavenskih intelektualaca o Kosovu 213, 218, 219, 222
 – kvaliteta jugoslavenskog dijaloga o Kosovu 225, 249, 267, 268, 275
 inicijative splitskog simpozija o Kosovu 241, 242
 istraživanje SANU o iseljavanju Srba i Crnogoraca 157, 158
 izgradnja pravne države na Kosovu 158, 190
 – vanredno pravno stanje na Kosovu 162
 – tri pravna sistema 162
 jadransko pitanje 302
 – prepuštanje Talijanima nacionalni teritorij 302
 javne službe 18, 152, 184
 – na Kosovu 152
 – javni pravobranilac 18
 javašluk jugoslavenske države 172
 javno mnijenje – jugoslavensko 133, 167, 249
 – kosovsko 138
 – srpsko 260, 265
 – evropsko 41, 49, 58, 59, 130
 javnost – jugoslavenska 18, 152, 155, 167, 169, 188, 192, 230, 246, 257, 271
 – srpska 246
 – kosovska 258
 – pritisak javnosti 152
 jugoslavenski državni i nacionalni interesi 200, 301
 jugoslavenska država 18, 173, 189
 – stara 77, 220, 244, 272
 – nova 78, 81, 220, 244
 – kraljevina 56, 63, 68, 72, 73, 119, 131, 174, 4, 233
 – republika 88–98, 119
 jugoslavenska federacija 18, 19, 83–86, 119, 170, 198–201
 – konfederacija 273
 jugoslavenska agrarna reforma 89
 – vraćena zemlja albanskim seljacima 89
 jugoslavenska kriza 194
 jugoslavenski teritorij 23
 – integritet 147, 218
 Jugoslavenski narodi 41, 170, 187, 251, 252, 261, 267
 – »tudi«, 257, 265, 267, 268, 272, 275, 298
 – »naši«, 257, 267, 298
 južnoslavensko pitanje 197
 jugoslavenska ideja 170
 Jugoslavija kao skup suverenih država 295, 298
 – suprotstavljene nacionalne oligarhije 295
 – supstitucija demokracije nacionalnim državama 295
 jugoslavensko priznanje albanske države 125
 jugoslavenska naučna društva 134
 junačke narodne pjesme i pripovijetke 121–123 (Albanaca i Srba i Crnogor.)
 – zajednički junaci 121, 122
 – o boju na Kosovu 121, 122
 – o bosanskoj krajini (krajišnice) 121, 122
 kačaci (albanski hajduci) 63–66, 71, 199
 kačački pokret 105
 kominterna 129–131, 197, 218, 232, 295
 – ideologija 131, 197, 218, 232
 – rezolucija o nacionalnom pitanju u Jug. 129
 – rušenje diktature velikosrpske buržoazije 129, 197, 231
 – napad informbiroa na Jugoslaviju 91, 134, 228, 260, 295
 – albanski informbiroovci 91, 228, 232
 komunizam 258
 – jug. komunisti 198
 – akcija protiv oduzimanja zemlje kosovskim Albancima 67, 68
 – albanski komunisti 77, 121, 228
 – kosovski 77–80, 121
 – srpski 161, 223, 253, 259
 KPJ-nacionalna politika 129, 130
 – dezintegracija jug. 129–132
 – kongres (1928) 63, 130
 – proglas (1937) 71
 KPA 81, 85, 86
 SKJ 92, 134, 135, 155
 – program 134, 135
 – brionski plenum 92–94, 134, 209, 239, 264, 270, 273
 – prva konferencija 285
 SKOJ na Kosovu 130
 konfederacija Jugoslavije s Albanijom 88, 255, 279, 282, 283
 – s Bugarskom 255, 283
 – s Austrijom 255
 – elementi konfederacije 135
 kontrarevolucija na Kosovu 19, 227, 228, 244, 245, 250, 251
 – »kontrarevolucija« 153, 194, 195, 245, 250, 269
 – nacionalističke demonstracije 194, 244, 245, 265
 kosovska autonomija 50, 85, 86, 129–133, 194, 243, 272–276
 kosovska agrarna reforma 65–71, 78
 – reforma agrarne reforme 78, 79
 kosovska bitka 106, 120, 190, 242
 Kosovo republika 20, 132, 133, 140–143, 165, 194, 216, 253, 254, 261, 268
 kosovsko pitanje 47, 70, 73, 84–86, 201, 243–250, 299
 – rješavanje 152–168, 181, 189, 199, 201, 207, 208, 243–48, 254, 267, 275, 276
 – »rješavanje« 68–74
 kosovska situacija 135–139
 – privredno zaostajanje 136, 137, 149, 243–248
 – nezaposlenost 136–138, 182–185, 243–245, 267, 278
 – odsutnost informacija i javnog demokratskog političkog diskursa 138, 257–9
 – nepismenost 137, 183, 184
 – poremećeni nacionalni odnosi 181–186, 243–248
 – kulturne i privredne razlike 181–184, 243, 248
 kosovsko političko vodstvo 188, 193, 258, 259
 – političari 138, 162, 188
 kosovski intelektualci 141, 188, 261
 – albanski 261, 276
 – frustracije 267, 268
 – odgovornost 190–192, 215, 225, 261, 277
 kosovski ustanci 35, 37, 42–44, 103–105, 195, 300, 304
 – kontrarevolucionarni (drenički) 77, 105, 190, 207, 228, 244, 251
 kosovski komitet (Skadar, 1918) 130
 – pripajanje Kosova Albaniji 130
 kriminal na Kosovu 153–156
 – masovni 153–155
 – državni 154
 – protiv državnog uređenja 154, 156
 – albanski 155, 156, 246, 302, 303
 – slavenski 154, 155, 302, 303
 – nacionalistička motiviranost 154–156, 245, 246
 kažnjavanje na Kosovu 149, 237, 238, 245, 247, 248
 Kosovo kao kulturni geto 175
 – orijentacija na Tiranu 175, 243–245
 – obrazovna i kulturna inferiornost 178
 kongres za jezik i kulturu u Bitolju (1908) 179
 kosovska kriza 18, 134–138, 285
 kosovska eksplozija 257–258
 Lekin kanon 52, 70, 111, 150, 191
 liga naroda 63, 68, 130, 299, 300
 – albanske peticije 68, 130
 liga za odbranu prava albanskog naroda (Pri-zrenska liga, 1878) 24, 35, 39–42, 48, 168, 169, 217, 273, 276
 – skadarski dogovor (1880) 42
 – turska odmazda 42
 manjinsko pitanje 78, 141, 144, 145
 – tuđinske manjine 141, 144
 marksizam-lenjinizam na Kosovu 251, 258
 makedonska nacija (Makedonci) 33, 34, 41, 45, 102, 103, 108, 119, 156, 190, 195, 252, 256, 266
 makedonska manjina – u Grčkoj 193, 223
 – u Bugarskoj 193
 makedonsko pitanje 84, 190, 195, 198, 222–224, 266, 269, 299
 makedonska autonomija 34, 40, 129, 193
 – ilindenski ustanak 34, 43, 49, 299
 – Kruševačka republika 43
 makedonsko-albanska revolucionarna liga (1885) 34, 35
 – tajna makedonsko-albanska liga (1877) 43
 masovna klanja Albanaca i Makedonaca 62–68, 75
 makedonsko-albanski ustanak 61
 maspok – u Hrvatskoj 19, 134, 135, 143, 166, 214, 220, 221, 251, 262, 273, 275, 285
 – srpski 164, 165
 – eskaliranje populizma u šovinizam 164, 165
 masovni javni zborovi na Kosovu 162–167
 – odbor za organizaciju zborova 162, 177
 masovna javna zborovanja izvan Kosova 162, 163
 – mitinzi solidarnosti 163
 – politička podrška republičkog vodstva zborovima 162, 163, 165

- masovno javno protestiranje Kosovaca 162
 – parole i zahtjevi protestanata 162–164
 – odgovornost za krizno stanje u zemlji 163–167, 258–259
 – srpskih političara 259
 – kosovskih političara 258, 259
 – Tita i Kardelja 259
- međunacionalna netrpeljivost 138, 139, 152, 153, 168–174, 190, 243–248
 – polarizacija 139, 152, 153 168–174
 – ekstremna 139, 152, 153
 – permanentno nasilje nad Srbima na Kosovu 99, 101–104
- međunarodno pravo 206, 229, 252–254, 260–253
 – stabilnost svjetskog pravnog poretka 230, 263
 – pravo na otcjepljenje 229, 253, 254, 260–263
- međunarodni ekonomski odnosi 243
- Matica hrvatska (pravopis 1960) 179, 180, 221
 – srpska 179, 180, 221
- migracije u Jugoslaviji 148, 156, 157–159
 – uzroci 156–158
- mirovna konferencija u Parizu 88, 89, 301, 302
 – marginalizacija malih naroda 301
 – jugoslavensko odbijanje grčkog prijedloga o podjeli Albanije 88
 – Staljinov prijedlog o jugoslavenskoj aneksiji Albanije 88, 89
- monopol vlasti kosovske oligarhije 132, 185, 211, 258, 259
- nacionalni antagonizmi i sukobi 19, 58, 132, 148, 168, 181, 244, 245, 257–259
- nacionalna netrpeljivost 20, 138, 139, 149–152, 178, 262–265, 269, 281, 291, – eskalacija 138, 157, 195
 – psihoza 161
- nacionalno nepovjerenje 270, 277
 – nepovjerenje prema Albancima 270, 271, 276, 278
- nacionalno neopredjeljeni 145, 146
 – Jugoslaveni kao manjina i kao nacija 145, 170, 187, 252
- nacionalna solidarnost 246
 – moderna nacionalna svijest 281
- nacionalni šovinizam 11, 19, 72, 73, 139, 190, 192, 194, 199, 220, 269, 294
 – eskalacija albanskog š. 139, 140, 190, 194, 199, 246, 247
 – eskalacija srpskog š. 139, 140, (247, 269) 164, 165
 – nacional-šovinisti 12, 29, 143, 156, 170, 235, 245, 292
- šovinizmi 72, 220, 245–247, 276
- nacionalne manjine 24, 131, 144–146
- nacionalna homogenizacija 156
- nacionalni identitet 30, 161, 191, 274,
 – srpski 161
 – albanski 191
- nacionalizam 11, 215, 216, 277
 – latentni 134
 – regionalni 134
 – neživljeni nacionalizmi 119
 – nacionalno i nacionalističko izivljavanje 132, 166
- nacionalističke eksplozije 19, 96, 138, 148
 – konfuzije 207
 – računi 207
- nacionalizmi-opasni (hrvatski, srpski) 209
 – neopasni (makedonski, slovenski) 209
- nepotizam na Kosovu 151, 152, 258
 – porodični klanovi 151, 152
- NOB 34, 81–86, 197, 220, 244, 266, 269
- NOP na Kosovu 76, 80
 – u Albaniji 75, 83, 86
- nacionalističko zatvaranje republika i pokrajina 94, 134, 135, 138, 277
 – koncesije nacionalizmima 135
- odnosi jugoslavenske i albanske države 200
- osmanlijsko carstvo 35, 47, 52, 98, 144, 196
- osmanlijska vladavina 23, 98–101, 174
 – osvajanja 13, 29, 42, 98, 100
 – modernizacija Turske 35, 37
- okupacija Albanije (1912) 44–46, 56–63, 168
 – italijanska 67, 74, 80, 174, 244
 – pomoć srpskih Albanaca srpskim i crnogorskim izbjeglicama 75, 76
 – otpor kosovskih Albanaca iseljavanju srpskih starosjedilaca 76
 – ubijanje i deportacija Srba 74, 75
- pacifikacija Kosova 63–65, 68–71, 96
 – uloga Crnogoraca 66
 – Makedonije 299
 – Albanije 58, 63, 64
- parole i zahtjevi demonstracija na Kosovu 1968. 139–141
 – iz 1981. 139–141
 – parole i zahtjevi (1944), 251
 – ekstremne parole 141, 150, 162, 165, 251
 – ekstremni zahtjevi 138–141
 – zahtjev za republiku Kosovo 139–142, 148, 262, 264, 273, 282
 – kontraparole Srba i Crnogoraca 152, 153, 162–165
- plemensko društvo na Kosovu 31, 32, 173
 – ponovno formiranje plemena 31, 32,
 plemenski mentalitet 300
- pleme Kući 109, 111–115, 152, 214, 215
- bratstva 112, 113
 – Drekalovići 112, 113, 214
- paraćinski zločin 173, 230, 275
- partizani na Kosovu 75–82
 – albanski narodni heroji 80, 81, 121, 199
 – albanski partizani 87, 141, 170, 228, 230
- partizanski odredi na Kosovu 80–82
- pečalba Albanaca 186
- pitanje jezika 174–180, 199, 272, 275
 – rješenje jezičkog pitanja u Jugoslaviji 177, 178, 199, 256, 272, 297
 – kolizija jugoslavenskog i pokrajinskog ustava 175, 176
 – neravnopravnost jezika 174–177
 – »jezik naroda«, »jezik narodnosti« 178, 256
 – (ne)znanje i (ne) učenje jezika jugoslavenskih naroda 177, 178, 183, 188, 243–245, 256, 272
- pitanje jugoslavenske himne 170, 245, 251, 272
- policijska represija na Kosovu 89–96, 270, 271
 – ekscesi policije 90–94
 – UDBA – teške povrede zakonitosti 89–94, 213, 264, 265
 – službeni udžbenik 91, 92, 96, 271
 – OZNA 90–92
 – nepovjerenje prema albanskim kadrovima 90, 91, 270, 271
 – nacionalni sastav policije 90
- politička policija 134
 – Rankovićeve policija 244
- pokrajinski SUP 165
 – združeni milicijski odredi 165
- politička nestabilnost 132, 133, 185
 – permanentna 271
- politika srpske vlade prema Albancima 51, 52, 62, 73, 104
 – protjerivanje Albanaca iz Srbije (1878) 47, 51, 52, 104
- politika zblizavanja Srba i Albanaca na Kosovu 50–52, 62
- politika suverenosti i državnosti 257, 262, 263, 298
- politički sistem 138, 139
 – autoritarni 264
 – radikalne inovacije 267, 298
- politički voluntarizam 134, 135
- političko samoopredjeljenje Albanaca na Kosovu 189, 190, 252, 253
 – pitanje otcjepljenja 189, 194, 205
- prava – građanska 141, 146, 262, 263, 283
 – nacionalna prava 141, 142, 146, 251, 252
 – nacionalnih manjina 67–69, 142
 – politička prava 141, 142, 252, 283
- osobna prava 141, 142, 174, 261, 262
 – građana pojedinca u Jugoslaviji 131, 256, 262
 – na pripadnost naciji 261–263
- pravo samoopredjeljenja do otcjepljenja 83–86, 129, 140, 146
 – naroda 142–146
 – nacionalnih manjina 142–146
 – doktrine 142–147, 205
 – lenjinsko načelo 143, 205
 – načelo državnog integriteta 146, 229–231, 253, 263
- pravo Albanaca na političko samoopredjeljenje 226–230, 260, 261
 – na otcjepljenje i na republiku 229, 230, 253, 254, 260–263
- priipojenje Kosova i Metohije Albaniji 86–88
- privredni razvoj Jugoslavije 134, 135, 181, 207, 243
 – stagnacija 181–184, 243
- problemi privrednog razvoja Kosova 184–186, 215
 – dugoročno rješenje 215, 243–248
- prizrenski proces (1956) 92, 209, 217, 270, 271
- Prvi albanski koncil (1703) 54
- rasna identičnost Crnogoraca i Albanaca 66, 110, 111
- raspadanje Jugoslavije 209
- raspadanje patrijarhalnog društva 148–151
 – povratak u patrijarhalno društvo 251
 – patrijarhalni moral 150
- ratovi, – austro-turski 102, 103
 – rusko-turski 34, 38
 – crnogorsko-albanski 41
 – grčko-turski 48
- ravnopravnost Albanaca u Jugoslaviji 263
 – formalno pravna 263
 – osjećaj ravnopravnosti 263, 265, 274
- razvoj samoupravljanja 131–136
- razlike u obrazovnoj i privrednoj razvijenosti 168, 181–184, 243–246
- referendum na Kosovu 221, 247, 254, 257, 278, 279
 – u Vojvodini 279
- regionalna vodstva 134, 141
- regionalna razvijenost 135–137, 243
- regionalni ekonomski problemi 134–137
- regionalno sustizanje 185
- regionalna štampa 246
- represivna uloga države i partije 134, 135, 148, 151, 244, 245, 248
- republika Srbija 132, 189, 209–211, 261
 – »uže područje Srbije« 132, 209
- revanšizam 60, 162, 190, 216
 – Albanaca 148, 190

– Srba 161, 190
 revolucija u Jugoslaviji 176, 183, 194, 250, 283
 – oružana i ideološka 134
 – legat revolucije 133
 – revolucionarni interesi 85
 – postrevolucionarno razdoblje 134–136, 193
 rusko-balkanska koalicija 47

savezna intervencija na Kosovu 247, 258
 savezna konferencija SSRNJ 241, 242
 separatizam 78, 83–86, 143, 194, 225–230, 260–262, 283
 – kosovskih Albanaca 77, 83, 86, 87, 142, 143, 194, 225, 250, 252, 256, 260, 261
 – nacionalnih manjina 78
 – separativne državnosti 262
 – ilegalne separatističke grupe 19, 96
 simpozij o Kosovu u Splitu (1988) 241, 242
 – inicijative sa simpozija 242
 slaba Srbija – jaka Jugoslavija 132, 258, 263
 slavenizacija Albanaca 65, 99, 146
 Slaveni i neslaveni u Jugoslaviji 153, 158, 162, 170, 199, 272
 – na Kosovu 153, 243–246, 268
 slavenska opasnost 170, 268, 272
 – slavenski pritisak 245
 – brutalni progoni Albanaca (prije 1956) 170, 244
 Slaveni na Kosovu 250, 251, 263, 265
 – segregacija Slavena 250
 – pravo na samoorganiziranje otpora 263, 264
 – raspad države na Kosovu 263
 Slovenija 254, 256, 267, 268
 – Slovenci 189, 190, 252, 256, 257, 261, 268
 – u Hrvatskoj 256 (asimilacija) 256
 slovenski etnički teritorij 261
 socijalizam 142, 258
 – socijalistički pokret u Jugoslaviji 129, 196, 199, 283
 – Srbije 129, 283
 – srpski socijalisti 52, 61, 195–199, 253, 266, 301
 – Srpska socijaldemokratska partija 62, 129, 161, 197, 218, 230
 – konferencija balkanskih partija 197
 – međunarodni kongres u Stuttgartu 129, 197
 spoljna politika Jugoslavije 280
 Srbi 102–109, 117–120, 124, 187–190, 195, 207, 252–257, 261–269
 – vojvodanski 261
 – velike seobe Srba 101–103, 107, 123
 – etnička osvajanja Srba 107

Srbi u Hrvatskoj 210, 211, 221
 srpska nacionalnost u federaciji 209
 – nesudjelovanje u odlučivanju 209
 – zaostajanje Srbije 211, 212, 243
 – eksploatacija Srbije 206
 srpska država 23, 34, 35, 41, 46, 99, 119–125
 – velika Srbija 60, 61, 189, 197
 srpska okupacija Albanije 35, 36, 44, 45, 301, 302
 – srpska zvjerstva nad Albancima 56–68
 – ugovor s Turskom 36
 – srpsko historijsko pravo na albansku obalu 61
 srpski kulturni klub 64, 71, 73, 233, 266
 srpska štampa («građanska») 59–61, 300, 301
 srpska nacionalna oligarhija 212, 220
 srpsko-albanski odnosi za Dušanova carstva 119–125
 – rodbinski odnosi srpske i albanske vlastele 120, 121
 – grbovi srpsko-crnogorsko-albanski 121
 stabilizacija Kosova 279, 287
 statistički godišnjaci 153–155
 – popis stanovništva na Kosovu (1981) 152, 153
 staljinizam 134, 227, 263
 – prodor staljinizma na Kosovo 95, 96, 251, 258
 studentski socijalni bunt (Beograd, 1968) 95, 96, 141, 264
 studentski nacionalistički bunt (Priština 1968) 94, 96, 134, 148, 163, 168, 190, 194, 251, 264
 studentske demonstracije na Kosovu (1981) 17, 96, 139, 144, 148, 163, 168, 190, 194, 239, 244, 245, 248, 251, 265
 – hapšenja i kažnjavanja albanskih studenata 96, 165, 248
 studentska peticija o Kosovu (1981) 13, 237, 238, 248
 suverenitet nacija 132, 142, 144–146, 199, 274
 suverenitet država 142–146, 189, 262
 – federalnih jedinica 185, 199, 262, 274
 srpski »malosrpski« nacionalizam 265
 suradnja Jugoslavije i Albanije (1945) 125

šikaniranje Albanaca na Kosovu (od 1945) 89–95, 170
 – raspirivanje šovinizma 90–92
 – šovinističke reakcije Albanaca 89, 90
 šikaniranje Srba i Crnogoraca na Kosovu 148–156
 – otpor Srba i Crnogoraca 152, 153
 – narodni zborovi 152, 153, 158, 162–167
 – masovni odlasci u Beograd 152, 153

šovinizam 11, 25, 67, 69, 152–158, 181, 189, 190, 270, 276
 – simetrija šovinizama 152, 153, 158, 165, 216, 244–246
 šovinisti – albanski 68, 84, 158, 165, 208, 244–246
 – podrška alb. š. 219–221
 – srpski 152, 153, 158, 159, 165, 244
 šovinizam članova partije 90, 91
 šovinistička štampa 60, 158
 – šovinistički novinari 286–288
 šovinistički političari 67
 šovinistički ispadi 19, 158, 244–247, 276, 294
 šutnja jugoslavenskih i albanskih intelektualaca 215–217, 225
 šutnja srpskih intelektualaca 290
 štampa i njena uloga 148, 149, 153 158, 159, 166, 167, 169, 272
 – slobodna 206
 – žuta 287–292
 – nacionalistička 216
 – bojkot štampe 246

tajna velikosrpska organizacija 162
 tajni londonski sporazum, 301, 302
 – etničke granice 301, 302
 tajni podaci saveznog zavoda za statistiku o broju iseljenih Srba i Crnogoraca, 152
 talijansko-albanski odbor 39
 tanjugov službeni stav 282–284
 teritorijalni integritet zemlje. 143, 194, 253
 teror 20, 35
 – etnički 52
 – vjerski 52, 72
 traumatizirana svijest Srba 258
 tretman Crnogoraca kao nacije 210
 turska modernizacija 35, 37
 – mladoturska revolucija 34, 43, 50, 69
 turska manjina u Bugarskoj 193
 turski popisi (defteri) stanovništva 39, 75, 98, 99, 109
 turski šerijat 71
 – panturcizam 43
 Titovi stavovi o kosovskom pitanju 85, 86, 231, 261
 – o nacionalnom pitanju 143
 – o pravu na samoopredjeljenje do otcjepljenja 143
 Titovo previđanje kosovske zavjere 259
 – Titova odgovornost 258

ujedinjenje Jugoslavije 170, 207, 252,
 ustanci Klimenta 122
 ustanak Miridita 102, 301, 302

ustanak Srba i katoličkih Albanaca na Kosovu (1689) 103
 ustav SFRJ 18, 143
 – iz 1946 (FNRJ), 228
 – iz 1963 94, 131, 132, 134, 228
 – kosovo pokrajina 130, 132
 – uveden pojam narodnosti, 132
 – ustavna reforma (1965) 94
 – iz 1968. – iz imena uklonjena Metohija 131
 – Kosovo i Vojvodina konstitutivni el. fed. 131, 132
 – iz 1974. 135, 141, 143, 175, 220, 254, 262, 274, 288
 – ustav pokrajine 175
 ustavni amandmani 175
 ustavne promjene 254, 275, 278, 279
 ustav SR Srbije 128, 131
 ustavni položaj Srbije 278, 279, 288
 – plava knjiga 278
 ustaše 64, 219
 – zločini 75
 – teror 90
 uloga albanske inteligencije 190–192, 215, 225, 261

velika Vojvodina 39
 verbalni delikt 208
 vjerska sloboda
 Vlasi 98, 99, 107, 117, 145
 vojna misija NOVJ u Albaniji, 82, 83
 vojna uprava na Kosovu – 1944, 78, 89, 90, 251
 – 1988, 247
 vojna diktatura u Jugoslaviji 263

zabrana albanske zastave 94, 141, 170, 171
 združeni milicijski odredi na Kosovu 165
 zaduživanje 135
 zaostajanje Jugoslavije 211, 212, 245
 – Kosova 270
 zbližavanje Srba, Crnogoraca i Albanaca na Kosovu 280, 281
 – uloga omladine 281
 zapošljavanje Albanaca 206, 243
 – diskriminacija u zapošljavanju 243
 zaštita ustavnosti i zakonitosti 18, 151
 zatvaranje republika i pokrajina 148, 184, 211, 277
 – u vlastitu naciju 149
 – bojkot tuđinaca 149, 157, 158
 zakon o autonomiji Kosmeta (1945), 130
 – priključenje Srbiji 130–207
 zločini Srba – pokolj u bistražima 304

PLAVA BIBLIOTEKA

Branko Horvat
KOSOVSKO PITANJE
Drugo dopunjeno izdanje

Izdavač
ČGP DELO, OOUR GLOBUS
Izdavačka djelatnost, Zagreb

Za izdavača
TOMISLAV PUŠEK

Likovna oprema
BRONISLAV FAJON

Korektura
VELJO PAVLOVIĆ

Kazala
BRANKO DEGENEK

Naklada
5000

Tisak
ČGP DELO, Ljubljana 1989

ISBN 86-343-0310-1